

MEGATREND REVIJA

MEGATREND REVIEW

2 | 2017

MEGATREND REVIJA MEGATREND REVIEW

2/2017

Univerzitet „Džon Naisbit”, Beograd
“John Naisbitt” University, Belgrade

MEGATREND REVIJA • MEGATREND REVIEW

№ 2/2017

Izdavački savet / Publishing Council:

Predsednik / President:

Professor Slobodan Pajović, PhD

Članovi iz inostranstva / International members:

Professor Jean-Jacques CHANARON, PhD – Grenoble Ecole de Management, France

Academician Vlado KAMBOVSKI – Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje, FYR Macedonia

Professor Žarko LAZAREVIĆ, PhD – Institute for Contemporary History, Ljubljana, Slovenia

Professor Norbert PAP, PhD – University of Pécs, Hungary

Professor Sung Jo PARK, PhD – Free University, Berlin, Germany

Professor Ioan TALPOS, PhD – West University of Temisoara, Romania

Članovi iz Srbije / Members from Serbia:

Professor Milojko BAZIĆ, PhD – “John Naisbitt” University, Belgrade

Associate Professor Ana JOVANCAI STAKIĆ, PhD – “John Naisbitt” University, Belgrade

Professor Oskar KOVAČ, PhD – “John Naisbitt” University, Belgrade

Professor Momčilo MILISAVLJEVIĆ, PhD – in retirement

Professor Dragan NIKODIJEVIĆ, PhD – “John Naisbitt” University, Belgrade

Professor Milivoje PAVLOVIĆ, PhD – “John Naisbitt” University, Belgrade

Professor Vladimir PRVULOVIĆ, PhD – “John Naisbitt” University, Belgrade

Professor Milan STAMATOVIĆ, PhD – Metropolitan University, Belgrade

Professor Slobodan STAMENKOVIĆ, PhD – “John Naisbitt” University, Belgrade

Izdaje i štampa / Published and printed by:

Univerzitet „Džon Nezbit”, Beograd / “John Naisbitt” University, Belgrade

ISSN 1820-3159

UDK / UDC 33

Svi članci su recenzirani od strane dva recenzenta.

All papers have been reviewed by two reviewers.

Adresa redakcije / Editorial address:

Megatrend revija / Megatrend Review

Bulevar maršala Tolbuhina 8

11070 Novi Beograd, Srbija

Tel.: (381-11) 220 31 50

Fax: (381-11) 220 30 47

E-mail: review@naisbitt.edu.rs

www.megatrendreview.com

Redakcija / Editorial board:

Glavni urednik / Editor-in-chief:

Professor Biljana STOJANOVIĆ, PhD

Članovi iz inostranstva / International members:

Professor Dragan BOLANČA, PhD – Faculty of Law, University of Split, Croatia

Professor Vladimir DAVIDOV, PhD – Institute for Latin America, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

Professor Vladimir S. KOMISSAROV, PhD – Faculty of Law, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia

Professor Jana LENGHARTDOVÁ, PhD – The University of Economics, Bratislava, Slovakia

Professor Maria DE MONSERRAT LLAIRÓ, PhD – Faculty of Economic Sciences, Buenos Aires University, Argentina

Professor Kevin V. OZGERGIN, PhD – Department of Politics, Economics & Law, The State University of New York, USA

Professor Valeria PERIGLI, PhD – Faculty of Law, University of Siena, Siena, Italy

Professor Laura RUIZ JIMENEZ, PhD – Institute Hose Ortega y Gasset, Complutense University of Madrid, Spain

Professor Maria Mojca TERČELJ, PhD – Faculty of Humanities, University of Primorska, Koper, Slovenia

Članovi iz Srbije: / Members from Serbia:

Professor Tatjana CVETKOVSKI, PhD – Faculty of Business Studies, “John Naisbitt” University, Belgrade

Associate Professor Uroš ČEMALOVIĆ, PhD – Faculty of Law, “John Naisbitt” University, Belgrade

Professor Nedo DANILOVIĆ, PhD – Faculty of Law, “John Naisbitt” University, Belgrade

Professor Dragana GNJATOVIĆ, PhD – Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja, University of Kragujevac

Professor Vladimir GRBIĆ, PhD – Faculty of International Economy, “John Naisbitt” University, Belgrade

Associate Professor Marijana JOKSIMOVIĆ, PhD,

Graduate school of Business Studies, “John Naisbitt” University, Belgrade

Professor Boris KRIVOKAPIĆ, PhD – Faculty of Business and Industrial Management and Law, University Union – Nikola Tesla, Belgrade

Professor Živko KULIĆ, PhD – Faculty of Law, “John Naisbitt” University, Belgrade

Assistant Professor Ratko LJUBOJEVIĆ, PhD, The Faculty of Law, “John Naisbitt” University, Belgrade

Professor Sreto NOGO, PhD – Faculty of Law, “John Naisbitt” University, Belgrade

Professor Vladan PAVLOVIĆ, PhD – Faculty of Economics, Kosovska Mitrovica, University of Priština

Professor Beba RAKIĆ, PhD – Faculty of Business Studies, “John Naisbitt” University, Belgrade

Associate Professor Vladimir RISTANOVIĆ, PhD – Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade

Associate Professor Ljiljana STANOJEVIĆ, PhD, Faculty of Geoeconomics, “John Naisbitt” University, Belgrade

Associate Professor Nataša STANOJEVIĆ, PhD – Faculty of International Economy, “John Naisbitt” University, Belgrade

Professor Milan TUBA, PhD – Faculty of Computer Sciences, “John Naisbitt” University, Belgrade

Professor Vladimir VUČKOVIĆ, PhD – Faculty of International Economy, “John Naisbitt” University, Belgrade

Direktor izdavačke delatnosti / Publishing director:

Branimir TROŠIĆ

Lektor za srpski jezik / Lector for Serbian language:

Doc. dr Maja RADONIĆ

Lektor za engleski jezik / Lectors for English language:

Prof. Ksenija MALTEZ

Prof. Zorica ĐORĐEVIĆ

Prof. Vojislava LABUS

Prof. Sandra VASILJEVIĆ

Prof. Danka VUKAŠINOVIĆ

Tehnički urednik / Technical editor:

Ana DOPUĐA

Sekretar redakcije / Editorial secretary:

Mirjana TOPIC

“Megatrend Review” is the leading scholarly journal
of national importance, according to the classification M51,
classified by the Ministry of Science, of Republic of Serbia.

* * *

“Megatrend Review” is registered
in The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
produced by the London School of Economics and Political Science
– Pro Quest Michigan USA.

* * *

“Megatrend Review” is registered and published
in EBSCO's (EBSCO Publishing Inc.) Database "Business Source Complete":
<http://www.ebscohost.com/titleLists/bth-journals.xls>

* * *

“Megatrend Review” is registered
in GESIS "Knowledge Base SSEE", Leibniz Institute for the Social Science:
<http://www.cee-socialscience.net/journals/>

The Library of Congress Catalog

Megatrend review: the international review of applied economics.

LC Control No.: 2007201331

Type of Material: Serial (Periodical)

Uniform Title: Megatrend Revija. English.

Main Title: Megatrend review : the international review of applied economics.

Published/Created: Belgrade : ill. ; 24 cm.

Description: v. : Megatrend University of Applied Sciences, [2004]-
Year 1, no. 1 ('04)-

ISSN: 1820-4570

CALL NUMBER: HB1 .M44

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

33

MEGATREND revija = Megatrend Review / glavni urednik Biljana Stojanović.
- God. 1, br. 1 (2004)- . - Beograd : Univerzitet “Džon Nezbit”, 2004- (Beograd :
Univerzitet “Džon Nezbit”). - 24 cm

Tekst na srp. i engl. jeziku.

ISSN 1820-3159 = Megatrend revija

COBISS.SR-ID 116780812

Sadržaj – Contents

EKONOMIJA – ECONOMICS

PROFESSOR BILJANA STOJANOVIĆ, PhD

Faculty of Geoeconomics, John Naisbitt University, Belgrade

THE RISE AND GROWTH OF SERBIAN BANKING UNTIL WORLD WAR I

Part Three: Serbian Banking System

- Operations and Relations of the Private Banks

and the National Bank (1878-1914)

1

PROF. DR BLAŽENKA POPOVIĆ

Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu

PROF. DR RADOJKA MALETIĆ

Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu

SAGLEDAVANJE REGIONALNIH SLIČNOSTI OKRUGA SRBIJE

PRIMENOM ODGOVARAJUĆIH STATISTIČKIH METODA

23

PROF. DR SLAVICA JOVETIĆ

Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu

DR SNEŽANA LJUBISAVLJEVIĆ, VANREDNI PROFESOR

Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu

NEMANJA KARAPAVLOVIĆ, ASISTENT

Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu

PRIMENA KONTROLNIH AKTIVNOSTI

U PREDUZEĆIMA U REPUBLICI SRBIJI

43

DR DEJAN DRLJAČA, KOORDINATOR POSLOVA UPRAVLJANJA RIZICIMA OSIGURANJA

Kompanija "Dunav osiguranje" a.d.o., Beograd

DR MIRO SOKIĆ, VIŠI SAVETNIK

Kompanija "Dunav osiguranje" a.d.o., Beograd

PROCENA SOLVENTNOSTI I UTVRĐIVANJE LIMITA

NOŠENJA RIZIKA U DRUŠTVIMA ZA OSIGURANJE

73

DR DUNJA DEMIROVIĆ, DOCENT

Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Univerzitet Privredna akademija, Novi Sad

DR MARKO D. PETROVIĆ, NAUČNI SARADNIK

Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU, Beograd

ADRIANA RADOSAVAC, DOCENT

Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Univerzitet Privredna akademija, Novi Sad

KONKURENTNOST RURALNOG TURISTIČKOG SEKTORA VOJVODINE

– ANALIZA STAVOVA KLJUČNIH INTERESNIH GRUPA

91

ASSOCIATE PROFESSOR MARIJANA JOKSIMOVIĆ, PhD

Graduate School of Business Studies, John Naisbitt University, Belgrade

MBA ALSIEDDIG AHMED, PhD STUDENT

Graduate School of Business Studies, John Naisbitt University, Belgrade

THE INTERNAL AUDIT AS FUNCTION

TO THE CORPORATE GOVERNANCE

109

PRAVO – LAW

DOC. DR DRAGANA RANĐELOVIĆ Departman za pravne nauke Univerziteta u Novom Pazaru VANBRAČNA ZAJEDNICA U REPUBLICI SRBIJI	127
DOC. DR ANA GRBIĆ Pravni fakultet, Univerzitet „Džon Nezbit”, Beograd JELENA VUKOVIĆ, ASISTENT Pravni fakultet, Univerzitet „Džon Nezbit”, Beograd RAZVOJ I IMPLEMENTACIJA ZAKONODAVSTVA SISTEMA DRŽAVNE BRIGE O PORODICI I DECI U OKVIRE SAVREMENOG PORODIČNOG ŽIVOTA	145
DOC. DR DRAGANA LAZIĆ Pravni fakultet, Univerzitet „Džon Nezbit”, Beograd DR ALEKSANDRA BLAGOJEVIĆ, SAMOSTALNI ADVOKAT OPOJNE DROGE KAO ELEMENT KRIVIČNIH DELA PROTIV ZDRAVLJA LJUDI U ZAKONODAVSTVU REPUBLIKE SRBIJE	159
DOC. DR MIROSLAV D. STEVANOVIĆ Akademija za nacionalnu bezbednost Republike Srbije DOC. DR DRAGAN Ž. ĐURĐEVIĆ Akademija za nacionalnu bezbednost Republike Srbije PERCEPCIJA INSTRUMENTALIZACIJE TERORIZMA KAO TAKTIKE NA BALKANU	177
DR MILAN TESLA, ASISTENT Departman za pravne nauke. Univerzitet u Novom Pazaru MEĐUNARODNOPRAVNI POLOŽAJ IZBEGLICA NA TERITORIJI JEDNE STRANE U ORUŽANOM SUKOBU	191
LJILJANA KOVAČEVIĆ, GLAVNI PORESKE SAVETNIK Centar za velike poreske obveznike, Poreska uprava, Ministarstvo finansija, Beograd SRBIJA NA KORAK BLIŽE EVROPSKOM PDV	209

MENADŽMENT I MARKETING – MANAGEMENT AND MARKETING

PROF DR MILJOJKO BAZIĆ Fakultet za kulturu i medije, Univerzitet „Džon Nezbit”, Beograd DR ALEKSANDAR BAZIĆ Fakultet za poslovne studije, Univerzitet „Džon Nezbit”, Beograd PRIMENA METODE ISPITIVANJA U ISTRAŽIVANJU KOMUNIKACIJSKIH PROCESA	223
MSc JASMINA OGNJANOVIĆ, ASISTENT Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, Univerzitet u Kragujevcu DIMENZIJE VREDNOSTI BRENDA KAO DETERMINANTE LOJALNOSTI POTROSAČA	239

PROF. DR DRAGAN NIKODIJEVIĆ

Fakultet za kulturu i medije, Univerzitet „Džon Nezbit“, Beograd

**INTRUMENTALIZACIJA MEDIJA SFERE U PROCESU MODELOVANJA
GLOBALNOG SVETSKOG PORETKA – PROMOCIJA HOLISTIČKIH IDEJA
I LIBERALNIH TRŽIŠNIH OBRAZACA**

257

PRIKAZ KNJIGE – BOOK REVIEW

DR IVAN D. NOVAKOVIĆ

Didić d.o.o., Požarevac

TURIZAM I EKONOMIJA

269

STRUČNI ČLANCI – EXPERT ARTICLES

ASSISTANT PROFESSOR RUŽICA ŠIMIĆ BANOVIĆ, PhD

Department of Economics, Faculty of Law, University of Zagreb

ASSISTANT PROFESSOR ANA JURČIĆ, PhD

Faculty of Geoeconomics, John Naisbitt University, Belgrade

ASSISTANT PROFESSOR MILAN PETRONIJEVIĆ, PHD

Faculty of Sport and Physical Education, University of Belgrade

HOSTING MEGA SPORT EVENTS IN A SMALL COUNTRY:

THE (REAL) IMPACT ON THE DEVELOPMENT

- CASES OF CROATIA AND SERBIA

273

PROF. DR VIDOJE STEFANOVIĆ

Prirodno-matematički fakultet, Niš

PROF. DR DRAGAN MIHAJLOVIĆ

Fakultet za menadžment Zaječar

DOC DR BILJANA ILIĆ

Fakultet za menadžment Zaječar

TRANSFORMACIONI LIDERI

– NEOPHODNOST SAVREMENOG POSLOVANJA

291

SPISAK RECENZENATA / LIST OF REVIEWERS

309

OSNOVNE INFORMACIJE O CASOPISU I UPUTSTVO ZA AUTORE

313

Original scientific paper

Received 15.04.2017.

Approved 04.09.2017.

THE RISE AND GROWTH OF SERBIAN BANKING UNTIL WORLD WAR I**

Part Three:

Serbian Banking System - Operations and Relations of the Private Banks and the National Bank (1878-1914)

The development of Serbian banking during the 19th century was a gradual process that underwent two distinctive stages with the turning point in 1878 when Serbia became an independent state by the international agreement concluded at the Berlin Congress.

During the second stage, after 1878, a decisive programme of economic development and modernization resulted in the mushrooming growth of banks and creation of the national banking system that consisted of the Privileged National Bank of the Kingdom of Serbia (National Bank) as a bank of note issue, private banks, state banks and farm cooperative societies. The majority of private banks were small joint-stock unit and universal banks which developed basic banking (discounting, savings deposits, passive and active current accounts, cashless payments, lombard credits, trade in securities) and non-banking activities (establishment of industrial firms and conducting domestic and foreign trade).

Relations between banks and the National Bank had been intensified until 1908 on voluntary basis, primarily by the National Bank's everyday credit operations, undertaken rules and measures. From 1908, however, these relations were regulated by the new Act on the National Bank (1908) through the instrument of interest rate ceiling (Article 6e) and thus became obligatory for both parties. Unfortunately, implementation of this new instrument led to deteriorating of relations between the banks and the National Bank, thus preventing the National Bank to continue with strengthening its role as a central bank.

The Serbian National Bank succeeded in achieving two main aims of a central bank – monetary stability and helping in development of national trade and production, particularly industry. However, it was limited in achieving stability of the banking system

* Prof. Biljana Stojanović, PhD, Faculty of Geoeconomics, John Naisbitt University, Belgrade, Serbia, e-mail: bstojanovic@naisbitt.edu.rs

** This paper was originally prepared and presented in the English language on XV World Economic History Congress, held in Utrecht, the Netherlands, from 3 to 7 August, 2009.

because it could not fully perform its lender of the last resort function. This function was constrained, not by unwillingness or incapability of the National bank, but by its two legal obligations – to maintain legal cover and to respect limited issue of the silver notes, i.e. credits in silver. Thus, two systemic banking crises that took place in 1908 and 1912 were successfully managed by the concerted actions of the National Bank and the Serbian state.

Key words: banks, National Bank, national banking system, discount rates, lender of the last resort.

1. Introduction – National Banking Systems in the 19th century

Formation of the national banking systems was a process that took place during the 19th century in the majority of independent countries of the world. Nature, structures and main characteristics of banking systems varied across countries depending, on one side, on the level of economic, banking and institutional development, and, on the other, on the notion about the necessity to have one central monetary institution, i.e. central bank. Actually, there were two distinct banking systems – free banking system without the central bank and central banking system. Free banking system existed in the USA from 1830s on the state level, from 1863-4 on the federal level too, up until 1913 when the Federal Reserve System was created as a national central monetary institution.¹ By the beginning of the 20th century, most countries have finally decided in favour of a central banking system.² In 1883 central bank was also created in the Kingdom of Serbia under the name *Privileged National Bank of the Kingdom of Serbia* (*National Bank*) that started its operations from 1884. According to some estimates, there were 18 central banks in 1900 and 20 in 1910.³

Although national banking systems greatly differed, one feature was common for all of them – ever increasing government role in regulating the banking sector. Governments were shaping the banking systems with various measures and regulations – from defining the specie content of the national currency, through setting the rules under which commercial banks and central bank could operate to the direct engagements in rescue operations during the banking crisis. Maintaining stability of the national currency and banking system was the main motive of the government intervention during 19th century, although in previous centuries fiscal reasons (especially to finance wars) were also important motives.

¹ Grossman, S.R., (2010): *Unsettled Account, The Evolution of Banking in the Industrialized World since 1800*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, p.230.

² Smith, V. (1990): *The Rationale of Central Banking and the Free Banking Alternative*, Liberty Fund, Indianapolis, ISBN 0-86597-086-6, p. 3.

³ Capie, F., Goodhart, C. and Schnadt, N. (1994): *The development of central banking*, in: Capie, F. et al. (eds.), *The Future of central banking: the tercentenary symposium of the Bank of England*, Cambridge UK: Cambridge University Press, pp.1-261, ISBN 9780521496346, p. 6.

This became obvious from the evolution of some oldest central banks – *Bank of England* (1694) and *Banque de France* (1800) both of which were established with the main purpose to help governments to finance wars. In the course of time, with special privileges given by charters or enacted by parliamentary acts, governments trusted the responsibility of monetary and financial stability to one institution – the central bank. Apart from these two original aims, central banks in some countries got the task to help in creating favourable monetary conditions for economic development. This was the case with the Serbian *National Bank* that was established with the main purpose to provide cheap credits to help the development of trade and production.⁴

Central banks in the metal monetary standards of the 19th century (monometallism of gold or silver and bimetallism) used several main instruments to achieve their three primary aims. For maintaining stability of the national currency, unconditional and unlimited convertibility of the banknotes had been the oldest instrument. Later, to that was added the monopoly of the central bank to issue banknotes that were proclaimed the sole legal tender. To maintain the stability of the banking system, central banks assumed the role of the lender of the last resort. Discounting operations, i.e. discount rate policy was not only an instrument for maintaining financial stability by influencing credit activities of the banks, but also an instrument for stimulating economic growth.

Efficiency of the central bank to achieve these main objectives depended on its influence on commercial banks which, with the innovation of banknotes, became the main creators of money in circulation (taking over this function from the mints). The stronger the relations between the central bank and commercial banks, the more efficient was the central bank's influence on monetary and financial stability. Relations between central banks and commercial banks were primarily established through stimulating commercial banks to keep their deposits, reserves and other balances with the central bank - in some countries by legislation (as a statutory balances – USA) and in others, by central banks' own rules (non-statutory balances - Kingdom of Serbia).⁵ Due to this, the central bank became known as bankers' bank. But, governments also kept their deposits and accounts with the central bank which was why the central bank was also known as a government's banker. The history of relations between governments and the central banks is a story of ebb and flow in their closeness (or distance) that determined the extent of the independence of the central bank in defining and applying monetary policy, primarily determining its interest rate.⁶ That governments even in the 19th century, when most today's central banks were private institutions, intended to influence central banks could be seen from Napoleon's

⁴ Zakon o Narodnoj banci, 6. Januar, 1883. god.

⁵ Special case is England where there was no direct but indirect relation between Bank of England and commercial banks via the discount houses.

⁶ Capie, F., Goodhart, C. and Schnadt, N. (1994): p. 50, 52.

words about than newly established *Banque de France*: “I want the bank to be more in the hands of the government but not too much.”⁷

Rescue of the troubled banks had been a regular activity from the earliest banking crises. In the beginning, rescue operations were performed, individually or jointly, by the governments, sound, healthy banks, clearing houses and finally central banks. There were two main kinds of rescues – bailouts, for saving individual weak banks, and lender of the last resort operation, for saving the whole banking and economic system.⁸ The main activity in both rescue operations was infusion of additional liquidity into the troubled bank or banking system in times of liquidity squeeze.

Francis Baring introduced the term lender of the last resort into monetary theory in his writing on the *Bank of England* at the end of the 18th century.⁹ The ideal form of the lender of the last resort was defined firstly by Henry Thornton in his *Paper Credit* (1802) and later by Walter Bagehot in his *Lombard Street* (1873)¹⁰. This ideal form excludes individual bailouts and means to lend unlimited amounts to any institution but backed by good-quality paper on a penalty rate, preferably in an anonymous fashion. Defined in this way, the lender of the last resort operation minimizes moral hazard that is always present in bailouts. While bailouts prevented bankruptcies of individual banks in order to prevent “domino effect” on other banks, the lender of the last resort operation contained already existing widespread banking crisis featured by the collapse of the money stock and high market interest rates, which threatened to lead to economic downfall and unemployment.

By about 1900, lender of the last resort operation was widely accepted as a core function of the newly established central bank.¹¹ Also, monetary literature defined fully-fledged central bank by this function and monopoly of note issue (Table 1).

According to criteria in Table 1, the first fully-fledged central bank was the *Belgian National Bank* that was established in 1850 with monopoly of note issue and power of the lender of the last resort. Among presented central banks, only the *Bank of England* performed the lender of the last resort function in a completely anonymous fashion through the buffer of the discount houses.¹² It is

⁷ Blancheton, B. (2015): *Towards a tacit low-degree independence central banking model*, Cahiers du GREThA, No 2015-17, Universite de Bordeaux, France, p. 3.

⁸ Other rescue measures used until 1914 were bank holidays, temporary moratoria on deposit withdrawals, deposit insurance, bank mergers and after the Great Depression nationalization of banks.

⁹ Capie, F., Goodhart, C. and Schnadt, N. (1994), p.66.

¹⁰ Capie, F. (1999): *Banking in Europe in the nineteenth century: the role of the central bank*, in: Sylla, R., Tilly, R., and Tortella, G., (eds.) *The State, the Financial System and Economic Modernization*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 118-133, p. 120-123.

¹¹ Capie, F., Goodhart, C. and Schnadt, N. (1994): p.65.

¹² Capie, F. (1999): p.125.

interesting that Serbian *National Bank* was excluded from this group of the central banks although it was established with the monopoly of note issue.

The structure of the Serbian banking system that consisted of the *National Bank*, numerous private banks, state banks and farm cooperative societies is presented in part two of the paper about the development of Serbian banking.¹³ The aim of this third part of the paper is to present the functioning of the Serbian banking system until 1914. The first section of the paper presents private banks' operations, the second section deals with the relations between the *National bank* and private banks and the third section deals more thoroughly with the *National Bank's* credits. The analysis will examine to what extent the *National Bank* performed the main central bank functions - especially lender of the last resort function which will shed more light on the question why it is excluded from the group of fully-fledged central banks in Table 1.

Table 1. *Central banking institutions before 1900**

Bank	Established - Year	Monopoly of note issue - Year	LLR** - decade
Sverige Riksbank	1668	1897	1890
Bank of England	1694	1844	1870
Banque de France	1800	1848	1880
Bank of Finland	1811	1886	1890
Nederlandsche Bank	1814	1863	1870
Austrian National Bank	1816	1816	1870
Norges bank	1816	1818	1890
Danmarks Nationalbank	1818	1818	1880
Banco de Portugal	1846	1888	1870
Belgian National Bank	1850	1850	1850
Banco de Espana	1874	1874	1910
Reichsbank	1876	1876	1880
Bank of Japan	1882	1883	1880
Banca D'Italia	1893	1926	1880

*The table excludes central banking institutions of the Netherlands Antilles (est.1828), Indonesia (1828), Bulgaria (1879), Romania (1880) and Serbia (1883).

**LLR = Lender of the last resort

Source: Capie, F., Goodhart, C. and Schnadt, N. (1994), p. 6.

¹³ Stojanović, B. (2017): *The rise and growth of Serbian banking until World War I, Part Two: The Second stage – The National State and the Nationala Banking*, Megatrend revija/ Megatrend Review, Vol 14 (1).

2. Operations of the Private Serbian Banks

Business operations of the private Serbian banks were classified in the literature of the time into three categories: passive, active and neutral. The passive operations were those on the liabilities side of the bank's balance sheet, active on the asset side and neutral were payment services done on behalf of the customers.

2.1. Passive Operations

Since the right to issue notes was an exclusive privilege reserved only for the *National Bank*, the passive operations of other banks included three main operations:

1. savings deposits
2. checking accounts
3. passive current accounts.

All Serbian banks, except the *National bank*, were dealing in savings deposits. Data show that in 1895, total savings deposits of the private banks amounted to 12,3 million *dinars* of which 5,1 million *dinars* were held by the banks in Belgrade.¹⁴ The same year, banks were paying different interest on savings deposits ranging from 4% to 9%.¹⁵

Taking savings deposits was the most important operation of the private banks by which they raised financial potential above the modest amount of their paid-up capital.¹⁶ The rise of savings deposits and paid – up capital and difference between them are shown in Table 2.

Table 2. *Savings deposits and paid-up capital of Serbian private banks 1900-12 in mill. dinars*

Year	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Savings deposits	20,8	21,8	21,4	23,0	27,8	31,0	35,2	39,5	35,0	-	54,5	65,0	65,0
Paid-up capital	16,7	18,3	19,9	-	22,9	24,5	24,0	27,9	32,2	33,5	45,7	45,8	51,2

Source: Stojanović, B. (2017).

¹⁴ *Narodna banka 1884-1934*, (1934): Zavod za izradu novčanica Topčider, p.28.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Banks and other joint-stock companies in the 19th century had an “authorized” (also called “nominal”) capital that represented the amount of share capital permitted to be issued under the terms of its incorporation. Of this amount, very often only a portion would be really “paid in” or “paid up” at the time of company's formation.

As it is seen, during the whole period savings deposits were higher than paid-up capital. Steady growth of savings deposits was disrupted only twice - in 1908 (when they decreased) and in 1912 (when they stagnated) due to systemic banking crises in those years. In 1912, total savings deposits were 65 million *dinars* against total paid-up capital of 51,2 million *dinars*.

Although savings deposits rose more than five times between 1895 and 1912, according to some estimates of the time, the level of savings deposits in Serbian banks was insufficient to meet ever rising demand for money and capital due to several reasons. One strong reason was the habit of population to hoard money and spend it on luxury goods, the latter particularly by the city dwellers. There was also no significant attempt to promote the importance of savings, neither from the banks' part, nor the public authorities. On the contrary, the state imposed the tax of 16,60% on the banks that had to be paid on interest earned by their customers on the savings accounts, which discouraged banks to increase savings deposits at a more rapid pace.¹⁷

Yet another state measure - the annual obligation of banks to pay dues of 10 *dinars* on every checking account, discouraged development of checking accounts and cashless money transfers. Serbian merchants themselves hindered this banking operation by preferring cash payments in their business. Thus, big sums of money were excluded from productive use, lying idle in private hoards or in merchants' cash desks, instead of being put in banks for the benefit of the country's banking and economic growth.

Table 3. *Passive Current Accounts of the banks in 1911 and 1912 in mill. dinars*

Year	Belgrade banks	Provincial banks	Total
1911	41,56	17,11	58,68
1912	81,84	20,40	102,25

Source: Kukla (1924), p. 46.

To mobilize additional financial resources, banks developed the practice to raise credits with various other monetary institutions - the *National Bank*, domestic banks and foreign banks in Serbia and abroad. These credits were recorded in banks' balance sheets as passive current accounts.

Data from Table 3 show that total credits raised by the banks were 58,68 million *dinars* in 1911 which was the amount higher than total paid-up capital (45,8 million *dinars*) but lower than savings deposits (65,0 million *dinars*) of that year.¹⁸ However, credits doubled in 1912 to 102,25 million *dinars*. Remarkable

¹⁷ Kukla, S. (1924): *Razvitak kreditne organizacije u Srbiji do svetskog rata*, Komisiona naklada Hr. Štamp. Zavod D.D., Zagreb, p. 45.

¹⁸ Stojanović, B. (2017): p. 10.

rise of these credits in 1912 was facilitated by the entry of the foreign banks in Serbia that advanced considerable loans to domestic banks in order to exploit extraordinary high investment opportunities that prevailed in Serbia throughout 1910 and 1911. Thus in 1912, passive current accounts, i.e. credits raised by the banks, became the most important source of banks' financial potential since the total savings accounts that year stagnated at 65 million *dinars* and paid-up capital was 51,2 million *dinars*.¹⁹

2.2 Active Operations

Serbian banks developed various kinds of active operations. These operations could be classified into several main categories:

1. discounting bills of exchange
2. active current accounts
3. establishment of industrial firms
4. domestic and foreign trade
5. lombard operations
6. trade in securities

In the beginning, discounting bills of exchange was the foremost banking operation in all Serbian banks. During the 19th century, discounting was dominant business of commercial banks all over the world.²⁰ At that time, buying real bills with maturity of 90 days was the best way for banks to maintain both - liquidity and solvency since the bills from their portfolios could be sold - rediscounted on the secondary money market in times of liquidity squeeze. Thus, discounting real bills was maintained as the optimal banking strategy that was also accepted in Serbia. But, in 19th century Serbia, the bills were not high quality papers as in a more advanced countries - they were less secure to be paid on maturity. In such a case they were usually prolonged and substituted on maturity by the new bills.²¹

The *National Bank* was strongly against this practice of prolonging the bills of exchange because it tended to jeopardize monetary stability and was not compatible with the modern practice of discounting in other countries at that time.²² On its part, the *National Bank* refused to rediscount prolonged and uncertain bills. It discounted only prime bills with 92 days maturity issued by merchants and industrialists and very rarely bills issued by banks. In 1886, however, the *National Bank* introduced the new method of advancing loans to the banks - collateralized loan. This loan was known as active current account since it was done by opening current account to the private bank with its obligation to pledge col-

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Ćirović, M., (2001): *Bankarstvo*, Bridge Company, Beograd, p. 44.

²¹ Stanarević, Nik. (1912): *Beogradske banke u 1911*, Štamparija Sv. Sava, Beograd, p. 17.

²² *Godišnji izveštaj Privilegovane Narodne Banke Kraljevine Srbije*, (1885): p. 8.

lateral in the bills of exchange. The amount of the loan had to have 125% cover in the bills' collateral and could reach the maximum level of the half of the bank's paid-up capital. Later, the *National Bank* introduced collateralized loans for other clients too – merchants and industrialists but from them it asked higher cover of 133%. From that time on, collateralized loans, or active current accounts, became the exclusive way in which the *National Bank* advanced loans to the banks.

Following the example of the *National Bank*, Belgrade banks started to apply the same policies and methods towards their customers. They began to discount only the prime bills and to use more and more collateralized loans in which the bills, as well as other short-term papers and sometimes securities, were accepted as collateral. Data on discounting and active current accounts operations of the banks for 1911 and 1912 years are shown in Table 4 and Table 5.

Table 4. *Discounting operations of the Serbian private banks in 1911 and 1912 in mill. dinars*

Year	Belgrade banks	Provincial banks	Total
1911	22,11	57,05	79,16
1912	25,34	58,49	83,83

Source: Kukla (1924), p. 37.

It is interesting to note that discounting business was much more developed in the provincial than in Belgrade banks. Data show that active current account operations, or collateralized loans, were the predominant business of the Belgrade banks.

Table 5. *Active Current Account of the Serbian private banks in 1911 and 1912 in mill. dinars*

Year	Belgrade banks	Provincial banks	Total
1911	53,32	10,71	64,14
1912	83,45	12,55	96,00

Source: Kukla (1924), p. 37.

Besides the bills of exchange, the banks were willing to accept the ownership deeds and other securities as collateral. However, loans were often advanced without any collateral. These unsecured loans were given to the banks' known regular customers, especially well-established merchants, but also to private persons, such as friends of the banks' shareholders or officials and even completely unknown people. In the latter case, it was difficult to get information about the creditworthiness of the borrower since there was no center or institution - clearing house or agency, specialized in collecting, analysing and disbursing information about various business organizations. Even when a bank got some informa-

tion about the potential borrower, this could not be considered reliable, especially if the informant and borrower did not belong to the same political party.

Similar information problems were common for banks throughout the world in the 19th century. To the question how to judge a potential borrower, advisors of 19th century American banks recommended: "The amount that may be safely loaned... can be ascertained only from an intimate personal acquaintanceship with the borrower and his business or from a study of a balance sheet or financial statements setting forth the conditions of the business."²³ But, it was not until the 1890s that the use of financial statements became common even in large American banks due to the lack of uniform accounting methods without which financial statements could not be taken as reliable.

Although some economists, as Schumpeter among others, considered bank's direct involvement in establishing, owing and running industrial firms as antithetical to the very nature of commercial banking in a capitalistic system, such instances have been by no means uncommon in banking history, especially in preindustrial economies and those in the early stages of industrialization. Serbia is such an example. Some big Serbian banks invested capital (from paid-up capital and deposits) in setting up many kinds of industrial firms and running them as owners. Among these banks, just to mention a few of them, were: *Serbian Credit Bank* - owned a leather plant, *Turnover Bank* - owned the big timber factory, *Vračar Savings House* - owned Ribarska spa resort, *Belgrade Merchant Bank* - owned cement plant, *Belgrade Cooperative* - set up glass factory and handled its exports, *Vračar Cooperative* - owned a mill, *General Economy Bank* was the dominant shareholder in Slaughter-house Society from Belgrade etc.²⁴

According to some economists, the engagement of Serbian banks in establishing and running industrial firms was of the crucial importance in the first stage of industrial development in Serbia, particularly during the years of Customs war (1906-1911) with far-reaching favourable economic results. One of these results were increasingly high industrial real rates of growth - 16,3% in 1906 and even reaching up to fantastic 47,3% in 1911, which contributed to the overall booming economic conditions in the country.²⁵ This bright investment climate also draw the attention of the European financial circles and, from 1910, there was a great inflow of foreign capital into Serbian economy and banking.

Serbian banks also engaged themselves in the retail sale of their industrial produce and majority of them in exports and imports in various ways. It could be said that almost every bank, together with the *National Bank*, was engaged in

²³ White, E.N. (1998): *Were Banks Special Intermediaries in Late Nineteenth Century America?*, Federal Reserve Bank of St. Louis, May/June, p. 20.

²⁴ Milić, Dr D., (1994): *Monetarno-kreditni sistem u privredi Srbije početkom XX veka*, in: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, p. 86

²⁵ Stojanović, B. (1992): *Iz ekonomsko-finansijske i političke istorije Srbije (1878-1918)*, Finansije, broj 3-4, Beograd, p.172.

financing exports. To help the exports, the *National Bank* advanced extraordinary credits to banks during the export seasons. Some banks directly carried out export of grain, plum, leather and other goods. A number of banks created their own technical departments for the importation of equipment and machinery from Austria-Hungary, Germany and England. Customarily, they were selling imported equipment and machinery by allowing medium-term credits to domestic buyers. These activities were also of great help in the growth of industry.

Banks rarely engaged themselves in lombard operations – particularly credits backed by securities. In 1911 lombard amounted to 14 million *dinars* and in 1912 decreased to 10,2 million *dinars*. Also, trading in securities was of a small scale. In 1913 it was just about 1,3 million *dinars*. The small scale of these operations was not a surprise because money and capital markets were just in their embryonic state although the exchange in Belgrade was opened in 1895.²⁶ To stimulate trade in securities, the Ministry of the National Economy prescribed in 1904 that all the banks must invest their reserves in Serbian government securities.²⁷

A number of banks were the members of the Belgrade Exchange. On that exchange, banks had the highest turnover on the foreign exchange and currency (coins and banknotes) markets. In 1913, banks' turnover on the foreign exchange market was 13,5 million *dinars* and on the currency market even 68,8 million *dinars*.

Neutral operations of the banks, i.e. executing payments on behalf of their customers, i.e. payment operations, were more developed in foreign than in domestic payments. The majority of provincial businessmen were unaccustomed to keeping their money in the banks and they still preferred to use coins for their payments. Thus, cashless payments were not established except in international transactions. This was reflected in the considerably higher turnover on the currency than foreign exchange market on the Belgrade Exchange as it was already mentioned.

Analyses of the Serbian private banks' main operations showed that banks freely operated banking and non-banking activities. There was no specialization of banks, nor legal separation between commercial and investment banking. Accordingly, until 1914 Serbian private banks were of a universal type as was common feature of banks in many European countries.

3. Operations between the National Bank and Other Banks

There was no specific act on banks in the Kingdom of Serbia as was also the case in many other countries in the 19th century. History of banking law showed that the earliest bank regulations were in the form of charters - specific permissions given by the sovereign or legislature body (parliament) to a firm allowing it to

²⁶ The Act on the Public Exchange was adopted in 1886.

²⁷ AS, Zbornik zakona, 1904, Zbornik 59, p. 434.

undertake banking business.²⁸ With the development of banking, individual chartering declined and banks were set up and regulated, explicitly or implicitly, under the already existing company laws. The first special banking acts were introduced in England in 1844 and in Sweden in 1846 representing relatively detailed banking codes that regulated main conditions for operating banking business – rules of entry, minimum standards for capital and requirements to publish balance sheets.²⁹

Banking business in Serbia was regulated in the beginning by the *Civil Code* (1844), later by the *Commercial Act* (1860) and the *Act on Joint-Stock Companies* (1896). The *Civil Code* defined banks as commercial firms which trade in money.³⁰ Neither of these three acts regulated relations between banks and the *National Bank*. Even the *Act on the National Bank* of 1883 did not tackle this important issue of monetary policy. Nevertheless, these relations gradually developed since the *National Bank* considered other banks as natural partners in fulfilling its primary role to provide cheap credits to trade and production.³¹ This was explicitly expressed in its annual report for 1890 by the statement that “all banks led by the National Bank constitute credit organization of Serbia”³² In other words, the *National Bank* considered itself as the central bank and this was evident from its everyday operations, undertaken rules and measures. One of these rules defined its operations and relations with its customers in the document entitled “Rules for doing business with the National Bank”.³³ Unfortunately, this document has not been available so far for examination. However, by its mentioning in various *National Bank's* annual reports, it is possible to reconstruct in general how these rules regulated credit relations of the *National Bank* with other banks, constituting the national banking system.

It has been already mentioned that the *National Bank* advanced credits to other banks exclusively through active current accounts, i.e. by collateralized loans with 125% cover in the bills of exchange. Every bank could receive the amount of credit up to the half of its paid-up capital with three-month maturity and every three months bank should have applied for prolongation of this credit arrangement.

Apart from these orderly credits, all the banks could count on extraordinary credits from the *National Bank* in times of liquidity squeeze that regularly appeared during the peaks of export seasons in almost every autumn when demand for credits was at its highest levels. In the beginning, the *National bank* requested that banks should borrow during liquidity squeeze only from the *National Bank*,

²⁸ Grossman, S.R., (2010): p. 135.

²⁹ Grossman, S.R., p. 139.

³⁰ Građanski zakonik za Kraljevinu Srbiju, 1891.

³¹ Stojanović, B. (2010): *The banking Crises in the Kingdom of Serbia in 1908 and 1912*, Scientific Annals of Economics and Business, Volume LVII, Alexandru Ioan Cuza University of Iasi, Romania, ISSN: 0379-7864, p. 279.

³² *Godišnji izveštaj Privilegovane Narodne Banke Kraljevine Srbije*, 1890, p. 10

³³ *Godišnji izveštaj Privilegovane Narodne Banke Kraljevine Srbije*, 1884, p. 8.

not from any other domestic or foreign bank.³⁴ This request suggests that, from the early stage, the *National Bank* wanted to act as a sole lender of the last resort in the economy.³⁵ Later, however, the *National bank* gave up this request because it could not meet fully the rising demand for money and credit due to two legal obligations – firstly, obligation to maintain the legal cover of 40% and secondly, obligation to respect the rule of limited issue of the silver notes i.e. credits in silver. Later obligation was introduced by the government in 1893 as a measure against the risingagio and remained current until the World War I.³⁶ By these obligations, the *National Bank* was constrained in its function of the lender of the last resort. This was obvious during two systemic banking crises that took place in 1908 and 1912 characterized by huge withdrawals of savings deposits. Since the *National Bank* did not have capability of unlimited lending, rescue operations were also taken by the State (Ministry of Finance and Ministry of the National Economy) which helped the *National Bank* to continue lending in order to contain withdrawals from the banks. Thus, both banking crises were successfully managed by the concerted actions of the *National Bank* and the Serbian state.³⁷

Despite the legal constraints to its lender of the last resort function, the *National Bank* used other methods and instruments to strengthen its central position in the monetary system. To stimulate as many banks to come to its counters, the *National Bank* gave privileged status to the banks in its interest rates policy, i.e. lower interest rates than for other customers. In the beginning, only two major banks, *Beogradski kreditni zavod* and *Beogradska zadruga*, had the right to raise credits with 1% lower discount rate than general discount rates, that for other banks and customers.³⁸ However, from 1886 up until 1914, discount rates for all private banks were lower by 0,5%-1% than general discount rates (Table 6). But, if the banks were exporters themselves, they could get credits with discount rates lower by 2% than general discount rates.³⁹ For having and maintaining the privilege of lower discount rates, there was one condition – banks had to let the *National Bank* control their business at any time.

Preferential status given by the *National Bank* to the banks attracted more and more private banks to work with the *National Bank* and to accept and avail themselves to its directives and control on a voluntary basis.⁴⁰ This enabled the *National Bank* to enhance its influence on the banks in their credit and lending rate's policies.

³⁴ *Narodna banka 1884-1909*, (1909): Štampano u novoj štampariji – Davidović- Ljub. M. Davidovića, Beograd p. 120.

³⁵ Stojanović, B. (2010): p. 280.

³⁶ *Narodna banka 1884-1934*, (1934): p. 38.

³⁷ Stojanović, B. (2010): p. 287.

³⁸ *Narodna banka 1884-1934*, (1934): p. 27.

³⁹ *Narodna banka 1884-1909*, (1909): p.119.

⁴⁰ Stojanović, B. (2010): p. 279.

Table 6. *Discount Rates of the National Bank of Serbia 1884-1914 in %*

Year	General Discount Rate		Discount Rate for Banks	
	Silver	Gold	Silver	Gold
1884	5,5 – 7,0	5,5 – 7,0	5,5 – 7,0	5,5 – 7,0
1885	5,0 – 8,0	5,0 – 8,0	5,0 – 8,0	5,0 – 8,0
1886	6,5 – 8,0	8,0	5,5 – 7,5	7,0 – 7,5
1887	6,5	8,0	5,5	7,0
1888	6,0 – 6,5	8,0	5,5	7,0
1889	6,0	8,0	5,0	7,0
1890	6,0	8,0	5,0	7,0
1891	5,5 – 6,0	7,5 – 8,0	4,5 – 5,0	6,5 – 7,0
1892	5,5 – 6,5	7,5 – 8,5	4,5 – 5,5	7,5 – 8,5
1893	6,0 – 6,5	7,5 – 8,5	5,0 – 5,5	7,5 – 8,5
1894	6,0	7,5	5,0	7,5
1895	6,0	7,5	5,0	7,5
1896	6,0	7,5	5,0	7,5
1897	6,0	7,5	5,0	7,5
1898	6,0	7,5	5,0	7,5
1899	6,0	7,5	5,0	7,5
1900	6,0	7,5	5,0	7,5
1901	6,0	7,5	5,0	7,5
1902	6,0	7,5	5,0	7,5
1903	6,0	7,5	5,0	7,5
1904	6,0	7,5	5,0	7,5
1905	6,0	6,0 – 7,5	5,0	5,0 – 7,5
1906	6,0	6,0	5,0	5,0
1907	6,0	6,0	5,0	5,0
1908	6,0	6,0 – 8,0	5,0	5,0 – 8,0
1909	6,0	8,0	5,0	8,0
1910	6,0	7,0 – 8,0	5,0	6,0 – 8,0
1911	6,0	6,0 – 7,0	5,0	5,0 – 6,0
1912	6,0	6,0 – 7,0	5,0	5,0 – 6,0
1913	6,0	7,0	5,0	6,0
1914	6,0	7,0	5,0	6,0

Source: Dugalić (1999): p. 244.

The *National Bank* kept its discount rates remarkably stable for the following twenty years (1894-1914) - general discount rate at 6% (for silver) and discount rate for banks at 5% (for silver). Only discount rates for credits advanced in notes backed by gold slightly changed – between 5% and 8%. Such a policy of stable discount rates was a tremendous impetus, not only for banking development, but for the overall economic growth.

In its endeavors to provide cheap money for the economy, in 1891 the *National Bank* introduced rules for banks regarding their maximum lending interest rates. According to these rules, lending rates of banks older than three years had to be up to 8%; of banks older than two years up to 9% and of banks that existed only one year up to 10% per annum.⁴¹ If banks disobeyed the proposed maximum interest rates, the *National Bank* would cease to advance them credits. The banks were left free to accept these rules or not, since they did not have legal, obligatory character.

4. National Bank's credits – Total and to Private Banks

Many European central banks in the 19th century, such as *Banque de France* and *Reichsbank*, were doing business with wider range of customers apart from commercial banks – with industrial firms in particular.⁴² The Serbian *National Bank* belonged to this group too. It was allowed to advance short-term credits to the State, banks and trade and industrial firms. However, credits advanced to the banks gradually increased in absolute and relative terms (Table 7).

In relative terms, credits to the banks almost tripled – they increased from 23,2% in 1884 to 62,6% in 1913 (Figure 1). This pronounced intensification of credit relations with the banks on account of its other customers was a clear evidence of the enhancing role of the *National Bank* in the monetary system that was gradually strengthening its role as a central bank. In practice, this intensification enabled the *National Bank* to increase its control over the credit volume of the banks and thus over the monetary stability that was one of its primary aims.

Existing model of the monetary system based on complete freedom in decision-making and autonomy of actions in relations between the *National Bank* and other banks was changed with the new *Act on National Bank* adopted in 1908. This act introduced a provision, in Article 6e, that regulated relation of the *National Bank* with other banks. According to this article, the *National Bank* was allowed to advance credits only to those banks whose lending rates were up to 3% higher than the *National Bank's* interest rate for private borrowers.⁴³ In essence, Article 6e introduced an interest rate ceiling as a legal instrument of monetary policy. It was proposed by the government as a measure to force banks to keep their lending rates at the levels near the *National Bank's* discount rate.

⁴¹ Dugalić, V. (1999): *Narodna banka 1884-1941*, Jugoslovenski pregled, Beograd, p. 65.

⁴² Capie, F., Goodhart, C. and Schnadt, N. (1994): p. 69.

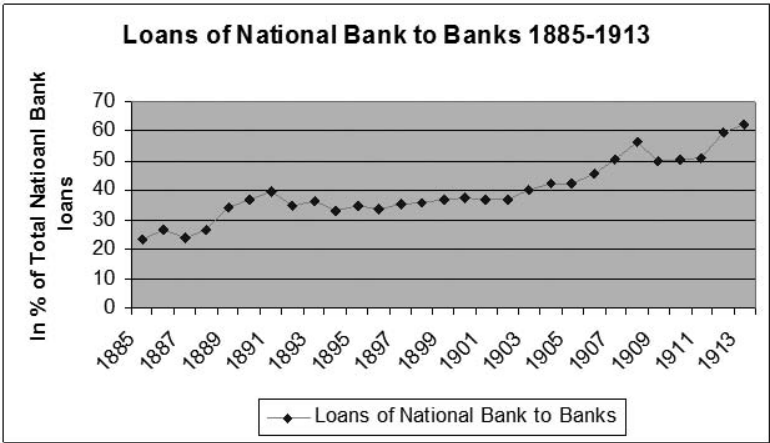
⁴³ Dugalić, V. (1999): p. 96.

Table 7. National Bank Credits – Total and to Banks 1884-1913 in mill. dinars

Year	Total credits	Credits given to the banks		
		Number of banks	Amount	% of total credits
1884	3,669	-	-	-
1885	5,938	15	1,380	23,2
1886	6,814	-	1,810	26,4
1887	8,939	-	2,152	24,0
1888	10,334	31	2,755	26,6
1889	11,915	38	4,064	34,1
1890	12,929	38	4,778	36,9
1891	15,689	39	6,193	39,4
1892	16,133	41	5,617	34,8
1893	16,126	43	5,872	36,4
1894	14,297	48	4,714	32,9
1895	13,996	48	4,858	34,7
1896	12,451	49	4,220	33,9
1897	12,331	50	4,334	35,1
1898	13,278	51	4,769	35,9
1899	13,833	58	5,089	36,8
1900	14,204	58	5,283	37,2
1901	14,888	61	5,461	36,7
1902	16,031	64	5,909	36,8
1903	16,400	67	6,581	40,1
1904	17,692	71	7,492	42,3
1905	18,945	76	8,042	42,4
1906	20,912	83	9,541	45,6
1907	22,715	84	11,450	50,4
1908	29,485	101	16,635	56,4
1909	26,560	57	13,207	49,7
1910	33,451	58	16,823	50,3
1911	40,858	58	20,900	51,1
1912	45,401	69	27,190	59,9
1913	49,743	68	31,175	62,6

Source: 1.Godišnji izveštaj Privilegovane Narodne Banke Kraljevine Srbije, various years.

Figure 1

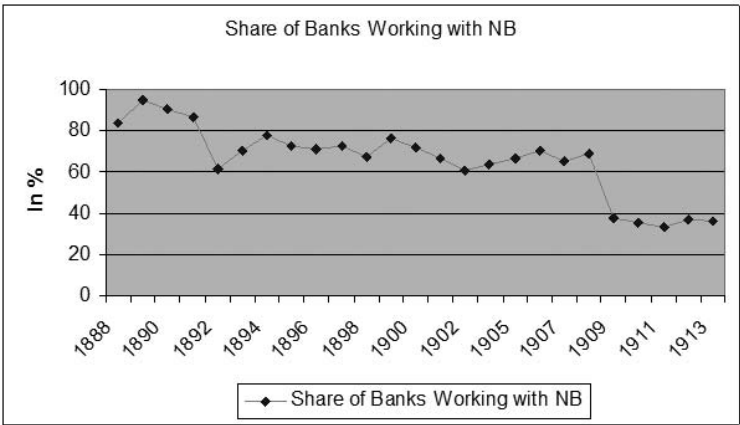

Source: Table 7.

The introduction of Article 6e was an innovation in monetary legislation and policy because it legally defined the relation of the *National Bank* with other banks, thus becoming obligatory for both the *National bank* and private banks through the instrument of interest rate ceiling.

The *National Bank* itself was against this regulation arguing that it would be counterproductive in practice. It really turned out that application of Article 6e had two negative consequences. Firstly, it added additional pressure to already rising market interest rates, and secondly, it severely harmed relations of the *National Bank* with other banks since many banks stopped cooperating with the *National Bank*.

Figure 2

Source: Table 7.

Before the adoption of the new legislation in 1908, some 101 banks had been in relations with the *National Bank* while this number dropped to 57 in 1909 (Table 7). After 1908, only about less than 40% of the banks continued to work with the *National Bank* (Figure 2). Thus, the enacted government's decision to implement interest rate ceiling prevented the *National Bank* to continue strengthening its role as a central bank.

The *National Bank* several times appealed to the government for revoking the Article 6e, but these attempts remained unaccepted. Then, in 1911, the *National Bank* proposed bank mergers as an appropriate method for decreasing unhealthy competition among too many small banks, which was one of the main causes of high market interest rates. This time the government positively responded by taking the *National Bank's* proposal into consideration. At that time, apart from mergers of existing banks, reduction of competition among the banks could be achieved also with other methods - by limiting entry into banking with various legal rules (charters, licenses) or by establishing capital requirements that are so high that they can be met only by small number of institutions.⁴⁴ Instead of bank mergers, as proposed by the *National Bank* to stifle bank competition, Serbian government chose capital requirement as a method to prevent too small banks to be created in the future. It was enacted by the Ministry of the National Economy that prescribed minimum capital requirements for the establishment of the joint-stock banks. According to this new regulation, the minimum authorized capital of one million *dinars* was required for establishing banks in Belgrade and half million *dinars* for banks in provinces. Additionally, the deadline for complete, full payment of the minimum capital requirement was clearly defined – the capital had to be paid-up within two years without dividing it into many small installments. In the light of this new regulation, already existing banks were left with two options: to meet the minimum capital requirement as required or to go into liquidation. Some of the banks began to increase their paid-up capital during the first half of 1914, but the outbreak of World War I interrupted this process and further development of the Serbian banking system.

⁴⁴ Grossman S., R. (2010): p. 131.

5. Conclusion

The majority of private banks were small joint-stock unit and universal banks. They engaged themselves in banking and non-banking activities. Banks developed all the main banking operations of the time – taking savings deposits, discounting, active and passive current accounts. Less developed were cashless payment and lombard operations backed by securities. Trade in securities accounted to only a small share of banking operations due to the absence of developed money and capital markets. Among non-banking activities, banks were engaged in conducting domestic and foreign trade and in establishing and running industrial firms that was of the vital importance for the first stage of industrialization in the Kingdom of Serbia.

The relations between the banks and the *National Bank* had been developing, i.e. intensifying by 1908 on the voluntary basis, primarily by the *National Bank's* everyday credit operations, undertaken rules and measures that created national banking system. This system functioned relatively smoothly with strengthening central position of the *National bank*. In this regard, especially effective were the *National Bank's* instruments of preferential discount rates for banks and rules about banks' lending rates. From 1908, however, these relations were regulated by the new *Act on the National Bank* (1908) through the instrument of interest rate ceiling (Article 6e) and thus became obligatory for both parties. Unfortunately, implementation of this act led to deteriorating relations between the banks and the *National Bank* thus preventing the *National Bank* to continue with strengthening its role as a central bank.

The Serbian *National Bank* succeeded in successfully fulfilling the main aims of a central bank. Firstly, it achieved monetary stability by maintaining convertibility of its banknotes and legal cover of the quantity of money in circulation (defined at the minimum level of 40%). Secondly, it contributed to economic development by maintaining stable and relatively low (for Serbian economic circumstances) discount rates. However, in achieving stability of the banking system it was limited because it could not fully perform its lender of the last resort function - to lend unlimited amounts backed by good quality paper on a penalty rate. This function was constrained, not by unwillingness or incapability of the *National bank*, but by its two legal obligations – to maintain legal cover and to respect limited issue of the silver notes i.e. credits in silver. Perhaps, this is the reason why the Serbian *National Bank* was excluded from the group of fully-fledged central banks given in Table 1. During two systemic banking crises that took place in 1908 and 1912, since the *National Bank* did not have the capability of unlimited lending, rescue operations were also taken by the State (the Ministry of Finance and Ministry of the National Economy) which helped the *National Bank* to continue lending in order to contain withdrawals from the banks. Thus, both banking crises were successfully managed by the concerted actions of the *National Bank* and the Serbian state.⁴⁵

⁴⁵ Stojanović, B. (2010): p. 287.

Literature

- AS, Zbornik zakona, 1904, Zbornik 59.
- Blancheton, B. (2015): *Towards a tacit low-degree independence central banking model*, Cahiers du GREThA, No 2015-17, Universite de Bordeaux, France.
- Capie, F., Goodhart, C. and Schnadt, N. (1994): *The development of central banking*, in: Capie, F. et al. (eds.), *The Future of central banking: the tercentenary symposium of the Bank of England*, Cambrodge UK:Cambridge University Press, pp.1-261, ISBN 9780521496346
- Dugalić, V. (1999): *Narodna banka 1884-1941*, Jugoslovenski pregled, Beograd.
- Ćirović, M., (2001): *Bankarstvo*, Bridge Company, Beograd.
- *Godišnji izveštaj Privilegovane Narodne Banke Kraljevine Srbije*, (1884).
- *Godišnji izveštaj Privilegovane Narodne Banke Kraljevine Srbije*, (1885).
- *Godišnji izveštaj Privilegovane Narodne Banke Kraljevine Srbije*, (1890).
- Građanski zakonik za Kraljevinu Srbiju, 1891.
- Grossman, S.R., (2010): *Unsettled Account, The Evolution of Banking in the Industrialized World since 1800*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Kukla, S. (1924): *Razvitak kreditne organizacije u Srbiji do svetskog rata*, Komisiona naklada Hr. Štamp. Zavod D.D., Zagreb.
- Milić, Dr D., (1994): *Monetarno-kreditni sistem u privredi Srbije početkom XX veka*, in: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.
- *Narodna banka 1884-1909*, (1909): Štampano u novoj štampariji – Davidović-Ljub. M. Davidovoća, Beograd.
- *Narodna banka 1884-1934*, (1934): Zavod za izradu novčanica Topčider.
- Smith, V. (1990): *The Rationale of Central Banking and the Free Banking Alternative*, Liberty Fund, Indianapolis, ISBN 0-86597-086-6.
- Stanarević, Nik. (1912): *Beogradske banke u 1911*, Štamparija Sv. Sava, Beograd.
- Stojanović, B. (1992): *Iz ekonomsko-finansijske i političke istorije Srbije (1878-1918)*: Finansije, broj 3-4, Beograd.
- Stojanović, B. (2010): *The banking Crises in the Kingdom of Serbia in 1908 and 1912*, Scientific Annals of Economics and Business, Volume LVII, Alexandru Ioan Cuza University of Iosi, Romania, ISSN: 0379-7864.
- Stojanović, B. (2017): *The rise and growth of Serbian banking until World War I, Part Two: The Second stage – The National State and the Nationala Banking*, Megatrend revija/Megatrend Review, Vol14 (1)
- White, E.N. (1998): *Were Banks Special Intermediaries in Late Nineteenth Century America?*, Federal Reserve Bank of St. Louis, May/June.
- Zakon o Narodnoj banci, 6. Januar, 1883. god.

NASTANAK I RAST SRPSKOG BANKARSTVA DO PRVOG SVETSKOG RATA

Treći deo:

Srpski bankarski sistem- operacije i odnosi privatnih banaka i Narodne banke (1878-1914)

Razvoj srpskog bankarstva tokom 19. veka je bio postepen process koji se odvijao u dve faze sa prekretnicom 1878. godine, kada je međunarodnim ugovorom Srbiji priznat status nezavisne države na Berlinskom kongresu.

U drugoj fazi, posle 1878. godine, odlučan program ekonomskog razvoja i modernizacije doveo je do velikog porasta banaka i stvaranja nacionalnog bankarskog sistema koji se sastojao od Privilegovane banke Kraljevine Srbije (Narodna banka) kao emisione banke, privatnih banaka, državnih banaka i seljačkih zadruga. Većina privatnih banaka su bila mala akcionarska društva bez filijala, univerzalnog tipa, koje su razvile osnovne bankarske aktivnosti (diskontovanje, štedne depozite, pasivne i aktivne tekuće račune, lombardne kredite, bezgotovinska plaćanja, trgovinu efektima) kao i nebankarske poslove (osnivanje industrijskih preduzeća, vođenje domaće i spoljne trgovine).

Odnosi između banaka i Narodne banke su se pojačavali do 1908. godine na dobrovoljnoj bazi, prevashodno kreditnim operacijama, pravilima i merama Narodne banke. Međutim, od 1908. godine, te odnose je regulisao novi Zakon o Narodnoj Banci (1908) preko instrumenta limitiranja kamatnih stopa (Član 6e) koji je postao obavezan za obe strane. Nažalost, sprovođenje ovog novog instrumenta je dovelo do slabljenja odnosa između banaka i Narodne Banke, što je onemogućilo Narodnu Banku da nastavi sa jačanjem svoje uloge kao centralne banke.

Srpska Narodna banka je uspešno sprovela dva snovna cilja centralne banke – monevnu stabilnost i potpomaganje razvoja nacionalne trgovine i proizvodnje, posebno industrije. Međutim, u postizanju stabilnosti bankarskog sistema bila je ograničena, zato što nije mogla u potpunosti da obavlja funkciju kreditora u poslednjoj instanci. Ograničenost u ovoj funkciji nije bila posledica nesklonosti ili nesposobnosti Narodne banke, već njene dve zakonske obaveze – održavanja zakonskog pokrića i poštovanja limita emisije srebrnih novčanica, tj. kredita u srebru. Stoga su dve sistemске bankarske krize koje su se desile 1908 i 1912. godine, uspešno prevaziđene zajedničkim delovanjem Narodne Banke i srpske države .

Ključne reči: banke, Narodna banka, nacionalni bankarski sistem, diskontna stopa, kreditor u poslednjoj instanci

Originalni naučni rad
Primljen 04.01.2017.
Odobren 04.03.2017.

SAGLEDAVANJE REGIONALNIH SLIČNOSTI OKRUGA SRBIJE PRIMENOM ODGOVARAJUĆIH STATISTIČKIH METODA***

Područje Republike Srbije je izuzetno heterogeno, kako zbog vrlo različitih klimatskih i geo-morfoloških tako i ekonomsko-socijalnih faktora. U Srbiji su prisutne velike regionalne razlike, a rešavanje problema ravnomernog regionalnog razvoja i njegovog finansiranja su pitanja koja će biti aktuelizovana sa otpočinjanjem pregovora za pridruživanje Evropskoj uniji. Cilj rada je da prikaže metodologiju klasifikacije upravnih okruga Republike Srbije na osnovu odabranih obeležja, kako bi se sagledala regionalna sličnost i dala osnova politici regionalnog razvoja. Klasifikacija 25 okruga Republike Srbije je izvršena primenom faktorske i klaster metode, a zasniva se na osamnaest odabranih društvenih, demografskih i poljoprivrednih pokazatelja. Korišćenjem faktorske analize dobijaju se faktori koji predstavljaju glavne dimenzije razvoja promatranog prostora. Klaster analizom se, na osnovu zastupljenosti svake od dobijenih dimenzija u svakom okrugu, isti svrstavaju u grupe (klasterne). Tako dobijeni klasteri su homogeni i sastavljeni su od okruga sličnih karakteristika. Rad pokazuje da se korišćenjem odgovarajućih statističkih metoda mogu analitički izdvojiti grupe okruga sličnih obeležja, koje predstavljaju prikladniji objekt za primenu mera regionalne politike.

Ključne reči: Faktorska analiza, klaster analiza, okruzi Srbije.

* Dr Blaženka Popović, vanredni profesor, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Nemanjina 6, Zemun, Srbija, e-mail: blazenka@agrif.bg.ac.rs

** Prof. dr Radojka Maletić, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Nemanjina 6, Zemun, Srbija, e-mail: maletic@agrif.bg.ac.rs

*** Rad je rezultat istraživanja dva projekta koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja: „Razvoj i primena novih i tradicionalnih tehnologija u proizvodnji konkurentnih prehrambenih proizvoda sa dodatom vrednošću za evropsko i svetsko tržište – stvorimo bogatstvo iz bogatstva Srbije ” i „Ruralno tržište rada i ruralna ekonomija Srbije-diverzifikacija dohotka i smanjenje ruralnog siromaštva“.

1. Uvod

Prema statističkim podacima povećava se razlika između razvijenih i nerazvijenih područja, tako da Srbija danas spada u zemlje sa najvećim regionalnim razlikama u Evropi. Između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg regiona razlike su višestruke, a na nivou opština još veće. Produbljivanje regionalnih razlika utiče i na veoma negativne demografske pokazatelje u pojedinim oblastima.

Regionalna neravnomernost u stepenu razvijenosti pojedinih teritorija u Republici Srbiji predstavlja jedno od najkompleksnijih razvojnih problema. Sadašnja ekonomska politika dovodi do toga da bogate opštine postaju još bogatije, a siromašne još siromašnije.

Višedecenijsko zapostavljanje poljoprivrede i prirodno i demografsko iscrpljivanje ruralnih područja, rezultiralo je vrlo negativnim ekonomskim i socijalnim trendovima i današnjim nepovoljnim stanjem, koje karakterišu brojni problemi. Najvažniji među njima su mala i nekonkurentna gazdinstva, veliki broj staračkih gazdinstava, rascepkano poljoprivredno zemljište, male proizvodne parcele, ekstenzivnost i nizak tehnološki nivo proizvodnje, nedovoljno ili neadekvatno korišćenje agrotehničkih mera, slaba produktivnost, loše zbrinjavanje stajnjaka i poljoprivrednog otpada itd. Takva poljoprivreda rezultira slabim dohotkom, nekonkurentna je i neisplativa i u postojećem stanju ne može biti činilac održivog razvoja¹.

Utvrđivanje stepena ekonomske razvijenosti regiona ili subregiona zahteva uporedo praćenje više faktora. Neki od faktora ekonomskog razvoja regiona su: demografske promene, veličina teritorije, ljudski resursi, uticaji savremenih tokova urbanizacije itd. Osnovni zadatak politike i strategije razvoja nerazvijenih regiona treba da se bazira na diferencijalnim prednostima određene teritorije. U svrhu definisanja sličnosti ili razlike pojedinih regiona mogu se koristiti brojni statistički postupci i metodologije. Značajno mesto u definisanju sličnosti (razlike) pojedinih entiteta zauzimaju metode multivarijacione analize, pre svega faktorska i klaster metodologija.

Pomenute metodologije su primenjivane za rešavanje problema grupisanja u vrlo različitim oblastima. Tako su faktorska i klaster analiza primenjene za obradu podataka kvaliteta vode, značajno izmenjenih vodnih tela na teritoriji Vojvodine², pri klasifikaciji prostorno-privrednih celina na osnovu društveno-ekonomskih obeležja delova posmatranog prostora u Hrvatskoj³, prilikom definisanja homogenih područja Srbije na osnovu razvijenosti MSP u agrobiznisu⁴, pri analizi klaničnih karak-

¹ Milić, B. (2011): *Ruralni razvoj - praktikum za lokalne aktere*, Beograd: SKGO, ISBN 978-86-88459-03-7, www.skgo.org

² Vujović, S., Kolaković, S., Bečelić-Tomin, M. (2013): Evaluation of significantly modified water bodies in Vojvodina by using multivariate statistical techniques. *Hemijska Industrija* Vol. 67 (5). 823–833 UDK 628.113(497.113):51

³ Rašić-Bakarić, I. (2006): Uncovering Regional Disparities – the Use of Factor and Cluster Analysis, *Privredna kretanja i ekonomska politika*, Vol.15 No.105, 823-832.

⁴ Popovic B., Maletic R., Ceranic S., Paunovic T., Jankovic-Soja S. (2011): Defining homogeneous areas of Serbia based on development of SME in agribusiness using the cluster

teristika tovnih svinja⁵, prilikom izbora mogućih atributa koji utiču na percepciju kvaliteta lučke usluge⁶ i mnogi drugi.

Cilj ovog rada je da se prikaže mogućnost i opravdanost korišćenja metoda faktorske i klaster analize u svrhu izdvajanja prostornih jedinica sličnih obeležja.

Za ostvarenje postavljenog cilja kao predmet posmatranja su poslužila 25 okruga Republike Srbije na osnovu izabranih 18 pokazatelja. Na području Republike Srbije postoji pet statističkih regiona: Vojvodina, Beograd, Šumadija i Zapadna Srbija, Južna i Istočna Srbija i Kosovo i Metohija. Ovi regioni su po Nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica (NSTJ) Evropske unije grupisani u dve više NSTJ jedinice: Srbija - Sever (Vojvodina i Beograd) i Srbija - Jug (Šumadija i Zapadna Srbija, Južna i Istočna Srbija i Kosovo i Metohija). Svaki region čini određeni broj upravnih okruga (kasnije u radu samo okruga), a u Republici Srbiji postoji 29 okruga i region Beograda (Grad Beograd), koji ima status posebne upravne jedinice u Srbiji. Područje svakog od okruga obuhvata određeni broj opština i gradova. U radu je analizirano 24 okruga i region Beograda, pošto podaci za okruge iz regiona Kosova i Metohije nisu dostupni.

2. Materijal i metod rada

Da bi se okruzi grupisali u homogene grupe (klaster) izabrano je osamnaest društvenih, demografskih i poljoprivrednih pokazatelja (tabela 1.), koji predstavljaju početnu bazu za faktorsku analizu. Kao izvor podataka korišćeni su publikovani podaci Republičkog zavoda za statistiku ("Opštine i regioni u Republici Srbiji"). Za svaki pokazatelj je izračunat trogodišnji prosek za period 2013 – 2015 godina.

Kako bismo sagledali složenu prirodu pojava u što većem obuhvatu i u isto vreme na pouzdan način izmerili veći broj njihovih osobina, možemo koristiti metode multivarijacije analize⁷. Od svog nastanka, pre više od sto godina, faktorska analiza je postala jedna od najšire korišćenih multivarijacionih statističkih procedura u primenjenim istraživanjima raznih oblasti⁸. „Opšta svrha fak-

analysis, *Technics technologies education management*, Vol. 6 Number 3, 811-818, ISSN 1840-1503, www.ttem-bih.org

⁵ Popovic, B., Zivkovic B., Maletic R., Rajic Z., Jankovic-Soja S. (2011): Factorial analysis of slaughter characteristics of fattening pigs fed different additives – enzyme and probiotic in mixtures, *African Journal of Biotechnology* Vol.10 (42), 8491-8497, ISSN 1684-5315 © 2011 Academic Journals.

⁶ Kolanović, I., Skenderović J., Zenzerović Z. (2008): Defining the port service quality model by using the factor analysis. *Pomorstvo: Scientific Journal of Maritime Research*, Vol. 22 No.2, 283-297.

⁷ Cvejić, S. (1996): *Uloga multivarijacije analize u sociološkim istraživanjima-istorijska perspektiva*, magistarski rad, Beograd: Filozofski fakultet.

⁸ Brown, T. A. (2006): *Confirmatory Factor Analysis for Applied Research*, The Guilford Press, New York, London.

torske analize jeste da pronade način da se sažmu (ili sumiraju) informacije koje se nalaze u velikom broju originalnih promenljivih u manji set novih, kompozitnih dimenzija ili promenljivih, *faktora*, sa minimalnim gubitkom informacija, tj. da se traže i definišu fundamentalni konstrukti ili latentne dimenzije za koje se pretpostavlja da su predstavljene u originalnim varijablama“⁹.

Tabela 1: Spisak pokazatelja sa odgovarajućim oznakama

Oznaka	Opis
X ₁	% zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu
X ₂	% zaposlenih u prerađivačkoj industriji
X ₃	udeo stanovništva bez školske spreme (%)
X ₄	udeo zaposlenih u ukupnom stanovništvu (%)
X ₅	indeks starenja (%) - predstavlja odnos broja starog (60 i više godina) i mladog (0–19 godina) stanovništva
X ₆	stopa nezaposlenosti (%) - predstavlja odnos broja nezaposlenih radnika i ukupnog stanovništva sposobnog za rad (osobe između 15 i 64 godine starosti)
X ₇	vitalni indeks (%) - predstavlja odnos broja živorođenih i umrlih.
X ₈	budžetski prihodi po stanovniku (RSD)
X ₉	godišnja radna jedinica u poljoprivredi - jedinica mere koja predstavlja količinu ljudskog rada utrošenog za obavljanje poljoprivredne delatnosti na gazdinstvu. Ova jedinica predstavlja ekvivalent rada jedne osobe, tj. puno radno vreme u jednoj godini: osam sati dnevno, 225 radnih dana.
X ₁₀	prosečan prinos pšenice u odnosu na prosečan prinos republike
X ₁₁	prosečan prinos kukuruza u odnosu na prosečan prinos republike
X ₁₂	prosečan prinos šećerne repe u odnosu na prosečan prinos republike
X ₁₃	prosečan prinos suncokreta u odnosu na prosečan prinos republike
X ₁₄	prosečan prinos krompira u odnosu na prosečan prinos republike
X ₁₅	prosečan prinos pasulja u odnosu na prosečan prinos republike
X ₁₆	prosečan prinos jabuka u odnosu na prosečan prinos republike
X ₁₇	prosečan prinos šljiva u odnosu na prosečan prinos republike
X ₁₈	prosečan prinos grožđa u odnosu na prosečan prinos republike

Faktorska analiza predstavlja skup matematičko-statističkih procedura koje omogućuju da se na osnovu većeg broja međusobno povezanih promenljivih, utvrdi manji broj latentnih promenljivih koje objašnjavaju postojeću međuza-visnost. Prema tome, moglo bi se reći da faktori otkrivaju potencijalne uzroke povezanosti pojava¹⁰.

⁹ Hair, J., Black, W., Babin, B., & Anderson, R. (2010): *Multivariate Data Analysis -A Global Perspective*. New Jersey: Pearsib.

¹⁰ Mejovšek, M. (2008): *Metode znanstvenog istraživanja u društvenim i humanističkim znanostima*. Zagreb: Naklada sklap, 232.

Glavni zadatak faktorske analize je da se od polaznog skupa pokazatelja ($X_1, X_2, \dots, X_n$) izdvoji manji broj ($p < n$) latentnih (skrivenih) faktora ($F_1, F_2 \dots F_p$), tako da model faktorske analize može biti zapisan u sledećem obliku

$$X_j = \sum_{k=1}^p a_{jk} F_k + \varepsilon_j \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (1)$$

pri čemu a_{jk} predstavljaju faktorska opterećenja k -tog latentnog faktora na j -ti pokazatelj, a ε_j takozvane specifične faktore, odnosno rezidualne slučajne komponente.

Izbor metode faktorske analize zavisi od cilja analize. Metod glavnih komponenti i metod zajedničkih faktora su dve osnovne metode faktorske analize. Pošto će se rezultati faktorske analize koristiti kao ulazne promenljive za klaster analizu (moraju se izračunati i faktorski skorovi), preporučuje se korišćenje metode glavnih komponenta¹¹. Metodom glavnih komponenti moguće je direktno određivanje faktorskih skorova za razliku od metoda zajedničkih faktora gde se ti skorovi procenjuju.

Ovako utvrđene nove promenljive se nazivaju faktori. One preglednije i sažetije ukazuju na osnovne uzroke variranja obeležja, koje nam bez te analize mogu izgledati potpuno nejasno i neodređeno, čak i onda kada znamo veličinu koeficijenata korelacije između njih. Dakle, cilj faktorske analize je da pronađe grupu povezanih varijabli, ali ne i da utvrdi važnost tog grupisanja¹².

Za proveru prikladnosti određenog skupa podataka za faktorsku analizu, treba razmotriti i jačinu korelacione veze između promenljivih. Tabachnick i Fidell ukazuju da se u korelacionoj matrici posmatraju samo koeficijenti vrednosti preko 0,3, pa ako ih je malo, ti podaci su neprikladni za faktorsku analizu¹³. Mogu se koristiti i dva testa opravdanosti primene faktorske analize: Bartletov test sferičnosti¹⁴ i Kajzer-Mejer-Olkinov (KMO) pokazatelj adekvatnosti uzorka¹⁵. Bartletov test sferičnosti treba da je značajan ($p < 0,05$) da bi primena faktorske analize bila opravdana. KMO pokazatelj uzima vrednosti između 0 i 1, gde se 0,6 preporučuje kao najmanji iznos prihvatljiv za dobru faktorsku analizu¹⁶.

Grupisanje okruga Republike Srbije u grupe sličnih svojstava izvršeno je klaster analizom. U društvenim, ali i drugim naukama, klaster analiza je prepoznata kao

¹¹ Morrison, F. D., (1987): *Multivariate Statistical Methods*, New York: Mc Graw-Hill Book Co.

¹² Hair, J., Black, W., Babin, B., & Anderson, R. (2010): *Multivariate Data Analysis - A Global Perspective*. New Jersey: Pearsib.

¹³ Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2007): *Using multivariate statistics* (5th ed.), Boston: Allyn and Bacon.

¹⁴ Bartlett, M. S. (1954): A note on the multiplying factors for various chi square approximations. *Journal of Royal Statistical Society*, 16 (Series B), 296-298.

¹⁵ Kaiser, H. F. (1974): *An index of factorial simplicity*. *Psychometrika*, 39, 31-36.

¹⁶ Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2007): *Using multivariate statistics* (5th ed.), Boston: Allyn and Bacon.

najprikladnija tehnika za svrstavanje jedinica posmatranja u grupe sličnih karakteristika. Grupisanje objekata u grupe zasniva se na različitim karakteristikama koje se mere kod svakog objekta. Za ulazne promenljive klaster analize korišćeni su faktorski skorovi. Kao rezultat faktorske analize izdvojilo se pet faktora, te je i za svaki okrug izračunato po pet faktorskih skorova. Faktorski skor pokazuje stepen povezanosti okruža sa grupom obeležja koja imaju visoko opterećenje na nekom faktoru.

Na osnovu ulazne matrice podataka $n \times p$ (25 okruža $\times$ 5 faktorskih skorova), formirana je matrica bliskosti $n \times n$ (25 $\times$ 25), čiji elementi mere stepen sličnosti ili razlike između svih parova jedinica posmatranja (okruža) iz matrice podataka. U literaturi je definisan relativno veliki broj mera odstojanja, a mi smo u radu primenili Euklidsku meru odstojanja, a na osnovu izraza:

$$d_{ij} = \sqrt{\sum_{k=1}^p (X_{ik} - X_{jk})^2} \quad (2)$$

Procedurom prosečnog povezivanja WPGMA (*Weighted Pair-Group Method, Arithmetic Average -Default*) dobijena je hijerarhijska klasifikacija:

$$D(O_i, O_j) = \sum d_s / n_i n_j \quad (3)$$

Ova metoda uzima u obzir informacije o svim parovima posmatranih jedinica između dva klastera¹⁷.

Analizom varijanse (ANOVA) je ispitivano postojanje statistički značajnih razlika između klastera za svaki posmatrani pokazatelj, kako bi se potvrdili rezultati klaster analize.

3. Rezultati istraživanja

Osnovni statistički pokazatelji empirijskih distribucija prikazani su u tabeli 2. i to prosečna vrednost (aritmetička sredina) posmatranih promenljivih sa pokazateljima varijabiliteta (apsolutnim i relativnim). Koeficijenti varijacije se kreću u rasponu od 16.57% - 102.37% što ukazuje na razlike koje postoje između posmatranih regiona. Posebno treba istaći nepovoljnu starosnu strukturu stanovništva. Prosečan vitalni indeks iznosi samo 58.25% i samo u jednom okrugu je bilo više rođenih nego umrlih stanovnika (Raški okrug - 102.42%). Indeks starenja takođe ukazuje na veoma nepovoljnu demografsku sliku u Srbiji. U proseku 33.2% je više stanovnika starijih od 60, nego mlađih od 19 godina. Maksimalna vrednost ovog indeksa je u Zaječarskom okrugu gde ima duplo više starijih od mladih stanovnika (206.27%), dok je samo u dva okruga taj indeks manji od 100% (Pčinjski okrug - 76.75% i Raški okrug - 80.12%).

¹⁷ Kovačić, Z. (1994): *Multivarijaciona analiza*, Ekonomski fakultet, Beograd.

Tabela 2: Deskriptivna statistika

Pokazatelji	Min.	Max.	$\bar{X}$	$S_{\bar{X}}$	S	C_v (%)
X_1	0.33	8.03	2.38	0.41	2.04	85.97
X_2	9.08	31.92	21.20	1.32	6.61	31.19
X_3	0.86	5.03	2.69	0.22	1.09	40.60
X_4	16.71	34.16	21.02	0.79	3.96	18.82
X_5	76.75	206.27	133.20	5.38	26.90	20.20
X_6	8.45	27.06	17.15	0.95	4.77	27.82
X_7	33.32	102.42	58.25	3.35	16.74	28.75
X_8	23109.00	62031.00	33317.32	1676.67	8383.33	25.16
X_9	11751.00	47822.00	25850.00	2052.44	10262.20	39.70
X_{10}	0.74	1.31	0.96	0.03	0.16	16.57
X_{11}	0.52	1.36	0.86	0.05	0.24	27.69
X_{12}	0.00	1.04	0.43	0.09	0.44	102.37
X_{13}	0.00	1.15	0.76	0.07	0.34	44.30
X_{14}	0.49	1.86	0.97	0.08	0.38	39.05
X_{15}	0.54	1.50	1.01	0.04	0.21	21.33
X_{16}	0.54	1.49	1.02	0.06	0.30	29.82
X_{17}	0.56	1.97	1.17	0.09	0.43	37.13
X_{18}	0.00	2.08	1.08	0.09	0.45	42.03

Izvor: Obračun autora na osnovu podataka RZS

Nakon što je izvršen izbor ulaznih pokazatelja, kao i standardizacija njihovih vrednosti, ispitana je opravdanost primene same analize, a zatim donešena odluka o izboru metode faktorske analize. Stoga je prvo definisana korelaciona matrica originalnih promenljivih (tabela 3.).

Tabela 3. prikazuje korelacionu matricu polaznih pokazatelja. Uočava se da svaka promenljiva ima barem jedan koeficijent korelacije s apsolutnom vrednošću većom od 0.3, a to je minimalna vrednost koju Tabachnick i Fidell predlažu kao kriterijum za uključivanje promenljive u analizu¹⁸. Zato je svih osamnaest promenljivih uključeno u analizu. U tabeli 3. označeni su i oni koeficijenti korelacije, koji su značajni na nivou značajnosti od 5% i 1%. Takođe, opravdanost primene faktorske analize potvrdili su i rezultati KMO i Bartletovog test (tab. 4.)

Tabela 4: KMO i Bartletov test (Izvor: Obračun autora)

Kaiser-Meyer-Olkin mera adekvatnosti uzorkovanja.		0.656
Bartletov Test sferičnosti	Approx. Chi-Square	387.918
	df	153
	Sig.	0.000

¹⁸ Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2007): *Using multivariate statistics* (5th ed.), Boston: Allyn and Bacon.

Na osnovu utvrđenih karakterističnih korena (tabela 5.) Kaiser-ovim kriterijumom je određen broj faktora koje treba zadržati kao relevantne za dalju analizu (zadržavaju se samo zajednički faktori sa karakterističnim korenom većim od jedan).

Tabela 5: *Raspored varijabiliteta pokazatelja po pojedinim faktorima*

Faktori	Karakteristi koreni	Procenat ukupnog variranja	Kumulanta (%)
1	6.64	36.89	36.89
2	2.65	14.72	51.61
3	2.05	11.38	62.99
4	1.63	9.08	72.07
5	1.38	7.66	79.73

Izvor: *Obračun autora*

Pet faktora ne zadovoljava samo kriterijum da je karakteristični koren veći od jedan, već i kriterijum procenta objašnjene varijanse. U društvenim naukama je prihvaćeno tumačenje da je donja granica prihvatljivosti 60 % varijanse objašnjene dobijenim faktorima¹⁹. Ovim rešenjem se objašnjava 79,73 % ukupne varijanse.

Nerotirani faktori dobijeni analizom glavnih komponenti 18 promenljivih na 25 upravnih okruga prikazani su u tabeli 6.

Prvi faktor je opšti i skoro svaka promenljiva na njemu ima visoko opterećenje. Svaki sledeći faktor objašnjava sve manji deo varijanse. U ovom rešenju prvi faktor objašnjava 36,89 % varijanse, drugi 14,72%, treći faktor 11,38% varijanse, četvrti 9,08% i peti faktor 7,66% varijanse. Poželjno je izvršiti rotiranje faktora jer se time varijansa preraspodeljuje s faktora koji su prvi po redu, na ostale. Pored toga, u slučaju kada se rešenje faktorske analize koristi i za druge analize, teorija preporučuje ortogonalnu rotaciju faktora. Ugao koji zaklapaju faktorske ose dobijene ortogonalnim rotiranjem je prav (90°), što znači da su faktori međusobno nezavisni. Teorija preporučuje *varimax* rotaciju u slučaju kada se na osnovu dobijenih faktora računaju faktorski skorovi koji služe kao ulazne promenljive za klaster analizu²⁰. Matrica faktorskih opterećenja dobijena *varimax* rotiranjem prikazana je u tabeli 7.

¹⁹ Hair, F. J., Anderson E. R., Tahtam L. R. (1987): *Multivariate Data Analysis*, New York: Macmillan Publishing Company.

²⁰ Johnson, A. R., Wichern, W. D. (1992): *Applied Multivariate Stastical Analysis*, 3rd Ed., New York, Upper Saddle River: Prentice Hall.

Tabela 3: Korelaciona matrica pokazatelja

X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	X_9	X_{10}	X_{11}	X_{12}	X_{13}	X_{14}	X_{15}	X_{16}	X_{17}	X_{18}
X_1	1	0.18	-0.38	-0.04	-0.11	-0.20	-0.06	0.02	0.79**	0.72**	0.68**	0.45*	0.56**	0.43*	0.44*	0.54**	0.56**
X_2		1	0.00	-0.26	-0.05	0.14	-0.22	-0.23	0.07	-0.03	-0.05	-0.33	0.02	-0.02	-0.02	0.20	-0.12
X_3			1	-0.50*	-0.07	0.57**	-0.19	-0.61**	-0.58**	-0.61**	-0.67**	-0.22	-0.55**	-0.45*	0.24	-0.15	-0.30
X_4				1	-0.12	-0.49*	0.43*	0.79**	0.05	0.24	0.34	0.00	0.24	0.29	0.01	0.29	0.22
X_5					1	-0.41	-0.83**	-0.04	-0.22	-0.15	-0.10	-0.13	-0.20	-0.01	-0.25	-0.35	-0.17
X_6						1	-0.06	-0.45*	-0.10	-0.41*	-0.55**	-0.21	-0.17	-0.10	0.08	0.05	-0.35
X_7							1	0.306	0.34	0.21	0.12	0.03	0.32	0.10	-0.05	0.11	0.12
X_8								1	-0.06	0.26	0.49*	0.28	0.10	0.09	0.01	0.28	0.17
X_9									1	-0.09	-0.29	-0.22	0.03	-0.10	-0.11	-0.41*	-0.18
X_{10}										0.90**	0.86**	0.66**	0.65**	0.57**	0.27	0.60**	0.68**
X_{11}										1	0.83**	0.59**	0.82**	0.59**	0.09	0.35	0.68**
X_{12}											1	0.63**	0.55**	0.40*	0.13	0.46*	0.55**
X_{13}												1	0.26	0.16	0.21	0.34	0.63**
X_{14}													1	0.67**	-0.09	0.17	0.46*
X_{15}														1	0.19	0.32	0.51**
X_{16}															1	0.60**	0.15
X_{17}																1	0.35
X_{18}																	1

Izvor: Obračun autora na osnovu podataka RZS

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

Tabela 6: Matrica faktorskih opterećenja pre rotiranja faktora

Pokazatelj	Faktori				
	1	2	3	4	5
X_1	0.75	0.50	0.04	-0.08	0.03
X_2	-0.06	0.45	-0.04	-0.12	0.73
X_3	-0.70	0.35	0.40	0.05	-0.29
X_4	0.44	-0.66	0.00	0.37	0.25
X_5	-0.22	0.18	-0.88	0.07	-0.10
X_6	-0.50	0.44	0.36	-0.11	0.11
X_7	0.24	-0.59	0.68	-0.14	0.12
X_8	0.47	-0.58	-0.13	0.55	0.11
X_9	-0.27	-0.54	0.29	-0.38	-0.60
X_{10}	0.94	0.25	-0.05	-0.01	-0.01
X_{11}	0.92	0.01	-0.02	-0.31	-0.08
X_{12}	0.90	-0.01	-0.16	0.09	-0.06
X_{13}	0.63	0.16	0.03	0.15	-0.61
X_{14}	0.71	-0.07	0.04	-0.59	0.15
X_{15}	0.63	0.08	0.01	-0.32	0.17
X_{16}	0.23	0.44	0.48	0.44	-0.12
X_{17}	0.56	0.36	0.39	0.47	0.25
X_{18}	0.63	0.11	0.05	-0.10	-0.30
% objašnjene varijanse	36.89	14.72	11.38	9.08	7.66

Izvor: Obračun autora

Varimax rotacijom je dobijena faktorska matrica čiji su elementi faktorski ponderi, a ponderi sa vrednošću većom od 0.7 su smatrani značajnim i na osnovu njihove povezanosti sa određenim faktorom je izvršena interpretacija faktora.

U **prvom** faktoru se nalazi najveći broj značajnih faktorskih opterećenja (tabela 7.). Statistički značajnu povezanost sa ovim faktorom imaju sledeća obeležja: X_1 (% zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu), X_{10} (prosečan prinos pšenice u odnosu na prosečan prinos republike), X_{11} (prosečan prinos kukuruza u odnosu na prosečan prinos republike), X_{12} (prosečan prinos šećerne repe u odnosu na prosečan prinos republike), X_{14} (prosečan prinos krompira u odnosu na prosečan prinos republike), X_{15} (prosečan prinos pasulja u odnosu na prosečan prinos republike). Prema ovakvim rezultatima faktorizacije prvi faktor obuhvataju promenljive koje se odnose na ratarsku proizvodnju pa ga možemo imenovati kao **faktor ratarske proizvodnje**.

U **drugom** faktoru je sadržano 16.23% varijacija svih obeležja što kumulativno sa prvim faktorom čini 45.74%. Visoku i značajnu povezanost sa ovim faktorom imaju sledeća obeležja: X_4 (udeo zaposlenih u ukupnom stanovništvu), X_6 (stopa nezaposlenosti) i X_8 (budžetski prihodi po stanovniku) pa se ovaj faktor

može označiti kao **faktor zaposlenosti**. Promenljive: X_{16} (prosečan prinos jabuke u odnosu na prosečan prinos republike) i X_{17} (prosečan prinos šljive u odnosu na prosečan prinos republike) imaju značajne pondere sa **trećim** faktorom koji predstavlja **faktor voćarske proizvodnje**.

Četvrti faktor je faktor starosne strukture stanovništva zato što značajnu povezanost sa ovim faktorom imaju obeležja X_5 (indeks starenja) i X_7 (vitalni indeks).

Petim faktorom je objašnjeno 8.47% varijacija što kumulativno sa prethodna četiri faktora čini 79.73%. Značajnu povezanost sa ovim faktorom ima samo jedna promenljiva i to X_2 (% zaposlenih u prerađivačkoj industriji) pa ovaj faktor možemo nazvati **zaposlenost u prerađivačkoj industriji**.

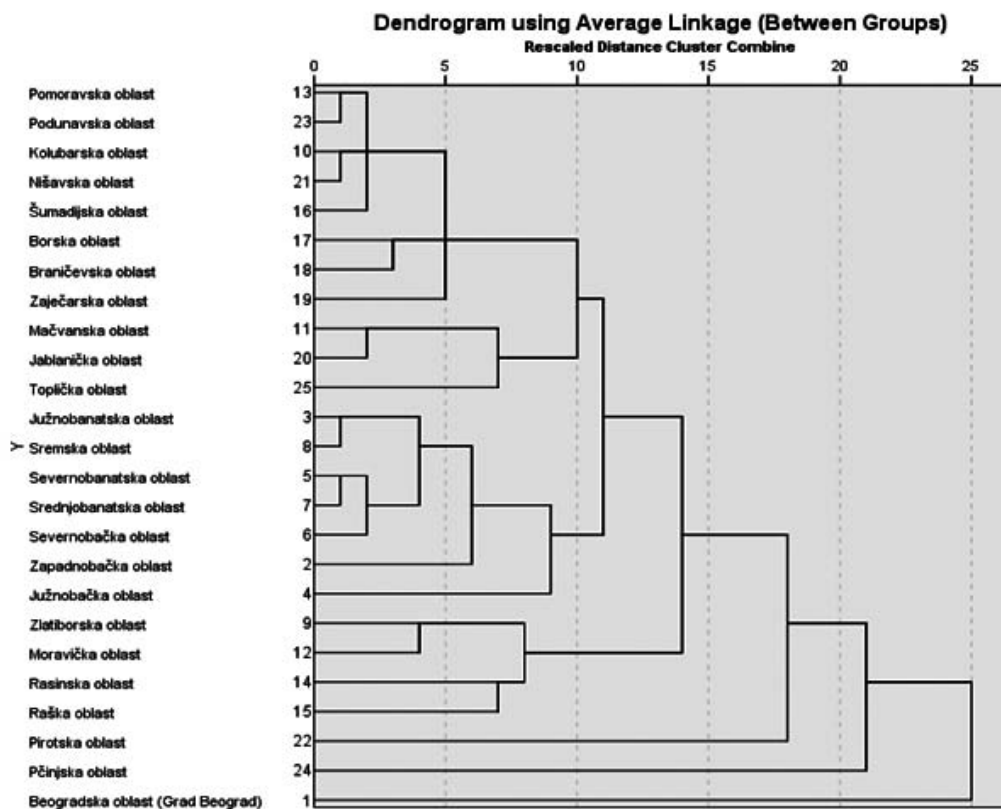
Tabela 7: Matrica faktorskih opterećenja posle rotiranja faktora

Pokazatelji	Faktori				
	1	2	3	4	5
X_1	0.77	-0.07	0.45	-0.13	-0.03
X_2	0.10	-0.18	0.16	-0.15	-0.80
X_3	-0.58	-0.68	0.17	0.10	0.14
X_4	0.07	0.87	0.04	0.27	0.01
X_5	-0.12	0.05	-0.31	-0.87	0.01
X_6	-0.32	-0.72	0.18	0.11	-0.26
X_7	0.10	0.26	-0.03	0.91	0.04
X_8	0.04	0.92	0.15	0.07	0.14
X_9	-0.18	-0.09	-0.50	0.55	0.27
X_{10}	0.86	0.23	0.38	-0.10	0.09
X_{11}	0.93	0.20	0.06	0.10	0.15
X_{12}	0.73	0.44	0.25	-0.11	0.18
X_{13}	0.49	0.06	0.35	-0.11	0.66
X_{14}	0.87	0.07	-0.19	0.26	-0.13
X_{15}	0.70	0.09	0.03	0.10	-0.15
X_{16}	0.03	-0.14	0.80	0.11	0.14
X_{17}	0.29	0.19	0.85	0.11	-0.15
X_{18}	0.59	0.08	0.21	0.03	0.35
% objašnjene varijanse	29.51	16.23	13.51	12.01	8.47

Izvor: Obračun autora

Klaster analizom se na osnovu faktorskih skorova za svaki okrug, isti svrstavaju u grupe (klustere). Primenom euklidskog odstojanja i metodom prosečnog povezivanja²¹ dobijen je grafički prikaz hijerarhijske strukture okruga Srbije, odnosno dendrogram (graf. 1).

²¹ Brereton, R.G., (2003): *Chemometrics: data analysis for the laboratory and chemical plant*. John Wiley & Sons, Chichester, 504.

Graf. 1. Dendrogram - hijerarhijska struktura okruga Srbije

Rezultat ove analize je pet izdvojenih klastera i tri okruga koja su ostala negrupisana odnosno van klastera. Dobijena hijerarhijska struktura okruga prikazana je i kartogramom 1. na kome su jasno vidljive klase okruga koje čine određene homogene celine.

Prvi klaster čini pet okruga i to: Pomoravski, Podunavski, Kolubarski, Nišavski i Šumadijski. Sličnost ovih okruga se ogleda u tome što su slabo povezani sa prvim faktorom odnosno beleži se najniži procenat zaposlenih u poljoprivredi, a prinosi ratarskih kultura su značajno ispod republičkog proseka. Takođe im je zajedničko i visoko učešće zaposlenih u prerađivačkoj industriji kao i dobri rezultati u voćarskoj proizvodnji.

Drugi klaster čine tri okruga istočne Srbije i to: Borski, Braničevski i Zaječarski. Najveća povezanost ovog klastera je sa četvrtim faktorom odnosno sa faktorom starosne strukture stanovništva. U sva tri okruga se beleži visok indeks starenja (preko 150%), a Zaječarski okrug ima indeks starenja od 206,27% što je najviša vrednost za sve okruge. Vitalni indeks je u ovoj grupi takođe najniži (ispod 40%),

dok Zaječarski okrug ima najniži vitalni indeks od svega 33.32%. Karakteristika ovog klastera je i najmanji procenat zaposlenih u prerađivačkoj industriji, kao i niski prinosi ratarskih kultura što je posebno karakteristično za šećernu repu.

Mačvanski, Jablanički i Toplički okrug čine **treći klaster** koji je najviše povezan sa drugim faktorom odnosno faktorom zaposlenosti. Okruge iz ovog klastera karakteriše najniži nivo zaposlenosti, visoke stope nezaposlenosti kao i najviši procenat stanovništva bez školske spremne. Značajan uticaj na formiranje ovog klastera ima i faktor voćarske proizvodnje pošto se u ovim okruzima ostvaruju prinosi jabuke i šljive koji su iznad republičkog proseka.

Četvrti klaster čini svih sedam okruga Vojvodine i to: Severnobački, Zapadnobački, Južnobački, Sremski, Severnobanatski, Srednjobanatski i Južnobanatski. Ovaj klaster je najviše povezan sa prvim faktorom, a okruge koji ga čine karakteriše visok procenat zaposlenih u poljoprivredi i prinosi ratarskih kultura koji su samo kod ovog klastera iznad republičkog proseka. Značajna je povezanost ovog klastera i sa drugim faktorom s obzirom da se u okruzima koji čine ovaj klaster beleže najniže stope nezaposlenosti.

Četiri okruga jugozapadne Srbije čine **peti klaster** a to su: Zlatiborski, Moravički, Rasinski i Raški. Najjača povezanost ovog klastera je sa petim faktorom s obzirom da se u okruzima koji čine ovaj klaster beleži visok procenat zaposlenih u prerađivačkoj industriji. Proizvodnja šećerne repe i suncokreta skoro se i ne beleži dok su prinosi u proizvodnji krompira i pasulja iznad republičkog proseka.

Van izdvojenih klastera su tri okruga i to: Beogradski, Pčinjski i Pirotski.

Grad Beograd je administrativni centar Republike Srbije i čini ga 17 opština. Karakteriše ga izuzetno mali procenat zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu (0.78% zaposlenog stanovništva) i u prerađivačkoj industriji (9.4%), što ukazuje na visoku zastupljenost tercijarnog sektora u strukturi privrede ovog okruga. Najznačajnija je povezanost ovog okruga sa drugim faktorom jer se u ovom okrugu beleži najveći procenat zaposlenih u ukupnom stanovništvu, najniža stopa nezaposlenosti i najveći budžetski prihodi po stanovniku. Ova struktura posmatranih pokazatelja je dovela do toga da je ovaj okrug ostao nepovezan sa ostalim okruzima.

Pčinjski okrug karakteriše visoka povezanost sa trećim četvrtim i petim faktorom. Beleži se najniži koeficijent starosti (76.75%), prinosi u voćarskoj proizvodnji iznad republičkog proseka i visok procenat zaposlenosti u prerađivačkoj industriji, što ga je ukupno posmatrano izdvojilo od ostalih okruga.

Pirotski okrug karakteriše najveći procenat zaposlenih u prerađivačkoj industriji (31.92%), izuzetno visok indeks starenja (179%) i naročito nizak vitalni indeks (35.98%) što ga je sve zajedno izdvojilo od ostalih klastera.

Kako bi ispitali statističku pouzdanost rezultata klaster analize, u tabeli 8. su prikazani rezultati analize varijanse kojom je ispitivano postojanje statistički značajnih razlika između klastera za svaki posmatrani pokazatelj. Dobijeni rezultati potvrđuju ispravnost izvršene klasterizacije okruga Republike Srbije.

Kartogram 1. Raspored upravnih okruga po klasterima u Republici Srbiji**Tabela 8: Rezultati analize varijanse**

Oznaka	Opis	F količnik	p vrednost	Rezultati analize varijanse
X_1	% zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu	13.817	0.000	U četvrtom klasteru je najveća vrednost ovog pokazatelja i on se statistički značajno razlikuje ($p < 0.01$) od ostalih klastera koji se međusobno ne razlikuju ($p > 0.05$).
X_2	% zaposlenih u prerađivačkoj industriji	3.375	0.033	U petom klasteru je najveća vrednost za ovaj pokazatelj i statistički se značajno razlikuje ($p < 0.05$) samo od drugog klastera gde se beleži najniži % zaposlenih u prerađivačkoj industriji. U ostalim slučajevima razlike nisu značajne.

X_3	udeo stanovništva bez školske spreme (%)	11.453	0.000	Najveći % stanovništva bez školske spreme je u trećem klasteru i statistički se značajno razlikuje samo od prvog i četvrtog klastera ($p < 0.01$)
X_4	udeo zaposlenih u ukupnom stanovništvu (%)	1.623	0.214	Ne postoji statistički značajna razlika između klastera
X_5	indeks starenja (%) - predstavlja odnos broja starog (60 i više godina) i mladog (0-19 godina) stanovništva	5.015	0.007	Indeks starenja je najveći u drugom klasteru i značajno se razlikuje od trećeg, četvrtog i petog klastera. U ostalim slučajevima razlike nisu značajne.
X_6	stopa nezaposlenosti (%) - predstavlja odnos broja nezaposlenih radnika i ukupnog stanovništva sposobnog za rad (osobe između 15 i 64 godine starosti)	3.348	0.034	Najveća stopa nezaposlenosti je u trećem klasteru i statistički značajno se razlikuje samo od četvrtog klastera ($p < 0.05$). U ostalim slučajevima razlike nisu značajne.
X_7	vitalni indeks (%) - predstavlja odnos broja živorođenih i umrlih.	3.405	0.032	U petom klasteru je najveća vrednost vitalnog indeksa i značajno se razlikuje ($p < 0.05$) samo od drugog klastera. U ostalim slučajevima razlike nisu značajne.
X_8	budžetski prihodi po stanovniku (RSD)	3.900	0.020	Najveći budžetski prihodi su u četvrtom klasteru, a zanačajnija razlika se beleži samo u odnosu na peti klaster gde su ovi prihodi najmanji.
X_9	godišnja radna jedinica u poljoprivredi - jedinica mere koja predstavlja količinu ljudskog rada utrošenog za obavljanje poljoprivredne delatnosti na gazdinstvu. Ova jedinica predstavlja ekvivalent rada jedne osobe, tj. puno radno vreme u jednoj godini: osam sati dnevno, 225 radnih dana.	2.871	0.055	Ne postoji statistički značajna razlika između klastera
X_{10}	prosečan prinos pšenice u odnosu na prosečan prinos republike	14.561	0.000	U četvrtom klasteru je najveća vrednost ovog pokazatelja i on se statistički značajno razlikuje ($p < 0.01$) od ostalih klastera između kojih se ne beleži značajna razlika.
X_{11}	prosečan prinos kukuruza u odnosu na prosečan prinos republike	14.039	0.000	U četvrtom klasteru je najveća vrednost ovog pokazatelja i on se statistički značajno razlikuje ($p < 0.01$) od ostalih klastera između kojih se ne beleži značajna razlika.
X_{12}	prosečan prinos šećerne repe u odnosu na prosečan prinos republike	22.235	0.000	U četvrtom klasteru je najveća vrednost ovog pokazatelja i on se statistički značajno razlikuje ($p < 0.01$) od ostalih klastera između kojih se ne beleži značajna razlika.
X_{13}	prosečan prinos suncokreta u odnosu na prosečan prinos republike	4.861	0.008	U četvrtom klasteru je najveća vrednost ovog pokazatelja i on se statistički značajno razlikuje ($p < 0.01$) samo od petog klastera, a u ostalim slučajevima te razlike nisu značajne.
X_{14}	prosečan prinos krompira u odnosu na prosečan prinos republike	8.325	0.001	U četvrtom klasteru je najveća vrednost ovog pokazatelja i on se statistički značajno ne razlikuje ($p > 0.05$) samo od petog klastera. Peti klaster se značajno razlikuje ($p < 0.05$) od drugog i trećeg klastera, a u ostalim slučajevima razlike nisu značajne

X_{15}	prosečan prinos pasulja u odnosu na prosečan prinos republike	1.776	0.180	Ne postoji statistički značajna razlika između klastera
X_{16}	prosečan prinos jabuka u odnosu na prosečan prinos republike	4.145	0.016	U trećem klasteru je najveća vrednost ovog pokazatelja, a statistički značajna razlika ($p < 0,05$) se beleži samo u poređenju sa petim klasterom.
X_{17}	prosečan prinos šljiva u odnosu na prosečan prinos republike	22.827	0.000	U četvrtom klasteru je najveća vrednost ovog pokazatelja i on se statistički značajno ne razlikuje ($p > 0,05$) samo od trećeg klastera. Treći klaster se značajno razlikuje od drugog i petog klastera ($p < 0,01$), a pri svim ostalim poređenjima razlike nisu značajne.
X_{18}	prosečan prinos grožđa u odnosu na prosečan prinos republike	2.315	0.099	Ne postoji statistički značajna razlika između klastera

4. Zaključak

Na području Republike Srbije postoje prirodni uslovi koji omogućavaju proizvodnju širokog spektra proizvoda. Agrarna politika, međutim, nije vodila u prošlosti, kao što ne vodi ni danas, dovoljno računa o veoma izraženim regionalnim razlikama u prirodnim i socioekonomskim uslovima proizvodnje po pojedinim delovima sveukupnog poljoprivrednog prostora.

Sa namerom da se utvrdi kako se grupišu okruzi Republike Srbije prema sličnosti na osnovu osamnaest pokazatelja upotrebljene su faktorska i klaster analiza. Rezultat faktorske analize je pet izdvojenih faktora čiji su faktorski skorovi predstavljali ulaznu bazu podataka za klaster analizu. Izdvojeno je pet klastera, a tri okruga su ostala van klastera. Svaki klaster čine okruzi koji imaju slične karakteristike, odnosno jaču ili slabiju povezanost sa izdvojenim faktorima.

Okruzi Vojvodine su se grupisali u jedan klaster s obzirom na najjaču povezanost sa prvim faktorom, što je i bilo i za očekivati, jer se u svakom okrugu iz ove grupe ostvaruju prinosi ratarskih kultura iznad republičkog proseka. Ostali okruzi imaju prinose ratarskih kultura koji su uglavnom ispod proseka te se ne beleži značajna povezanost sa prvim faktorom, ali ih je povezala sličnost na nekoj drugoj osnovi. Tako okruge iz prvog klastera povezuje veza sa trećim i petim faktorom, drugi klaster čine okruzi sa najnepovoljnijom starosnom strukturom, karakteristika trećeg klastera je najniža zaposlenost, dok okruge u petom klasteru ujedinjuje visok procenat stanovništva zaposlenog u prerađivačkoj industriji. Okruzi koji su ostali van izdvojenih klastera su specifični po strukturi posmatranih pokazatelja, tako da se nisu povezali ni sa jednom grupom.

Ograničenje u sprovođenju analize predstavlja nedostatak statističkih podataka na nižim nivoima (npr. DBP po stanovniku ili podaci stočarske proizvodnje se ne vode na nivou okruga ili opština već samo na republičkom nivou, itd.). Uz sveobuhvatniju statističku bazu podataka i analiza bi bila širih dimenzija.

Ravnomerni regionalni razvoj bi trebalo da predstavlja jedan od strateških dugoročnih ciljeva Republike Srbije, kako bi se stvorili uslovi za ublažavanje regionalnih razlika, smanjile razlike u životnom standardu stanovništva, racionalnije koristili privredni resursi i zaustavili nepovoljni demografski trendovi.

Ovakvo stanje ukazuje na potrebu usmerene akcije koja bi dovela do razvoja nerazvijenih područja, sa akcentom na korišćenje komparativnih prednosti pojedinih teritorija. U ruralnim područjima bi trebalo finansirati projekte za unapređenje poljoprivredne proizvodnje (izgradnja sistema za navodnjavanje i odvodnjavanje poljoprivrednog zemljišta, organska proizvodnja, agrobiznis centri/inkubatori, itd) i jačanje zadružnog pokreta.

5. Literatura

- Bartlett, M. S. (1954): A note on the multiplying factors for various chi square approximations. *Journal of Royal Statistical Society*, 16 (Series B), 296-298.
- Brereton, R.G., (2003): *Chemometrics: data analysis for the laboratory and chemical plant*. John Wiley & Sons, Chichester.
- Brown, T. A. (2006): *Confirmatory Factor Analysis for Applied Research*, The Guilford Press, New York, London.
- Bryant, F. B., & Yarnold, P. R. (1995): Principal-components analysis and exploratory and confirmatory factor analysis. In L. G. Grimm & P. R. Yarnold (Eds.), *Reading and understanding multivariate statistics* (pp. 99-136). Washington, DC: American Psychological Association.
- Cvejić, S. (1996): *Uloga multivarijacione analize u sociološkim istraživanjima-istorijska perspektiva*, magistarski rad, Beograd: Filozofski fakultet
- Hair, F. J., Anderson E. R., Tahtam L. R. (1987): *Multivariate Data Analysis*, New York: Macmillan Publishing Company.
- Hair, J., Black, W., Babin, B., & Anderson, R. (2010): *Multivariate Data Analysis -A Global Perspective*. New Jersey: Pearsib.
- Johnson, A. R., Wichern, W. D. (1992): *Applied Multivariate Stastical Analysis*, 3rd Ed., New York, Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Kaiser, H. F. (1974): *An index of factorial simplicity*. *Psychometrika*, 39, 31-36.
- Kolanović, I., Skenderović J., Zenzerović Z. (2008): Defining the port service quality model by using the factor analysis. *Pomorstvo: Scientific Journal of Maritime Research*, Vol. 22 No.2 , 283-297.
- Kovačić, Z. (1994): *Multivarijaciona analiza*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- Mejovšek, M. (2008): *Metode znanstvenog istraživanja u društvenim i humanističkim znanostima*. Zagreb: Naklada sklap.
- Milić, B. (2011): *Ruralni razvoj - praktikum za lokalne aktore*, Beograd: SKGO, ISBN 978-86-88459-03-7, www.skgo.org

- Morrison, F. D., (1987): *Multivariate Statistical Methods*, New York: Mc Graw-Hill Book Co.
- Popovic B., Maletic R., Ceranic S., Paunovic T., Jankovic-Soja S. (2011): Defining homogenous areas of Serbia based on development of SME in agribusiness using the cluster analysis, *Technics technologies education management*, Vol. 6 Number 3, 811-818, ISSN 1840-1503, www.ttem-bih.org
- Popovic, B., Zivkovic B., Maletic R., Rajic Z., Jankovic-Soja S. (2011): Factorial analysis of slaughter characteristics of fattening pigs fed different additives – enzyme and probiotic in mixtures, *African Journal of Biotechnology* Vol.10 (42), 8491-8497, ISSN 1684-5315 © 2011 Academic Journals.
- Rašić-Bakarić, I. (2006): Uncovering Regional Disparities – the Use of Factor and Cluster Analysis, *Privredna kretanja i ekonomska politika*, Vol.15 No.105, 823-832.
- Republički zavod za statistiku, (2015): Opštine i regioni u Republici Srbiji – 2013-2015.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2007): *Using multivariate statistics* (5th ed.), Boston: Allyn and Bacon.
- Vujović, S., Kolaković, S., Bečelić-Tomin, M. (2013): Evaluation of significantly modified water bodies in Vojvodina by using multivariate statistical techniques. *Hemijska Industrija* Vol. 67 (5). 823–833 UDK 628.113(497.113):51.

BLAŽENKA POPOVIĆ, PhD, ASSOCIATE PROFESSOR
Faculty of Agriculture, University of Belgrade,
RADOJKA MALETIĆ, PhD, FULL TIME PROFESSOR
Faculty of Agriculture, University of Belgrade

INSIGHT INTO REGIONAL SIMILARITIES OF SERBIAN DISTRICTS USING APPROPRIATE STATISTICAL METHODS

The territory of the Republic of Serbia is highly heterogeneous due to large differences in climatic, geo-morphological and socio-economic factors. In Serbia, there are big regional differences, and addressing the problem of balanced regional development and its financing is the question that will be actualized with the opening of negotiations for accession to the European Union. The objective of this paper is to present the methodology for the classification of administration districts of the Republic of Serbia based on their selected characteristics in order to perceive the similarities between regions in a way to provide the basis for the regional development policy. The classification of 25 Serbian districts was performed using the factor and cluster analysis, based on the eighteen selected socio-economic, demographic and agricultural indicators. The factor analysis resulted in the extraction of factors which represent the main dimensions of the achieved development. The cluster analysis was performed based on these dimensions. The resulting clusters are homogenous and consist of districts with similar characteristics. The paper demonstrates that applying of appropriate statistical methods can provide an analytical tool for the separation of districts into groups with similar characteristics, which represent more appropriate framework for the creation and implementation of the regional development policy measures.

Key words: *Factor analysis, Cluster analysis, Serbian districts.*

Originalni naučni rad
Primljen: 06.09.2016.
Dorađen: 23.01.2017.
Odobren: 03.03.2017.

PRIMENA KONTROLNIH AKTIVNOSTI U PREDUZEĆIMA U REPUBLICI SRBIJI

U radu se razmatra primena kontrolnih aktivnosti, kao jedne od komponenata interne kontrole, na uzorku od 91 preduzeća iz Republike Srbije. Istraživanje je sprovedeno od aprila do septembra 2013. godine. Podaci su prikupljeni pomoću anketnih upitnika koje su popunjavali šefovi računovodstva, knjigovođe, vlasnici preduzeća, kao i rukovodioci na različitim nivoima. Razmatrane su kontrolne aktivnosti prodaje, nabavke, osnovnih sredstava, zaliha i gotovine. Cilj rada je ispitivanje uticaja veličine, delatnosti i pravne forme preduzeća na sprovođenje kontrolnih aktivnosti. Rezultati pokazuju da delatnost ne utiče na sprovođenje kontrolnih aktivnosti, ali da postoji određeni uticaj veličine i pravne forme preduzeća.

Ključne reči: interna kontrola, kontrolne aktivnosti, interna kontrola finansijskog izveštavanja

* Prof. dr Slavica Jovetić,
Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu, e-mail: sjovetic@kg.ac.rs

** Dr Snežana Ljubisavljević, vanredni profesor,
Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu, e-mail: ljubisavljevic@kg.ac.rs

*** Nemanja Karapavlović, asistent,
Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu, e-mail: nkarapavlovic@kg.ac.rs

1. Uvod

Interna kontrola ima veliki značaj za poslovanje svake organizacije, zato što pomaže realizaciji različitih ciljeva: poslovnih, izveštajnih i ciljeva usaglašenosti (usklađenosti). Kao takva, važna je i za menadžere i za revizore. Interna kontrola treba da pomogne da se uputstva, politike, postupci i procedure koje su odobrene od strane rukovodstva, implementiraju i funkcionišu na željeni način¹ i tako omogućće ostvarenje ciljnih performansi, sprečavanje gubitka resursa, pouzdano finansijsko izveštavanje, poštovanje zakona i propisa, izbegavanje gubitka reputacije i ostalih neželjenih posledica.² Sa druge strane, ona je i predmet razmatranja od strane eksternog revizora u kontekstu procene kontrolnog rizika. Ukoliko se primenjuje na odgovarajući način, interna kontrola pomaže preduzećima svih veličina da povećaju svoju konkurentnost.³ Istorijski gledano, pojam interne kontrole vezivan je za domen računovodstva i podrazumevao je preduzimanje mera za zaštitu sredstava i uveravanje u tačnost računovodstvene evidencije. Vremenom dolazi do širenja delovanja interne kontrole i izvan računovodstvene funkcije⁴, odnosno na poboljšanje performansi celog preduzeća.

Predmet istraživanja u ovom radu su podaci o primeni kontrolnih aktivnosti prodaje, nabavke, osnovnih sredstava, zaliha i gotovine koji se odnose na 91 preduzeće iz Republike Srbije. Cilj rada je ispitivanje uticaja veličine, delatnosti i pravne forme preduzeća na sprovođenje kontrolnih aktivnosti.

U radu je testirana sledeća hipoteza: ukoliko su preduzeća različita po veličini, delatnosti i pravnoj formi, to neće značajno uticati na kontrolne aktivnosti i njihovu primenu.

Pored ove hipoteze definisane su i specifične statističke pretpostavke shodno primenjenoj statističkoj metodologiji istraživanja: pretpostavka o multivarijacionoj normalnosti, pretpostavka o normalnosti rasporeda promenljivih, pretpostavka o jednakosti varijansi, pretpostavka o jednakosti aritmetičkih sredina i pretpostavka o jednakosti medijana (videti treći deo rada).

¹ COSO (The Committee of Sponsoring Organizations on the Treadway Commission) (2006): "Internal Control over Financial Reporting – Guidance for Smaller Public Companies: Frequently Asked Questions", http://www.coso.org/documents/SB_FAQs.pdf, (23.08.2015)

² Switzer M. Suzan (2007): *IZVEŠTAJI INTERNE REVIZIJE posle Sarbanes-Oxley zakona – Priručnik za proces izveštavanja (prevod)*, Savez računovođa i revizora Srbije, Beograd.

³ Michelman E. Jeffrey, Waldrup E. Bobby (2008): "Improving Internal Control Over Financial Reporting: COSO's Guidance Not Just for Public Companies Anymore", *The CPA Journal*, 78(4), 34; Jeffrey Chris (2008): "Internal Control at Private Companies and Nonprofits: Using SOX to Your Advantage", *The CPA Journal*, 78(9), 53.

⁴ Krstić Jovan, Đorđević Milica (2012): "Internal Control and Enterprise Risk Management – From Traditional to Revised COSO Model", *Economic Themes*, 50(2), 154.

2. Prethodna istraživanja

2.1. Teorijski osvrt

Jedan od prvih ozbiljnijih i sistemskih pristupa internoj kontroli pripisuje se Komitetu sponzorskih organizacija Treadway komisije (engl. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commision – COSO). Ova organizacija je 1992. godine objavila integrisani okvir interne kontrole koji je sadržao njenu definiciju, ciljeve, komponente, definisanje odgovornosti za internu kontrolu i ograničenja interne kontrole. Okvir je bio široko prihvaćen u teoriji i praksi, a najbolja potvrda ove konstatacije je stigla deset godina nakon njegovog objavljivanja kada je član 404 Sarbanes-Oxley zakona u SAD dodatno istakao značaj interne kontrole zahtevajući, ne samo njeno uspostavljanje i održavanje, nego i procenu njene efikasnosti i izveštavanje o internim kontrolama finansijskog izveštavanja, kako od strane menadžmenta, tako i od strane eksternih revizora.⁵ Član 302 pomenutog zakona isto tako se odnosi na internu kontrolu, tj. procenu njene efikasnosti i obelodanjivanje eventualnih materijalnih slabosti (nedostataka). Bio je to prvi put da se u istoriji korporativnog izveštavanja i obelodanjivanja, zahteva i od menadžera i od revizora da izveštavaju o internoj kontroli finansijskog izveštavanja.⁶ To ne znači da preduzeća u SAD pre toga nisu imala sisteme interne kontrole, ali su slabosti obelodanjivane samo u slučaju promene revizora.⁷ Pored toga, Rouz (*Rouse*)⁸ ističe da je dvadeset pet godina pre usvajanja Sarbanes-Oxley zakona postojao zahtev za održavanjem adekvatnog sistema interne računovodstvene kontrole sa ciljem sprečavanja ili otkrivanja sumnjivih isplata. Odgovor na pitanje da li je Sarbanes-Oxley zakon ispunio svoj cilj nije jednoznačan i mišljenja su različita.⁹ Roberston (*Robertson*) i Dejvis (*Davis*), deset godina pre objavljivanja COSO okvira, navode pet karakteristika pouzdanog sistema interne kontrole: zaposleni koji poseduju kvalitete srazmerno svojim odgovornostima, organizacioni plan koji određuje odgovarajuću podelu funkcionalne odgovornosti, sistem odobrenja, ciljeva, tehnika i supervizije koji obezbeđuje računovodstvenu kontrolu prihoda, rashoda, sredstava i obaveza, kontrola pristupa sredstvima, važnim dokumentima i blanko (praznim) obrascima i periodično poređenje evidencija i stvarnog stanja sredstava i obaveza, kao i preduzimanje korektivnih akcija u slu-

⁵ D'Aquila Jill (2013): "COSO's Internal Control – Integrated Framework: Updating the Original Concepts for Today's Environment", *The CPA Journal*, 83(10), 22-29.

⁶ Gupta P. Parveen, Thomson C. Jeffrey (2006): "Use of COSO 1992 in Management Reporting on Internal Control", *Strategic Finance*, 88(3), 27.

⁷ Doyle Jeffrey, Ge Weili, McVay Sarah (2007): "Determinants of weaknesses in internal control over financial reporting", *Journal of Accounting and Economics*, 44(1-2), 194.

⁸ Rouse W. Robert (2010): "Internal Accounting Controls: Does Company Size Matter?", *The Journal of Corporate Accounting & Finance*, 21(4), 3.

⁹ Videti šire u: Afterman B. Allan (2015): „Has the Goal of Sarbanes-Oxley Been Achieved?“, *The CPA Journal*, 85(12), 58-59.

čaju otkrivanja bilo kakvih razlika.¹⁰ Manje kompanije su član 404 ranije pomenutog zakona shvatile kao nepravedan teret, što je uticalo na to da COSO objavi i smernice za sprovođenje interne kontrole finansijskog izveštavanja i za manje kompanije (engl. Internal Control over Financial Reporting – Guidance for Smaller Public Companies). Okvir može biti od koristi ovim kompanijama, ali samo ukoliko je shvaćen i primenjen na adekvatan način.¹¹

Polazeći od toga da postoji mala verovatnoća da integrisani okvir može biti isto tako kvalitetan nakon dve decenije kao u vreme kada je nastao, COSO je uputio poziv kompanijama da iznesu komentare, sugestije i primedbe u vezi sa okvirom u cilju njegovog poboljšanja. Jednostavno rečeno, mnogo toga se dogodilo u poslovnom okruženju od 1992. godine¹², tako da je poboljšanje prvobitne verzije okvira postalo neminovno. Kruna tog procesa je bila 2013. Godina, kada je objavljen revidirani integrisani okvir interne kontrole. Definicija interne kontrole nije promenjena. Ona se definiše kao „proces koji sprovodi upravni odbor, menadžment i ostalo osoblje, osmišljen da pruži razumno uverenje u pogledu ostvarenja poslovnih ciljeva, izveštajnih ciljeva, kao i ciljeva usklađenosti.“¹³ Najvažnija razlika, a možemo reći i dopuna, jeste ugradnja 17 principa u dobro poznate komponente: kontrolno okruženje, procenu rizika, kontrolne aktivnosti, informisanje i komuniciranje i monitoring.¹⁴

Pitanje odgovornosti za internu kontrolu je od velike važnosti. Interna kontrola je primarna odgovornost menadžmenta¹⁵, a shvatanje da su kontrole posao ekster-

¹⁰ Navedeno prema: Byington J. Ralph, Chirstensen Jo Ann (2005): “Sox 404: How Do You Control Your Internal Control?”, *The Journal of Corporate Accounting & Finance*, 16(4), 36.

¹¹ Michelman E. Jeffrey, Waldrup E. Bobby, 30.

¹² Protiviti (2014): “The Updated COSO Internal Control Framework: Frequently Asked Question (Second Edition)”, <http://www.protiviti.com/en-US/Documents/Resource-Guides/Updated-COSO-Internal-Control-Framework-FAQs-Second-Edition-Protiviti.pdf>, (25.08.2015).

¹³ COSO (The Committee of Sponsoring Organizations on the Treadway Commission) (2013): “Internal Control – Integrated Framework: Executive Summary”, http://www.coso.org/documents/990025P_Executive_Summary_final_may20_e.pdf, (25.08.2015).

¹⁴ Videti, na primer: KPMG (2013): “COSO Internal Control – Integrated Framework (2013): The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO) realized its updated Internal Control – Integrated Framework (2013 Framework)”, <https://www.kpmg.com/Ca/en/External%20Documents/Final-New-COSO-2013-Framework-WHITEPAPER-web.pdf> (03.11.2015).; McNally J. Stephen (2013): “The 2013 COSO Framework & SOX Compliance: One Approach to an Effective Transition”, http://www.coso.org/documents/COSO%20McNallyTransition%20Article-Final%20COSO%20Version%20Proof_5-31-13.pdf (03.11.2015).

¹⁵ Goldberg R. Stephen, Danko Dori (2003): “Corporate Governance: Big Changes Ahead”, *The Journal of Corporate Accounting & Finance*, 14(5), 53-61.; Dimitrijević Dragomir (2015): “Detection and prevention of manipulations in the balance sheet and the cash flow statement”, *Economic Horizons*, 17(2), 147.

nog revizora je zastarelo i opasno.¹⁶ Međutim, profesori menadžmenta, za razliku od profesora računovodstva, odgovornost za interne kontrole potiskuju ka internoj reviziji.¹⁷ Posmatrajući definiciju interne kontrole, ali i stavove pojedinih autora, čini se da je najispravniji stav da su svi članovi organizacije odgovorni za internu kontrolu¹⁸, razume se, u zavisnosti od hijerarhijskog položaja u organizaciji.

2.2. Empirijski osvrt

Pojedina istraživanja su se odnosila na slabosti u internim kontrolama. Postojanje slabosti u sistemu interne kontrole znači da taj sistem nije efikasan, a identifikovane slabosti treba da budu obelodanjene. Elbannan (*Elbannan*)¹⁹ dolazi do zaključka da su preduzeća sa niskim kvalitetom interne kontrole najčešće sa niskim kreditnim rejtingom, manje veličine, manje profitabilnosti, sa malim novčanim tokovima iz poslovne aktivnosti, neto gubicima u tekućem i prošlom obračunskom periodu, većom promenljivošću rezultata i većim leveridžom, u poređenju sa preduzećima koja imaju visoko kvalitetne kontrole. Čang (*Zhang*), Čou (*Zhou*) i Čou (*Zhou*)²⁰ ističu da se slabosti u internim kontrolama najčešće identifikuju u preduzećima čiji komiteti za reviziju imaju malo finansijskih eksperata. Dži (*Ge*) i Mkvei (*McVay*)²¹ pronalaze da je obelodanjivanje materijalnih slabosti internih kontrola pozitivno povezano sa kompleksnošću poslovanja, a negativno sa veličinom preduzeća i njegovom profitabilnošću. Oni takođe, kao najčešće račune na kojima se pojavljuju materijalne slabosti internih kontrola, navode potraživanja od kupaca i zalihe. Guta (*Gupta*) i Tomson (*Thomson*)²² ističu da se prilikom ocene kontrola pojedinih računa 39% ispitanika oslanja na kontrolne aktivnosti, zatim sledi kontrolno okruženje (31%), monitoring (27%), a najmanji procenat njih se oslanja na procenu rizika i informisanje i komuniciranje (po 23%). Dojl (*Doyle*), Dži (*Ge*) i Mkvei (*McVay*)²³ nalaze da su preduzeća sa ozbiljnim kontrolnim nedostacima manja, mlađa i finansijski slabija, a pred-

¹⁶ Goldberg R. Stephen, Danko Dori, 54.

¹⁷ Miller C. Karen, Proctor Y. Thomas, Fulton Benjamin (2013): "Teaching managerial responsibilities for internal controls: Perception gaps between accounting and management professors", *Journal of Accounting Education*, 31(1), 1-16.

¹⁸ Switzer M. Suzan (2007): *IZVEŠTAJI INTERNE REVIZIJE posle Sarbanes-Oxley zakona – Priručnik za process izveštavanja (prevod)*, Savez računovođa i revizora Srbije, Beograd, 254.

¹⁹ Elbannan A. Mohamed (2009): "Quality of internal control over financial reporting, corporate governance and credit ratings", *International Journal of Disclosure and Governance*, 6(2), 127-149.

²⁰ Zhang Yan, Zhou Jian, Zhou Nan (2007): "Audit committee quality, auditor independence, and internal control weaknesses", *Journal of Accounting and Public Policy*, 26(3), 300-327.

²¹ Ge Weili, McVay Sarah (2005): "The Disclosure of Material Weaknesses in Internal Control after the Sabanes-Oxley Act", *Accounting Horizons*, 19(3), 137-158.

²² Gupta P. Parveen, Thomson C. Jeffrey, 29.

²³ Doyle Jeffrey, Ge Weili, McVay Sarah, 193.

uzeća sa manje ozbiljnim slabostima su finansijski zdravija, ali su kompleksna, diversifikovana i sa promenljivim poslovnim operacijama. Bardan (*Bardhan*), Lin (*Lin*) i Šu-Ling (*Shu-Ling*)²⁴ su ispitivali vezu između karakteristika porodičnih preduzeća i kvaliteta interne kontrole finansijskog izveštavanja, u poređenju sa preduzećima koja nisu porodična. Njihovo istraživanje pokazuje da je porodičnim preduzećima svojstven veći broj materijalnih slabosti u internim kontrolama finansijskog izveštavanja u poređenju sa ne-porodičnim preduzećima.

Istraživanje sprovedeno u Kini 2010. godine²⁵, sa ciljem ispitivanja uticaja strukture korporativnog upravljanja na obelodanjivanja o internoj kontroli, otkriva da su obelodanjivanja pozitivno povezana sa naknadama direktorima, nivoom obrazovanja direktora i kontrolora, dok su u negativnoj vezi sa udelom državnog vlasništva u preduzećima obuhvaćenim istraživanjem. Rezultati pomenutog istraživanja, takođe, pokazuju da obelodanjivanja o internoj kontroli nisu u značajnoj vezi sa stepenom koncentracije vlasništva, veličinom upravnog odbora, procentom nezavisnih direktora i ukupnim brojem kontrolora. Elbannan (*Elbannan*)²⁶, između ostalog, sugerise da je snaga korporativnog upravljanja pozitivno povezana sa kvalitetom interne kontrole.

Analizirajući preduzeća prema veličini, Guta (*Gupta*) i Tomson (*Thomson*)²⁷, između ostalog, nalaze da manja preduzeća, sa manje od 1000 zaposlenih, imaju nepovoljan utisak o COSO okviru. Isti autori, na osnovu odgovora ispitanika, ističu da su komponente interne kontrole dokumentovane u kompanijama, ali da mnogi ne znaju kako da ih praktično primene. Jedno od istraživanja sprovedeno je u Južnoj Africi²⁸ i obuhvatalo je mala i mikro preduzeća. Istraživanje pokazuje da ovi tipovi preduzeća nemaju adekvatne sisteme interne kontrole (samo u 45% anketiranih preduzeća postoji adekvatna interna kontrola) i da ne postoji povezanost između tipa posla (delatnosti) i nivoa svesti o internoj kontroli. Gramling (*Gramling*) *et al.*²⁹ su analizirali slabosti interne kontrole u malim preduzećima koje se odnose na podelu dužnosti. Od 116 malih preduzeća obuhvaćenih istraživanjem, u 90 se pomenute slabosti pravdaju nedovoljnim brojem zaposlenih. Najjednostavnije rešenje ovog problema jeste zapošljavanje novih radnika, ali to nije uvek izvodljivo. Ostala moguća rešenja, koja predlažu ovi autori, su rotacija

²⁴ Bardhan Indranil, Lin Shu, Wu Shu-Ling (2015): "The Quality of Internal Control over Financial Reporting in Family Firms", *Accounting Horizons*, 29(1), 41-60.

²⁵ Leng Jianfei, Ding Yiran (2011): "Internal Control Disclosure and Corporate Governance: Empirical Research from Chinese Listed Companies", *Technology and Investment*, 2(4), 286-294.

²⁶ Elbannan A. Mohamed, 127.

²⁷ Gupta P. Parveen, Thomson C. Jeffrey, 32.

²⁸ Oseifuah K. Emmanuel, Gyekye B. Agyapong (2013): "Internal Control in Small and Microenterprises in the Vhembe District, Limpopo Province, South Africa", *European Scientific Journal*, 9(4), 241-251.

²⁹ Gramling A. Audrey, Hermanson R. Dana, Hermanson, M. Heather, Ye Zhongxia(Shelly) (2010): "Addressing Problems with the Segregation of Duties in Smaller Companies", *The CPA Journal*, 80(7), 30-34.

dužnosti, nadzor od strane menadžmenta, angažovanje trećih lica kao dodatak zaposlenom osoblju i analiza rizika. Jasno je da je podela dužnosti veliki izazov za mala preduzeća sa malim brojem zaposlenih. Kap (*Kapp*) i Heslop (*Heslop*)³⁰ ističu važnost interne kontrole za preduzeća svih veličina, pri čemu navode da su kontrole manje rasprostranjene u manjim, privatnim preduzećima koja imaju nekoliko zaposlenih. Oni dalje navode da postoje mnoge kontrolne aktivnosti koje mala preduzeća, čak i sa kadrovskim ograničenjima, mogu i treba da sprovedu kako bi sprečila prevare. Pošto mala preduzeća nisu u stanju da izvrše pravilno razgraničenje dužnosti, najčešće se oslanjaju na detektivne kontrole, kao što su: pregled, od strane vlasnika, platnog spiska, gotovinskih isplata, poništenih čekova i bankarskih izvoda. Izveštaji Asocijacije ovlašćenih ispitivača prevare iz 2010.³¹ i 2012.³² godine pokazuju da su mala preduzeća najčešće žrtve prevara, zato što obično imaju mali broj kontrola, u poređenju sa velikim preduzećima, što ih čini osetljivijim na prevaru. Istraživanje, koje su sprovedi Čoi (*Choi*), Li (*Lee*) i Hejing Suo (*Heyjung Sonu*)³³, pokazuje da je visok kvalitet sistema interne kontrole svojstven složenijim i velikim preduzećima, a da broj godina od osnivanja preduzeća, tip berzanskog tržišta i finansijske teškoće nemaju značajan efekat na kvalitet interne kontrole. Rouz (*Rouse*)³⁴ smatra da veličina preduzeća možda jeste, a možda nije važna za internu kontrolu finansijskog izveštavanja. Po njegovom mišljenju, odgovor može dati američki Kongres, zato što se Sarbanes-Oxley zakon, između ostalog, odnosi i na interne kontrole.

3. Vrsta i metodologija istraživanja

Osnovni metod istraživanja, tj. tehnika za prikupljanje podataka, u ovom radu je bila anonimna anketa koju su ispitanici popunjavali prilikom neposrednih kontakata (videti Dodatak na kraju rada). Ova tehnika je izabrana iz razloga što je najjeftinija i što se na lak i jednostavan način može doći do velikog broja podataka, koji se lako i precizno mogu upoređivati, a koji su neophodni za

³⁰ Kapp A. Linda, Heslop Gordon (2011): "Protecting Small Businesses from Fraud: Simple Controls Can Reduce Opportunities", *The CPA Journal*, 81(10), 62.

³¹ Association of Certified Fraud Examiners (2010): „Report to the Nation on Occupational Fraud and Abuse – 2010 Global Fraud Study“, Austin, Association of Certified Fraud Examiners, Inc., http://www.acfe.com/uploadedFiles/ACFE_Website/Content/documents/rtn-2010.pdf (28.08.2015).

³² Association of Certified Fraud Examiners (2012): „Report to the Nation on Occupational Fraud and Abuse – 2012 Global Fraud Study“, Austin, Association of Certified Fraud Examiners, Inc., https://www.acfe.com/uploadedFiles/ACFE_Website/Content/rtn/2012-report-to-nations.pdf (28.08.2015).

³³ Choi Jong-Hag, Lee Joonil, Heyjung Sonu Catherine (2013): "Determinants of human resource investment in internal controls", *China Journal of Accounting Research*, 6(3), 167-185.

³⁴ Rouse W. Robert, 4.

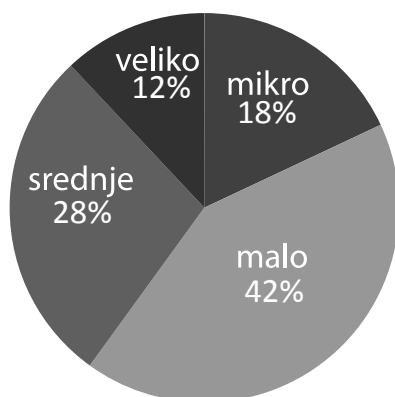
bolje razumevanje istraživanog problema, kao i predmeta istraživanja.³⁵ Istraživanje je sprovedeno u periodu od aprila do septembra 2013. godine u Republici Srbiji. Ciljnu populaciju u ovom istraživanju činila su sva preduzeća u Republici Srbiji; mikro, mala, srednja i velika preduzeća; proizvodna, trgovinska i uslužna preduzeća, kao i javna preduzeća, akcionarska društva i društva sa ograničenom odgovornošću. Upitnik se sastoji iz dva dela. Prvi deo se odnosi na opšte podatke o preduzeću (naziv, sedište, delatnost, veličina, pravna forma) i na opšte podatke o internoj kontroli i načinu njene organizacije. Drugi, glavni deo upitnika, čine pitanja o kontrolnim aktivnostima prodaje, nabavke, osnovnih sredstava, zaliha i gotovine. Za svaki od pomenutih podprocesa postavljeno je po nekoliko pitanja u vezi sa primenom određenih kontrolnih aktivnosti, a u radu su korišćene prosečne ocene dobijene za pitanja o kontrolnim aktivnostima prodaje, nabavke, osnovnih sredstava, zaliha i gotovine. Postavljena pitanja su koncipirana tako da su prema odgovoru i mišljenju ispitanika, određivala dostignuti nivo kvaliteta interne kontrole prodaje (6 pitanja), nabavke (5 pitanja), osnovnih sredstava (6 pitanja), zaliha (5 pitanja) i gotovine (5 pitanja). Na primer, za internu kontrolu prodaje postavljena su sledeća pitanja: Da li se vodi evidencija o otpremi? Da li se dokument o otpremi kontroliše od strane odgovorne osobe na način koji osigurava da će svaka otprema biti fakturisana? Da li se vrši usaglašavanje analitike kupaca sa sintetičkim kontom? Da li se kupcima mesečno šalju podaci o prodaji radi usaglašavanja? Da li su fakture prethodno numerisane? Da li je razdvojeno vršenje evidencije o potraživanjima od naplate po tom osnovu? Za bodovanje odgovora na pitanja korišćena je sledeća skala/ocene: 0 – ne, uopšte; 1 – retko, 2 – da, delimično; 3 – da, apsolutno. Najniža i ujedno i najlošija ocena je 0, a najviša i najbolja ocena je 3. Anketni upitnik su popunjavali šefovi računovodstva, knjigovođe, vlasnici preduzeća i menadžeri na različitim hijerarhijskim nivoima.

Populacija obuhvata privredne subjekte u Republici Srbiji. Podskupovi su preduzeća prema veličini, delatnosti i pravnoj formi. Istraživanje je sprovedeno na prostom, slučajnom uzorku od 91 ispitanika, zaposlenih u preduzećima. Ukupan broj preduzeća je 91 i ukupan broj ispitanika je 91, odnosno po jedan u svakom preduzeću. Struktura uzorka sa aspekta veličine, delatnosti i pravne forme preduzeća prikazana je na grafikonima 1, 2 i 3.

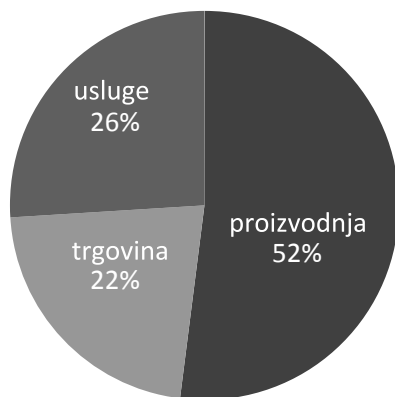
Kako je već naglašeno da je svaki ispitanik ocenjivao internu kontrolu prodaje, nabavke, osnovnih sredstava, zaliha i gotovine, na osnovu postavljenih pitanja prema odabranim aktivnostima/promenljivama, koje su najvažnije prema mišljenju autora rada, izračunate su prosečne ocene prodaje, nabavke, osnovnih sredstava, zaliha i gotovine po svakom preduzeću/ispitaniku i po gore navedenim podskupovima, tj. prema veličini, delatnosti i pravnoj formi preduzeća. Te prosečne ocene su promenljive u radu.

³⁵ Jovetić Slavica (2015): *Merenje performansi preduzeća*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 49.

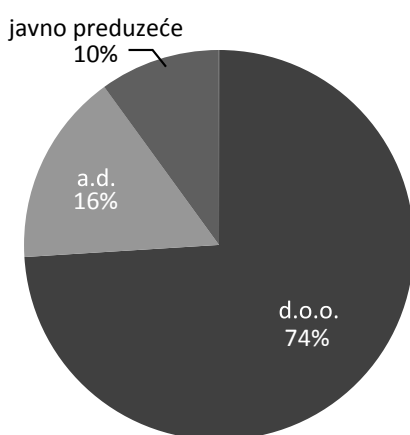
Grafikon 1. Struktura uzorka prema veličini preduzeća

Grafikon 2. Struktura uzorka prema delatnosti preduzeća

Grafikon 3. Struktura uzorka prema pravnoj formi preduzeća

Prikupljeni podaci analizirani su pomoću metoda:

- statističke deskripcije: formirani su rasporedi apsolutnih i relativnih frekvencija, za sve performanse izračunate su aritmetičke sredine, varijanse i standardne devijacije;
- statističke analize: primenjen je Studentov t-test za testiranje pretpostavke o jednakosti aritmetičkih sredina podskupova iz kojih su izabrani uzorci. Za promenljive koje se ne mogu aproksimirati normalnim rasporedom, a broj opservacija u uzorcima je manji od 30, primenjen je Mann-Whitney-ev U neparametarski test za testiranje pretpostavki o jednakosti prosečnih vrednosti.

Pre primene navedenih statističkih modela proverena je pretpostavka o multivarijacionoj normalnosti. Multivarijaciona normalnost se proverava pomoću Mahalonobisove distance.³⁶ „Ova analiza otkriva sve slučajeve ekstremnih i netipičnih kombinacija promenljivih u modelu. Svaka elementarna jedinica dobija određenu vrednost Mahalonobisove promenljive, srazmernu stepenu svoje različitosti u kombinaciji rezultata od ostatka uzorka. Pomoću SPSS-a određuju se minimalne, maksimalne i srednja vrednost Mahalonobisove distance. Ako su maksimalne vrednosti (može ih biti više) veće od kritične hi-kvadrat vrednosti, onda su te elementarne jedinice u uzorku netipične tačke i treba ih isključiti iz uzorka.“³⁷

Uslov za primenu t-testa je pretpostavka da su, u pogledu oblika, podskupovi normalno raspoređeni sa aritmetičkim sredinama μ_1 i μ_2 i sa varijansama σ_1^2 i σ_2^2 .

Što se tiče disperzije, mogu da se analiziraju tri slučaja:

- 1) varijanse su jednake i poznate, tj. $\sigma_1^2 = \sigma_2^2 = \sigma^2$;
- 2) varijanse su jednake i nepoznate, tj. $\sigma_1^2 = \sigma_2^2 = \sigma^2$ i
- 3) varijanse su različite i nepoznate, tj. $\sigma_1^2 \neq \sigma_2^2 \neq \sigma^2$.

Testiranje pretpostavke se vrši pomoću dva prosta slučajna uzorka, koja su izabrana iz dve populacije, ili iz dva podskupa jedne populacije. Uporednom analizom statistika uzoraka donose se zaključci o parametru populacije: aritmetičkoj sredini, proporciji i varijansi. Ako se izvede zaključak o jednakosti aritmetičkih sredina/relativnih frekvencija na osnovu posmatrane statistike, a pretpostavka je da su varijanse jednake ili različite i da su posmatrane karakteristike normalno raspoređene, izvodi se zaključak da su i populacije/podskupovi jednaki u pogledu posmatrane karakteristike, odnosno da je populacija homogena.

Pretpostavke modela su da su posmatrana obeležja X_1 i X_2 slučajne promenljive sa normalnim rasporedom, tj. $X_1: N(\mu_1, \sigma_1^2)$ i $X_2: N(\mu_2, \sigma_2^2)$. Varijanse populacija su nepoznate i jednake ili različite, tj. $\sigma_1^2 = \sigma_2^2$ ili $\sigma_1^2 \neq \sigma_2^2$.

³⁶ Videti više u: Tabachnick G. Barbara, Fidell S. Linda (2007): *Experimental Design Using ANOVA*, CA: Duxbury, Belmont, 72.; Pallant Julie (2011): *SPSS, Priručnik za preživljavanje*, Mikro knjiga, Beograd, 288.; Jovetić Slavica (2015), 52 i 68.

³⁷ Jovetić Slavica (2015), 68-69.

Nepoznate su i aritmetičke sredine populacija, tj. $\mu_1 = ?$ i $\mu_2 = ?$.

Neka su iz te dve populacije izabrani uzorci veličine n_1 i n_2 i neka su njihove statistike $\bar{x}_2, s_2^2$ i $\bar{x}_2, s_2^2$.

Porede se parovi vrednosti. Prvo se testira pretpostavka o normalnosti promenljivih. Nulta pretpostavka je da se empirijski raspored može aproksimirati normalnim rasporedom. Alternativna pretpostavka je da se empirijski raspored ne može aproksimirati normalnim rasporedom. Pretpostavke se testiraju pomoću Kolmogorovljevog-Smirnovog testa i Shapiro-Wilk-ovog testa i to za svaku promenljivu posebno. Kolmogorovljev-Smirnov test se koristi za testiranje pretpostavke u uzorcima gde je broj opservacija u uzorku veći od 50, a Shapiro-Wilk-ov test gde je broj opservacija u uzorku manji od 50. Zona prihvatanja nulte pretpostavke je $p > \alpha$, a zona odbacivanja nulte i prihvatanja alternativne pretpostavke je $p \leq \alpha$.

Drugo, provera se pretpostavka o jednakosti varijansi. Nulta pretpostavka je da su varijanse u podskupovima jednake, tj. $\sigma_1 = \sigma_2$. Alternativna pretpostavka je da su varijanse različite, tj. $\sigma_1 \neq \sigma_2$. Statistika testa ima Snedecorov F raspored i jednaka je odnosu između varijansi uzoraka. Nulta pretpostavka, da su varijanse jednake, prihvata se ako je empirijska vrednost F manja ili jednaka teorijskoj, tj. $F_E \leq F_{(\alpha, v_1, v_2)}$ i $p(F) > \alpha$. Ako je $F_E > F_{(\alpha, v_1, v_2)}$ i $p(F) \leq \alpha$ nulta pretpostavka se odbacuje i prihvata se alternativna. Sprovođi se jednosmeran test sa zonom prihvatanja nulte pretpostavke sa leve strane.³⁸

U trećem koraku se testira pretpostavka o jednakosti aritmetičkih sredina podskupova, tj. nulta pretpostavka je da su aritmetičke sredine podskupova jednake, dok je alternativna pretpostavka da su aritmetičke sredine podskupova različite.

Iz populacija se biraju dva uzorka. Statistike uzoraka su: I uzorak – aritmetička sredina $\bar{x}_1$ i varijansa s^2_1 , a za II uzorak – aritmetička sredina $\bar{x}_2$ i varijansa s^2_2 .

Testiranje pretpostavke vrši se pomoću Studentovog t -testa.

Statistika testa t ima Studentov raspored sa brojem stepeni slobode $n_1 + n_2 - 2$. Ako je $|t| \leq t_{v; \alpha/2}$ i $p > \alpha$ prihvata se pretpostavka da su, na nivou značajnosti testa α , aritmetičke sredine posmatrane karakteristike podskupova populacije iz kojih su izabrani uzorci jednake, a ako je $|t| > t_{v; \alpha/2}$ i $p \leq \alpha$ prihvata se suprotna pretpostavka. To znači da su, na nivou značajnosti testa α , različite aritmetičke sredine posmatrane karakteristike podskupova populacije, iz kojih su izabrani uzorci, odnosno da je populacija heterogena u pogledu posmatrane karakteristike.

U slučajevima kada se promenljiva ne može aproksimirati normalnim rasporedom i kada u grupi ima manje od 30 opservacija, treba koristiti neparametar-

³⁸ Videti: Jovetić Slavica, Milanović Marina (2006): *Statistika sa aplikacijom u Excel-u*, Dositej, Gornji Milanovac, 288, sl. 4.6.

ski test.³⁹ Alternativa t -testu je Mann-Whitney-ev U test (MW test). On je neparametarski test, a svi neparametarski testovi upotrebljavaju se za ispitivanje razlika između dve ili više grupa, kada nisu ispunjene pretpostavke parametarskih testova i kada su podaci mereni na nominalnim ili ordinarnim skalama, čije se vrednosti mogu rangirati. Pretpostavke neparametarskih testova su slučajnost uzorka i nezavisnost opservacija. MW test poredi medijane dva podskupa populacije, ili dve populacije na osnovu dva prosta slučajna uzorka, koji su izabrani iz podskupova. Dobijene vrednosti nezavisne promenljive pretvara u rangove za obe grupe i potom testira pretpostavku da li se rangovi tih grupa statistički značajno razlikuju.⁴⁰

Nulta pretpostavka je da su medijane dva skupa ili podskupa jednake, a alternativna da su medijane različite, odnosno $P_0: Me_1 = Me_2$ i $P_1: Me_1 \neq Me_2$.

Kruskal-Wallis-ov test (KW test) je, takođe, neparametarski test i koristi se za testiranje pretpostavke da li k -podskupova, više od dva, pripadaju osnovnom skupu/populaciji, ili da li tri ili više osnovnih skupova/populacije imaju jednake medijane. KW test poredi medijane tri i više podskupova populacije ili tri ili više populacija na osnovu prostih slučajnih uzoraka, koji su izabrani iz podskupova. Nulta pretpostavka je da su medijane tri i više osnovnih skupova/podskupova jednake, a alternativna da su medijane različite, odnosno $P_0: Me_1 = Me_2 = \dots = Me_k$ i P_1 : bar dve medijane se razlikuju, gde je k -broj podskupova/uzoraka. KW test je jednosmeran sa područjem odbacivanja na desnoj strani krive rasporeda.⁴¹ Ako je $P_k < P_{(n_1, n_2, \dots, n_k, \alpha)}$ nulta pretpostavka se prihvata uz verovatnoću pouzdanosti $(1-\alpha)$, a u slučaju da je ispunjem uslov $P_k \geq P_{(n_1, n_2, \dots, n_k, \alpha)}$ nulta pretpostavka se odbacuje uz rizik greške α .

Baza podataka je formirana u Excel 2007 i SPSS (engl. Statistical Package for the Social Science for Windows, version 19.0). Navedeni programi korišćeni su i za obradu podataka. Za određivanje statističke značajnosti korišćen je nivo poverenja $\alpha = 0,001$; $\alpha = 0,01$ i $\alpha = 0,05$.

4. Rezultati istraživanja

Pre nego što smo pristupili analizi prikupljenih podataka izvršeno je testiranje postojanja multivariacionih netipičnih vrednosti. Maksimalna vrednost Mahalanobisove distance u posmatranom uzorku je 24,2170 (minimalna je 0,8290, sredina je 4,9440, standardna devijacija je 3,8040), a kritična vrednost je $\chi^2_{5;0,001} = 20,5150$, tako da se može smatrati da, na nivou testa $\alpha = 0,001$, u modelu postoji jedna netipična tačka i da ona treba da bude uklonjena iz uzorka. Nakon njenog uklanjanja može se zaključiti da je ispunjen uslov multivariacione normalnosti.

³⁹ Tabachnick G. Barbara, Fidell S. Linda, 427.

⁴⁰ Više videti u: Stojković Milutin (2001): *Statistika*, Ekonomski fakultet, Subotica, 679.; Pallant Julie, 228.; Jovetić Slavica (2015), 118 i 147.

⁴¹ Više videti u: Stojković Milutin, 701., Pallant Julie, 233.

4.1. Ispitivanje uticaja veličine preduzeća na kontrolne aktivnosti i njihovu primenu

Prilikom ispitivanja uticaja veličine preduzeća na kontrolne aktivnosti i njihovu primenu uzorak smo podelili na dva dela. Prvi deo obuhvata mikro i mala preduzeća ($n_1 = 53$), a drugi srednja i velika preduzeća ($n_2 = 37$). Pre nego što se pristupi testiranju hipoteze odabranom statističkom metodologijom, neophodno je ispitati normalnost rasporeda promenljivih u svakoj od posmatranih grupa. Testirane su sledeće statističke pretpostavke:

- P_0 : Empirijski raspored se može aproksimirati normalnim rasporedom;
- P_1 : Empirijski raspored se ne može aproksimirati normalnim.

Pošto su oba dela uzorka veća od 30, prema centralnoj graničnoj teoremi, može se prihvatiti nulta pretpostavka.⁴² Shodno tome, za poređenje primene kontrolnih aktivnosti sa aspekta veličine preduzeća koristili smo testiranje hipoteze o jednakosti aritmetičkih sredina, pri čemu je:⁴³

- $H_0: \mu_1 = \mu_2$.
- $H_1: \mu_1 \neq \mu_2$.

Zona prihvatanja nulte hipoteze je $p > \alpha$ i $|t| < t_{\nu; \alpha/2}$, a zona odbacivanja nulte i prihvatanja alternativne hipoteze je $p < \alpha$ i $|t| > t_{\nu; \alpha/2}$. Tabela 1 prikazuje deskriptivne statistike i mere disperzije sa aspekta veličine preduzeća, a Tabela broj 2 prikazuje statistike testiranja pretpostavke o jednakosti aritmetičkih sredina pomoću t-testa sa aspekta veličine preduzeća.

Dobijeni rezultati pokazuju da veličina preduzeća ima uticaj na sprovođenje samo nekih, ali ne svih kontrolnih aktivnosti u preduzećima koja su bila predmet našeg razmatranja. Drugim rečima, ukoliko su preduzeća različita po veličini, to će imati određeni uticaj na kontrolne aktivnosti i njihovu primenu. Naime, može se uočiti da postoji statistički značajna razlika u primeni kontrolnih aktivnosti prodaje, osnovnih sredstava i gotovine između mikro i malih preduzeća, sa jedne strane, i srednjih i velikih preduzeća, sa druge strane. Koristeći eta kvadrat za merenje veličine uticaja i smernice za tumačenje te veličine prema Koenu⁴⁴, zaključujemo da je razlika umerenog intenziteta kod kontrolnih aktivnosti prodaje ($\eta^2 = 0,08$), na granici između umerenog i velikog kod kontrolnih aktivnosti osnovnih sredstava ($\eta^2 = 0,12$) i kod kontrolnih aktivnosti gotovine ($\eta^2 = 0,13$). Kod kontrolnih aktivnosti nabavke i zaliha nema statistički značajne razlike između ovih preduzeća.

⁴² Jovetić Slavica i Milanović Marina, 276.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Pallant Julie, 241-242.

Tabela 1. Deskriptivne statistike i mere disperzije sa aspekta veličine preduzeća

Veličina preduzeća	Statistike	Kontrolne aktivnosti prodaje	Kontrolne aktivnosti nabavke	Kontrolne aktivnosti osnovnih sredstava	Kontrolne aktivnosti zaliha	Kontrolne aktivnosti gotovine
mikro i mala	Mean	2,4780	2,3894	2,4836	2,3377	2,2267
	Median	2,5000	2,4000	2,5000	2,4000	2,2000
	Mode	2,6667	3,0000	3,0000	2,4000	1,8000
	Std. Dev.	0,3684	0,5121	0,4574	0,4812	0,5440
	Variance	0,1360	0,2620	0,2090	0,2320	0,2960
	Skewness	-0,3820	-0,6310	-0,6780	-0,4610	-0,1330
	Kurtosis	-1,0340	-0,4560	-0,1940	-0,4330	-1,1920
srednja i velika	Mean	2,6861	2,5176	2,7613	2,4973	2,5946
	Median	2,8333	2,6000	2,8333	2,6000	2,6000
	Mode	3,0000	3,0000	3,0000	3,0000	3,0000
	Std. Dev.	0,3151	0,4246	0,2980	0,5069	0,3986
	Variance	0,0990	0,1800	0,0890	0,2570	0,1590
	Skewness	-0,6490	-0,9150	-1,3040	-0,9300	-1,0070
	Kurtosis	-0,7880	0,9230	0,9620	0,1890	0,9880

Izvor: proračun autora

Tabela 2. Statistike testiranja pretpostavke o jednakosti aritmetičkih sredina pomoću t-testa sa aspekta veličine preduzeća

Kontrolne aktivnosti	Levenov test za jednakost varijanse		Studentov t-test za jednakost sredina		$t_{\alpha/2}$	Hipo-teza
	Snedecorova F-statistika	Signifikantnost (p)	t-statistika	Signifikantnost (p)		
	I	II	III	IV	V	VI
prodaja	1,253	0,266	-2,770	0,007	2,281	H1
nabavka	1,271	0,263	-1,247	0,216	2,281	H0
osnovna sredstva	7,433	0,008*	-3,484	0,001	2,280	H1
zalihe	0,373	0,543	-1,514	0,134	2,280	H0
gotovina	9,892	0,002*	-3,701	0,000	2,280	H1

Napomena: *varijanse nisu jednake

Izvor: proračun autora

4.2. Ispitivanje uticaja delatnosti preduzeća na kontrolne aktivnosti i njihovu primenu

Prilikom ispitivanja uticaja delatnosti preduzeća na kontrolne aktivnosti i njihovu primenu, uzorak smo, takođe, podelili na dva dela. Jedan deo se odnosi na proizvodna preduzeća ($n_1 = 47$), a drugi deo na trgovinska i uslužna preduzeća ($n_2 = 43$). Pošto su oba dela uzorka veća od 30, prema centralnoj graničnoj teoremi, kao i kod veličine preduzeća, može se prihvatiti nulta hipoteza, tj. da empirijski raspored aproksimira normalnom. Za poređenje primene kontrolnih aktivnosti sa aspekta delatnosti preduzeća koristili smo testiranje hipoteze o jednakosti aritmetičkih sredina. Tabela 3 prikazuje deskriptivne statistike i mere disperzije sa aspekta delatnosti preduzeća, a Tabela 4 prikazuje statistike testiranja pretpostavke o jednakosti aritmetičkih sredina pomoću t-testa sa aspekta delatnosti preduzeća.

Rezultati dobijeni istraživanjem pokazuju da ukoliko su preduzeća različita po delatnosti, to neće uticati na kontrolne aktivnosti i njihovu primenu. Navedeni zaključak je donet budući da ne postoji statistički značajna razlika u primeni kontrolnih aktivnosti između proizvodnih preduzeća, sa jedne strane, i trgovinskih i uslužnih preduzeća, sa druge strane. Vrednosti eta kvadrata su vrlo male i iznose 0,01; 0,00; 0,00; 0,00 i 0,00, respektivno.

Tabela 3. Deskriptivne statistike i mere disperzije sa aspekta delatnosti preduzeća

Delatnost preduzeća	Statistike	Kontrolne aktivnosti prodaje	Kontrolne aktivnosti nabavke	Kontrolne aktivnosti osnovnih sredstava	Kontrolne aktivnosti zaliha	Kontrolne aktivnosti gotovine
proizvodnja	Mean	2,5943	2,4308	2,6092	2,4064	2,3872
	Median	2,6667	2,4000	2,8000	2,4000	2,4000
	Mode	2,8333	2,4000	3,0000	3,0000	3,0000
	Std. Dev.	0,3785	0,5051	0,4355	0,5193	0,5428
	Variance	0,1430	0,2550	0,1900	0,2700	0,2950
	Skewness	-0,8390	-0,9080	-0,9800	-0,5880	-0,5290
	Kurtosis	-0,3430	0,3450	0,2090	-0,2140	-0,9070
trgovina i usluge	Mean	2,5262	2,4559	2,5853	2,4000	2,3678
	Median	2,5000	2,6000	2,6667	2,6000	2,4000
	Mode	2,6667	2,8000	3,0000	2,8000	2,4000
	Std. Dev.	0,3409	0,4545	0,4088	0,4741	0,4999
	Variance	0,1160	0,2070	0,1670	0,2250	0,2500
	Skewness	-0,1260	-0,5400	-1,0860	-0,6640	-0,5280
	Kurtosis	-1,2380	-0,7280	0,9340	-0,5470	-0,6310

Izvor: proračun autora

Tabela 4. Statistike testiranja pretpostavke o jednakosti aritmetičkih sredina pomoću t-testa sa aspekta delatnosti preduzeća

Kontrolne aktivnosti	Levenov test za jednakost varijanse		Studentov t-test za jednakost sredina		$t_{\alpha/2}$	Hipo-teza
	Snedeco-rova F-statistika	Signifikantnost (p)	t-statistika	Signifikantnost (p)		
	I	II	III	IV	V	VI
prodaja	0,267	0,607	0,888	0,377	2,281	H0
nabavka	0,002	0,962	-0,245	0,807	2,281	H0
osnovna sredstva	0,687	0,409	0,268	0,789	2,280	H0
zalihe	0,043	0,836	0,061	0,952	2,280	H0
gotovina	0,660	0,419	0,176	0,861	2,280	H0

Izvor: proračun autora

4.3. Ispitivanje uticaja pravne forme preduzeća na kontrolne aktivnosti i njihovu primenu

Prilikom ispitivanja uticaja pravne forme preduzeća na kontrolne aktivnosti i njihovu primenu koristili smo neparametarske tehnike: Kruskal-Wallis-ov test i Mann-Whitney-ev U test. Razlog za odabir ovih testova jeste činjenica da su dva od tri dela uzorka (akcionarska društva i javna preduzeća) zastupljena u uzorku svega 15, odnosno 9 puta, respektivno, tj. manje od trideset. Hipoteze o normalnom rasporedu, na ovom mestu, nismo testirali, već smo se odmah opredelili za pomenute neparmetarske tehnike. Tabela 5 prikazuje deskriptivne statistike i mere disperzije sa aspekta pravne forme preduzeća. Rezultate Kruskal-Wallis-ovog testa prikazuje Tabela 6, dok se medijane sa aspekta pravne forme mogu videti u Tabeli 5 (boldirane vrednosti). Kada je nivo značajnosti Kruskal-Wallisovog testa veći od 0,05 to znači da ne postoji razlika u dobijenim vrednostima između posmatranih grupa. U suprotnom, tj. ukoliko je nivo značajnosti ovog testa manji od 0,05, može se zaključiti da je razlika u dobijenim vrednostima između grupa (u našem slučaju između akcionarskih društava, društava sa ograničenom odgovornošću i javnih preduzeća) značajna.

Na osnovu Tabele 6 se može zaključiti da ukoliko su preduzeća različita po pravnoj formi, to će imati određeni uticaj na kontrolne aktivnosti i njihovu primenu. Naime, samo kod interne kontrole nabavke i interne kontrole osnovnih sredstava nema statistički značajne razlike između preduzeća, posmatrano sa aspekta pravne forme kojoj pripadaju. U ostalim slučajevima, razlike su statistički značajne, ali Kruskal-Wallis-ov test ne pokazuje koje grupe se međusobno statistički značajno razlikuju. Shodno tome, primenjen je Mann-Whitney-ev U test između akcionarskih društava i društava sa ograničenom odgovornošću, akcionarskih društava i javnih preduzeća i društava sa ograničenom odgovornošću i javnih preduzeća.

Tabela 5. Deskriptivne statistike i mere disperzije sa aspekta pravne forme preduzeća

Pravna forma preduzeća	Statistike	Kontrolne aktivnosti prodaje	Kontrolne aktivnosti nabavke	Kontrolne aktivnosti osnovnih sredstava	Kontrolne aktivnosti zaliha	Kontrolne aktivnosti gotovine
akcionarsko društvo	Mean	2,8066	2,6267	2,8333	2,7100	2,7733
	Median	2,8333	2,6000	3,0000	2,8000	3,0000
	Mode	2,8333	3,0000	3,0000	3,0000	3,0000
	Std. Dev.	0,1448	0,3769	0,2182	0,3646	0,4131
	Variance	0,0210	0,1420	0,0480	0,1330	0,1710
	Skewness	-0,5780	-0,3680	-1,1020	-0,9340	-2,937
	Kurtosis	0,1320	-1,5690	0,2700	-0,7590	9,741
društvo sa ograničenom odgovornošću	Mean	2,5246	2,3808	2,5328	2,3220	2,2871
	Median	2,5000	2,4000	2,6667	2,4000	2,4000
	Mode	3,0000	2,4000	3,0000	2,4000	2,4000
	Std. Dev.	0,3763	0,5002	0,4569	0,5117	0,4992
	Variance	0,1420	0,2500	0,2090	0,2620	0,2490
	Skewness	-0,3630	-0,7060	-0,7490	-0,4690	-0,2840
	Kurtosis	-0,9650	-0,247	-0,2780	0,5770	-0,7880
javno preduzeće	Mean	2,4259	2,5833	2,6815	2,4889	2,3852
	Median	2,3333	2,8000	2,6667	2,4000	2,6000
	Mode	2,1667	2,8000	2,5000	2,4000	2,8000
	Std. Dev.	0,3447	0,4000	0,2089	0,3621	0,5674
	Variance	0,1190	0,1600	0,0440	0,1310	0,3220
	Skewness	0,5530	-0,6500	0,7470	-0,5350	-0,8160
	Kurtosis	-1,0410	-1,3190	-1,0380	0,4070	-0,7880

Izvor: proračun autora**Tabela 6.** Rezultati Kruskal-Wallis-ovog testa sa aspekta pravne forme preduzeća

	kontrolne aktivnosti prodaje	kontrolne aktivnosti nabavke	kontrolne aktivnosti osnovnih sredstava	kontrolne aktivnosti zaliha	kontrolne aktivnosti gotovine
Chi-Square	8,387	3,548	5,915	7,771	13,628
Df	2	2	2	2	2
Asymp. Sig.	0,015	0,170	0,052	0,021	0,001
Hipoteza	H ₁	H ₀	H ₀	H ₁	H ₁

Izvor: proračun autora

Rezultati Mann-Whitney U testa, sa posmatranih aspekata, prikazani su u tabelama 7, 8 i 9. Ukoliko je statistička značajnost ovog neparametarskog testa veća od 0,05 između posmatranih grupa nema statistički značajne razlike, i obrnuto, statistička značajnost manja od 0,05 pokazuje da se te dve grupe razlikuju. Pošto vršimo poređenje svih grupa primenjuje se Bonferonijeva korekcija alfa vrednosti. To znači da se vrednost $\alpha = 0,05$ deli sa brojem testova koji će biti sprovedeni.⁴⁵ U našem slučaju biće $0,05/3 = 0,017$. Rezultati prikazani u tabelama 7, 8 i 9 pokazuju da pravna forma preduzeća utiče na sprovođenje samo nekih, ali ne svih razmatranih kontrolnih aktivnosti, i to naročito kod ispitivanja razlike između akcionarskih društava i društava sa ograničenom odgovornošću.

Tabela 7. Rezultati Man-Vitnijevog U testa između akcionarskih društava i društava sa ograničenom odgovornošću

	Mann-Whitney U	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)	Hipoteza	r
kontrolne aktivnosti prodaje	281,000	-2,579	0,010	H ₁	0,3
kontrolne aktivnosti nabavke	352,500	-1,683	0,092	H ₀	0,2
kontrolne aktivnosti fiksnih sredstava	306,000	-2,355	0,019	H ₀	0,3
kontrolne aktivnosti zaliha	274,500	-2,708	0,007	H ₁	0,3
kontrolne aktivnosti gotovine	196,000	-3,672	0,000	H ₁	0,4

Izvor: proračun autora

Tabela 8. Rezultati Man-Vitnijevog U testa između akcionarskih društava i javnih preduzeća

	Mann-Whitney U	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)	Hipoteza	r
kontrolne aktivnosti prodaje	25,000	-2,614	0,009	H ₁	0,5
kontrolne aktivnosti nabavke	62,000	-0,337	0,736	H ₀	0,1
kontrolne aktivnosti fiksnih sredstava	40,000	-1,719	0,086	H ₀	0,4
kontrolne aktivnosti zaliha	43,000	-1,498	0,134	H ₀	0,3
kontrolne aktivnosti gotovine	33,500	-2,105	0,035	H ₀	0,4

Izvor: proračun autora

Između akcionarskih društava i društava sa ograničenom odgovornošću, postoje statistički značajne razlike u primeni kontrolnih aktivnosti prodaje, zaliha i gotovine. Pomenute razlike imaju srednji uticaj prema Koenovom kriterijumu.⁴⁶

⁴⁵ Ibid., 235.

⁴⁶ Ibid., 231.

U pogledu primene kontrolnih aktivnosti nabavke i fiksnih sredstava, između ove dve grupe preduzeća, nema statistički značajne razlike.

Između akcionarskih društava i javnih preduzeća postoje statistički značajne razlike samo u primeni kontrolnih aktivnosti prodaje, što pokazuje statistička značajnost Mann-Whitney-vog U testa. Naime, ona je manja od kritične vrednosti α , uz uvažavanje Bonferonijeve korekcije, pri čemu se razlika može okarakterisati kao značajna ($r = 0,5$). Što se tiče kontrolnih aktivnosti nabavke, fiksnih sredstava, zaliha i gotovine, između akcionarskih društava i javnih preduzeća nema statistički značajne razlike u pogledu njihove primene.

Tabela 9. Rezultati Man-Vitnijevog U testa između društava sa ograničenom odgovornošću i javnih preduzeća

	Mann-Whitney U	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)	Hipoteza	r
prosečna ocena IK prodaje	242,000	-0,844	0,399	H_0	0,1
prosečna ocena IK nabavke	228,000	-1,080	0,280	H_0	0,1
prosečna ocena IK fiksnih sredstava	266,000	-0,514	0,607	H_0	0,1
prosečna ocena IK zaliha	246,000	-0,839	0,401	H_0	0,1
prosečna ocena IK gotovine	258,000	-0,641	0,521	H_0	0,1

Izvor: proračun autora

Između društava sa ograničenom odgovornošću i javnih preduzeća ne postoje statistički značajne razlike u primeni kontrolnih aktivnosti prodaje, nabavke, fiksnih sredstava, zaliha i gotovine. Signifikantnost Mann-Whitney U testa kod svih prosečnih ocena interne kontrole je veća od korigovane kritične vrednosti ($\alpha/3 = 0,017$).

5. Zaključak

Mnogi poslovi su uspešni i dugotrajni, ali postoje i oni koji se brzo okončavaju. Rajder (Reider)⁴⁷ postavlja pitanje: *Da li postoji jasno razvijena formula za uspeh?* Po njegovom mišljenju, efektivne smernice za poslovanje i kontrola mogu biti ključ za uspeh. Jasno je da svaka organizacija, pa i preduzeće, treba da bude kontrolisana, tj. treba da postoje sredstva koja će obezbediti da organizacija ide u smeru u kojem to njeni rukovodioci žele, a kontrolni proces treba neprekidno da se menja kako bi odražavao sve promene sa kojima se organizacija susreće.⁴⁸ Međutim, interna kontrola nije svemoguća. Ona može da pruži razumno, a ne

⁴⁷ Reider Rob (2005): "Effective Guidance and Controls: A Formula for Success?", *The Journal of Corporate Accounting & Finance*, 16(4), 41.

⁴⁸ Soltani Bahram (2010): Revizija: *Međunarodni pristup (prevod)*, Mate, Beograd, 302.

apsolutno uveravanje da će ciljevi entiteta biti ostvareni. Pored toga, ona poseduje i izvesna ograničenja, kao što su: zaobilaženje sistema interne kontrole od strane menadžmenta, greške, tajni sporazum između zaposlenih, visoki troškovi implementacije i dr. Imajući u vidu značaj efikasnog sistema interne kontrole za ostvarivanje postavljenih ciljeva preduzeća, a posebno kontrolnih aktivnosti, odlučili smo da u ovom radu putem anketnog upitnika saznamo kako zaposleni u preduzećima (vlasnici, menadžeri, računovođe i dr.) ocenjuju dostignuti nivo interne kontrole u pojedinim funkcijama preduzeća.

U radu smo razmatrali primenu kontrolnih aktivnosti prodaje, nabavke, osnovnih sredstava, zaliha i gotovine u 91 preduzeću iz Republike Srbije, sa ciljem ispitivanja eventualnih razlika sa aspekta veličine, delatnosti i pravne forme preduzeća. Postavljena hipoteza se delimično prihvata, s obzirom na to da dobijeni rezultati pokazuju da delatnost ne utiče na kontrolne aktivnosti i njihovu primenu, dok postoji određeni uticaj veličine i pravne forme preduzeća. Ovaj zaključak se može upotpuniti sledećim konstatacijama:

- Veličina preduzeća utiče na primenu kontrolnih aktivnosti, ali ne svih koje su bile razmatrane, već samo pojedinih. Istraživanjem je uočena statistički značajna razlika u primeni kontrolnih aktivnosti prodaje (umerena), osnovnih sredstava i gotovine (na granici između umerenog i velikog intenziteta) između mikro i malih preduzeća, sa jedne strane, i srednjih i velikih preduzeća, sa druge strane. Posmatrajući prosečne ocene navedenih kontrolnih aktivnosti može se primetiti da su one veće u slučaju srednjih i velikih preduzeća, u odnosu na mikro i mala preduzeća. To znači da je njihova primena zastupljenija u srednjim i velikim preduzećima, nego u mikro i malim preduzećima. Smatramo da je postojanje dovoljnog broja zaposlenih u srednjim i velikim preduzećima osnovni razlog za ovu situaciju. Kao što se smatra u literaturi, nedovoljan broj zaposlenih može biti prepreka za uspešnu organizaciju interne kontrole. Takođe, mala i mikro preduzeća ne uvode sisteme interne kontrole jer su, generalno, koristi koje obezbeđuju manje od troškova njihovog uvođenja. Pored toga, dobijeni rezultati su u skladu sa prethodnim istraživanjima, u smislu da su interne kontrole manje rasprostranjene u mikro i malim preduzećima. Kod kontrolnih aktivnosti nabavke i zaliha nema statistički značajne razlike između posmatranih preduzeća sa aspekta veličine.
- Delatnost preduzeća ne utiče na primenu kontrolnih aktivnosti. Naime, ne postoji statistički značajna razlika u primeni razmatranih kontrolnih aktivnosti između proizvodnih preduzeća, sa jedne strane, i trgovinskih i uslužnih preduzeća, sa druge strane. Prema našem mišljenju, interna kontrola je važna za preduzeća svih delatnosti i delatnost ne treba da bude faktor koji utiče na to da se kontrolne aktivnosti različito primenjuju. To pokazuju i dobijeni rezultati, tj. odsustvo statistički značajne razlike u primeni kontrolnih aktivnosti sa aspekta delatnosti. Prethodna istraživanja drugih autora,

nisu utvrdila povezanost između tipa posla (delatnosti) i nivoa svesti o internoj kontroli.

- Pravna forma samo delimično utiče na primenu kontrolnih aktivnosti u preduzećima obuhvaćenim istraživanjem. Sa aspekta pravne forme, između akcionarskih društava i društava sa ograničenom odgovornošću, postoje statistički značajne razlike srednjeg intenziteta u primeni kontrolnih aktivnosti prodaje, zaliha i gotovine. Između akcionarskih društava i javnih preduzeća postoje statistički značajne razlike samo u primeni kontrolnih aktivnosti prodaje (velikog intenziteta). Posmatrajući prosečne ocene kontrolnih aktivnosti uočava se da su one veće kod akcionarskih društava, nego kod društava sa ograničenom odgovornošću i javnih preduzeća. To znači da se razmatrane kontrolne aktivnosti u većoj meri primenjuju kod akcionarskih društava nego u slučaju preduzeća preostale dve pravne forme, što se može objasniti time da, pošto se radi o preduzećima čije su akcije predmet trgovanja na berzi, odnosno o preduzećima koja nastupaju na tržištu kapitala, adekvatno poslovanje, između ostalog, zahteva i primenu kontrolnih aktivnosti u većoj meri, u odnosu na preduzeća drugih pravnih formi, tj. društva sa ograničenom odgovornošću i javna preduzeća. Osim toga, vlasnici akcionarskih društava su akcionari koji su često udaljeni od upravljanja preduzećem i nemaju uvid u njegovo poslovanje. Između društava sa ograničenom odgovornošću i javnih preduzeća ne postoje statistički značajne razlike u primeni kontrolnih aktivnosti koje su bile predmet naših razmatranja. Prema nama dostupnim saznanjima, nisu vršena istraživanja o sprovođenju interne kontrole, odnosno kontrolnih aktivnosti sa aspekta pravne forme preduzeća, tako da rezultate dobijene ovim delom istraživanja ne možemo uporediti sa prethodnim istraživanjima.

Rezultati dobijeni anketnim upitnikom imaju određena ograničenja i mogu dati slabije rezultate od ispitivanja, npr. aktivnosti interne i eksterne revizije, koje zahtevaju dosta vremena i sredstava. Da bi se sprovedo ispitivanje eventualnih razlika u primeni kontrolnih aktivnosti prodaje, nabavke, osnovnih sredstava, zaliha i gotovine sa aspekta veličine, delatnosti i pravne forme u 91 preduzeću, anketa je bila najbolji izbor zbog svoje ekonomičnosti, jednostavnosti, preciznosti i lakšeg razumevanja predmeta i rezultata istraživanja. Imajući u vidu ograničenja sprovedenog istraživanja, budući pravci istraživanja biće usmereni na ispitivanje, ocenjivanje i izveštavanje interne kontrole od strane interne revizije, s jedne strane, i nezavisnog revizora, s druge strane. Metodologija i tehnike njihovog istraživanja su komplikovane i zahtevaju dosta vremena i resursa. Stoga je ovaj rad prvi u nizu koji se bavi primenom kontrolnih aktivnosti na uzorku od 91 preduzeća iz Republike Srbije.

Literatura

- Afterman B. Allan (2015): „Has the Goal of Sarbanes-Oxley Been Achieved?“, *The CPA Journal*, 85(12), 58-59.
- Association of Certified Fraud Examiners (2010): „Report to the Nation on Occupational Fraud and Abuse – 2010 Global Fraud Study“, Austin, Association of Certified Fraud Examiners, Inc., http://www.acfe.com/uploadedFiles/ACFE_Website/Content/documents/rttt-2010.pdf (28.08.2015).
- Association of Certified Fraud Examiners (2012): „Report to the Nation on Occupational Fraud and Abuse – 2012 Global Fraud Study“, Austin, Association of Certified Fraud Examiners, Inc., https://www.acfe.com/uploadedFiles/ACFE_Website/Content/rttt/2012-report-to-nations.pdf (28.08.2015).
- Bardhan Indranil, Lin Shu, Wu Shu-Ling (2015): “The Quality of Internal Control over Financial Reporting in Family Firms”, *Accounting Horizons*, 29(1), 41-60.
- Byington J. Ralph, Chirstensen Jo Ann (2005): “Sox 404: How Do You Control Your Internal Control?“, *The Journal of Corporate Accounting & Finance*, 16(4), 35-40.
- Choi Jong-Hag, Lee Joonil, Heyjung Sonu Catherine (2013): “Determinants of human resource investment in internal controls”, *China Journal of Accounting Research*, 6(3), 167-185.
- COSO (The Committee of Sponsoring Organizations on the Treadway Commission) (2006): “Internal Control over Financial Reporting – Guidance for Smaller Public Companies: Frequently Asked Questions”, http://www.coso.org/documents/SB_FAQs.pdf, (23.08.2015)
- COSO (The Committee of Sponsoring Organizations on the Treadway Commission) (2013): “Internal Control – Integrated Framework: Executive Summary”, http://www.coso.org/documents/990025P_Executive_Summary_final_may20_e.pdf, (25.08.2015).
- D'Aquila Jill (2013): “COSO's Internal Control – Integrated Framework: Updating the Original Concepts for Today's Environment”, *The CPA Journal*, 83(10), 22-29.
- Dimitrijević Dragomir (2015): “Detection and prevention of manipulations in the balance sheet and the cash flow statement”, *Economic Horizons*, 17(2), 135-150.
- Doyle Jeffrey, Ge Weili, McVay Sarah (2007): “Determinants of weaknesses in internal control over financial reporting”, *Journal of Accounting and Economics*, 44(1-2), 193-223.
- Elbannan A. Mohamed (2009): “Quality of internal control over financial reporting, corporate governance and credit ratings”, *International Journal of Disclosure and Governance*, 6(2), 127-149.

- Ge Weili, McVay Sarah (2005): "The Disclosure of Material Weaknesses in Internal Control after the Sabanes-Oxley Act", *Accounting Horizons*, 19(3), 137-158.
- Goldberg R. Stephen, Danko Dori (2003): "Corporate Governance: Big Changes Ahead", *The Journal of Corporate Accounting & Finance*, 14(5), 53-61.
- Gramling A. Audrey, Hermanson R. Dana, Hermanson, M. Heather, Ye Zhongxia(Shelly) (2010): "Addressing Problems with the Segregation of Duties in Smaller Companies", *The CPA Journal*, 80(7), 30-34.
- Gupta P. Parveen, Thomson C. Jeffrey (2006): "Use of COSO 1992 in Management Reporting on Internal Control", *Strategic Finance*, 88(3), 27-33.
- Jeffrey Chris (2008): "Internal Control at Private Companies and Nonprofits: Using SOX to Your Advantage", *The CPA Journal*, 78(9), 52-54.
- Jovetić Slavica, Milanović Marina (2006): *Statistika sa aplikacijom u Excel-u*, Dositej, Gornji Milanovac.
- Jovetić Slavica (2015): *Merenje performansi preduzeća*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac.
- Kapp A. Linda, Heslop Gordon (2011): "Protecting Small Businesses from Fraud: Simple Controls Can Reduce Opportunities", *The CPA Journal*, 81(10), 62-67.
- KPMG (2013): "COSO Internal Control – Integrated Framework (2013): The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO) realized its updated Internal Control – Integrated Framework (2013 Framework)", <https://www.kpmg.com/Ca/en/External%20Documents/Final-New-COSO-2013-Framework-WHITEPAPER-web.pdf> (03.11.2015).
- Krstić Jovan, Đorđević Milica (2012): "Internal Control and Enterprise Risk Management – From Traditional to Revised COSO Model", *Economic Themes*, 50(2), 151-166.
- Leng Jianfei, Ding Yiran (2011): "Internal Control Disclosure and Corporate Governance: Empirical Research from Chinese Listed Companies", *Technology and Investment*, 2(4), 286-294.
- McNally J. Stephen (2013): "The 2013 COSO Framework & SOX Compliance: One Approach to an Effective Transition", http://www.coso.org/documents/COSO%20McNallyTransition%20Article-Final%20COSO%20Version%20Proof_5-31-13.pdf (03.11.2015).
- Michelman E. Jeffrey, Waldrup E. Bobby (2008): "Improving Internal Control Over Financial Reporting: COSO's Guidance Not Just for Public Companies Anymore", *The CPA Journal*, 78(4), 30-34.
- Miller C. Karen, Proctor Y. Thomas, Fulton Benjamin (2013): "Teaching managerial responsibilities for internal controls: Perception gaps between accounting and management professors", *Journal of Accounting Education*, 31(1), 1-16.

- Oseifuah K. Emmanuel, Gyekye B. Agyapong (2013): "Internal Control in Small and Microenterprises in the Vhembe District, Limpopo Province, South Africa", *European Scientific Journal*, 9(4), 241-251.
- Pallant Julie (2011): *SPSS, Priručnik za preživljavanje*, Mikro knjiga, Beograd.
- Protiviti (2014): "The Updated COSO Internal Control Framework: Frequently Asked Question (Second Edition)", <http://www.protiviti.com/en-US/Documents/Resource-Guides/Updated-COSO-Internal-Control-Framework-FAQs-Second-Edition-Protiviti.pdf>, (25.08.2015).
- Reider Rob (2005): "Effective Guidance and Controls: A Formula for Success?", *The Journal of Corporate Accounting & Finance*, 16(4), 41-48.
- Rouse W. Robert (2010): "Internal Accounting Controls: Does Company Size Matter?", *The Journal of Corporate Accounting & Finance*, 21(4), 3-4.
- Soltani Bahram (2010): *Revizija: Međunarodni pristup (prevod)*, Mate, Beograd.
- Stojković Milutin (2001): *Statistika*, Ekonomski fakultet, Subotica.
- Switzer M. Suzan (2007): *IZVEŠTAJI INTERNE REVIZIJE posle Sarbanes-Oxley zakona – Priručnik za proces izveštavanja (prevod)*, Savez računovođa i revizora Srbije, Beograd.
- Tabachnick G. Barbara, Fidell S. Linda (2007): *Experimental Design Using ANOVA*, CA: Duxbury, Belmont.
- Zhang Yan, Zhou Jian, Zhou Nan (2007): "Audit committee quality, auditor independence, and internal control weaknesses", *Journal of Accounting and Public Policy*, 26(3), 300-327.

Dodatak**UPITNIK O INTERNOJ KONROLI****OSNOVNI PODACI O PREDUZEĆU**

1. **Naziv i sedište preduzeća:** _____
2. **Vrsta delatnosti:** a) proizvodna b) uslužna c) trgovinska
3. **Pravna forma preduzeća:**
 - a) akcionarsko društvo
 - b) društvo sa ograničenom odgovornošću
 - c) komanditno društvo
 - d) ortačko društvo
 - e) inokosno preduzeće
 - f) javno preduzeće
4. **Veličina preduzeća:**
 - a) broj zaposlenih: _____
 - b) ukupan prihod u 2012. godini: _____
 - c) ukupna sredstva u 2012. godini: _____
 - d) ukupni troškovi u 2012. godini: _____
 - e) dobitak/gubitak u 2012. godini: _____
 - f) fizički obim proizvodnje/prodaje/usluga u 2012. godini: _____

OPŠTA PITANJA O INTERNOJ KONTROLI

Ocnom od 1-5 ocenite važnost organizovanja interne kontrole u organizaciji vašeg preduzeća, (**1-nimalo, 5-izuzetno mnogo**) _____,

a potom odgovorite na sledeća pitanja:

- 1.1. Interna kontrola je organizovana na jedan od sledećih načina:
 - a) kao samostalna organizaciona jedinica
 - b) sprovodi se od strane viših (višeg) rukovodilaca
 - c) _____

Za dalje popunjavanje ankete neophodno je dodatno objašnjenje:

0 – označava „**NEMAM STAV**“

1 – označava „**APSOLUTNO SE NE SLAŽEM**“

2 – označava „**NE SLAŽEM SE**“

3 – označava „**SLAŽEM SE**“

4 – označava „**U POTPUNOSTI SE SLAŽEM**“

1.2. Utvrđena organizaciona šema ima veliki značaj za definisanje linija autoriteta i odgovornosti.	0	1	2	3	4
1.3. Postojanje limita za sklapanje pojedinih transakcija, u zavisnosti od hijerarhijskog položaja u organizaciji, je značajna mera kontrole.	0	1	2	3	4
1.4. Razdvajanje odobrenja transakcija, fizičke zaštite imovine i evidencija i evidentiranja transakcija doprinosi pouzdanosti finansijskog izveštavanja.	0	1	2	3	4
1.5. Obavezan godišnji odmor za računovodstveno i finansijsko osoblje predstavlja dobru meru kontrole za detektovanje nelegalnih radnji, koje se mogu otkriti jedino, pod uslovom, da ti zaposleni nisu na radnom mestu neko vreme.	0	1	2	3	4
1.6. Individualni kontni plan može biti važan kontrolni instrument.	0	1	2	3	4
1.7. Pravilnikom o računovodstvu uređeno je funkcionisanje računovodstvene funkcije u vašem preduzeću.	0	1	2	3	4

1.8. Navedite najvažnije kontrolne mere koje se primenjuju u vašem preduzeću:

- a) _____
- b) _____
- c) _____

PITANJA O INTERNOJ KONTROLI POJEDINIH TRANSAKCIJA, ODNOSNO OBLIKA IMOVINE PREDUZEĆA

1. PRODAJA

Ocnom od 1-5 ocenite **važnost interne kontrole prodaje** za vaše preduzeće (**1-nimalo, 5-izuzetno mnogo**) _____, a potom odgovorite na sledeća pitanja:

1.1. Da li se vodi evidencija o otpremi?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
1.2. Da li se dokument o otpremi kontroliše od strane odgovorne osobe na način koji osigurava da će svaka otprema biti fakturisana?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
1.3. Da li se vrši usaglašavanje analitike kupaca sa sintetičkim kontom?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
1.4. Da li se kupcima mesečno šalju podaci o prodaji radi usaglašavanja?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
1.5. Da li su fakture prethodno numerisane?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
1.6. Da li je razdvojeno vršenje evidencije o potraživanjima od naplate po tom osnovu?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO

2. NABAVKA

Ocnom od 1-5 ocenite **važnost interne kontrole nabavke** za vaše preduzeće (**1-nimalo, 5-izuzetno mnogo**)_____, a potom odgovorite na sledeća pitanja:

2.1. Da li samo određene osobe imaju ovlašćenje da vrše naručivanje?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
2.2. Da li postoji limit u pogledu iznosa novca za naručivanje?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
2.3. Da li se na narudžbenici ukazuje na mesto isporuke?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
2.4. Da li na narudžbenici stoji gde se šalje faktura?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
2.5. Da li su dokumenta o naručivanju prethodno numerisana?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO

3. OSNOVNA SREDSTVA

Ocnom od 1-5 ocenite **važnost interne kontrole osnovnih sredstava** za vaše preduzeće (**1-nimalo, 5-izuzetno mnogo**)_____, a potom odgovorite na sledeća pitanja:

3.1. Da li se vodi analitičko knjigovodstvo za svaku grupu sredstava?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
3.2. Da li je odgovornost knjigovodstva sredstava odvojena od odgovornosti za fizičku kontrolu sredstava?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
3.3. Da li je pristup sredstvima i korišćenje sredstava ograničeno na ovlašćena lica?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
3.4. Da li su sredstva zaštićena od nastanka štete i krađe?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
3.5. Da li procedura nabavke osnovnih sredstava zahteva ovlašćenja upravnog odbora ili menadžmenta?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
3.6. Da li su ustanovljene procedure za određivanje metoda amortizacije i procene korisnog veka trajanja sredstava?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO

4. ZALIHE

Ocnom od 1-5 ocenite **važnost interne kontrole zaliha** za vaše preduzeće **(1-nimalo, 5-izuzetno mnogo)**_____, a potom odgovorite na sledeća pitanja:

4.1. Da li su zalihe razumno fizički zaštićene od oštećenja ili krađe?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
4.2. Da li je osoblje kontrole zaliha odvojeno od nabavke, prijema, isporuke i knjiženja?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
4.3. Da li je osoblje kontrole odgovorno za kontrolu ulaza i izlaza iz skladišta?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
4.4. Da li se barem jednom godišnje vrši fizičko prebrojavanje zaliha?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
4.5. Da li dokumentaciju izdaje osoblje nezavisno od isporuke, prijema, računovodstva, proizvodnje i kontrole zaliha?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO

5. GOTOVINA

Ocnom od 1-5 ocenite **važnost interne kontrole gotovine** za vaše preduzeće **(1-nimalo, 5-izuzetno mnogo)**_____, a potom odgovorite na sledeća pitanja:

5.1. Da li postoji odgovarajuće razgraničenje dužnosti tako da lice koje sastavlja platni spisak ne obavlja i druge poslove u vezi sa plaćanjem?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
5.2. Da li se plaćanje vrši po odobrenju ovlašćenog lica?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
5.3. Da li se sastavljaju projekcije gotovine?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
5.4. Da li je gotovina u blagajni adekvatno obezbeđena?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO
5.5. Da li usaglašavanje stanja sa bankom vrše lica koja nisu zadužena i odgovorna za rukovanje gotovinom?	NE, UOPŠTE	RETKO	DA, DELIMIČNO	DA, APSOLUTNO

HVALA!!!

datum: _____

mesto: _____

SLAVICA JOVETIĆ, PhD, FULL TIME PROFESSOR
Faculty of Economics, University of Kragujevac
SNEŽANA LJUBISAVLJEVIĆ, ASSOCIATE PROFESSOR
Faculty of Economics, University of Kragujevac
NEMANJA KARAPAVLOVIĆ, TEACHING ASSISTANT
Faculty of Economics, University of Kragujevac

IMPLEMENTATION OF THE CONTROL ACTIVITIES IN SERBIAN ENTERPRISES

The paper discusses the implementation of control activities, as a component of the internal control, on the sample of 91 enterprises from the Republic of Serbia. Research was conducted from April to September 2013. Data was collected using the questionnaires which were distributed to heads of accounting departments, accountants, business owners and executives of different hierarchical levels. We considered the control activities over sale, procurement, fixed assets, inventories and cash. The aim of the paper is to examine whether the firm size, business activity and legal form of the enterprises influence the implementation of control activities. The results show that business activity does not influence the implementation of control activities, but there is some influence of a firm size and a legal form of the enterprises.

Key words: *internal control, control activities, internal control over financial reporting*

Ekonomija / Originalni naučni rad
Primljen 06.12.2016.
Dorađen 13.02.2017.
Odobren 07.04.2017.

PROCENA SOLVENTNOSTI I UTVRĐIVANJE LIMITA NOŠENJA RIZIKA U DRUŠTVIMA ZA OSIGURANJE

Predmet ovog rada je prezentovanje ključnih zahteva projekta Solventnost II (Solvency II), metodologije testiranja adekvatnosti kapitala i načina za identifikovanje, definisanje i uspostavljanje limita rizika, kao granice prihvatanja, nošenja i kontrole izloženosti pojedinim rizicima u društvima za osiguranje.

Cilj rada je da se pokaže da je adekvatnost kapitala ključni faktor sigurnosti osiguravača, odnosno garant sposobnosti izmirivanja budućih obaveza i poluga jačanja tržišne pozicije osiguravača.

Poslovanje osiguravajućih društava je izloženo značajnom broju rizika, različitih po svojoj prirodi, karakteru i uticaju, zbog čega adekvatnost (dovoljnost) obračunatih tehničkih rezervi ne pruža zadovoljavajući nivo sigurnosti u slučaju značajnijih obezvređenja imovine i sredstava osiguravača, kao i u slučaju bitnih odstupanja između iznosa likvidiranih šteta i aktuarski očekivanih iznosa obaveza po osnovu šteta. Kroz primer sprovođenja stres testa adekvatnosti kapitala, pokazaće se da gubici po osnovu obezvređenja rizičnih investicija, otežane naplate nisko likvidnih, odnosno teško utrživih investicija, nemogućnosti naplate potraživanja od reosiguravača, kao i gubici iz osnova neadekvatno obračunatih rezervisanih šteta, moraju biti pokriveni solventnim kapitalom.

Rad je struktuiran na način koji obezbeđuje sagledavanje pravila, elemenata i principa na kojima se temelje zahtevi solventnosti u društvima za osiguranje, metodologije obračuna garantne rezerve, tehničkih osnova sprovođenja stres testova kojima se procenjuje dovoljnost kapitala osiguravača, kao i načini uspostavljanja limita izloženosti pojedinim rizicima.

Ključne reči: solventnost, rizik, stres test, adekvatnost kapitala, limiti rizika...

* Dr Dejan Drljača, koordinator poslova upravljanja rizicima osiguranja, Kompanija "Dunav osiguranje" a.d.o., Beograd, e-mail: dejan.drljaca@dunav.com

** Dr Miro Sokić, Viši savetnik, Kompanija "Dunav osiguranje" a.d.o., Beograd, e-mail: miro.sokic@dunav.com

1. Uvod

Procena solventnosti osiguravača predstavlja izuzetno složen i zahtevan postupak za osiguravače i organe nadzora nad poslovanjem društava za osiguranje, a naročito za osiguravnike kojima nisu na raspolaganju odgovarajuća usko stručna znanja, informacije i tehničke osnove za primenu modela kojima se vrši merenje i procena solventnosti. Procenu solventnosti dodatno usložnjava okolnost da metodologija utvrđivanja i priznavanja budućih obaveza društava za osiguranje koja posluju na domaćem tržištu osiguranja, ne obezbeđuje obračune koji su identični visini obaveza koje bi bile obračunate metodom najbolje procene obaveza (best estimate metodom). Izostanak ili neodgovarajuće sprovođenje stres testova kojima se meri i procenjuje adekvatnost kapitala, neodgovarajući sistem upravljanja rizicima, izbegavanje utvrđivanja, ili uspostavljanje limita nošenja rizika na previsokom ili preniskom nivou, izbegavanje obelodanjivanja informacija o kapitalnoj adekvatnosti i rizicima, neposredno utiču na sposobnost osiguravača da plaća sve svoje obaveze (u bilo koje vreme i pod svim razumno predvidivim okolnostima), a posredno dovode do nekonzistentnog postupanja u postupku javnih nabavki usluga osiguranja, u smislu značajnog sužavanja obima pokrića i odstupanja cena ugovora o osiguranju, u odnosu na aktuarski obračunate tarife premije osiguranja. Sa druge strane, za osiguravnike je od neprocenjive važnosti sposobnost da prepoznaju skup ključnih pokazatelja solventnosti, finansijskog položaja i efikasnosti poslovanja osiguravača i sposobnost da sačine odgovarajuće analize, da ih razumeju i donose odgovarajuće zaključke.

Poslovanje osiguravača izloženo je, ne samo rizicima osiguranja, već i čitavom nizu drugih rizika, prvenstveno rizicima likvidnosti, rizicima neispunjenja obaveza druge ugovorne strane, tržišnim rizicima, operativnim, pravnim i drugim značajnim rizicima, u okviru kojih je moguće identifikovati čitav skup pojedinačnih rizika¹. Iz napred navedenog, jasno je da stari režim Solventnost I nije mogao da obezbedi direktnu vezu između kapitala osiguravača i imperativa da osiguravači u svakom momentu budu u stanju da izmire sve svoje obaveze iz osnova osiguranja (buduće), samim tim ni da obezbedi punu zaštitu interesa osiguranika. Sa druge strane, želja zemalja Evropske unije za uspostavljanjem jedinstvenog tržišta, pa tako i jedinstvenog tržišta osiguranja, potreba za transparentnim uvidom u solventnost i tržišnu poziciju društava za osiguranje, pretpostavljala je potrebu sveobuhvatne harmonizacije propisa i uspostavljanje procesa upravljanja rizicima na sistemskim osnovama. Kako ove zahteve nije bilo moguće ostvariti nadogradnjom postojećeg sistema, pristupilo se formulisanju zahteva solventnosti kojima se direktno identifikuju i uspostavljaju čvrste veze između kapitala i gubitaka vezanih za aktivu i pasivu osiguravača.

¹ Odluka o sistemu upravljanja u društvu za osiguranje/reosiguranje, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 51/2015.

2. Zahtevi solventnosti

Projekat Solventnost II utemeljen i izgrađen na svoja tri stuba, sa jedne strane insistira na kvantifikaciji i merenju rizika, obračunu kapitala (minimalnog i zahtevanog solventnog kapitala) i adekvatnošću tehničkih rezervi, sa druge strane na uspostavljanju sveobuhvatnog sistema upravljanja rizicima, uspostavljanju i kontroli sprovođenja sistema internih kontrola, a sa treće strane na obavezama i kontrolnim aktivnostima organa nadzora nad poslovanjem osiguravača, pitanjima obelodanjivanja informacija, izveštavanja nadzornog organa i jačanja tržišne discipline.

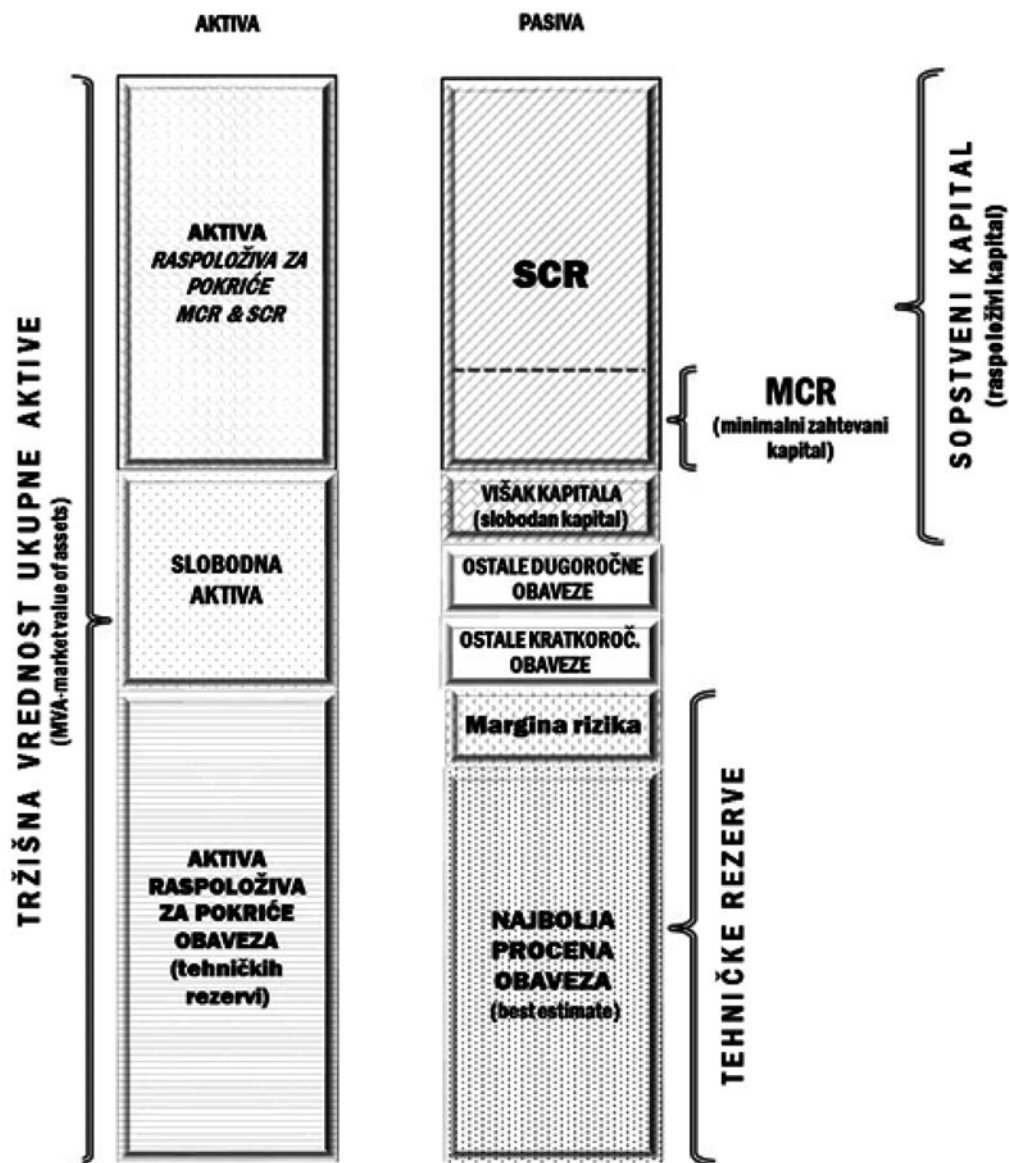
U pogledu kapitalnih zahteva, pored definisanja Minimalnog zahtevanog kapitala ispod kojeg kapital osiguravača ne bi smeo da padne, projekat definiše i potrebu obračuna zahtevanog solventnog kapitala koji je suštinski baziran na Value At Risk metodologiji, dozvoljavajući osiguravačima da solventni kapital obračunavaju primenom internog modela ili primenom standardne formule. Polazeći od utvrđenog iznosa očekivanih gubitaka u narednih godinu dana, uz verovatnoću od 99,5%, procenjuje se dovoljnost kapitala, koji treba biti na nivou koji obezbeđuje izmirenje svih budućih obaveza. Procenjena vrednost budućih obaveza treba da odgovara iznosu obaveza koje osiguravač može da pokrije svojim sredstvima (vrednovanim po fer vrednosti), na način kao da prenosi svoje obaveze na nekog drugog osiguravača (current exit value). Buduće obaveze trebalo bi da odgovaraju iznosu obračunatih tehničkih rezervi, koje se vrednuju primenom best estimate metode, odnosno metodom najbolje procene obaveza. Nužnost primene ove metode proizilazi iz okolnosti da ne postoji organizovano tržište na kome se trguje obavezama, tako da nije moguće odrediti tržišnu vrednost obaveza. Dodatno, kako bi se umanjio rizik neadekvatnog obračuna rezervisanih šteta koji predstavlja ključnu stavku tehničkih rezervi, uvodi se i obaveza obračuna margine rizika. Drugačije rečeno, procenjena vrednost tehničkih rezervi i njihova stvarna vrednost po pravilu nisu iste, jer uvek postoji neizvesnost, kako u pogledu iznosa obaveze, tako i u pogledu vremena nastanka obaveze².

Procenjena vrednost obaveza primenom best estimate metode, odgovara iznosu sadašnje vrednosti budućih obaveza koja uzima u obzir ugovorena prava osiguranika, uz korišćenje bezrizične kamatne stope i uzimanje u obzir očekivanog iznosa troškova osiguranja i inflacije, s tim da se obaveze kao što je napred rečeno, uvećavaju za iznos utvrđene margine solventnosti. Pandan obračunatim obavezama osiguravača u pasivi bilansa osiguravača, su sredstva vrednovana po fer vrednosti u aktivi bilansa. To znači, da imovina osiguravača treba da bude vrednovana na način koji obezbeđuje da priznata sredstva budu ekvivalentna iznosu za koji mogu biti razmenjena između poznatih učesnika na tržištu, uz potrebu uspostavljanja odgovarajuće strukturne i ročne usklađenosti sredstava i obaveza.

² Drljača Dejan (2011): *Upravljačko računovodstvo kao okvir i instrument upravljanja rizicima aktive i pasive u društvima za osiguranje*, Beograd, 78-79.

Uvidom u bilans stanja, sačinjen u skladu sa zahtevima projekta Solventnost II, u nastavku (Grafik 1.), moguće je sagledati detaljno strukturu aktive i pasive društava za osiguranje.

Grafik 1. - Bilans stanja u skladu sa zahtevima projekta Solventnost II

Izvor: - Autori, na osnovu odredbi Directive 2009/138/EC of the European Parliament.

Sredstva tehničkih rezervi mogu se investirati u različite oblike imovine i sredstava, ali se moraju poštovati određena pravila i ograničenja, kako kvalitativna, tako i ona kvantitativno izražena, koja se prema važećim podzakonskim aktima u Republici Srbiji utvrđuju obično primenom predefinisano procenta na ukupan iznos obračunatih tehničkih rezervi. Ipak, ulaganja u pojedina sredstva koja se smatraju bezrizičnim, na primer ulaganja u hartije od vrednosti koje su izdate od strane države, centralne banke, međunarodnih finansijskih organizacija, odnosno u hartije od vrednosti za koje garantuje neki od navedenih subjekata, nisu podložna ograničenjima. Međutim, kada je reč o investiranju sredstava rezervi u dužničke hartije od vrednosti (kojima se trguje ili ne trguje na organizovanom tržištu hartija od vrednosti u zemlji), u vlasničke hartije od vrednosti (trguje / ne trguje), u nepokretnosti i druga stvarna prava na nepokretnostima, ili držanju sredstava u depozitima i na računima kod banaka, propisuju se detaljna ograničenja, ne samo u pogledu ukupnih ulaganja u pojedine imovinske oblike, već i u odnosu na ulaganja u hartije jednog emitenta, jednu banku ili jednu nekretninu.

3. Obračun garantne rezerve i stres test adekvatnosti kapitala

U skladu sa članom 124. Zakona o osiguranju i Odlukom o adekvatnosti kapitala, društva za osiguranje/reosiguranje su dužna da radi trajnog izvršavanja obaveza i podnošenja rizika u poslovanju, formiraju garantnu rezervu, koju u osnovi čine primarni i dopunski kapital umanjeni za odbitne stavke. Primarni kapital se sastoji od: (1) uplaćenog osnovnog kapitala po osnovu običnih akcija; (2) rezervi utvrđenih statutom društva i drugim aktima (osim rezervi povezanih sa preferencijalnim akcijama); (3) revalorizacionih rezervi s nerealizovanim rezultatima; (4) neraspoređenog dobitka iz ranijih godina i (5) neraspoređenog dobitka iz tekuće godine (do 50%). Dopunski kapital se sastoji od: (1) uplaćenog osnovnog kapitala po osnovu preferencijalnih akcija; (2) rezervi povezanih s preferencijalnim akcijama; i (3) dugoročnih obaveza koje se mogu konvertovati u odgovarajući oblik kapitala.

U postupku obračuna garantne rezerve, pojedine stavke kapitala se ne priznaju ili se priznaju samo delimično. Zakonom o osiguranju i Odlukom o adekvatnosti kapitala propisane su odbitne stavke i utvrđena konkretna ograničenja i pravila. Odbitne stavke čine: (1) nematerijalna ulaganja; (2) otkupljene sopstvene akcije; (3) gubitak tekuće godine i nepokriveni gubitak iz ranijih godina; (4) razlika nediskontovanih i diskontovanih rezervisanih šteta neživotnih osiguranja (osim kod osiguranja nezgode, dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja i rezervisanih šteta u obliku rente); (5) udeli, odnosno akcije kod drugih društava za osiguranje sa sedištem u Republici Srbiji; (6) neto iznos ulaganja u instrumente subordiniranog duga i druge dužničke instrumente pravnih lica u

kojima društvo ima kontrolno učešće; (7) iznos nelikvidnih sredstava, i to nakon izvršenih ispravki vrednosti, čija struktura se može sagledati na rednom broju 12. tabele 1. (stavke od a do ž).

U pogledu pravila obračuna, Zakonom o osiguranju je propisano sledeće: (a) rezerve iz dobiti i revalorizacione rezerve sa nerealizovanim rezultatima ne smeju preći 20% od iznosa obračunate garantne rezerve; (b) neraspoređeni dobiti iz tekuće i ranijih godina ne mogu preći 25% obračunate garantne rezerve; i (v) dopunski kapital koji je uključen u obračun garantne rezerve ne sme preći 50% primarnog kapitala.

Kroz primer obračuna garantne rezerve neživotnih osiguranja analiziranog društva na dan 31.12.2015,³ koji je prezentovan u tabeli 2, kol. 2. ovog rada, mogu se videti stavke kapitala koje nisu priznate u obračunu garantne rezerve, ili su priznate samo delimično. Pored utvrđene visine garantne rezerve (red. br. VII), za analizu solventnosti osiguravača od značaja su i pozicije garantnog kapitala (red. br. IV), visina garantne rezerve – preliminarni rezultat (red. br. VI), a naročito visina razlike između garantne rezerve (raspoložive margine) i obračunate margine solventnosti (red. br. IX). Relativan odnos između raspoložive i zahtevane margine solventnosti (red. br. XIII) suštinski predstavlja najznačajniji pokazatelj. Ovaj pokazatelj pokazuje sa koliko kapitala (priznatog u obračunu garantne rezerve) raspolaže društvo za osiguranje na svakih 100 dinara obračunate margine solventnosti.

Analizom podataka sadržanih u koloni 2. tabele 2, može se videti da iznos od 131.421. h.d. koji se odnosi na ostali kapital nije priznat u obračunu garantne rezerve. Ova stavka kapitala u bilansu posmatranog društva formirana je po osnovu reklasifikacije sredstava koja su svojevremeno bila izdvojena u fond zajedničke potrošnje, u svemu u skladu sa Uputstvom Narodne banke Srbije i odredbama Zakona o računovodstvu, kojim je izvršeno usklađivanje računovodstvenih evidencija i bilansnih šema pravnih subjekata u Republici Srbiji sa Međunarodnim računovodstvenim standardima i Međunarodnim standardima finansijskog izveštavanja. Imajući u vidu činjenicu da ni osiguravači sa većinskim društvenim kapitalom više ne izdvajaju sredstva zajedničke potrošnje i da se praktično više ne vrši otkup stanova na teret fonda, pod pretpostavkom donošenja odluke uprave o eventualnoj raspodeli sredstava ostalog kapitala u redovan kapital, ova sredstva bi se, teorijski, mogla priznati u obračunu garantne rezerve. Iz prezentovanih podataka u koloni 2. moguće je sagledati da je u obračunu garantne rezerve priznat samo deo revalorizacionih rezervi i nerealizovanih rezultata, tj. iznos od

³ Obračun garantne rezerve (tabela 2, kolona 2.) i odgovorajući stres test adekvatnosti kapitala (tabela 2, kolone od 3 do 11) sačinjeni su polazeći od bilansnih podataka, informacija i podataka Kompanije „Dunav osiguranje“ a.d.o., s tim da se pojedini podaci koji se smatraju poslovnom tajnom, odnosno koji nisu predmet javnog obelodanjivanja (na primer podaci o nelikvidnim sredstvima, dužničkim HoV,...) ne odnose na analizirano društvo. Saglasno napred navedenom, rezultati stres ne mogu biti tumačeni u kontekstu bezuslovnih zaključaka o solventnosti Kompanije „Dunav osiguranje“ a.d.o.

1.000.145 h.d. (2.968.411 h.d. (r.b. 3, kol.2) - 1.968.266 h.d. (r.b.13, kol.2.)), s obzirom da rezerve iz dobiti i revalorizacije rezerve sa nerealizovanim rezultatima ne mogu biti veće od 20% garantne rezerve. Istovremeno, kao što se vidi iz prezentovanih podataka, u obračun je uključeno svega 50% tekuće dobiti, s tim da u izloženom primeru nema odbitnih stavki garantne rezerve po osnovu propisanog ograničenja za priznavanje ukupno neraspoređene dobiti iz tekuće i iz ranijih godina, s obzirom na nizak nivo dobiti iz ranijih godina.

Važnost pokazatelja kapitalne adekvatnosti proizilazi iz činjenice da kapital osiguravača upućuje na dugoročnu sposobnost osiguravača da ispuni sve svoje obaveze po osnovu svih ugovora o osiguranju, u bilo koje vreme i pod svim razumno predvidivim okolnostima, odnosno iz činjenice da kapital obezbeđuje sigurnost i trajnost poslovanja, pružajući svojevrsnu garanciju da će osiguravač moći da pokrije potencijalne gubitke i izmiri sve buduće obaveze. Osiguravači su u obavezi da sprovedu stres testove adekvatnosti kapitala, odnosno da testiraju osetljivost i fleksibilnost kapitala na rizike, odnosno njegovu sposobnost da pokrije gubitke po osnovu manifestacija rizika. Kroz proces sprovođenja testova, obezbeđuje se adekvatna razmena informacija i identifikovanje potencijalnih rizika, ali se istovremeno iznalaze i odgovarajuća rešenja koja obezbeđuju stavljanje pod kontrolu i minimiziranje brojnih rizika koji utiču na finansijski položaj i solventnost osiguravača. Celovito rešavanje problematike upravljanja rizicima u praksi pretpostavlja izgradnju, kontinuiranu nadogradnju i jačanje tri „grane“ koje čine temelj operativnog upravljanja rizicima. Prva grana odnosi se na politike i organizaciju procesa upravljanja rizicima, drugu granu čini metodološki instrumentarij za upravljanje rizicima, koji pretpostavlja prepoznavanje, definisanje i stalno unapređenje instrumenata, metoda i tehnika za merenje, procenu i kontrolu identifikovanih rizika, dok treću granu čine institucionalni okviri i supervizija (nadzor) osiguranja⁴.

U prezentovanoj metodologiji stres testa (tabela 2), koja polazi od principa i pravila ustrojenih Zakonom o osiguranju i metodologijom Narodne banke Srbije za sprovođenje stres testa osiguranja u Republici Srbiji, sproveden je test adekvatnosti kapitala stresiranjem pozicija dužničkih hartija od vrednosti, akcija, nekretnina, rezervisanih šteta, potraživanja po osnovu premije i potraživanja od reosiguravača, prema parametrima stresa obelodanjenim u tabeli 1. ovog rada. Efekti stres testa prezentovani su pojedinačno po stresiranim pozicijama i kumulativno.

⁴ Drljača Dejan (2011): Upravljačko računovodstvo kao okvir i instrument upravljanja rizicima aktive i pasive u društvima za osiguranje, Beograd, 37.

Tabela 1. – Parametri stres testa

Pozicija		Iznos	STRES	
			%	Iznos
SCENARIO: TEŽE UTRŽIVE INVESTICIJE				
1. Dužničke hartije od vrednosti		159.124	67%	106.613
2. Deo dužničkih hartija od vrednosti i korporativnih obveznica - odbitna stavka		77.523	67%	51.940
3. Akcije		2.034.928	33%	671.526
4. Deo akcija- odbitna stavka		374.273	33%	123.510
5. Potraživanja po osnovu premije osiguranja		1.659.135	25%	414.784
6. Deo potraživanja po osnovu premije osiguranja - odbitna stavka		154.222	67%	103.329
	7.A. Investicione nekretnine (uticaj na dobitak / gubitak)	2.478.248	20,00%	495.650
	7.B. Nekretnine vlasnik (funkc. nekretn. za obavlj. delatnosti)	5.660.110	20,00%	1.132.022
	7. Nekretnine i investicione nekretnine (7.A. + 7.B.)	8.138.358		1.627.672
	7.C. Deo nekretnina - odbitna stavka (nekretnine pod hipotekom, ...)	7.979	50%	3.990
SCENARIO: REOSIGURANJE				
Potraživanja od reosiguravača/retriocesionara sa nivoom kreditnog		0	0%	0
Potraživanja od reosiguravača/retriocesionara sa nivoom kreditnog		0	0%	0
Potraživanja od reosiguravača/retriocesionara sa nivoom kreditnog		0	20%	0
Potraživanja od reosiguravača/retriocesionara sa nivoom kreditnog		0	50%	0
Potraživanja od reosig./retrioces. sa nivoom kreditnog kvaliteta 4 i niže		0	100%	0
Potraživanja od reosiguravača/retriocesionara bez kreditnog rejtinga		210.274	100%	210.274
SCENARIO: AKTUARSKE POZICIJE				
Rizični kapital		0	0,2%	0
Rezervisane štete		7.812.916	20%	1.562.583

Izvor – Autori

4. Uspostavljanje limita izloženosti riziku kao instrument minimiziranja i kontrole rizika

Uspostavljanje limita izloženosti rizicima predstavlja instrument preventivnog delovanja kojim se rizici miniziraju. Sam proces utvrđivanja limita mora biti praćen izgradnjom efikasnog sistema internih kontrola, kojim se obezbeđuje kontrola njihove primene, odnosno minimiziranje rizika prekoračenja utvrđenih limita.

Kao minimum, organi uprave u društvima za osiguranje trebalo bi da definišu sledeće kategorije limita izloženosti riziku:

Tabela 2. – Nastavak

R. b.	ORS	OBRAČUN GARANTNE REZERVE (izraženo u eura/evrima)	1										
			2										
16		Efekat pojedin. stresa na gubitak/dobitak i reval. rezerve (u osnovu ef. kata procen. inv. nekretnosti, akcija, HoV, potraž.)											
17		Efekat pojedin. stresa na odlične stavke drug. deo											
19		Efekat pojedin. stresa na zahtevanu marginu solventnosti											
VIII		ZAHTEVANA MARGINA SOLVENTNOSTI											
		GA NŽ O OSIG./REOS (član 126. Zakona - Obraz. ZMS-NO/RE)											
IX		RAZINA RASPOLOŽIVOSTI ZAHTEVANE MARGINE SOLV. (M - VIII ≥ 0)											
		GA NŽ O OSIG./REOS (član 126. stav 9 i član 127. - stav 2. Zak.)											
X		ODNOS MARGINE SOLV. I GARANTNOG KAPITALA (M)/(IV ≤ 3)											
		GA NŽ O OSIG./REOS (član 128. - stav 1. Zakona)											
XI		IZNOS PROPISANCI 27. ZAKONA											
		GA NŽ O OSIG./REOS (član 128. - stav 2. Zakona)											
XII		RAZINA GARANT. KAPITALA IZ NOSTI ZCL 27. ZAKONA (N - XI ≥ 0)											
		(član 128. - stav 2. Zakona)											
XIII		ODNOS RASPOLOŽIVE I ZAHTEVANE MARGINE SOLVENTNOSTI											

Izvor – Autori, na osnovu Zakona o osiguranju i metodologije NBS za sprovođenje stres testa osiguranja u RS

STRES TEST U SCENARIJU TEŽE UTRZIMIH INVESTICIJA												
Džmiche HoV	Akcije	Džmiche HoV i akcije	Nekretnine i nemater. ulaganja	Džmiche HoV i akcije i nekretnine	Potraživanja za premiju	Džmiche HoV, ANGLIJE			Sretno sretno - "Reos guranje"	"Reos guranje"	"Aktualski" so mario - "Reos ni same Štete"	
						NEKRETNOSTI						
						POTRAŽIVANJA						
						ZA PREMIJU						
3	4	5	6	7	8	9	10	11				
106.613	671.526	671.526	495.650	495.650	414.784	414.784	210.274	1.562.585				
51.940	123.510	123.510	3.990	3.990	103.329	103.329						
3.022.993	3.022.993	3.022.993	3.022.993	3.022.993	3.022.993	3.022.993	3.022.993	3.022.993				
1.974.404	1.644.698	1.576.357	1.671.317	961.782	1.846.032	572.463	1.844.690	376.489				
0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	
389.204	389.204	389.204	389.204	389.204	389.204	389.204	389.204	389.204	389.204	389.204	389.204	
7.447.457	7.112.123	7.005.510	6.120.917	5.377.838	7.293.372	4.963.054	7.395.627	6.221.066				
1.65	1.54	1.52	1.55	1.32	1.61	1.19	1.61	1.61	1.12	1.12	1.12	

- 1) Limiti u postupku preuzimanja rizika u pokriće osiguranja;
- 2) Limiti za zadržavanje rizika u sopstvenom pokriću;
- 3) Limiti u vezi sa rizikom koncentracije;
- 4) Limiti u vezi investiranja sredstva tehničkih rezervi;
- 5) Limiti vezani za procenu adekvatnosti obračunatih rezervisanih šteta i ukupno obračunatih tehničkih rezervi;
- 6) Limiti u postupku otuđenja imovine i sredstava;
- 7) Limiti u postupku upravljanja rizikom likvidnosti;
- 8) Limiti u postupku upravljanja deviznim rizikom;
- 9) Limiti u postupku upravljanja kamatnim rizikom;
- 10) Limiti u postupku upravljanja cenovnim rizikom;
- 11) Limiti za nošenje rizika i održavanje zahtevanog nivoa solventnosti;
- 12) Ostali limiti

Broj, visina i karakter limita, opredeljen je sa jedne strane karakteristikama tržišta osiguranja, veličinom i organizacijom društva za osiguranje, a sa druge strane zahtevima za uspostavljanjem adekvatnog sistema upravljanja rizicima i očuvanjem solventnosti. U nastavku teksta prezentuju se mogući limiti, kao i njihova struktura i ključni elementi.

- 1) Limiti u postupku preuzimanja rizika u pokriće osiguranja, utvrđuju se kroz pojedinačne limite, u nastavku:
 - a) Osiguranici koji u definisanom vremenskom periodu imaju negativan prosečan merodavni tehnički rezultat (u poslednjih 5 godina, a u vrsti osiguranje useva i plodova u poslednjih 10 godina), preuzimaju se u pokriće osiguranja uz korekcije premijskih stopa na više, u skladu sa predefinisanim procen-tima koji se trebaju utvrditi posebno na svakom nivou tehničkog rezultata.
 - b) Osiguranici kod kojih je naplaćena premija u predefinisanoj nizu godina (na primer u poslednje 3 godine) manja od obračunate tehničke premije i koji kasne sa plaćanjem premije u periodu dužem od godinu dana, mogu se preuzeti u pokriće osiguranja samo uz odluku organa uprave društva. Ovo je naročito značajno u slučaju preuzimanja rizika za koje je potrebno obezbediti reosiguravajuće pokriće. Naime, preuzimanje ovakvih rizika u pokriće osi-guranja, pretpostavlja da se u adekvatnom iznosu obrazuju tehničke rezerve za takva osiguranja i izvrši ispravka vrednosti potraživanja. Ova okolnost dovodi osiguravača u rizik ostvarenja negativnog finansijskog rezultata i rizik nepokrivenosti tehničkih rezervi obračunatih po osnovu takvih osiguranja.

Osobenost tržišta osiguranja u Republici Srbiji, čine osiguranici u postupku restrukturiranja i veliki sistemi u državnom vlasništvu, koji po pravilu imaju materijalno značajne iznose dugujuće premije i koji bi se smeli prihvatati u pokriće osiguranja samo izuzetno, odnosno samo uz unapred definisan model plaćanja premije i uz garancije države. U postupku operativne primene

utvrđenih limita, funkcija prodaje osiguravača mora da uvažava korektivne faktore i niz drugih relevantnih informacija od značaja za donošenje odluke o preuzimanju rizika u pokriće osiguranja, a posebno:

- Informacije o visini troškova pribave osiguranja (ili troškova kanala prodaje);
- Informacije o visini prinosa od investiranja sredstava;
- Informacije o datim vantarifnim popustima, otpisima premije osiguranja i kamata, datim sredstvima preventive,...;
- Informacije o procenjenom bonitetu, a naročito perspektivama osiguranika;
- Informacije o povezanim pravnim licima sa osiguranikom (podatke o visini premije, procentu naplate premije, otpisima potraživanja, datim popustima, datoj preventivi, premiji reosiguranja, kao i svim drugim benefitima i pogodnostima učinjenim grupi povezanih pravnih lica);
- Informacije o broju godina koliko je osiguranik u pokriću osiguranja, visini premije, strateškom značaju, benefitima na druga osiguranja i sl.;

Napred definisani limiti proizilaze iz potrebe da se premija osiguranja utvrdi u visini koja je dovoljna da obezbedi:

- isplatu naknade šteta i ugovorenih suma osiguranja,
- obrazovanje adekvatnog iznosa tehničkih rezervi,
- sredstva za pokriće troškova pribave osiguranja, troškova uprave i ostalih troškova sprovođenja osiguranja,
- finansiranje doprinosa iz premije (doprinos za preventivu, vatrogasni doprinos, doprinos garantnom fondu...) i
- pozitivno poslovanje, odnosno dobit.

2. Limit zadržavanja rizika u sopstvenom pokriću, određuje se polazeći od utvrđene visine samopridržaja osiguravača i procenjene visine maksimalno moguće štete, koji neposredno opredeljuje veličina društva za osiguranje, njegov kapital, rezerve, priroda i karakter rizika preuzetih u pokriće osiguranja, ali i poslovne politike konkretnog osiguravača. Viškovi rizika koje osiguravač ne može da nosi (iznad utvrđene visine samopridržaja), prenose se po horizontali u pokriće saosiguranja, odnosno po vertikali u pokriće reosiguranja.

3. Limiti u vezi sa rizikom koncentracije obuhvataju:

- a) Rizik izloženosti prema jednom pravnom licu ili grupi povezanih lica,
- b) Rizik koncentracije ulaganja u pojedinim imovinskim oblicima i
- v) Rizik neodgovarajuće disperzije portfelja osiguranja.

U postupku procene izloženosti riziku koncentracije, polazi se od ukupnog iznosa bilansnih sredstava i vanbilansnih stavki koje se odnose na pojedine imovinske delove ili potraživanja (potraživanja iz osnova osiguranja, uložena sredstva u dužničke hartije od vrednosti, vlasnički ulozi i učešća, izdate garancije, avali i slično), a limiti se definišu kao odgovarajući procenat od ukupne aktive (na primer 1,5%).

4. Limiti u vezi investiranja sredstava tehničkih rezervi, odnose se na ograničenja deponovanja i ulaganja sredstava rezervi neživotnih i životnih osiguranja, i to polazeći od konkretnih ograničenja za investiranje koja su sadržana u Odluci Narodne banke Srbije o investiranju sredstava. Izloženost postoji kada iznos investiranih sredstava tehničkih rezervi prelazi propisane procenite ograničenja. Proizilazi da se osiguravači moraju držati kako propisanih opštih uslova za investiranje u pojedine oblike ulaganja, tako i propisanih ograničenja, utvrđenih u odgovarajućem procentu od visine ukupno obračunatih tehničkih rezervi (neživotnih ili životnih osiguranja). Ova ograničenja egzistiraju kao:
 - a) ograničenja za ukupna deponovanja i ulaganja u pojedinim imovinskim oblicima (hartijama od vrednosti, udelima, investicionim jedinicama, nepokretnostima i drugim stvarnim pravima na nepokretnostima, depozitima, gotovini i drugim oblicima imovine);
 - b) ograničenja za pojedinačna ulaganja (istog emitenta ili pravnog lica / jednu nepokretnost / jednu banku);
5. Limiti vezani za procenu adekvatnosti obračunatih rezervisanih šteta i ukupno obračunatih tehničkih rezervi, utvrđuju se posebno po svakoj vrsti osiguranja. U postupku utvrđivanja prekoračenja, osiguravač polazi od rezultata run-off analiza (retrospektivna metoda) i rezultata LAT testa (Liability Adequacy Test) kao prospektivne metode. Puna zaštita interesa osiguranika, upućuje na potrebu da se limiti utvrde na nivou nulte tolerancije podcenjenosti rezervisanih šteta i ukupno obračunatih tehničkih rezervi.
6. Limiti u postupku otuđenja imovine i sredstava, u značajnoj meri zavise od vrste i prirode sredstava, načina utvrđivanja, učestalosti i visine osciliranja fer vrednosti sredstava, tako da se limiti u praksi utvrđuju na nivou tržišne vrednosti imovine i sredstava, po pravilu uz dodatni uslov da se otuđenje vrši po vrednosti koja ne može biti manja od knjigovodstvene vrednosti sredstva.
7. Limiti u postupku upravljanja rizikom likvidnosti, utvrđuju se kao minimalni interno propisani koeficijent ažurnosti u rešavanju i isplati šteta, ili kao odgovarajući (minimalni) koeficijent likvidnosti (na primer na nivou koji odgovara minimalnim zahtevima nadzornog organa, uvećanim za 10%), podrazumevajući pri tome da osiguravači moraju voditi računa o ispunjenosti zahteva koji se odnose na strukturnu i ročnu usklađenosti sredstava i obaveza.
8. Limit za nošenje rizika i održavanje zahtevanog nivoa solventnosti, utvrđuje se na nivou koji obezbeđuje da visina solventnog kapitala osiguravača bude u odgovarajućem procentu (na primer, od 10% do 15%) veća od minimalnih kapitalnih zahteva obračunatim prema važećim propisima, odnosno na nivou koji je dovoljan za pokriće gubitaka koji mogu nastati u slučaju realizacije rizičnih scenarija.
9. Limiti u postupku upravljanja izloženosti deviznom riziku, utvrđuju se polazeći od visine aktivnih i pasivnih valutnih pozicija, tj. polazeći od odnosa ukupnih

otvorenih deviznih pozicija i kapitala osiguravača. Kao neto otvorena pozicija smatra se apsolutna vrednost razlike između ukupne duge ili ukupne kratke devizne pozicije. U postupku procene visine deviznog rizika uzimaju se u obzir i projekcije bilansnih pozicija u valuti. Iz ovako postavljenog limita proizilazi obaveza osiguravača da odnos između devizne aktive i pasive održava tako da ukupna otvorena devizna pozicija, pozitivna, odnosno negativna, u svakoj pojedinačnoj valuti na kraju svakog meseca, ne bude veća od, na primer 20% imovine, odnosno obaveza, iskazanih u tim valutama.

10. Limiti u postupku upravljanja kamatnim rizikom, po pravilu se utvrđuju investicionom politikom, delimično i strategijom društva za osiguranje za tekuću poslovnu godinu. Određuju se u zavisnosti od kretanja referentnih i tržišnih kamatnih stopa (tekućih i projektovanih), kao maksimalno učešće pozicija koje su osetljive na dinamiku kamatnih stopa (državne obveznice, korporativne obveznice, bankarski depoziti, gotovina i dr) u ukupnoj investicionoj aktivni, uvažavajući pri tome propisane okvire i limite utvrđene Odlukom Narodne banke Srbije o investiranju sredstava osiguranja i eventualne značajne promene u dinamici kamatnih stopa u toku godine.
11. Limiti u postupku upravljanja cenovnim rizikom, utvrđuju se polazeći od kretanja cena hartija od vrednosti, maksimalnog učešća pozicija koje su osetljive na dinamiku cena (akcije, investicione nekretnine i slično) u ukupnom investicionom portfoliju, uz uvažavanje (a) ograničenja propisanim Odlukom o investiranju sredstava osiguranja i (b) realizovanih i očekivanih promena u dinamici cena hartija od vrednosti u toku godine.
12. Limit u postupku upravljanja cenom osiguranja, podrazumeva da se utvrdi minimalna cena osiguranja, sa kojom osiguravač može izlaziti na tendere u postupku javnih nabavki usluga osiguranja. Naime, osiguravači svoju ponudu moraju prilagoditi zahtevima tržišta, što pretpostavlja sposobnost generisanja paketa osiguranja (nastalih kombinovanjem različitih proizvoda), obezbeđenje uslova za sprovođenje fleksibilne cenovne politike i politike izbora obima pokrića. Važnost uspostavljanja limita proizilazi iz želje osiguravača da udovolje zahtevima tržišta po svaku cenu, što bitno uvećava rizik odstupanja cena u odnosu na tarifom projektovane veličine. Uvećanjem pomenutih rizika, automatski se povećava rizik neadekvatnog obračuna tehničkih rezervi, rizik nepokrivenosti troškova sprovođenja osiguranja i konačno rizik neadekvatnog kapitala osiguravača. Može se reći da je drugo lice dampinga cena osiguranja, suženje obima pokrića i isključenje pojedinih rizika iz pokrića osiguranja. Na taj način osiguranik zadržava rizik, umesto da ga zaključenjem ugovora o osiguranju prenese na osiguravača. Napred izneti stavovi naročito dobijaju na težini ako se ima u vidu praksa na domaćem tržištu osiguranja, po kojoj kriterijum solventnosti ima daleko manju težinu u odnosu na kriterijum visine premije osiguranja, što ima za posledicu da sredstva i imovina osiguranika ne budu adekvatno zaštićeni.

5. Zaključna razmatranja

Da bi se izvršila transformacija postojećeg sistema upravljanja rizicima, odnosno ustanovio sveobuhvatan i kvalitetan sistem uspravljanja rizicima, koji je u skladu sa zahtevima projekta Solventnost II, pored donošenja akata koji se odnose na politike, strategije i procedure za upravljanje rizicima, neophodno je kontinuirano sprovesti gep analize, kako bi se utvrdila sva značajna odstupanja postojećeg procesa identifikacije, merenja i procenjivanja rizika. Može se zaključiti da ispunjenje zahteva solventnosti podrazumeva neophodnost definisanja metoda kojima se vrši kvantifikovanje mogućih gubitaka, merenje i procena rizika, kontinuirano sprovođenje stres testova, razradu scenarija, definisanje i periodično preispitivanje ustanovljenih ograničenja i uspostavljenih limita za nošenje i prihvatanje rizika, određivanje vremenske distance koja će se uzimati u obzir, definisanje postupka utvrđivanja i donošenje mera za minimiziranje rizika i procedura za kontrolu njihovog sprovođenja. U isto vreme, sprovođenjem sistema internih kontrola identifikuju se prekoračenja limita. Nakon procesa identifikacije svih prekoračenja uspostavljenih limita, analiziraju se uzroci koji su doveli do prekoračenja uspostavljenih ograničenja i konačno definišu korektivne aktivnosti. Na taj način poslovanje osiguravača se, u relativno kratkom roku, usaglašava sa propisanim limitima izloženosti riziku, umanjuju se štetne posledice i otklanjaju uzroci koji su doveli do njihovog probijanja.

Primenom ovakvog pristupa, upravljanje rizicima prestaje da bude samo skup relevantnih informacija od značaja za upravu osiguravača, već suštinski postaje oslonac organu supervizije u postupku nadzora nad poslovanjem društava za osiguranje, a u velikoj meri oslonac i samim osiguranicima.

Literatura

- Balleer Martin (2014.): The way to a new European solvency concept, (271-292), in Monograph: *Risk measurement and control in insurance*, Faculty of Economics Publishing Centre, University of Belgrade..
- Djalilov Khurshid, Hölscher Jens (2016): Comparative analyses of the banking environment in transition countries, *Economic annals*, Faculty of Economics, University of Belgrade, 7-26.
- Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 on the taking-up and pursuit of the business of Insurance and Reinsurance (Solvency II).
- Drljača Dejan (2011): *Upravljačko računovodstvo kao okvir i instrument upravljanja rizicima aktive i pasive u društvima za osiguranje*, Beograd, 1-448.
- Drljača Dejan (2011): Strukturno usklađivanje aktive i pasive u svetlu zahteva projekta Solventnost II, 308- 327, u Monografiji: *Nadzor i kontrola poslovanja osiguravajućih Kompanija*, Ekonomski Fakultet Univerziteta u Beogradu .
- Drljača Dejan (2014.): “Building internal control system and causes of insolvency of insurance companies”, 271–292, in Monograph: *Risk measurement and control in insurance*, Faculty of Economics Publishing Centre, University of Belgrade.
- Kahneman Daniel, Tversky Amos (1979): Prospect theory: an analysis of decision under risk, *Econometrica*, *The Econometric Society*, 263-292.
- Sokić Miro (2014.): Upravljanje rizicima solventnosti u osiguravajućoj kompaniji, *Doktorska disertacija*, *Univerzitet Singidunum*, Beograd.
- Odluka o sistemu upravljanja u društvu za osiguranje/reosiguranje, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 51/2015.
- Odluka o investiranju sredstava osiguranja, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 55/2015.
- Odluka o adekvatnosti kapitala društva za osiguranje/reosiguranje, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 51/2015.
- Odluka o tehničkim rezervama, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 42/2015.
- Platt Harlan D., Platt Marjorie B., (2002): Predicting corporate financial distress: Reflection on choice-based sample bias, 184-197, *Journal of Economics and Finance*.
- Ristić Dejan (2013): A tool for risk assessment, *Safety engineering*, *Faculty of Occupational Safety*, *University of Niš*, *Serbia*, 121-127.
- Stulz Rene M. (1996): Rethinking risk management, *Journal of Applied Corporate Finance*, 8-24.
- Zakon o osiguranju, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 139/14.

DEJAN DRLJAČA, PhD

Dunav Insurance Company, Belgrade,

MIRO SOKIĆ, PhD

Dunav Insurance company, Belgrade

THE ASSESSMENT OF SOLVENCY AND DETERMINATION OF LIMITS FOR RISK ACCEPTANCE IN INSURANCE COMPANIES

The subject of this paper is the presentation of key requirements for Solvency II project, the methodology for testing of capital adequacy and methods for identification, definition and establishment of risk limits, as a limit for acceptance, bearing and control of exposure to certain risks in insurance companies.

The aim of the paper is to show that the capital adequacy is the key factor for insurers' safety, i.e. guarantee of capability of an insurer to settle any future liabilities and leverage for strengthening of insurer's market position.

Business operations of insurance companies are exposed to a significant number of risks that differ by their nature, character and influence, due to which adequacy of calculated technical reserves does not provide a satisfactory level of safety in case of more significant impairments of assets and funds of insurers, as well as in case of significant deviations between amounts of settled claims and actuarially expected amounts of liabilities based on claims. Stress testing of capital adequacy will show that losses due to impairment of risky securities, difficult collection of low liquid, i.e. securities that are difficult to market, inability to collect receivables from reinsurers, as well as losses due to inadequately calculated reserved claims, must be covered by a solvent capital.

The paper is structured so as to provide a review of rules, elements and principles that are the foundation of solvency requirements in insurance companies, methodologies of calculation of guarantee reserve, technical basis for stress testing which assesses capital adequacy of insurers, as well as methods for establishment of limits of exposure to certain risks.

Key words: solvency, risk, stress test, capital adequacy, risk limit

Originalni naučni rad
Primljen 12.12.2016.
Dorađen 08.03.2017.
Odobren 09.03.2017.

KONKURENTNOST RURALNOG TURISTIČKOG SEKTORA VOJVODINE – ANALIZA STAVOVA KLJUČNIH INTERESNIH GRUPA****

Ruralni turizam se smatra jednim od ključnih instrumenata za revitalizaciju ruralnih područja i obezbeđivanje njihove održive budućnosti. Iz tog razloga, utvrđivanje faktora koji utiču na poboljšanje konkurentske pozicije na turističkom tržištu od velike je važnosti za njihov dalji razvoj. U radu je anketirano 136 turističkih eksperata kako bi se ocenilo trenutno stanje svih onih faktora koji utiču/mogu uticati na konkurentnost destinacija ruralnog turizma u Vojvodini. Takođe, analizom je utvrđeno da li zaposleni u privrednim subjektima i ostali (udruženja, klasteri), imaju drugačije viđenje konkurentnosti Vojvodine kao destinacije ruralnog turizma u odnosu na visoko-obrazovani profesionalni turistički kadar, tj. zaposlene na fakultetima/institutima, turističkim organizacijama, turističkim agencijama, republičkim i pokrajinskim institucijama, kao i da li postoji statistički značajna razlika u stavovima ispitanika o prosečnim ocenama determinanti modela konkurentnosti u zavisnosti od sociodemografskih karakteristika ispitanika.

Ključne reči: ruralni turizam, konkurentnost, turistički eksperti, Vojvodina (Srbija)

* Dr Dunja Demirović, docent, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad, Srbija, e-mail: demirovic.dunja2@gmail.com

** Dr Marko D. Petrović, naučni saradnik, Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU, Beograd, Srbija, e-mail: m.petrovic@gi.sanu.ac.rs

*** Dr Adriana Radosavac, docent, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad, Srbija, e-mail: adri-anaradosavac@gmail.com

**** Rad je podržan od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Projekat br. III 47007).

1. Uvod

Konkurencija između turističkih destinacija i proizvoda postala je veoma intenzivna čemu je doprinela i veća tržišna transparentnost cena i drugih elemenata proizvoda i usluga¹. Globalna konkurencija u turizmu postala je izazov za mnoge zemlje koje se takmiče da postanu poželjna turistička destinacija, te je razumevanje faktora koji doprinose konkurentnosti destinacije od suštinskog značaja za održavanje postojećeg nivoa razvoja turističke destinacije, njenog rasta i vitalnosti.^{2,3} Iz toga razloga, merenje konkurentnosti se može smatrati ključnim faktorom u obezbeđivanju uspeha turističkih destinacija.

Ruralni turizam je jedan od prioriteta u turističkom razvoju mnogih evropskih zemalja. Tržište ruralnog turizma je u porastu, dok je u isto vreme budućnost mnogih ruralnih područja neizvesna, zbog promena u poljoprivrednoj proizvodnji ili atraktivnosti urbanih sredina zbog većeg životnog standarda. Ruralni turizam se smatra jednim od odgovarajućih instrumenata za revitalizaciju ruralnih područja i obezbeđivanje njihove održive budućnosti kroz zadržavanje posla ili otvaranja novih radnih mesta, podrške poljoprivrednim gazdinstvima, očuvanja prirode, odnosno očuvanja seoskih zanata kao turističke atrakcije. Destinacije ruralnog turizma zasnivaju se na kompleksnom turističkom proizvodu, koji se sastoji od nekoliko parcijalnih proizvoda (smeštaj, transport, hrana, trgovina, atrakcije i drugo) i koji se kao takav nudi posetiocima.^{4,5,6} Ova pojedinačna turistička preduzeća su međusobno zavisna i povezana, a to su pre svega mala i srednja preduzeća koja su nosioci aktivnosti. Problemi u ruralnom turizmu koji doprinose smanjenju konkurentnosti, ogledaju se, između ostalog, i u postojanju jake konkurencije umesto saradnje među ponuđačima turističkih proizvoda i usluga u ruralnim prostorima. S obzirom na značaj turizma za ruralna područja, utvrđivanje faktora koji utiču na poboljšanje konkurentne pozicije na turističkom tržištu od velike je važnosti za njihov dalji razvoj.

¹ Cracolici Francesca, Nijkamp Peter, Rietveld Piet (2008): „Assessment of tourism competitiveness by analysing destination efficiency”, *Tourism economics* 14(2), 325-342.

² Ritchie Brent, Crouch Geoffrey (1993): “Competitiveness in International Tourism: A Framework for Understanding and Analysis”, 23-71, *In Proceedings of the 43 Congress of the Association Internationale d’Experts Scientifique due Tourisme on Competitiveness of Long-Haul Tourist Destinations*, San Carlos de Bariloche, Argentina.

³ Hassan Salah (2000): “Determinants of Market Competitiveness in an Environmentally Sustainable Tourism Industry”, *Journal of Travel Research* 38(3), 239-245.

⁴ Roberts Lesley, Hall Derek (2001): *Rural Tourism and Recreation, Principles to practice*, London.

⁵ Demonja Damir, Ružić Pavlo (2010): *Ruralni turizam u Hrvatskoj s hrvatskim primjerima dobre prakse i europskim iskustvima*, Samobor.

⁶ Sidali Katia Laura (2011): “A sideways look at farm tourism in Germany and in Italy”, 2-24, in: Sidali Katia Laura, Spiller Ashim (eds): *Food, Agri-Culture and Tourism: Linking Local Gastronomy and Rural Tourism-Interdisciplinary Perspectives*, Berlin.

Autonomna pokrajina Vojvodina je relevantna oblast za istraživanje, jer najveći deo njene teritorije (oko 90%) predstavlja ruralno područje. Takođe, Vojvodina raspolaže značajnim prirodnim potencijalima, poljoprivrednim zemljištem, tradicionalnim pristupom poljoprivredi, dobrim potencijalom za razvoj ruralnog turizma, prepoznatljivim tradicionalnim lokalnim gastronomskim specijalitetima i mogućnostima za razvoj drugih komplementarnih aktivnosti.⁷ Vojvodina ima kvalitetnu i raznovrsnu osnovu za uspešan razvoj ruralnog turizma, izrazite prirodne pogodnosti, bogato kulturno-istorijsko nasleđe, ukupne društvene pretpostavke i povoljan geografsko- saobraćajni položaj. Uprkos svim ovim potencijalima, ruralni turizam nije adekvatno strukturiran i organizovan, te je neophodno preduzeti neophodne mere kako bi se povećala konkurentnost Vojvodine kao destinacije ruralnog turizma.⁸ Razvoj i konkurentnost ruralnog turizma u Vojvodini zavisi od odnosa između države, lokalne samouprave i lokalnog stanovništva. Takođe, finansijska podrška države za razvoj ruralnog turizma i odgovarajuće obrazovanje za ruralno stanovništvo bi moglo da doprinese boljem pozicioniranju Vojvodine na tržištu ruralnog turizma⁹. S jedne strane, razvoj turizma u ruralnim sredinama Vojvodine može doprineti povećanju kvaliteta turističke ponude i formiranju bogatijeg i slikovitijeg imidža ne samo pokrajine, nego i čitave zemlje. S druge strane, turizam u selima i na samim gazdinstvima ne bi trebao da bude sam sebi cilj, već sredstvo za postizanje ekonomskog rasta, jačanje nerazvijenih područja i poboljšanje standarda života članova lokalne zajednice¹⁰. U domaćoj literaturi analiza faktora konkurentnosti vršena je na nivou pojedinih gradskih turističkih sredina, te na nivou Republike, ali ne i na nivou Vojvodine kao destinacije ruralnog turizma. S tim u vezi, javila se potreba ovakvog vida istraživanja, jer se ruralni turizam prepoznaje kao jedan od ključnih alata za razvoj regiona sa niskim agroekološkim potencijalom, nerazvijenom poljoprivrednom strukturom i očuvanim prirodnim resursima. Kako bi ruralni turizam mogao progresivno da se razvija i doprinese promociji i diversifikaciji regionalne ekonomije, rastu zaposlenosti i smanjenju depopulacije, neophodno je utvrditi faktore koji utiču na smanjenje, odnosno povećanje konkurentnosti ruralnog turizma Vojvodine.

⁷ Rodić Vesna et al. (2013): „Demographic characteristics of rural populations in Vojvodina as a factor of rural economy diversification”, 112-123, *The Seminar Agriculture and Rural Development - Challenges of Transition and Integration Processes*, Department of Agricultural Economics, Faculty of Agriculture, University of Belgrade.

⁸ Muhi, Bela (2010): „Ruralni turizam kao faktor revitalizacije sela u Vojvodini – izazovi i pravci razvoja“, *Ekonomika poljoprivrede* 57(3), 475-485.

⁹ Bošković Tatjana, Tomić Radovan, Tomić Danilo (2013): „Potentials and limitations for the development of rural tourism in Vojvodina“. *Economics of Agriculture* 60(1), 103-111.

¹⁰ Košić Kristina, Demirović Dunja, Pejanović Radovan, Lazić Lazar, Stamenković Igor (2015): „Key principles of rural tourism households development strategy – case study of Vojvodina“. *Economics of Agriculture* 62(4), 975-988.

U radu će se, primenom anketnog istraživanja, ispitivati stavovi interesnih grupa značajnih za razvoj ruralnog turizma na strani ponude, kako bi se ocenilo trenutno stanje svih onih faktora koji utiču/mogu uticati na konkurentnost destinacija ruralnog turizma u Vojvodini. Takođe, analizom treba da se utvrdi da li zaposleni u privrednim subjektima i ostali imaju drugačije viđenje konkurentnosti Vojvodine kao destinacije ruralnog turizma, u odnosu na zaposlene na fakultetima/institutima, turističkim organizacijama, turističkim agencijama, republičkim i pokrajinskim institucijama, kao i da li postoji statistički značajna razlika u stavovima ispitanika o prosečnim ocenama determinanti modela konkurentnosti u zavisnosti od sociodemografskih karakteristika ispitanika.

2. Teorijski okvir rada

U postojećoj literaturi ne postoji jedinstven set indikatora za merenje konkurentnosti koji će biti primenljiv na sve turističke destinacije u svakom trenutku.¹¹ Ovi indikatori uključuju objektivno merljive varijable kao što je broj posetilaca, tržišni udeo, broj zaposlenih, zarade, ali i varijable koje su predmet subjektivne procene, kao što je klima, pejzaž, imidž i drugo. Pronalaženje odgovarajućih podataka za svaki faktor konkurentnosti je posebno izazovan zadatak, jer mnogi podaci ili ne postoje, ili nisu adekvatnog kvaliteta. Takođe, različite definicije atributa na različitim destinacijama mogu učiniti analizu ovih podataka iz sekundarnih izvora neprikladnim. Konačno, izvođenje mera zavisne varijable, odnosno, konkurentnost skupa destinacija, je takođe problematično. Iako postoje podaci koji obezbeđuju kvantifikovanje broja posetilaca, nivoa turističke potrošnje, broj noćenja i drugo, oni se ne mogu smatrati odgovarajućim atributima za merenje destinacijske konkurentnosti. Ovi podaci mogu biti pogodni kao mera za turističku potražnju. Autori Riči i Krauč¹² ističu da se destinacijska konkurentnost više bavi kapacitetom neke destinacije da realizuje set ciljeva, od kojih neki mogu da se odnose na merenje potražnje, ali se često proširuju i obuhvataju šire ekonomske, socijalne i ekološke uticaje. Iz navedenih razloga, smatra se da je najbolji način ocene konkurentnosti destinacija ruralnog turizma, anketno istraživanje stavova turističkih eksperata. Budući da je jedan od ciljeva ovog rada da se izmeri relativna važnost turističkih atrakcija i poslovnih funkcija, bilo je neophodno ispitati pojedince koji imaju znanje o oba faktora. Zajednička karakteristika istraživanja u oblasti menadžmenta, uključujući i istraživanja konkurentnosti, je da ciljna grupa ispitanika budu menadžeri i drugi turistički eksperti, jer se pretpostavlja da oni imaju najviše znanja o menadžmentu i

¹¹ Dwyer Larry, Livaic Zelko, Mellor Robert (2003): "Competitiveness of Australia as a tourist destination", *Journal of Hospitality and Tourism Management* 10(1), 60–78.

¹² Ritchie Brent, Crouch Geoffrey (2003): *The Competitive Destination, A Sustainable Tourism Perspective*, Wallingford.

konkurentnosti. Pored toga što menadžeri i turistički stručnjaci imaju znanja o stanju na konkretnoj destinaciji na kojoj rade, većina može biti upućena u stanje u turističkoj industriji na glavnim konkurentskim lokacijama.

2.1. Determinanta modela konkurentnosti: Ključni resursi i atrakcije destinacije

Sve destinacije su amalgam turističkih proizvoda koji imaju cilj da obezbede potrošačima jedinstveno, integrisano turističko iskustvo. Turistički proizvodi destinacije obuhvataju čitav niz objekata i usluga koje se nude na lokalnom nivou, zajedno sa svim društveno-kulturnim, prirodnim resursima i javnim dobrima¹³. Ovi osnovni elementi turističkog proizvoda mogu se posmatrati kao destinacijski resursi i atrakcije. Autor Gan¹⁴ smatra da destinacijski resursi i atrakcije, kao faktori turističke ponude, predstavljaju stvarnu podsticajnu snagu stvarajući turističku tražnju. Turistički resursi i atrakcije su kritični atributi destinacije koji privlače posetioce i čine osnovne temelje održivog razvoja turizma. Analiza prethodnih istraživanja atributa turističke destinacije¹⁵ jasno ukazuje na širok spektar atributa usvojenih od strane istraživača za određivanje atraktivnosti turističkih destinacija, mada su pojedini atributi zajednički za mnoga istraživanja (npr. klima, pejzaž, aktivnosti, dostupnost).

Pregledom literature^{16, 17} je utvrđeno da ne postoji univerzalni skup turističkih atrakcija i resursa za određivanje atraktivnosti turističke destinacije ili njene konkurentnosti. Što je širi opseg turističkih atrakcija, usluga i iskustava, to je veća privlačnost destinacije, a samim tim i njena konkurentnost. Za potrebe ovog rada, osnovni resursi i atrakcije identifikovani u Crouch-Ritchie modelu konkurentnosti su izabrani, sa izuzetkom veza sa emitivnim tržištima, jer su ovi elementi u skladu sa glavnim istraživanjima destinacijske atraktivnosti. Faktor "Sigurnost i bezbednost", koji se pojavljuje u Crouch-Ritchie modelu kao deo determinante „Situacioni uslovi”, dodata je u grupu ključnih resursa i atrakcija destinacije. To je zato što su prethodna istraživanja o atributima turističke destinacije takođe naglasila značaj bezbednosti u određivanju atraktivnosti destinacije i od posebnog su značaja za konkurentnost turističke destinacije. Shodno tome, u „Ključne resurse i atrakcije“ se svrstava osam glavnih faktora: Fizičko-geografski elementi sredine; Kulturna baština; Mogućnosti za sport, zabavu i

¹³ Buhalis Dimitrios (2000): "Marketing the Competitive Destination of the Future", *Tourism Management* 21(1), 97-116.

¹⁴ Gunn Clare (1994): *Tourism Planning: Basics, Concepts, Cases*, Washington DC.

¹⁵ Kim Hong-bumm. (1998), "Perceived Attractiveness of Korean Destinations", *Annals of Tourism Research* 25(2), 340-361.

¹⁶ Seddighi Hamid, Theocharous Antonis (2002): „A model of tourism destination choice: a theoretical and empirical analysis", *Tourism Management* 23(5), 475-487.

¹⁷ Navarro Diego (2015): „Tourist resources and tourist attractions: Conceptualization, classification and assessment", *Cuadernos de Turismo* 35(2015), 481-484.

rekreaciju; Smeštajni kapaciteti i njihova autentičnost; Gastronomija; Opšta infrastruktura i turistička suprastuktura i Sigurnost i bezbednost.

2.2. Determinanta modela konkurentnosti: Strategije turističke destinacije

Veliki broj turističkih resursa i atrakcija su nezamenljivi, te je svrha formulisanja i sprovođenja strategija da osiguraju da se upotreba resursa odvija tako da obezbedi njihovu dugoročnu održivost. Ovakve strategije razvoja su procesi ili aktivnosti koje odgovaraju turističkim atrakcijama i resursima destinacije, a sa druge strane, usklađeni su sa eksternim okruženjem.

Posmatrajući iz marketing perspektive, konkurentnost destinacije može biti povećana korišćenjem strategije stalnih inovacija i neprestanih promena. Da bi destinacija bila konkurentna, treba da ponudi fleksibilne, segmentirane i prilagođene turističke proizvode. Glavne metode razvoja fleksibilnosti za konkurentnost turističke destinacije oslanjaju se na organizaciju, menadžment, marketing, distribuciju i druge oblike interakcije i međusobne odnose između turističkih dobavljača.

Kao što je predloženo u postojećoj literaturi, konkurentnost destinacije se može poboljšati primenom odgovarajućih strategija destinacija. Prethodne studije u turističkoj literaturi mogu se koristiti kao polazna osnova za razvoj strategija turističkih destinacija. Izvedeno iz Crouch-Ritchie i Dwyer-Kim modela destinacijske konkurentnosti, ovaj rad razmatra faktore strategije turističke destinacije kroz: Marketing; Zaposlene u turističkom sektoru i ruralnim turističkim objektima; Politiku planiranja i razvoja destinacije; Menadžment kvaliteta usluga i Menadžment zaštite životne sredine.

2.3. Determinanta modela konkurentnosti: Okruženje turističke destinacije

Konkurentnost turističke destinacije uslovljena je ili ograničena uticajem mnogih faktora koji se pojavljuju izvan destinacije, ili se nalaze u njenom neposrednom okruženju. Kao i za preduzeće, eksterno okruženje turističke destinacije se sastoji od dva dela: makro (globalno) i mikro (konkurentno) okruženje. Eksterno okruženje destinacije obuhvata ekonomske, tehnološke, ekološke, političke i pravne, socio-kulturne, promene u demografskim snagama, dok konkurentno (mikro) okruženje čine dobavljači, marketing posrednici, potrošači, turistička i ugostiteljska preduzeća, srodne i podržavajuće industrije, lokalne organizacije za upravljanje destinacijom i javne službe.

U skladu sa strateškim konceptima upravljanja, elementi eksternog okruženja ruralne turističke destinacije su analizirani na dva nivoa: makro i mikro. Na makro nivou, jedan broj makro trendova imaju potencijal da utiču na ruralne destinacije i pozitivno i negativno. Među njima, od vitalnog značaja za razvoj ruralnog turizma u Vojvodini su ekonomska stabilnost i društveno-kulturne

promene. Prema autoru Dwyer-u i saradnicima¹⁸, socio-ekonomski faktori predstavljaju važan generator turističkog prometa. Slobodno vreme, želja za putovanjem, nivo dohotka i što je još važnije, nivo ekonomskog rasta, odnosno ekonomska stabilnost zemlje su preduslovi. Na mikro nivou, međudestinacijska konkurencija i saradnja, uslovi tražnje i učešće zajednice i njihovi stavovi, utiču na konkurentnost turističkog sektora. To je zato što su stejkholderi u turizmu turisti, preduzeća i lokalna zajednica u kojoj posluje ova industrija.¹⁹ Oni su ključni akteri destinacije koji su zainteresovani za razvoj turizma, ili su izloženi njegovom uticaju.

3. Metodologija

Turistički eksperti Srbije su zamoljeni da ocene trenutno stanje svih 17 faktora koji utiču/mogu uticati na konkurentnost destinacija ruralnog turizma u Vojvodini, razvrstanih u tri velike grupe, odnosno determinante: „Ključni resursi i atrakcije“, „Strategije turističke destinacije“ i „Okruženje turističke destinacije“.

U istraživanju je korišćena Likertova skala od pet ocena, gde ocena 1 označava „vrlo loše stanje atributa“, ocena 2 „loše stanje atributa“, ocena 3 „prosečno stanje atributa“, ocena 4 „vrlo dobro stanje atributa“ i ocena 5 „odlično stanje atributa“. Anketnim istraživanjem su obuhvaćeni svi oni turistički eksperti koji poseduju znanje i/ili iskustvo relevantno za ovu temu, odnosno čija je oblast istraživanja i delovanja vezana za ruralni turizam i konkurentnost turističkih destinacija. Anketirani su sledeći turistički eksperti: nastavno i naučno osoblje na visokoškolskim ustanovama koje imaju turizam, zaposleni u Turističkoj organizaciji Vojvodine i Srbije, kao i zaposleni u lokalnim turističkim organizacijama, zaposleni u republičkim i pokrajinskim institucijama od značaja za razvoj turizma, menadžeri turističkih agencija, vlasnici turističkih preduzeća u ruralnim oblastima Vojvodine (salaši, poljoprivredna gazdinstva, restorani, etno-kuće, muzeji, vinarije, suvenirnice, organizatori seoskih manifestacija i drugi) i ostali (udruženja, asocijacije, klasteri).

Anketiranje je sprovedeno na dva načina – ličnim anketiranjem, odnosno tehnikom „lice u lice“ i elektronskim putem, odnosno slanjem upitnika putem e-maila. Odabrani turistički eksperti u Vojvodini su anketirani u periodu od marta do juna 2016. godine. Stopa odgovora je oko 50%. Statistička analiza prikupljenih podataka putem anketnog istraživanja vršena je u softverskom statističkom programu SPSS 20.

¹⁸ Dwyer Larry et al. (2004): "Attributes of Destination Competitiveness: A Factor Analysis", *Tourism Analysis* 9(1/2), 91-101.

¹⁹ Williams John, Lawson Rob (2001): "Community Issues and the Resident Opinions of Tourism" *Annals of Tourism Research* 28(2), 269-290.

4. Rezultati i diskusija

Za potrebe istraživanja sakupljeno je ukupno 136 validno popunjenih upitnika koji su korišćeni u statističkoj obradi i analizi podataka. Pregled deskriptivne statistike socio-demografskih karakteristika ispitanika prikazan je u Tabeli 1.

Zapaža se da u uzorku blago dominira ženska populacija (54,41%) u odnosu na mušku populaciju (45,59%). Najveći procenat ispitanika ima između 31 i 40 godina, njih 47 ili 34,6%. Najmanje ispitanika je imalo preko 61. godinu, njih je bilo 18 (13,2%). Podela rezultata prema stepenu obrazovanja ukazuje da najveći broj ispitanika ima završen fakultet (30,1%). Nakon ove grupacije, prema prisutnosti u istraživanju su magistri/masteri, njih 30 (22,1%). Ovi rezultati ukazuju da većina ispitanika ima visoko obrazovanje. Analizirajući strukturu ispitanika prema organizaciji u kojoj su zaposleni, uočava se da je najveći broj ispitanika na pitanja odgovaralo iz ugla privrednog subjekta (38,2%). Najmanje njih, ukupno 5,1% radi u republičkim, odnosno pokrajinskim institucijama, dok je podjednak broj ispitanika angažovan na fakultetu/institutu i turističkim organizacijama (20,6%).

Najviše ispitanika koji su učestvovali u istraživanju imaju od 6 do 10 godina radnog iskustva u turizmu, njih 56, odnosno 41,2%. Najmanje je onih koji se turizmom bave između 21 i 30 godina (5,9%), kao i onih koji imaju više od 31 godine iskustva (6,6%).

Primenom jednofaktorske analize varijanse ANOVA ispitivalo se da li između zavisnih varijabli (determinanti modela konkurentnosti) i nezavisnih varijabli (sociodemografske karakteristike ispitanika) postoji statistički značajna veza. Nezavisne varijable koje su uključene u ovo ispitivanje su: starosna struktura, obrazovanje, organizacija u kojoj je ispitanik zaposlen i radno iskustvo u turizmu.

Tabela 1. Sociodemografske karakteristike ispitanika

Karakteristike	Apsolutne frekvencije	Udeo (%)
Pol		
Muški	62	45,59
Ženski	74	54,41
Godine starosti		
21-30	19	14,0
31-40	47	34,6
41-50	25	18,4
51-60	27	19,9
Preko 61	18	13,2
Stepen obrazovanja		
Srednja škola	21	15,4
Viša škola	20	14,7
Fakultet	41	30,1

Magistar/Master	30	22,1
Doktor nauka	24	17,6
Radno mesto		
Fakultet/Institut	28	20,6
Turistička organizacija	28	20,6
Republička/pokrajinska institucija	7	5,1
Turistička agencija	12	8,8
Privredni subjekat	52	38,2
Ostalo (udruženja, asocijacije, klasteri)	9	6,6
Radno iskustvo		
Manje od 5 godina	32	23,5
6 -10 godina	56	41,2
11 - 20 godina	31	22,8
21 - 30 godina	8	5,9
Više od 31 godine	9	6,6
Ukupno	136	100

Izvor: Autori na osnovu analize podataka iz anketnog istraživanja

Rezultati jednofaktorske analize varijanse za sve determinante modela konkurentnosti ukazuju da na nivou značajnosti $p < 0,01$ ne postoje statistički značajne razlike između starosnih grupa (Tabela 2), što ukazuje da se ispitanici bez obzira na godine starosti ne razlikuju značajno pri ocenjivanju determinanti konkurentnosti Vojvodine kao destinacije ruralnog turizma.

Tabela 2. Analiza varijanse ANOVA – prema starosnim grupama ispitanika za determinante modela konkurentnosti

		Suma kvadrata	Stepeni slobode	Sredina kvadrata	F	Značajnost
Ključni resursi i atrakcije	Između grupa	1.497	4	.374	1.850	.123
	Unutar grupa	26.491	131	.202		
	Ukupno	27.987	135			
Strategije tur. destinacije	Između grupa	.521	4	.130	.496	.739
	Unutar grupa	34.427	131	.263		
	Ukupno	34.948	135			
Okruženje tur. destinacije	Između grupa	1.454	4	.364	1.604	.177
	Unutar grupa	29.696	131	.227		
	Ukupno	31.150	135			

Izvor: Autor na osnovu analize podataka iz anketnog istraživanja

Jednofaktorska analiza varijanse je pokazala da ne postoji statistička značajnost kako na nivou $p < 0,01$, tako ni na nivou $p < 0,05$ između zavisnih varijabli, odnosno determinanti modela konkurentnosti i nezavisne varijable, odnosno nivoa obrazovanja ispitanika (Tabela 3), što govori da se ispitanici bez obzira na nivo obrazovanja ne razlikuju značajno prilikom ocenjivanja determinanti modela konkurentnosti Vojvodine kao destinacije ruralnog turizma.

Tabela 3. *Analiza varijanse ANOVA – prema nivou obrazovanja ispitanika za determinante modela konkurentnosti*

		Suma kvadrata	Stepeni slobode	Sredina kvadrata	F	Značajnost
Ključni resursi i atrakcije	Između grupa	1.090	4	.272	1.327	.263
	Unutar grupa	26.898	131	.205		
	Ukupno	27.987	135			
Strategije tur. destinacije	Između grupa	1.676	4	.419	1.649	.166
	Unutar grupa	33.272	131	.254		
	Ukupno	34.948	135			
Okruženje tur. destinacije	Između grupa	.417	4	.104	.444	.776
	Unutar grupa	30.733	131	.235		
	Ukupno	31.150	135			

Izvor: Autor na osnovu analize podataka iz anketnog istraživanja

Posmatrano prema organizaciji u kojoj je ispitanik zaposlen, ne postoje statistički značajne razlike na nivou značajnosti od $p < 0,01$ kod svih determinanti modela konkurentnosti. Međutim, na nivou značajnosti $p < 0,05$, postoji statistički značajna razlika kod determinante „Ključni resursi i atrakcije“ (Tabela 4). Analizom post-hoc Scheffe testa razlika na nivou $p < 0,05$ među grupama ispitanika prema zanimanju, pokazuje da postoji razlika između privrednih subjekata i onih ispitanika koji su zaposleni u državnim, odnosno pokrajinskim institucijama.

Zaposleni u državnim/pokrajinskim institucijama davali su veće ocene za determinantu „Ključni resursi i atrakcije“ u odnosu na privredne subjekte, odnosno one koji su u direktnom kontaktu sa turistima. To može da navede na zaključak da privredni subjekti misle da su državne institucije nedovoljno angažovane oko turističkog aktiviranja ruralnih sredina Vojvodine, naročito kod onih atributa za koji su oni nadležni (izgradnja i održavanje infrastrukturnih objekata, zaštita i obnova seoske arhitekture i sl.), dok državne institucije misle drugačije.

Tabela 4. Analiza varijanse ANOVA – prema organizaciji u kojoj je ispitanik zaposlen za determinante modela konkurentnosti

		Suma kvadrata	Stepeni slobode	Sredina kvadrata	F	Značajnost
Ključni resursi i atrakcije	Između grupa	1.169	1	1.169	5.843	.017
	Unutar grupa	26.818	134	.200		
	Ukupno	27.987	135			
Strategije tur. destinacije	Između grupa	.330	1	.330	1.276	.261
	Unutar grupa	34.618	134	.258		
	Ukupno	34.948	135			
Okruženje tur. destinacije	Između grupa	.097	1	.097	.418	.519
	Unutar grupa	31.053	134	.232		
	Ukupno	31.150	135			

Izvor: Autor na osnovu analize podataka iz anketnog istraživanja

Rezultati jednofaktorske analize varijanse ANOVA na osnovu radnog iskustva ispitanika, ukazuju da na nivou značajnosti $p < 0.01$ ne postoje statistički značajne razlike u ocenjivanju determinanti konkurentnosti Vojvodine kao destinacije ruralnog turizma (Tabela 5).

Tabela 5. Analiza varijanse ANOVA – prema organizaciji u kojoj je ispitanik zaposlen za determinante modela konkurentnosti

		Suma kvadrata	Stepeni slobode	Sredina kvadrata	F	Značajnost
Ključni resursi i atrakcije	Između grupa	.449	3	.150	.718	.543
	Unutar grupa	27.538	132	.209		
	Ukupno	27.987	135			
Strategije tur. destinacije	Između grupa	1.151	3	.384	1.499	.218
	Unutar grupa	33.797	132	.256		
	Ukupno	34.948	135			
Okruženje tur. Destinacije	Između grupa	1.409	3	.470	2.084	.105
	Unutar grupa	29.741	132	.225		
	Ukupno	31.150	135			

Izvor: Autor na osnovu analize podataka iz anketnog istraživanja

Na osnovu prikazanih rezultata jednofaktorske analize varijanse ANOVA uz verovatnoću od 99% može se zaključiti da ne postoje statistički značajne razlike među grupama ispitanika prema sociodemografskim karakteristikama (starosna struktura, obrazovanje, organizacija u kojoj je ispitanik zaposlen i radno iskustvo u turizmu) u njihovim stavovima o determinantama modela konku-

rentnosti Vojvodine kao destinacije ruralnog turizma. Ovo govori da se ispitanici, odnosno turistički eksperti, bez obzira na godine starosti, nivo obrazovanja, organizaciju u kojoj rade ili radno iskustvo, ne razlikuju statistički značajno u ocenjivanju konkurentnosti Vojvodine kao destinacije ruralnog turizma, odnosno u ocenjivanju stanja atributa. Međutim, na nivou značajnosti $p < 0.05$ rezultati pokazuju statistički značajne razlike među određenim grupama ispitanika u zavisnosti u kojoj organizaciji su zaposleni.

T-test za nezavisne uzorke je primenjen kako bi se utvrdilo da li postoje statistički značajne razlike aritmetičkih sredina po determinantama modela konkurentnosti između dve grupe ispitanika, u zavisnosti od organizacije u kojoj su zaposleni. Prvu grupu čine ispitanici koji rade ili su vlasnici privrednih subjekata u ruralnim sredinama (smeštajni objekti, restorani, vinarije, muzeji, galerije, suvenirnice...) i ostali (udruženja, asocijacije, klasteri), a drugu grupu čine zaposleni na fakultetima/institutima, turističkim organizacijama, turističkim agencijama, republičkim i pokrajinskim institucijama. Podela je izvršena prema tome koji stejkholder je u potpunosti upućen sa stanjem ruralnog turizma na terenu (u direktnom je kontaktu sa turistima, nudi mu usluge hrane, pića, prodaje suvenire...), a to su privredni subjekti i različita udruženja. Turističke agencije su svrstane u drugu grupu jer nisu dovoljno angažovane u promociji ruralnog turizma, odnosno ne rade na prodaji turističkog proizvoda ove vrste turizma. U Tabeli 6. su prikazane aritmetičke sredine i rezultati T-testa po faktorima modela konkurentnosti.

Na osnovu prezentovanih rezultata, može se zaključiti da postoje statistički značajne razlike između aritmetičkih sredina po faktorima modela konkurentnosti, u odnosu na organizaciju u kojoj je ispitanik zaposlen na nivou značajnosti $p < 0,01$ i $p < 0,05$ kod samo pojedinih faktora, što dovodi do zaključka da privredni subjekti i zaposleni u institucijama ne dele isto mišljenje o konkurentnosti Vojvodine kao destinacije ruralnog turizma, samo kod pojedinih faktora, ali ne i kod svih. Statistički značajna razlika je evidentirana kod faktora: „Opšta infrastruktura i turistička suprustuktura“, „Politika planiranja i razvoja destinacije“ i „Podsticaji i finansijska podrška za razvijanje turizma od strane vlade i lokalnih vlasti“. Kod sva tri faktora, zaposleni u institucijama su dali veće ocene nego privredni subjekti i ostali, što navodi na zaključak da postoji razlika u mišljenju između ove dve grupe o stanju ova tri faktora (zaposleni u institucijama veruju da su njihove institucije uradile ono što su mogle vezano za ove faktore – izgradnja infrastrukture i suprastrukture, davanje finansijske podrške za podsticanje razvoja ruralnog turizma, definisani pravci razvoja ruralnih sredina Vojvodine...). Iako postoji razlika u ocenama za pomenute faktore, nijedan od tri faktora nije dobio prosečnu ocenu veću od 3, što navodi na zaključak da obe grupe ispitanika misle da je stanje ovih faktora loše. Adekvatnim merama vezano za ova tri faktora (poboljšanje stanja postojeće infrastukture i izgradnja nove, postavljanje turističke signalizacije, donošenje jasnih pravaca razvoja ruralnog

turizma Vojvodine kroz dokumente poput Strategije razvoja ruralnog turizma Vojvodine, kontinuirana i pojačana finansijska podrška malim i srednjim preduzećima koja se bave turizmom u ruralnim sredinama) mogla bi da „pomiri“ mišljenja dve grupe i donese benefite ne samo njima, već i široj grupi aktera.

Tabela 6. Testiranje razlike aritmetičkih sredina po faktorima modela konkurentnosti s obzirom na instituciju u kojoj je ispitanik zaposlen

Faktori	Organizacija	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	T	Značajnost
Fizičko-geografski elementi sredine	Institucije	3.5653	.51818	1.521	.131
	Privreda	3.4197	.59856		
Kulturna baština	Institucije	3.7067	.60036	-.068	.230
	Privreda	3.3033	.67718		
Mogućnosti za sport, zabavu i rekreaciju	Institucije	3.8467	.72584	1.839	.068
	Privreda	3.6148	.73820		
Smeštajni kapaciteti i njihova autentičnost	Institucije	3.0800	.59234	-.259	.796
	Privreda	3.1093	.72450		
Gastronomija	Institucije	4.1267	.76270	2.530	.063
	Privreda	3.7705	.87832		
Opšta infrastruktura i turistička suprustuktura	Institucije	2.9289	.70667	-2.883	.005
	Privreda	2.4372	.70196		
Sigurnost i bezbednost	Institucije	4.1400	.72857	1.583	.116
	Privreda	3.9344	.78249		
Marketing	Institucije	3.0448	.54655	1.485	.140
	Privreda	2.8957	.62409		
Zaposleni u turističkom sektoru i ruralnim turističkim objektima	Institucije	2.8311	.48822	1.425	.156
	Privreda	2.6776	.76004		
Politika planiranja i razvoja destinacije	Institucije	2.5067	.65111	3.013	.000
	Privreda	2.1893	.69601		
Menadžment kvaliteta usluga	Institucije	2.7767	.57624	-.400	.690
	Privreda	2.8197	.67720		
Menadžment zaštite životne sredine	Institucije	2.5933	.77848	.877	.382
	Privreda	2.4754	.78223		
Ekonomska stabilnost	Institucije	2.3600	.72392	.948	.345
	Privreda	2.2377	.77785		
Karakteristike tražnje i socio-kulturne promene	Institucije	3.3387	.61069	-.320	.749
	Privreda	3.3738	.66481		
Učešće lokalne zajednice i njihovi stavovi	Institucije	3.3200	.61130	-.479	.633
	Privreda	3.3716	.64146		
Saradnja između interesnih grupa u turizmu	Institucije	2.5911	.70514	1.716	.088
	Privreda	2.3607	.86130		
Podsticaji i finansijska podrška za razvijanje turizma od strane vlade i lokalnih vlasti	Institucije	2.7433	.71939	3.679	.000
	Privreda	2.2410	.84309		

Izvor: Autor na osnovu analize podataka iz anketnog istraživanja

5. Zaključak

Ruralni turizam, kao i drugi vidovi turizma, obuhvata mnoge privredne subjekte (subjekti koji pružaju usluge smeštaja, ishrane, trgovine...) i konzumiranje ovih usluga se javlja kada je posetilac na destinaciji, te je percepcija posetilaca o kvalitetu ukupnog ruralnog turističkog iskustva posledica upravljanja svim ovim aspektima. Što je pozitivnija turistička percepcija usluga, to je jači osećaj kvaliteta. Funkcionalni aspekt upravljanja kvalitetom usluga će verovatno biti uticajniji od tehničkog aspekta, što znači da postoji potreba za visoko kvalifikovanom radnom snagom. Prilikom razvoja ljudskih resursa u ruralnim sredinama Vojvodine, treba pridavati posebnu važnost obuci osoblja, u rasponu od proizvodnje do nivoa menadžmenta. Iz perspektive nosilaca ponude, upravljanje kvalitetom usluga i razvoj ljudskih resursa su ko-zavisne varijable u podršci postizanja izvrsnosti usluge. Osim toga, da bi se Vojvodina istakla na konkurentnom tržištu, destinacijski marketing je od ključnog značaja i treba bliže da se fokusira na nove proizvode i na razvoj tržišta.

Istraživanje u okviru ovog rada je ispitivalo i relativni značaj akcija industrije (privrednih subjekata) i vladinih napora na poboljšanju konkurentnosti sektora. Utvrđeno je da privredni subjekti imaju veći uticaj, jer imaju glavnu ulogu u pružanju usluga posetiocima i omogućavaju turistima da dožive ruralne sredine Vojvodine, dok su državne i pokrajinske institucije vlade odgovorne za vođenje i nadzor nad radom različitih ruralnih turističkih preduzeća i obezbeđuju odgovarajuću podršku. Uloga vladinog sektora je da deluje kao kontrolno telo i da preuzme odgovornost za strateško planiranje razvoja ruralnih destinacija, gde treba da izvrši sistematski pregled destinacijskih atributa. Takođe, rad državnih i pokrajinskih institucija treba da ima cilj da se osigura da destinacija ima jasnu predstavu o tome u kom pravcu ide i šta je potrebno da postane uspešna na duži period.

Uloga i značaj aktivnosti koje sprovode državne i pokrajinske institucije se ne može ignorisati. Konkurentnost Vojvodine kao destinacije ruralnog turizma se može povećati kroz primenu sposobnosti javnog sektora, koje se mogu svrstati u dve glavne grupe: opšti i specijalizovani zadaci. Opšti zadaci su oni koji su povezani sa liderstvom i inovacijama u razvoju i marketingu proizvoda, istraživanja o obrascima putovanja, turističkom ponašanju i zadovoljstvu, i naporima da pomogne privrednim subjektima i ostalim članovima sektora u skladu sa zakonima i propisima. Specijalizovani administrativni poslovi su direktno povezani sa određenim karakteristikama sektora, uključujući na primer, stvaranje i održavanje baze podataka ruralnih turističkih destinacija. Za potrebe kako opštih, tako i specijalizovanih zadataka, važno je da se osigura da su očekivanja svih učesnika destinacije zadovoljena u najvećoj mogućoj meri.

Iz svega ovoga proizilazi da se mora napraviti jasna razlika između vladinog sektora i privrede u smislu njihovih uloga u povećanju konkurentnosti destinacije. Vladin sektor ima isključivu odgovornost za obavljanje sistematskih zadataka

i za donošenje politika i odluka na makro nivou. Nasuprot tome, menadžerski zadaci sektora privrede su na mikro nivou, gde vlasnici ruralnih turističkih objekata sprovode svoje pojedinačne i organizacione odgovornosti na dnevnoj bazi sa ciljem da učine sebe što više troškovno efikasnijim, konkurentnijim i sposobnijim da bolje zadrže ili povećaju tržišni udeo. Može se zaključiti da ukupna konkurentnost Vojvodine kao destinacije ruralnog turizma, značajno zavisi od sposobnosti svakog privrednog subjekta da održi svoju konkurentsku poziciju na tržištu, a to će ojačati i regionalnu konkurentnost. Podrška vladinog sektora je značajna za stvaranje zdrave sredine za poslovanje i za pružanje jasnih smernica, koje će omogućiti sektoru ruralnog turizma da raste i napreduje. Takođe, s obzirom da je veliki broj uslužnih preduzeća uključeno u pružanje usluga ruralnim turistima, svaki deo sektora mora posvetiti pažnju pružanju kvalitetnog iskustva za posetioce (da dobijena vrednost odgovara uloženom novcu - "vrednost za novac").

Literatura

- Bošković Tatjana, Tomić Radovan, Tomić Danilo (2013): „Potentials and limitations for the development of rural tourism in Vojvodina“. *Economics of Agriculture* 60(1), 103-111.
- Buhalis Dimitrios (2000): "Marketing the Competitive Destination of the Future", *Tourism Management* 21(1), 97-116.
- Cracolici Francesca, Nijkamp Peter, Rietveld Piet (2008): „Assessment of tourism competitiveness by analysing destination efficiency“, *Tourism economics* 14(2), 325-342.
- Demonja Damir, Ružič Pavlo (2010): *Ruralni turizam u Hrvatskoj s hrvatskim primjerima dobre prakse i europskim iskustvima*, Samobor.
- Dwyer Larry *et al.* (2004): "Attributes of Destination Competitiveness: A Factor Analysis", *Tourism Analysis* 9(1/2), 91-101.
- Dwyer Larry, Livaic Zelko, Mellor Robert (2003): "Competitiveness of Australia as a tourist destination", *Journal of Hospitality and Tourism Management* 10(1), 60-78.
- Gunn Clare (1994): *Tourism Planning: Basics, Concepts, Cases*, Washington DC.
- Hassan Salah (2000): "Determinants of Market Competitiveness in an Environmentally Sustainable Tourism Industry", *Journal of Travel Research* 38(3), 239-245.
- Kim Hong-bumm. (1998), "Perceived Attractiveness of Korean Destinations", *Annals of Tourism Research* 25(2), 340-361.
- Košić Kristina, Demirović Dunja, Pejanović Radovan, Lazić Lazar, Stamenković Igor (2015): „Key principles of rural tourism households development strategy – case study of Vojvodina“. *Economics of Agriculture* 62(4), 975-988.

- Muhi, Bela (2010): „Ruralni turizam kao faktor revitalizacije sela u Vojvodini – izazovi i pravci razvoja“, *Ekonomika poljoprivrede* 57(3), 475-485.
- Navarro Diego (2015): „Tourist resources and tourist attractions: Conceptualization, classification and assessment“, *Cuadernos de Turismo* 35(2015), 481-484.
- Ritchie Brent, Crouch Geoffrey (1993): “Competitiveness in International Tourism: A Framework for Understanding and Analysis”, 23-71, *In Proceedings of the 43 Congress of the Association Internationale d’Experts Scientifique due Tourisme on Competitiveness of Long-Haul Tourist Destinations*, San Carlos de Bariloche, Argentina.
- Ritchie Brent, Crouch Geoffrey (2003): *The Competitive Destination, A Sustainable Tourism Perspective*, Wallingford.
- Roberts Lesley, Hall Derek (2001): *Rural Tourism and Recreation, Principles to practice*, London.
- Rodić Vesna *et al.* (2013): „Demographic characteristics of rural populations in Vojvodina as a factor of rural economy diversification”, 112-123, *The Seminar Agriculture and Rural Development - Challenges of Transition and Integration Processes*, Department of Agricultural Economics, Faculty of Agriculture, University of Belgrade.
- Seddighi Hamid, Theocharous Antonis (2002): „A model of tourism destination choice: a theoretical and empirical analysis”, *Tourism Management* 23(5), 475–487.
- Sidali Katia Laura (2011): “A sideways look at farm tourism in Germany and in Italy”, 2-24, in: Sidali Katia Laura, Spiller Ashim (eds): *Food, Agri-Culture and Tourism: Linking Local Gastronomy and Rural Tourism-Interdisciplinary Perspectives*, Berlin.
- Williams John, Lawson Rob (2001): “Community Issues and the Resident Opinions of Tourism” *Annals of Tourism Research* 28(2), 269-290.

ASSISTANT PROFESSOR DUNJA DEMIROVIĆ, PhD

University Business Academy in Novi Sad, Faculty of Economics and Engineering Management in Novi Sad, Novi Sad, Serbia

RESEARCH ASSOCIATE MARKO D. PETROVIĆ, PhD

Geographical Institute „Jovan Cvijić” SASA, Belgrade, Serbia

ASSISTANT PROFESSOR ADRIANA RADOSAVAC, PhD

University Business Academy in Novi Sad, Faculty of Economics and Engineering Management in Novi Sad, Novi Sad, Serbia

COMPETITIVENESS OF RURAL TOURISM SECTOR IN VOJVODINA – THE ANALYSIS OF KEY STAKEHOLDERS’ ATTITUDES

Rural tourism is considered to be one of the appropriate instruments for the revitalization of rural areas and for ensuring a sustainable future. For this reason, determining the factors that influence the improvement of the competitive position of the tourism market is of great importance for their further development. In this paper, the authors have surveyed 136 tourism experts in order to assess the current state of all factors that affect/could affect the competitiveness of rural tourism destinations in Vojvodina. Also, the analysis should show if employees of the private rural companies and others have a different view of the competitiveness of Vojvodina as a destination for rural tourism in relation to the employees at faculties/ institutes, tourist organizations, travel agencies, national and provincial institutions, as well as whether there is a statistically significant difference in the attitudes of respondents on average scores for determinants of competitiveness depending on the socio-demographic characteristics of respondents.

Keywords: *rural tourism, competitiveness, tourism experts, Vojvodina (Serbia)*

Economy/ Review
Received 25.01.2017.
Revised 07.02.2017.
Approved 20.03.2017.

THE INTERNAL AUDIT AS FUNCTION TO THE CORPORATE GOVERNANCE

The aim of this paper is to show the internal audit in function to the corporate governance. Within the planetary economy, internal auditing is determined as an essential means of the exact management of any business economic resources. Concurrently, corporate governance has received wide attention in recent years, both in practice and in academic research because of the main accounting scandals and large-scale corporate failures. The Institute of Internal Auditors presents that regardless of the reporting relationship the organization chooses, there are primary measures that will ensure that the reporting lines, support and enable the effectiveness and autonomy of the internal audit function. Corporate governance has become an increasingly critical issue after the corporate affairs which occurred all over the world and its specific role in the steadiness of financial intermediaries was highlighted by the intense crisis which impacts the financial markets from the summer of 2007. In fact, for financial intermediaries, the governance chain is all the more important not only because the intermediaries are basically in the business of risk acceptance, but also due to their peculiar role within the economy in the aggregation and transfer of financial resources. Regulation may impact on financial venture taking by financial intermediaries by way of the decision- making process pointed out in the various possible legal structures set forth by the law.

Keywords: Internal audit, audit committee, corporate governance, financial markets, collaborations

* Associate Professor, John Naisbitt University, Graduate School of Business Studies,
email: joksimovicm@naisbitt.edu.rs

** PhD student, John Naisbitt University, Graduate School of Business Studies

Introduction

Corporate governance is the system by which business corporations are observed and controlled.

After the chute of Enron, some regulations, including an emphasis on anti-fraud and whistleblower provisions and the possible impact on stock prices, have compelled auditors to take a more active role in governance. Boards of directors for all kinds of companies are charged with responsibility for the effectiveness of their organization's internal control systems, in order to promote effective corporate governance. One of the capital governance issues brought to light by the bankruptcy of Enron was the conflict of interest involved with having financial officers of a company both handles and be equity holders of entities that conducted significant business transactions with Enron.

In Europe, there are three different potential board structures: the one-tier board system, characteristic of the UK, Spain and many other countries, the vertical two-tier model, typical of Germany and of the Netherlands in the case of large companies and countries in which companies may choose between diverse systems, such as France and Italy. Since the Global Financial Crisis of 2007–09, the plan and implementation of internal control systems have attracted important academic and professional attention. Much research on the effectiveness and characteristics of internal audit functions has been guided under the sponsorship of the Institute of Internal Auditors Research Foundation (IIARF) and announced in academic and professional journals.¹

Despite these exertions, there has been a little systematic analysis of how the design of an internal control system has influenced the efficiency and effectiveness of corporate governance processes, principally at financial institutions like insurance associations. The “three lines of defence model” has been used topically to model the interaction among corporate governance and internal control systems. The internal audit role could be viewed as a first line protection against inadequate corporate governance and financial reporting.

With fitting support from the board of directors, audit committee, the internal audit personnel are in the best position to gather information on unsuited accounting practices, unsuitable internal controls, and incapable corporate governance. “Via the years, internal auditing has built up into a highly professional work that stretches to the appraisal of the efficiency and effectiveness of all cycles of a company's actions, both financial and non-financial. These changes have led to the establishment of internal audit departments and became one of the significant units in the most modern companies in the world. The challenges of the global financial market, with its energetic and complex organizations, products and various risks, look for a well-working governance structure to increase the

¹ IFAC (2009): *Handbook of International Standards on Auditing and Quality Control*, International Federation of Accountants, New York, NY.

supervision and control of the company. So, the Internal Audit Function (IAF) in the company industry should behave as an independent part of the internal governance, composition and should play a crucial role in the assessment and enhancement of another internal governance incumbency, such as inward control, risk management and within the different governance system and processes.²

Also, different regulators endorsed the central position of the IAF.³

1. Statement of the Problem

Internal audit is a constituent part of the internal control system of financial institutions, at the heart of the company is the audit role. This is evidenced by the fact that all other departments are linked by the internal audit department. The significance of the internal audit system cannot be overemphasized since organizations have recognized internal audit function as a tool for securing effective workings of the internal control system.

The internal audit is one of the important modes for management to confirm and verify the compliance of administrative units in the financial and administrative policies, legislatures, financial and administrative systems and the adopted public policies. The internal audit has been developed and magnified the attention to it and standards, guidelines, and moral constitutions had been issued and became one of the influential units in most companies in the world.

This study is theoretically founded on two main theories; namely the agency theory and institutional theory. By definition, the agency theory describes the relationship between contract parties under which “one or more persons (principal) who is the economic resource owner engage another person (agent) who is charged with using and controlling these resources to carry out some service on their behalf, which involves delegating some decision-making controller to the agent.” However, this theory proposes that such kind of relationship between the principal or manager and the agent is not very firm for many reasons.

First, the agents may not be trusted to take the best action because they can act in their own interests and they usually have more information than managers leading to information asymmetry. Thus, different internal and external corporate governance mechanisms have been suggested to limit agency costs and make an approach between the manager’s interest and agent’s interest simultaneously.

Moreover, separating ownership from management functions such as controlling corporate resources can cause a lot of conflicts. Mainly, the manager could misuse the company’s resources and go through risk investments.

² See more: Mennicken, A.N.D.R.E.A. and Power, M. (2013): Auditing and corporate governance, *The Oxford handbook of corporate governance*, pp. 308-327.

³ IFAC (2009): *Handbook of International Standards on Auditing and Quality Control*, International Federation of Accountants, New York, NY.

Accordingly, IAF assists the board of directors and audit committee to reduce agency conflicts through monitoring and supervising both, the top managements and the internal control system.

On the other hand, the institutional theory highlights the importance of organizational structures in terms of conformity to rules and social accountability.

Practically, the board of directors plays two primary roles in developing the organizational structure and performance of companies.

First, the board of directors establishes linkage between the company and the external environment. Secondly, it assists IAF to oversee the management and administrative procedures that lead to the company's performance.

Respectively, the combination of these two theories would be helpful in better understanding of board functions and companies performance. As the agency theory encourages boards to improve company's performance through corporate governance and monitoring principals, the institutional theory emphasizes the significance of administrative practices and adherence to regulations to improve the organizational effectiveness.

Based on the previous discussion, a theoretical framework is developed to study the direct influence of the IAF on the company's performance in terms of the Basel committee's IAF principles. Despite the increasing focus on internal audit, there have been a limited number of earlier reviews of the internal auditors' objectivity literature. The purpose of this paper is to discuss the concepts of independence and actuality from the perspective of internal auditing and to recommend ideas for future research.

1.1. Objectives of the Study

The objective of this study is to propose a theoretical order for internal control systems in organizations, through reviewing literature related to the implementation of the internal audit function and its effect on corporate governance for a company in terms of the Basel Committee principles on Banking Supervision. In addressing the questions, this study examines factors such as: • internal audit structure, which include team size; composition, in terms of experience and expertise; and whether combined assurances or collaborations are conducted; • involvement of AC in the IAF activities; in the reviews of audit planning, audit execution, and actions on recommendations of internal audit; and • internal audit performance impacts on corporate governance in four key dimensions; legal framework/corporate policies, management improvements, accountability, and information and transparency. The end result of an internal audit is the audit recommendations.

The recommendations that are acted upon by management may help to further strengthen the various dimensions of corporate governance. Management decisions to act on these recommendations may provide an indication of the effectiveness of internal audit.

In today's business environment, it becomes more important preventive activities of internal audit. Internal audit activities are intended to support the management in anticipation of future risks and proposing composition of the internal controls which they will be limited on time. In the context of corporate governance, internal audit must evaluate and make appropriate recommendations to improve the process of corporate governance in achieving the following objectives - the fulfillment of appropriate ethical values in the organization – management efficiency of the organization, analysis of risk information and control at the appropriate levels in the organization- coordination activities and communication between the Board, the internal and external auditors and management.

The research topic of the article will refer to the consideration of the impact of the internal audit on the corporate governance. Internal auditing is an independent, objective assurance and consulting activity labeled in a way that adds value to the organization and improves an organization's operation. It helps the organization in meeting its goals and improve management controls, risk management, and corporate governance. Activities of corporate governance to ensure that the critical information coming to the Board complementary, accurate and timely in order to deliver high -quality decision- making. The role of internal audit in the corporate governance stems from the fact that the internal audit determines reality, integrity, and reliability of operational and financial information on which to make decisions at all levels of governance.

Theoretical fundamentals in this article refer to models that will be used during the research within corporate governance. By the standards of internal audit shall evaluate and contribute to the improvement of risk management and corporate governance. Therefore, there is a need for continuous development of new approaches to internal auditing, designing new products and audit services, and comparable to the increasingly complex demands placed upon corporate governance. Basic concepts of research management risks, controls, and corporate governance.

An operational definition of the subject of research means to separate main parts (structural factors) research process, namely: internal audit and corporate governance. A further operation of internal audit will be classified into an internal and external audit. While corporate governance will be explored in terms of financial management.

Spatial definition of the subject of research includes a double observation. One definition refers to the internal audit of the company. The second definition refers to the internal audit which will be studied in the corporation at different levels of governance. The area in which the research will be carried out includes European Union territory and the territory of the other European countries and companies that operate in them.

Time frame subjects of investigation cover the period of internal auditing before and after the global economic crisis and its impact on today's corporate governance.

Disciplinary definition of the subject of research indicates that research has an interdisciplinary character and to economics, monetary economics, international system of accounting, auditing, audit, business finance and audit market operations.

The scientific goal of the research will be the scientific discovery of mutual connections and relationships that exist between internal audit and corporate governance. Will scientific discoveries come through the scientific descriptions, classifications, typologies, concepts, and processes which are the subject of research?

Social objective of the research will be multifaceted and reflected in the assessment: the nature of internal audit corporate governance; controlling influence on corporate governance, ways of implementation of internal audit in the corporation and contributes to the internal audit corporate governance.

The general hypothesis in the paper in the research are: *As the independence and objectivity of internal auditors are bigger, and effectiveness of the internal audit system of corporate governance is increased.* Based on the previously defined problems and objects of research formed the following working hypothesis: *As internal audit recommendations more respect, it is a quality of corporate governance by better management.*

The methodology of research used in this paper is based on a combination of the inductive with abstract research that is designed to help us in the obtaining of verifiable knowledge with a strong contribution to the development of the scientific knowledge in this area.

In order to touch our research topics, we will proceed at a rough documentation over the most recent publications: articles in journals, governmental acts, reports, ideas, recommendations issued by international professional formations that coordinate internal audit activity.

I focused on the analysis of the opinions and information identified by using descriptive and technical documentation and non-participating observation method, which, contributes a series of advantages because the information can be reached easily and at midget expense when the respondents are not willing to impart it.

The final goal was to recognize the main coordinates that will distinguish the next evolution and development of internal audit function and their impact on the corporate governance.

1.2. The Scope and Limitation of the Study

With regard to the object of this paper and with special reference to the finance sector, it is possible to develop two altitudes of analysis. The first is dedicated to the policy and the functioning of corporate governance in Europe and within the rest of the world. The second level of analysis concerns the finance organization that, independently from the central formal regulation, can implement virtuous practice and adopt internal instruments to better manage the system of risks.

As a result, it reinforces the pertinence of having a highly qualified and experienced management, the most convenient internal and external auditors and, besides, that supervisors focus more watchfulness on strengthening internal control systems and steadily evaluating their effectiveness. Generally, studies concerning internal audit have focused on general analysis.

The reason for that is that cross- country analyses have major downsides, because of the differences in social, legal and regulatory contexts. One of the most difficult obstacles to overpower is getting research access within the organization. The biggest limitation in this instruct was the confidentiality of internal audit reports, thus I was not able to get them from any commercial company.

Therefore, we had to limit analysis to the relationships among the internal audit department and formal corporate governance structures as they are described in openly present information and interviews.⁴

Since the research question is complex and needs to be open to interpretations, I used the qualitative research method, which is usually concerned with words rather than numbers, putting an emphasis on the point of view of the Basel Committee on Banking Supervision so as The Institute of Internal Auditors (IIA).

2. Research on the Internal Audit Function and Corporate Governance

There are different answers to the question of internal audit activities are the most significant for the corporate company. Research conducted by the Institute of Internal Auditors, among other things, dealt with the question. From 1972 to the present investigations are carried out in different time series. A number of enterprises in the countries surveyed varied from 2 companies in 1972 and 13.582 company in 2010. Also a lot of the number of countries with steadily increasing from one to as many as 107 countries. The results of this research have been published in five different reports, including Report I: Characteristics of an Internal Audit Activity examines the characteristics of the internal audit activity, including demographics, staffing levels, and reporting relationships; Report II: Core Competencies for Today's Internal Auditor identifies and discusses the most important competencies for internal auditors. It also addresses the adequacy, use, and compliance with The IIA's Standards; Report III: Measuring Internal Auditing's Value focuses on measuring the value of internal auditing to the organisation; Report IV: What's Next for Internal Auditing? provides forward-looking insight identifying perceived changes in the roles of the internal audit activity over the next five years; Report V: Imperatives for Change: The IIA's Global Internal Audit Survey in Action contains conclusions, observations, and recommen-

⁴ See more: Hoitash, U., Hoitash, R. and Bedard, J.C. (2009): Corporate governance and internal control over financial reporting: A comparison of regulatory regimes, *The accounting review*, 84(3), pp.839-867.

dations for the internal audit activity to anticipate and match organizations' fast-changing needs to strategically position the profession for the long term.

2.1. Redefining Internal Audit Performance

In view of the recent global repeal of 2009-10, when investments made by financial institutions proved insecure and practically triggered a financial melt-down that required strong input and investment by most democratic governments, the call for internationally regulated and well-audited financial institutions are bigger than ever.

Therefore, financial institutions have started to centralize on rigorous internal audit processes set to an internal audit team that keeps regular control self-assessments. The recent financial crisis revealed fewest corporate governance failures in the domain, both in the United States and in Europe. The Boards of particular key financial institutions were caught to have been unable either to monitor risk management systems and executive earnings effectively (the United States and the United Kingdom).

Italy also experienced its own incidents of governance shortcomings, both in a large company and in a medium-sized company. Sound corporate governance is risky for a well-functioning company model and for the integrity of financial markets.

Corporate governance designates the systems, principles, and processes by which company are governed and influences the behavior of their employees, clients, and shareholders.⁵

Internal audit can be defined as an independent activity objectively, confirmatory, and consultant established to add value and repair the organization's operations and by helping them to achieve their targets through a systematic and disciplined way to evaluate and improve the effectiveness of risk management and control processes and governance.⁶

The financial settlements accountant has the responsibility of developing systematic settlements to assist management in the performance of the services of the institution while the financial institution's auditor has between other duties the complementary role to examine whether management actually performs that efficiently.

The financial institution's auditor has to settle himself that the presented have been prepared in accordance with statutory and constitutional requests and regulation and that proper accounting practice has been observed in their Com-

⁵ Bank for International Settlements (2015): Guidelines Corporate governance principles for banks, Basel Committee on Banking Supervision, (BCBS) July 2015

⁶ See more: Soh, D.S. and Martinov-Bennie, N. (2011): The internal audit function: Perceptions of internal audit roles, effectiveness and evaluation, *Managerial Auditing Journal*, 26 (7), pp. 605-622.

pilation. We can see on the Table no 1 and Graphic no 1 the top seven activities to be performed in the next five years. Analysis of the seven internal audit activities that are expected to be performed in the next five years, according to respondents' organizations' ownership structure, shows that the overall average, we can see that corporate governance reviews have 23%, and disaster recovery testing and support in the company have just 18%. But other activities have between 19% and 20%.

Table 1. *Presents of Top Seven Activities to Be Performed in the Next Five Years (Percentage of Respondents)*

	Overall Average
Corporate governance reviews	23%
Audits of enterprise risk management processes	20%
Reviews addressing linkage of strategy and company performance	20%
Ethics audits	19%
Migration to International Financial Reporting Standards (IFRS)	19%
Social and sustainability audits	19%
Disaster recovery testing and support	18%

Source: Authors research conducted to five reports by the Institute of Internal Auditors

When this data on Graphic no 1 compared with internal audit staff (not managers or supervisory level staff), a higher percentage of CAEs have expectations that all seven activities will be performed in the next five years.

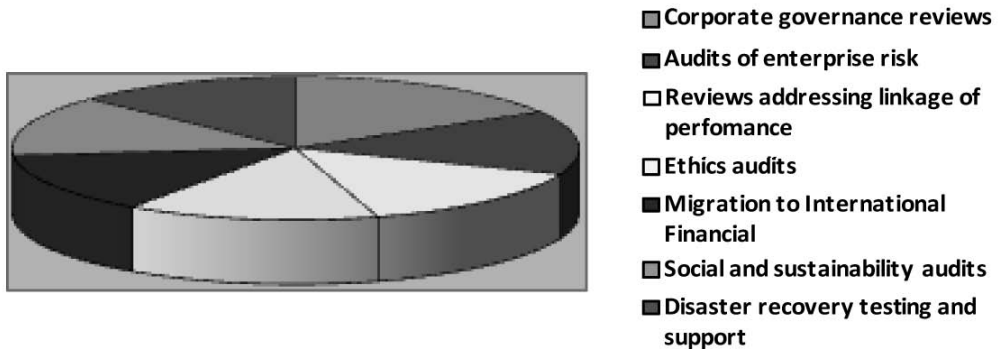
With the growing value and complexity of financial institutions in the recent years, the importance of the internal audit has agreeably increased so that it is today the main factor in establishing the quality of the financial institutions' internal control and its uprising has made a formidable contribution to the improvement of the financial institution's management.⁷

At the essence of a company, is the audit function, this is evident by the fact that all other departments are connected with the internal audit department. Organizations have accorded internal audit as a tool for providing an effective working of the internal control system. Efficient perpetration entails achieving goals with the minimum loss of resources that are making the best usage of resources that is making the best use of money, time materials and people.⁸

⁷ Wilson Kamit (2008): *Role of internal auditors in the Bank and supervised institutions*, the 5th annual conference "Harnessing internal auditors for today's challenges", hosted by the Institute of Internal Auditors – PNG, Port Moresby, 12 June 2008

⁸ Mayhew, B.W. and Wilkins, M.S. (2003): *Audit firm industry specialisation as a differentiation strategy: evidence from fees charged to firms going public*, Auditing: A Journal of Practice & Theory, Vol. 22, September, pp. 33-52.

Graphic 1. *Top Seven Activities to Be Performed in the Next Five Years
(Percentage of Respondents)*

Source: Authors research conducted to five reports by the Institute of Internal Auditors

2.2. The Internal Audit Function

The Internal Audit Function represents a unique research setting for at least four important reasons. First, as noted above, the Internal Audit Function often serves parties integrally involved in governance processes, such as the council of directors, audit committee, external auditor, and senior management.

However, the IAF also serves and adds worth to those who are governed, such as management and individual organizational units such as treasury, information technology management, and operations. As a result, IAFs are often called upon to serve two masters: those primarily responsible for governance and those being governed. This unique relationship raises interesting research opportunities for those interested in internal audit research and the important role the IAF plays in adding value to governance processes. Next, many activities performed by IAFs can be incorporated into an organization's control structure. For example, the IAF frequently performs significant monitoring activities that could be incorporated into an organization's control process. This often raises questions about the proper role of the IAF - serving as a direct part of the control system versus regarding the effectiveness of controls. Third, the IAF may be sourced internally within the organization or could be outsourced to a third-party.

However, internal audit outsourcing is unique in that the major purveyors of such services are the external audit firms. Subsequently, outsourcing is unique in the sense that a major part of the governance structure is not part of the organization.⁹

⁹ See more: Elbardan, H., Ali, M. and Ghoneim, A. (2015): The dilemma of internal audit function adaptation: The impact of ERP and corporate governance pressures, *Journal of Enterprise Information Management*, 28(1), pp.93-106.

We have to see whether outsourcing creates additional independence and improves the effectiveness of the governance process as a whole, or whether the broad organizational view developed by sourcing internal audit internally enhances governance. The opportunities for research are rich. We hope that this discussion will help additional research on the IAF and governance.

On the Graphic no 2 and no 3 authors in the paper’s research conducted to five reports by the Institute of Internal Auditors Governance/Control Context by Internal Audit Activity Age apply now and will apply in 5 years.

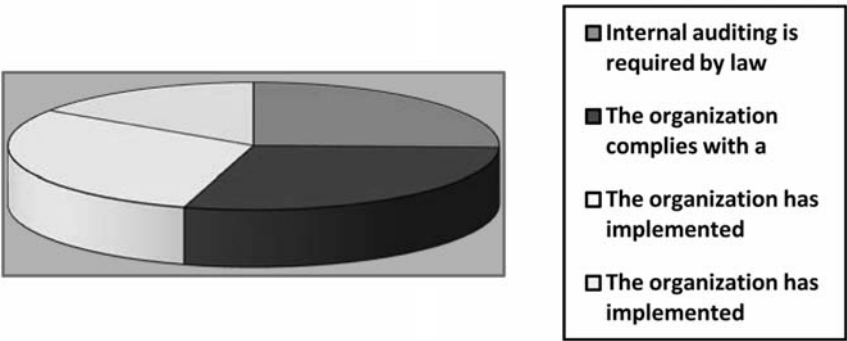
Table 2. Governance/Control Context by Internal Audit Activity Age Applies now

	Overall Average
Internal auditing is required by law or regulation where the organization is based	70%
The organization complies with a corporate governance code	80%
The organization has implemented an internal control framework	82%
The organization has implemented a knowledge management system	46%

Source: Authors research conducted to five reports by the Institute of Internal Auditors

On the Table no 2 and Graphic no 2 we can see the governance/control context by Internal Audit Activity age applies now that the overall average. We can see that The organization has implemented an internal control framework have 82%, and the organization has implemented a knowledge management system in the company have just 43%. But other activities have between 70% Internal auditing is required by law or regulation where the organization is based and The organization complies with a corporate governance code is 80%.

Graphic 2. Governance/Control Context by Internal Audit Activity Age Applies now

Source: Authors research conducted to five reports by the Institute of Internal Auditors

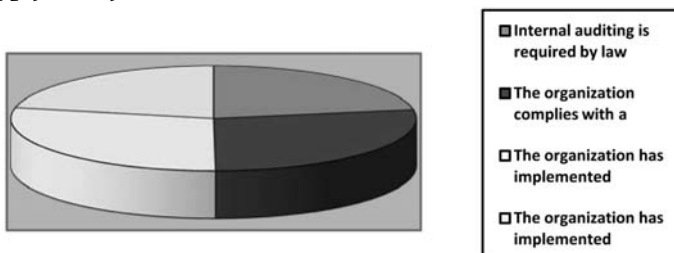
Table 3. *Governance/Control Context by Internal Audit Activity Age Will apply in 5 years*

	Overall Average
Internal auditing is required by law or regulation where the organization is based	73%
The organization complies with a corporate governance code	90%
The organization has implemented an internal control framework	93%
The organization has implemented a knowledge management system	71%

Source: Authors research conducted to five reports by the Institute of Internal Auditors

The Table no 2 and Graphic no 2 show the governance/control context by Internal Audit Activity age will apply in 5 years that the overall average. We can see that The organization has implemented an internal control framework have 93%, and the organization has implemented a knowledge management system in the company have just 71%. But other activities have between 73% Internal auditing is required by law or regulation where the organization is based and The organization complies with a corporate governance code is 90%.

On the Table no 4 we can see comparative governance/control context by internal audit activity age applies now and apply in the next five years. The table shows that the overall average internal audit activity age applies a similar range between activities. Internal auditing is required by law or regulation where the organization is based is in the range of 70% to 73%, the organization complies with a corporate governance code is in the range of 80% to 90%, the organization has implemented an internal control framework is in the range of 82% to 93%, the organization has implemented a knowledge management system is in the range of 46% to 71%. It can be concluded that the organization has implemented a knowledge management system have the biggest range between 46% to 71%, and Internal auditing is required by law or regulation where the organization is based have the smallest range between 70% to 73%.

Graphic 3. *Governance/Control Context by Internal Audit Activity Age Will apply in 5 years*

Source: Authors research conducted to five reports by the Institute of Internal Auditors

Table 4. *Governance/Control Context by Internal Audit Activity Age Applies now and Will apply in 5 years*

	Applies now	Will apply in 5 years
	Overall	Average
Internal auditing is required by law or regulation where the organization is based	70%	73%
The organization complies with a corporate governance code	80%	90%
The organization has implemented an internal control framework	82%	93%
The organization has implemented a knowledge management system	46%	71%

Source: Authors research conducted to five reports by the Institute of Internal Auditors

Conclusion

Good corporate governance practices of the company are essential to maintaining the sound and proper functioning of the financial sector. It is frequently argued that company failure might comprehend systemic risks and have a huge negative impact on depositors, other stakeholders, and the economy as a whole.

This paper examines the internal audit in function to the corporate governance in 107 states between 1972 and 2010. Also general hypothesis in the paper in the research are: As the independence and objectivity of internal auditors are bigger, and effectiveness of the internal audit system of corporate governance is increased is confirmed, and the following working hypothesis: As internal audit recommendations more respect, it is a quality of corporate governance by better management is also confirmed.

The interests of depositors deserve special attention in a discussion of company corporate governance. The international corporate governance debate has mostly focused on (i) weak shareholders and dominant executives in the United States, (ii) insufficiently engaged shareholders in the United Kingdom, and (iii) powerful but conflicted block holders in most other countries.

The traditional conflicts between shareholders, managers, and boards are also present in the company. Many companies, including the largest, are limited liability stock corporations. Like any other type of corporation, they can be distressed by board failure on strategy and oversight, misaligned or perverse incentives, empire building, conflicts of interest, weaknesses in internal controls, incompetence, and fraud. The brief analysis here proposed has the objective to attract the attention towards the multi-perspective utility of the regulation within the financing system.

This phenomenon takes place for different reasons. First, the presence of formal rules within the company especially considering the complexity of the financial sector contributes to the perception of the importance of informative

instruments for the continuous monitoring of the financial and economical balance of the organization. At the same time, the authorities' role emerges to promote the autonomous and creative spirit when applying the rules.

This happens especially considering the necessity of adapting the prevention of risks with the special characters of the organization and its economic activity.

The rules system is, in fact, fundamental for the social order; however, this balance can be achieved in a different combination of internal and external authorities, a self- ruling, promoted by the competitive processes of the functioning marketplace.

It is from this perspective that internal control systems are considered the product of deep reflection of governance: it represents the basis of a wide estimation for the single operative instruments and for the general culture of the risk control.¹⁰

The internal audit function is a substantial element of the control infrastructure and must be capable of inspecting any aspect of corporate operations to determine whether policies and procedures are adequate, secure, and functioning as intended, or whether new controls are needful in order to close loopholes or correct errors. Again, such units must reflect an appropriate level of independence in order to be effective. They also have to be properly staffed; this means hiring professionals with adequate technical skills and stature to perform the job properly. Unfortunately, in some systems internal audit teams are not given the sufficient resourcing or authority, meaning the quality, quantity, and depth of work can suffer. Over the past few years, it has become evident that internal audit controls do not always work as intended and can fail to detect problems, mistakes, or fraud (sometimes for extended periods of time). They may even contribute to control problems.

In these days of this global economic crisis, it becomes clear that the importance of internal audit in companies will be increasingly higher. Developing the skills of identifying key risks, particularly those arising from the global economic downturn, internal audit is seen as a key element in the fight for the combating of the negative effects of the current economic crisis but also to prevent other such negative phenomena. Internal audit has now the chance to change its role in the process of risk management into a more strategic outcome which would not only prevent future catastrophes of this kind but also will make the company operate more efficiently.

Potential causes may be either internal audit did not give the adequate importance to risk management either the internal auditors were not allowed to put the right questions or were ignored or recommendations made by them in order to improve the risk management strategy were totally ignored by the management of the company.

¹⁰ See more: Krishnan, J. (2005): Audit committee quality and internal control: An empirical analysis. *The accounting review*, 80(2), pp. 649-675.

On the other hand, even if the internal audit would be conducted with maximum efficiency evaluation of the effectiveness of risk management, it would not be able to prevent the crisis without the support of the overall management and the audit committee of the company. In this context, the importance of effective communication channels between management, audit committee and internal audit becomes more than obviously and must operate in a coherent whole that truly contributes to preventing the possible future economic crisis.

Literature:

- Marco Allegrini, Giuseppe D'Onza, Rob Melville, Gerrit Sarens, Georges M. Selim (2011): *The IIA's Global Internal Audit Survey: A Component of the CBOK Study What's Next for Internal Auditing?* Report IV, The Institute of Internal Auditors Research Foundation (IIARF).
- International Federation of Accountants (IFAC) (2009): *Handbook of International Standards on Auditing and Quality Control*, International Federation of Accountants, New York, NY.
- Bank for International Settlements (2015): *Guidelines Corporate governance principles for banks*, Basel Committee on Banking Supervision, (BCBS) July 2015.
- Bank for International Settlements (1999): *Enhancing Corporate Governance for Banking Organizations*, Basel Committee on Banking Supervision Basel, (BCBS), September 1999.
- Bank for International Settlements (1998): *Framework for internal control systems in banking organisations*, Basel Committee on Banking Supervision Basel, (BCBS), Basel September 1998.
- Collier, P. and Zaman, M. (2005): *Convergence in European corporate governance: The audit committee concept*, Corporate Governance: An International Review, 13(6), pp.753-768.
- Hoitash, U., Hoitash, R. and Bedard, J.C. (2009): *Corporate governance and internal control over financial reporting: A comparison of regulatory regimes*, The accounting review, 84(3), pp.839-867.
- Elbardan, H., Ali, M. and Ghoneim, A. (2015): *The dilemma of internal audit function adaptation: The impact of ERP and corporate governance pressures*, Journal of Enterprise Information Management, 28(1), pp.93-106.
- Eulerich, M., Theis, J., Velte, P. and Stiglbauer, M. (2013): *Self-Perception of the Internal Audit Function within the Corporate Governance System*, Empirical Evidence for the European Union. Problems and Perspectives in Management, 11(2), pp.57-72.

- Larcker, D.F., Richardson, S.A. and Tuna, I. (2007): *Corporate governance, accounting outcomes, and organisational performance*, The Accounting Review, 82(4), pp.963-1008.
- Mayhew, B.W. and Wilkins, M.S. (2003): *Audit firm industry specialisation as a differentiation strategy: evidence from fees charged to firms going public*, Auditing: A Journal of Practice & Theory, Vol. 22, September, pp. 33-52.
- Mennicken, A.N.D.R.E.A. and Power, M. (2013): *Auditing and corporate governance*, The Oxford handbook of corporate governance, pp. 308-327.
- Wilson Kamit (2008): *Role of internal auditors in the Bank and supervised institutions*, the 5th annual conference “Harnessing internal auditors for today’s challenges”, hosted by the Institute of Internal Auditors – PNG, Port Moresby, 12 June 2008
- Krishnan, J. (2005): *Audit committee quality and internal control: An empirical analysis*. The accounting review, 80(2), pp. 649-675.
- Guidance on Risk Management (2014): *Internal Control and Related Financial and Business Reporting*, September 2014.
- Global Perspectives (2017): *Elevating Internal Audit’s Strategic Impact*, Issue 6, January 2017. <https://global.theiia.org/knowledge/Public%20Documents/GPI-Elevating-Internal-Audits-Strategic-Impact-English.pdf>
- Gene Imhoff, Accounting Quality (2003): *Auditing and Corporate Governance*, Accounting Horizons 17(s-1), January 2003.
- Gramling, A.A., Maletta, M.J., Schneider, A. and Church, B.K. (2004): *The role of the internal audit function in corporate governance: A synthesis of the extant internal auditing literature and directions for future research*, Journal of Accounting literature, 23, p.194.
- Leen Paape (2007): *Corporate Governance: The Impact on the Role, Position, and Scope of Services of the Internal Audit Function*, Erasmus Research Institute of Management (ERIM) RSM Erasmus University / Erasmus School of Economics, Erasmus University Rotterdam.
- Paape, L., Scheffe, J. and Snoep, P. (2003): *The relationship between the internal audit function and corporate governance in the EU—a survey*, International Journal of Auditing, 7(3), pp.247-262.
- Soh, D.S. and Martinov-Bennie, N. (2011): *The internal audit function: Perceptions of internal audit roles, effectiveness and evaluation*, Managerial Auditing Journal, 26(7), pp. 605-622.

DR MARIJANA JOKSIMOVIĆ, VANREDNI PROFESSOR,
Fakultet za poslovne studije, Džon Nezbit Univerzitet
MASTER ALSIEDDIG AHMED,
student doktorskih studija Fakulteta za poslovne studije, Univerzitet Džon Nezbit

INTERNA REVIZIJA U FUNKCIJI KORPORATIVNOG UPRAVLJANJA

Cilj ovog rada je da prikaže internu reviziju u funkciji korporativnog upravljanja. U okviru planetarne ekonomije, interna revizija je određena kao osnovni način za precizno upravljanje svim ekonomskim resursima. Istovremeno, korporativno upravljanje je dobilo ogromnu pažnju u poslednjih nekoliko godina, kako u praksi, tako i u naučnim istraživanjima, pre svega zbog bitnih računovodstvenih skandala i velikih korporativnih neuspeha. Institut za internu reviziju preporučuje da bez obzira kakvo je izveštavanje u organizaciji, postoje određene primarne mere koje će osigurati da se na adekvatan način podržavaju i omogućavaju efikasnost i nezavisnost funkcije interne revizije. Korporativno upravljanje postaje ključno pitanje nakon dešavanja poslednjih godina na svetskom tržištu. Specifična uloga u stabilnosti finansijskih posrednika veoma je naglašena posle krize koja utiče direktno na finansijska tržišta od leta 2007. godine, a u stvari, finansijski posrednici u lancu upravljanja postaju sve važniji, ne samo zato što posrednici u poslovanju prihvataju sve veći rizik, nego i zbog njihove specifične uloge u privredi prilikom transfera finansijskih sredstava. Propisi mogu uticati na uzimanje finansijskih ulaganja od finansijskih posrednika putem procesa donošenja odluka u različitim mogućim pravnim strukturama utvrđenim zakonom.

Ključne reči: *Interna revizija, Komitet za računovodstvo, Korporativno upravljanje, finansijska trzista, saradnje.*

Pregledni naučni članak

Primljen 19.09.2016.

Dorađen 11.10.2016.

Odobren 31.10.2016.

VANBRAČNA ZAJEDNICA U REPUBLICI SRBIJI

Vanbračna zajednica, kao zajednica života dvoje ljudi povezanih jedino osećajima ljubavi i želje za zajedničkim životom, bez forme i registracije je ustanova stara koliko i brak. Kroz istoriju, stav zakonodavaca se kretao od njenog zabranjivanja do ignorisanja. U našem društvu postoji negativan stav prema vanbračnim zajednicama koji je posledica patrijarhalnih shvatanja i običaja. Međutim, i Ustav Republike Srbije i Porodični zakon izjednačavaju bračnu i vanbračnu zajednicu. U ovom radu, autor će nastojati da analizom zakonskih propisa Republike Srbije utvrdi u kom obimu su u pogledu dejstava bračna i vanbračna zajednica zaista izjednačene, odnosno u kom obimu su priznata prava vanbračnim partnerima. Predmet analize su, pre svega Ustav i Porodični zakon, ali i brojni drugi propisi koji regulišu pitanja koja se odnose na prava i obaveze vanbračnih partnera. Naime, uprkos tome što Porodični zakon izjednačava bračnu i vanbračnu zajednicu, one nisu izjednačene ni de facto ni de iure. Autor će nastojati da ukaže na nedostatke u zakonskoj regulativi, na probleme u praksi i predloži moguća, bolja rešenja.

Ključne reči: vanbračna zajednica, dejstva vanbračne zajednice, prava i obaveze vanbračnih partnera, nasledna prava vanbračnih partnera, izdržavanje vanbračnih partnera.

* Doc. dr Dragana Randelović, Departman za pravne nauke Univerziteta u Novom Pazaru, e.mail: d.randjelovic@uninp.edu.rs

Uvod

Vanbračna zajednica je ustanova porodičnog prava koju je vrlo teško definisati na univerzalan način koji bi bio opšte usvojen. Posmatrano uporedno-pravno, istorijski, ali i u savremenim uslovima, vanbračna zajednica je imala različite konstitutivne elemente. Jedna od tradicionalnih definicija jeste da je vanbračna zajednica zajednica života dva lica različitog pola, koja se zaključuje neformalno i na isti način prestaje.¹ Međutim, u savremenim sistemima, element različitosti polova više nije konstitutivan za vanbračnu zajednicu.²

Vanbračna zajednica kao zajednica života dvoje ljudi povezanih jedino osećajima ljubavi i želje za zajedničkim životom, bez forme i registracije je ustanova stara koliko i njen zakonski pandan – brak. Međutim, kroz istoriju, stav zakonodavaca se kretao od njenog zabranjivanja do ignorisanja. Građanskopravni propisi Kraljevine Jugoslavije su bili podudarni u svom stavu ignorisanja vanbračne zajednice. Najstariji pravni akt koji je priznao pravni status vanbračnoj zajednici bio je Zakon o osiguranju radnika iz 1922. Godine, koji je priznavao pravo na materijalnu potporu vanbračnoj ženi umrlog radnika, pod uslovom da je vanbračna zajednica trajala najmanje godinu dana i da je u joj rođeno dete. Posle Drugog svetskog rata dolazi do priznavanja nekih prava u domenu socijalnog prava, ali i dalje ostaje potpuno ignorisana kao porodična ustanova. Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Osnovni zakon o braku iz 1946. godine nisu priznavali vanbračnu zajednicu niti bilo kakva prava osobama koje u njoj žive. Sudska praksa je bila još konzervativnija i u obrazloženjima sudskih odluka se često moglo naići na stav da su vanbračne zajednice nemoralne i nezakonite i da iz takvih odnosa ne mogu nastati nikakva prava.³

Uprkos njenom nepriznavanju od strane zakonodavca, ona nastavlja da, u tihoj borbi koju vodi sa brakom, beleži pobjede. U praksi, to je počelo da stvara brojne pravne probleme na koje postojeći zakonski propisi nisu mogli da daju rešenja. Kako je sudska praksa počela da obiluje ovakvim slučajevima, ali i raznolikošću rešenja koja su proizišla iz nastojanja sudija da svojim slobodnim sudijskim uverenjem i kreativnošću popune pravne praznine, moralo je doći do intervencije Vrhovnog suda Jugoslavije. On je doneo Uputstvo o načinu rešavanja sporova koji nastaju povodom vanbračnih zajednica, prema kojem vanbračna zajednica nije mogla biti osnov za sticanje imovinskih prava i obaveza vanbračnih supružnika, već su se eventualni imovinski sporovi imali rešavati prema opštim pravilima imovinskog prava, odnosno prema pravilima o neosnovanom bogaćenju i sticanju bez osnova.⁴ Ličnopravna dejstva vanbračnoj zajednici i dalje nisu priznavana.

¹ Kovaček-Stanić Gordana (2014): *Porodično pravo*, Novi Sad, 184.

² Holandija, Norveška, Danska, Švedska, Francuska i dr.

³ Draškić Marija (1998): *Porodično pravo*, Beograd, 151.

⁴ Ponjavić Zoran (2007): *Porodično pravo*, Kragujevac, 123.

Razlozi porasta broja vanbračnih zajednica su brojni i mogu se grupisati u pravne, ekonomske, socijalne i dr. Na ovakav vid zajednice se češće, mada ne i uglavnom, odlučuju mladi parovi, koji u njoj vide svojevrsni bunt protiv tradicionalnih stega, testiranje njihove ljubavi, odnosno zajednicu života lišenu materijalnih troškova koje nameću propisi i tradicija prilikom sklapanja braka. Međutim, postoji veliki broj starijih parova koji se sve češće odlučuju da provedu život u vanbračnoj zajednici. Razlozi zbog kojih se ne odlučuju na brak su uglavnom finansijske prirode (da podele troškove života, ali i da sačuvaju pravo na nasleđe imovine isključivo za svoje potomke).

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku u Srbiji u vanbračnoj zajednici živi 3,83% osoba starijih od 15 godina. Podaci o osobama koje žive u vanbračnoj zajednici prvi put su prikupljeni u popisu 2011. godine. Između dva popisa broj osoba u braku u Srbiji je smanjen za više od 10%. Od ukupno 6.161.584 osoba starih 15 i više godina u Srbiji 236.063 žive u vanbračnoj zajednici, a njihova prosečna starost je 40,5 godina. Muškarci koji žive u vanbračnoj zajednici stari su u proseku 42,28 godina, a žene 38,66 godina, objavio je Republički zavod za statistiku. Kako se navodi, između dva popisa (2002-2011) smanjen je broj osoba u braku za 11,1%, dok je broj osoba koje nisu u braku povećan, i to: neoženjenih/neudatih za 11,6%, udovaca/udovica za 4,8% a razvedenih za 20,2%.⁵

Neke od ovih zajednica će prerasti u brak, ali veliki broj će i okončati kao što su i nastale, izvan institucionalnih pravila.

Pokušavajući da pomiri faktičko i pravno stanje i da pruži zaštitu porodici, ma koji osnov ona imala, Porodični zakon Republike Srbije daje definiciju vanbračne zajednice. Ovim, ne samo da je dobila svoj pravni osnov, a prava i obaveze vanbračnih partnera dobile zakonski okvir, nego su i srušene brojne zablude. Neke od najrasprostranjenijih su da i zajednica života jednog gej para predstavlja vanbračnu zajednicu ili da nju čine i stabilne i duge veze. Zakonskim regulisanjem, uprkos suštinskoj razlici između vanbračne i bračne zajednice i njenim nastojanjima da prkosi svakoj formi i stegama koje nameću propisi jedne države, razlike su počele da nestaju.

Međutim, da li je ovim stvorena još jedna, nova zabluda, da su bračna i vanbračna zajednica izjednačene?

1. Zakonska regulativa vanbračne zajednice u propisima Republike Srbije

Ustav Republike Srbije, kao najviši pravni akt jedne zemlje sa kojim moraju biti saglasni svi zakonski i podzakonski akti, u čl. 62. st. 5. propisuje: „Vanbračna zajednica se izjednačava sa brakom, u skladu sa zakonom“.

⁵ Izvor: Beta, EurActiv. „U vanbračnoj zajednici živi 3.83% građana Srbije”, file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator/Desktop/U%20vanbra%C4%8Dnoj%20zajednici%20%C5%BEivi%203,83%25%20gra%C4%91ana%20Srbije%20_%20EurActiv%20Srbija.htm (5.01.2016).

Porodični zakon Republike Srbije⁶ u čl. 4. st. 2. reguliše vanbračnu zajednicu kao „Trajniju zajednicu života žene i muškarca, između kojih nema bračnih smetnji (vanbračni partneri).“

Iz ovih zakonskih definicija možemo izdvojiti njene konstitutivne elemente: zajednica života, trajnost, različitost polova, nepostojanje bračnih smetnji.

1.1. Zajednica života

Zajednica života predstavlja sveukupnu relaciju u sferi emotivnih, seksualnih, ekonomskih, prokreativnih, kulturnih, intelektualnih, socijalnih i drugih potreba žene i muškarca.⁷ Ona predstavlja suštinu i sadržinu i braka i vanbračne zajednice. Međutim, dok je za brak zajednica života posledica, za vanbračnu zajednicu ona predstavlja uslov postojanja, odnosno, ukoliko zajednica života ne postoji od braka ostaje samo gola forma dok od vanbračne zajednice ne ostaje ništa. Kod braka je moguće da supružnici imaju različita domaćinstva i mesta stanovanja, međutim kod vanbračne zajednice to nije moguće, ona mora imati svoju spoljnu manifestaciju.⁸ Zajednica života se utvrđuje na osnovu sledećih činjenica: zajedničko stanovanje, podela svakodnevnih obaveza, stabilan i očigledan odnos, zajedničko vođenje finansija, redovno održavanje seksualnih odnosa, da su partneri odgovorne osobe sa normalnim shvatanjem o zajedničkom životu. Zajednica je nesporan element koji predstavlja neophodan uslov postojanja vanbračne zajednice.

1.2. Trajnost

Većina pravnih sistema, u koje spada i Republika Srbija, izbegava da definiše dužinu trajanja zajednice života koja je potrebna da bi se ona mogla zakonski smatrati vanbračnom zajednicom, već je formuliše u vidu pravnog standarda koji sudija tumači u svakom konkretnom slučaju. Sudije su po ovom pitanju u praksi zauzele stav da prilikom definisanja pojma trajnije zajednice nije od suštinskog značaja činjenica da je vanbračna zajednica dugotrajnija, već je važnije da partneri koji žive u njoj imaju volju i nameru da zasnuju zajednicu života čije trajanje nije privremeno niti ograničeno. Od suštinske važnosti je svest, odnosno volja vanbračnih partnera.

1.3. Različitost polova

Različitost polova se naglašava u svakoj definiciji i braka i vanbračne zajednice u većini zemalja, a tako je i sa Republikom Srbijom. Različitost polova je

⁶ „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 18/2005, 72/2011, 6/2015.

⁷ Panov Slobodan (2010): *Porodično pravo*, Beograd, 144.

⁸ Ponjavić Zoran, navedeno delo, 120.

biološka osnova braka i vanbračne zajednice i predstavlja biološku činjenicu koja je određena glavnim ciljem braka – rađanje i podizanje dece i radi normalnog zadovoljavanja polnog nagona.⁹ Međutim, ovakvo obrazloženje pretpostavke koja je normirana kao nužan uslov punovažnosti i braka i vanbračne zajednice, a koji se može naći u gotovo celokupnoj literaturi koja se bavi materijom bračnih i vanbračnih zajednica, uz svo poštovanje i priznavanje njene logičnosti, ipak mora naići na izvesnu kritiku. U mnogim zemljama dozvoljeno je sklapanje braka i istopolnim parovima, uz šira, manja ili nikakva ograničenja. Tako u Danskoj, Holandiji, Norveškoj, Švedskoj, homoseksualne zajednice su u potpunosti izjednačene sa heteroseksualnim, dok su im u Francuskoj, Belgiji, Hrvatskoj, Španiji priznata samo izvesna prava.¹⁰ Međutim, naša kritika nema uporište u ideji da se slepo prate trendovi i rešenja razvijenih zemalja, već u samom cilju braka i definiciji homoseksualizma. Svakako da jedan od glavnih ciljeva bračne i vanbračne zajednice jeste rađanje i podizanje dece, međutim on nije i jedini. Stvaranje fizičke, emotivne, ekonomske, intelektualne zajednice u kojoj partneri nalaze moralnu, emocionalnu i finansijsku podršku, svakako predstavlja jedan od glavnih razloga zbog kojeg se parovi opredeljuju za zajednički život, a koja se može ostvariti bez obzira na godine ili pol. Sa druge strane, rađanje i podizanje dece je moguće ostvariti i u istopolnim zajednicama.¹¹

Međutim, ono što je svakako najbitnije, a što nikako da naiđe na razumevanje i prihvatanje u široj javnosti, ali i među pravnicima, jeste činjenica da homoseksualizam nije bolest već normalno ponašanje. Na osnovu odluke koja je doneta 1991. godine Svetska zdravstvena organizacija (World Health Organization – WHO) je homoseksualizam uklonila sa liste bolesti. Homoseksualizam je urođeno pravo na odabir seksualne orijentacije. To nije bolest koja se može dobiti u toku života, preneti i svakako da se ne može izlečiti. Srpsko lekarsko društvo se saglasilo sa ovom odlukom. Do donošenja najavljenih zakona i izmena koje će priznavati prava istopolnim zajednicama u našoj zemlji, makar pravnici moraju u svojim udžbenicima uskladiti definicije sa zvaničnim stavovima nadležnih organizacija.

1.4. Nepostojanje bračnih smetnji

Bračne smetnje se definišu kao činjenice ili okolnosti koje ometaju zaključnje punovažnog braka. Njima se štite interesi budućih supružnika, ali i društveni interesi. Porodični zakon u bračne smetnje ubraja: bračnost, različitost polova, nesposobnost za rasuđivanje, maloletstvo, srodstvo, nedostatak volje i starateljski odnos. Da bi zajednica života lica različitog pola mogla da bude priznata

⁹ Ibid, 84.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Roditeljski odnos se može zasnovati i pravnim putem – usvojenjem, a jedna od mogućnosti mogla bi biti i surogat majčinstvo.

vanbračnom zajednicom, neophodno je da između njih ne postoje bračne smetnje. Važno je napomenuti da je ovakvom definicijom i uslovljavanjem postojanja vanbračne zajednice nepostojanjem bračnih smetnji srušena jedna od najrasprostranjenijih zabluda. Naime, praksa obiluje slučajevima u kojima jedna osoba pored bračne zajednice ima i trajniju, stabilnu vezu sa drugom osobom. Ovakva zajednica ne predstavlja vanbračnu zajednicu zbog nepostojanja monogamnosti i ne može biti izvor prava i obaveza. Jedino su deca rođena u ovakvim zajednicama potpuno izjednačena sa decom rođenom u bračnim i vanbračnim zajednicama. Naime, bez obzira na poreklo, sva deca su pravno izjednačena i imaju isti pravni status.

2. Dejstva vanbračne zajednice

Porodični zakon Republike Srbije u čl. 4. st. 2. propisuje da vanbračni partneri imaju prava i dužnosti supružnika pod uslovima koji su predviđeni ovim zakonom. Iz ove zakonske formulacije proizilazi da su u pogledu dejstva brak i vanbračna zajednica u potpunosti izjednačene.

Pored Porodičnog zakona i neki drugi zakoni regulišu pitanja koja se odnose na prava i obaveza vanbračnih partnera.

Analizom ovih zakonskih propisa pokušaćemo da utvrdimo u kom obimu su u pogledu dejstava bračna i vanbračna zajednica stvarno izjednačene i u kom obimu su priznata prava vanbračnim partnerima.

2.1. Dejstva vanbračne zajednice na lični status vanbračnih partnera

U lični status spadaju pitanja koja se tiču ličnog imena, državljanstva i poslovne sposobnosti.

Dok brak utiče na sve elemente ličnog statusa (zaključenje braka omogućava promenu prezimena, odnosno sticanje onog koje ima supružnik; sticanje državljanstva supružnika pod određenim uslovima; sticanje potpune poslovne sposobnosti od strane maloletnika koji je navršio 16 godina emancipacijom), vanbračna zajednica ne utiče na lični status vanbračnih partnera.

Što se tiče promene prezimena, ona se vrši prilikom sklapanja braka u postupku pred matičarem.¹² S obzirom da ovog postupka nema kod zasnivanja vanbračne zajednice, niti je potrebno poštovanje neke forme, nije ni moguća promena prezimena na ovaj način. Međutim, postoji mogućnost i da vanbračni partneri nose isto prezime, ali samo ukoliko do promene dođe u skladu sa zakonom, uz poštovanje propisanih uslova.¹³

¹² Više čl. 348. Porodičnog zakona.

¹³ Više čl. 346, 347. Porodičnog zakona.

U pogledu mogućnosti dobijanja državljanstva prijemom pod olakšanim uslovima čl. 17. Zakona o državljanstvu Republike Srbije¹⁴ propisuje se da stranac može biti primljen u državljanstvo Republike Srbije pod uslovom da je najmanje tri godine u bračnoj zajednici i uz ispunjenje ostalih uslova. Ovom preciznom formulacijom isključuje se mogućnost da vanbračna zajednica bude osnov sticanja državljanstva.

Kada je u pitanju sticanje poslovne sposobnosti, zakon je takođe isključiv i propisuje da se potpuna poslovna sposobnost stiče sklapanjem braka uz dozvolu suda.¹⁵ Iz ovoga proizilazi da samo zasnivanje vanbračne zajednice ne predstavlja osnov za sticanje potpune poslovne sposobnosti licima koja su ograničeno poslovno sposobna i koja su navršila 16 godina ukoliko nisu ispunjeni drugi uslovi.¹⁶

2.2. Dejstva vanbračne zajednice u pogledu prava i dužnosti vanbračnih partnera ličnog karaktera

U pogledu dejstava ličnog karaktera, Porodični zakon predviđa za bračne partnere prava i obaveze koja se odnose na: vođenje zajednice života, poštovanje i pomaganje, izbor rada i zanimanja i mesto stanovanja i zajedničko domaćinstvo.

S obzirom da je Porodični zakon izjednačio brak i vanbračnu zajednicu u pogledu prava i obaveza možemo zaključiti da se pravila koja se tiču ličnih dejstava odnose i na vanbračne partnere. Ova pravila su imperativnog karaktera, jer ih supružnici ne mogu menjati svojom voljom, ali ona se ne mogu prinudno izvršavati. Međutim, njihovo nepoštovanje može dovesti do gubitka nekih prava koja su predviđena ovim zakonom.¹⁷

Vanbračni partneri su dužni da vode zajednički život. Zajednica života za vanbračnu zajednicu je, kako je već bilo reči, ne samo suština i sadržina već i uslov postojanja, odnosno njen prestanak dovodi do prestanka vanbračne zajednice. Za razliku od bračne zajednice, vanbračna zajednica uključuje nužno i prostornu zajednicu, odnosno identična je sa pojmom zajedničkog stanovanja i vođenja domaćinstva.¹⁸ Međutim, ovo faktičko razlikovanje bračne i vanbračne zajednice možemo izložiti kritici. Naime, zbog čega uzimati kao pravilo da nepostojanje neprekidne zajednice života dovodi do prestanka vanbračne zajednice. Pravičnije bi bilo, i u skladu sa ustavnim načelom izjednačavanja ove dve zajednice, prepustiti sudu u svakom konkretnom slučaju da oceni da li ona

¹⁴ „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 135/2004 i 90/2007.

¹⁵ Čl. 11. st. 2. Porodičnog zakona.

¹⁶ Više čl. 11. st. 3. Porodičnog zakona.

¹⁷ U čl. 151. st. 3. Porodičnog zakona propisano je da nema pravo na izdržavanje supružnik ako bi prihvatanje njegovog zahteva za izdržavanje predstavljalo očiglednu nepravdu za drugog suružnika. U očiglednu nepravdu svakako spada nepoštovanje prava i dužnosti ličnog karaktera koja su propisana ovim zakonom.

¹⁸ Cvejić-Jančić Olga (2001): *Porodično pravo-bračno pravo*, Novi Sad, 115.

postoji ili ne. U savremenim uslovima socijalne i ekonomske nesigurnosti, često su partneri odvojeni zbog različitog mesta zaposlenja, ili školovanja. Međutim, ukoliko vikende provode zajedno, godišnje odmore, ukoliko planiraju zajedničku budućnost i ukoliko se za vreme koje nisu odvojeni opravdanim okolnostima ponašaju kao vanbračni partneri, u takvim situacijama, trebalo bi priznati postojanje vanbračne zajednice, a u slučaju eventualnih sporova oko zajedničke imovine ili izdržavanja, trebalo bi smatrati da je vanbračna zajednica postojala i za vreme njihove faktičke razdvojenosti. Porodični zakon propisuje da su supružnici dužni da vode zajednički život i da se uzajamno poštuju i pomažu. Obaveza uzajamnog pomaganja i poštovanja podrazumeva međusobno pružanje emocionalne, moralne i ekonomske podrške, kao i uvažavanje međusobnih potreba, želja i sklonosti. Vanbračni partneri su nezavisni u izboru rada i zanimanja. Nezavisnost u pogledu izbora rada i zanimanja je posledica principa ravnopravnosti koji se manifestuje u bračnom pravu kroz ličnu i ekonomsku samostalnost vanbračnih partnera.

2.3. Izdržavanje vanbračnih partnera

U pogledu prava na izdržavanje, vanbračna zajednica je u potpunosti izjednačena sa bračnom. Porodični zakon ovo izričito i formuliše u čl. 152.: „Vanbračni partner koji nema dovoljno sredstava za izdržavanje, a nesposoban je za rad ili nezaposlen, ima pravo na izdržavanje od drugog vanbračnog partnera srazmerno njegovim mogućnostima. Na izdržavanje vanbračnog partnera shodno se primenjuju odredbe ovog zakona o izdržavanju supružnika“. Iz ove zakonske formulacije proizilazi da su i uslovi pod kojima se može ostvariti pravo na izdržavanje isti između bračnih i vanbračnih partnera. Pored postojanja objektivnih pretpostavki, nepostojanja dovoljno sredstava za život i nezaposlenosti ili nesposobnosti za rad, zahteva se i jedna subjektivna. Ukoliko bi davanje izdržavanja predstavljalo očiglednu nepravdu za partnera koji daje izdržavanje, sud može odbiti zahtev za izdržavanjem. Očigledna nepravda predstavlja pravni standard čije će postojanje sud ceniti u svakom konkretnom slučaju. U očiglednu nepravdu se mogu ubrojiti, primera radi, situacije u kojima je vanbračni partner koji zahteva izdržavanje doveo samog sebe u nemogućnost da se izdržava, ili se grubo ponašao prema partneru, ili je napustio zajednicu i dr. Izdržavanje između vanbračnih partnera je moguće i nakon prestanka vanbračne zajednice. U ovom slučaju, tužba za izdržavanje se može podneti u roku od godinu dana od dana prestanka zajednice života vanbračnih partnera. Dužina izdržavanja se određuje sudskom odlukom na određeno vreme, koje najduže može biti pet godina posle prestanka vanbračne zajednice. Izuzetno, izdržavanje se može produžiti i posle isteka pet godina, ukoliko naročito opravdane okolnosti sprečavaju vanbračnog partnera da radi.

3. Roditeljsko pravo vanbračnih partnera

Ustav Republike Srbije kao i Porodični zakon, izjednačavaju decu rođenu u braku i van braka u pogledu svih prava i obaveza.

Takođe, postoji i analogna primena propisa koji se odnose na vršenje roditeljskog prava bračnih partnera. Vanbračni partneri imaju pravo i dužnost da čuvaju, podižu, vaspitavaju, obrazuju, zastupaju, izdržavaju i upravljaju i raspolazu imovinom svoje dece. Oni to čine zajednički i sporazumno, ili samostalno u zakonom predviđenim slučajevima.¹⁹

Ipak, u pogledu utvrđivanja očinstva postoji razlika. Naime, po zakonu, ocem deteta koje je rođeno u braku smatra se muž majke deteta. Ocem deteta koje je rođeno van braka smatra se muškarac čije je očinstvo utvrđeno priznanjem, odnosno čije je očinstvo utvrđeno pravnosnažnom sudskom presudom.²⁰ Postupak je nešto komplikovaniji jer nema pretpostavke o očinstvu vanbračnog partnera, već je neophodno njegovo priznanje pred nadležnim organima. Izuzev u slučaju rođenja deteta uz biomedicinsku pomoć, ukoliko je vanbračni partner dao svoju saglasnost, važiće pretpostavka o njegovom očinstvu.

4. Imovinski odnosi vanbračnih partnera

Po pitanju imovinskih odnosa, Porodični zakon u potpunosti izjednačava vanbračne partnere sa bračnim.

U čl. 191. Porodičnog zakona izričito je propisano da imovina koju su vanbračni partneri stekli radom u toku trajanja zajednice života u vanbračnoj zajednici, predstavlja njihovu zajedničku imovinu. Na imovinske odnose vanbračnih partnera shodno se primenjuju odredbe Porodičnog zakona o imovinskim odnosima supružnika. Imovina koju su vanbračni partneri stekli pre braka ili u toku braka deobom zajedničke imovine, odnosno nasleđem, poklonom ili drugim pravnim poslom kojim se pribavljaju isključivo prava, predstavlja njegovu posebnu imovinu i svaki supružnik samostalno upravlja i raspolaže njome. Zajedničkom imovinom upravljaju i raspolazu zajednički. Vanbračni partneri svoje imovinske odnose mogu urediti i ugovorom. Pri regulisanju svojih imovinskih odnosa oni su potpuno slobodni u granicama imperativnih propisa, javnog poretka i dobrih običaja. Za zaključenje ovih ugovora nadležan je javni beležnik.

Vanbračni partner koji vrši roditeljsko pravo nad zajedničkim detetom ima pravo stanovanja na stanu čiji je vlasnik drugi roditelj deteta, ako on i dete nemaju pravo svojine na useljivom stanu.

¹⁹ Više čl. 77. i 78. Porodičnog zakona.

²⁰ Čl. 45. Porodičnog zakona.

5. Naslednopravni odnosi vanbračnih partnera

Vanbračni partneri u Republici Srbiji nemaju pravo na međusobno nasleđivanje. Ovo predstavlja jedan od najvećih propusta u materiji regulisanja vanbračnih zajednica kojim se vrši diskriminacija vanbračnih partnera i onemogućava ostvarivanje njihovih prava. Naime, Zakon o nasleđivanju Republike Srbije²¹ u krug zakonskih naslednika ne ubraja vanbračne partnere, već samo bračne drugove. Jedina mogućnost koja njima ostaje jeste nasleđivanje po osnovu zaveštavanja. U praksi sudovi postupaju u skladu sa Zakonom o nasleđivanju i vanbračnim partnerima ne priznaju pravo da budu zakonski naslednici.²²

Međutim ako uzmemo u obzir Ustav Republike Srbije i Porodični zakon koji izjednačavaju bračne i vanbračne partnere postavlja se pitanje da li možda sudovi ovakvim postupanjem ne krše Ustav i zakone? S obzirom da su Ustav i Porodični zakon doneti posle Zakona o nasleđivanju, da li nadležni organi trebaju da tumače odredbe zakona koji su ranije doneti i koji nisu imali izmene tako da budu u skladu sa čl. 62. st. 5. Ustava Republike Srbije i čl. 4. st. 2. Porodičnog zakona. Jer i sam Porodični zakon koristi termin supružnici, ne i vanbračni partneri. U čl. 4. oni su suštinski izjednačeni, pitanje terminologije i ostaje samo to.

Možda bi rešenje bilo i mišljenje nadležnog ministarstva koje bi rešilo propuste u zakonskim propisima. Takav je slučaj bio i sa Mišljenjem Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike, koje je zauzelo stav da je obaveza poslodavca da zaposlenom, u slučaju smrti vanbračnog druga sa kojim živi u skladu sa zakonom uspostavljenoj vanbračnoj zajednici, isplati naknadu troškova pogrebnih usluga.²³ Ovo mišljenje obrazloženo je na sledeći način: „Zakonom o radu²⁴ u čl. 119. st. 1. tač. 2. propisano je da je poslodavac dužan da isplati, u skladu sa opštim aktom, zaposlenom naknadu troškova pogrebnih usluga u slučaju smrti člana uže porodice, a članovima uže porodice u slučaju smrti zaposlenog. Članom 119. stav 4. Zakona o radu propisano je da se članovima uže porodice smatraju bračni drug i deca zaposlenog. Porodični zakon u članu 4. stav 1. definiše pojam vanbračne zajednice kao trajniju zajednicu života muškarca i žene, između kojih nema bračnih smetnji i koji imaju prava i dužnosti pod istim uslovima koji su zakonom propisani za supružnike”.

Prema tome, ako je vanbračna zajednica uspostavljena u skladu sa zakonom, bračni i vanbračni drug su po pravima izjednačeni, pa i u smislu člana 119. stav 4. Zakona, obaveza je poslodavca da zaposlenom, u slučaju smrti vanbračnog druga sa kojim živi u skladu sa zakonom uspostavljenoj vanbračnoj zajednici, isplati naknadu troškova pogrebnih usluga.

²¹ „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 46/95, 101/2003, 6/2015.

²² Rešenje Okružnog suda u Čačku, Gž. 454/2007 od 18.04.2007.

²³ Mišljenje Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike, br. 011-00-514/2006-02 od 24.8.2006. godine

²⁴ „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 i 75/2014.

6. Ostalo zakonodavstvo u vezi sa statusom vanbračnih partnera

Vanbračna zajednica se, pored Porodičnog zakona, pominje izričito i u nekim drugim zakonima kojima su priznata pojedina prava vanbračnim partnerima.

Zakon o obligacionim odnosima Republike Srbije²⁵ priznaje vanbračnom drugu, ako je između njega i umrlog, odnosno povređenog, postojala trajnija zajednica života, pravo na pravičnu novčanu naknadu za pretrpljene duševne bolove usled smrti i teškog invaliditeta.²⁶ U praksi, sudovi postupaju u skladu sa ovom zakonskom odredbom, te postoje brojne sudske presude kojima je priznato ovo pravo i vanbračnim partnerima.²⁷

Takođe, Zakon o obligacionim odnosima pominje vanbračne partnere i u delu koji se odnosi na zastarevanje. U čl. 381. st. 4. propisuje da zastarevanje ne teče između dva lica koja žive u vanbračnoj zajednici, dok ta zajednica postoji. Ova odredba ima značaj u praksi kod ostvarivanja prava na izdržavanje između vanbračnih partnera, jer dospeli a neisplaćeni obroci ne zastarevaju.

Zakon o zdravstvenom osiguranju²⁸ ubraja vanbračne partnere u članove uže porodice osiguranika i izričito im priznaje pravo na obavezno zdravstveno osiguranje utvrđeno ovim zakonom. Vanbračni partner se smatra članom uže porodice, u smislu ovog zakona, ako sa osiguranikom živi u vanbračnoj zajednici najmanje dve godine pre dana podnošenja prijave na osiguranje.²⁹

Zakon o lečenju neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutog oplođenja³⁰ priznaje i vanbračnim partnerima pravo na lečenje neplodnosti. Jedini dodatni uslov koji zahteva za vanbračne partnere jeste da je zajednica života postojala u momentu unošenja polnih ćelija, odnosno embriona u telo žene.³¹

Zakon o socijalnoj zaštiti³² priznaje pravo na socijalnu zaštitu i vanbračnim partnerima. Porodicom u smislu ostvarivanja prava na socijalnu pomoć, smatra se i vanbračni partner.³³

²⁵ „Službeni list Savezne Federativne Republike Jugoslavije“, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, „Službeni list Savezne Republike Jugoslavije“, br. 31/93 i „Službeni list Srbije i Crne Gore“, br. 1/2003 – Ustavna povelja.

²⁶ Čl. 201. Zakona o obligacionim odnosima Republike Srbije.

²⁷ Presuda Saveznog suda Gzc. 2/02 od 13.06.2002.

²⁸ „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 107/2005, 109/2005-ispr., 57/2011, 110/2012-odlu-ka US, 119/2012, 9/2014, 123/2014, 126/2014-odlu-ka US i 106/2015.

²⁹ Čl. 24. Zakona o zdravstvenom osiguranju.

³⁰ „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 72/2009.

³¹ Zakon o lečenju neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutog oplođenja (2009) čl. 26.

³² „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 24/2011.

³³ Čl. 81. Zakona o socijalnoj zaštiti.

Zakon o osnovnim pravima boraca, vojnih invalida i porodica palih boraca³⁴ u čl. 13. priznaje vanbračnim partnerima prava iz ovog zakona i smatra ih porodicom palih boraca, ukoliko su sa njim živeli u vanbračnoj zajednici do njegove smrti i ako imaju zajedničko dete.

Krivični zakonik Republike Srbije³⁵ u čl. 190. sankcioniše kao krivično delo vanbračnu zajednicu punoletnog lica sa maloletnim, i propisuje kaznu do pet godina. Istom kaznom će se kazniti i roditelj, usvojilac ili staralac koji omogućiti punoletnom licu da živi u vanbračnoj zajednici, ili ga navede na to. Ako je delo učinjeno iz koristoljublja, učinilac će se kazniti zatvorom od šest meseci do pet godina. Ako se brak zaključi, gonjenje se neće preduzeti ili će se obustaviti.

Zakon o krivičnom postupku Republike Srbije pominje vanbračne partnere u više članova: u materiji oslobađanja od dužnosti svedočenja, podnošenja predloga za krivično gonjenje, odnosno privatne tužbe, nastavljanja postupka nakon smrti oštećenog ili privatnog tužioca, prava na posete i dr.³⁶

7. Raskid vanbračne zajednice

Za razliku od bračne zajednice, za koju je predviđen obavezan formalan način prestanka, za vanbračnu zajednicu se ne zahteva nikakva forma za sklapanje, pa samim tim ni za prestanak. Nadležni organi ne vode nikakve evidencije o sklapanju i postojanju ovakvih zajednica, pa nije potrebno ni njihovo brisanje. To znači da nije potrebno posredovanje nadležnih organa prilikom njihovog raskida. Dovoljna je volja vanbračnih partnera da ne žele više zajednički život. Međutim, prilikom raskida vanbračne zajednice, kao i prilikom raskida bračne, odnosi se narušavaju i otvaraju se brojna pitanja čije rešavanje zahteva učešće nadležnih organa. Pogotovo ako je zajednica duže trajala, u toku nje vanbračni partneri stvarali zajedničku imovinu, a naročito ako imaju zajedničke dece. Ukoliko nemaju zajedničke imovine i zajedničke dece, ili imaju, ali postoji sporazum oko rešavanja svih pitanja vezanih za međusobne lične i imovinske odnose, postupak je jednostavan, bez ikakvih formalnosti. Međutim, ukoliko vanbračni partneri ne mogu sporazumno rešiti novonastala sporna pitanja, neophodno je vođenje odgovarajućih sudskih postupaka.

U slučaju da postoje zajednička deca a vanbračni partneri se ne mogu sporazumeti o vršenju roditeljskog prava, neophodno je podići tužbu za vršenje roditeljskog prava nadležnom sudu u skladu sa zakonom.³⁷

³⁴ „Službeni list Savezne Republike Jugoslavije”, br. 24/98, 29/98 i 25/00, kao i u „Službenom glasniku Republike Srbije”, br. 101/05 i 111/09.

³⁵ „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 85/2005-ispr., 107/2005-ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.

³⁶ Više čl. 104, 55, 60, 182. Zakona o krivičnom postupku.

³⁷ Više čl. 264. Porodičnog zakona.

Ukoliko vanbračni partneri poseduju zajedničku imovinu a ne mogu se sporazumeti oko podele iste, neophodno je pokretanje sudskog postupka za deobu imovine.³⁸

8. Problemi u praksi

Jedan od najvećih problema sa kojima se vanbračni partneri susreću u praksi jeste dokazivanje postojanja zajednice života. Ovo je suštinsko pitanje, jer od toga zavisi da li će zakon prepoznati jednu zajednicu muškarca i žene kao vanbračnu zajednicu i priznati sva prava i obaveze koja proizilaze iz njenog postojanja o kojima je pisano u radu. Ovo je takođe i najveći problem, jer kao što je već napomenuto, za razliku od bračne zajednice, o vanbračnoj se ne vodi nikakva evidencija, niti se zahteva forma za njeno sklapanje, odnosno prijavljivanje nadležnim organima.

Postoji više načina kojima se može dokazivati postojanje zajednice života. Najpre, svedocima koji su mogli neposrednim opažanjem da se uvere u postojanje iste. To su, najčešće, osobe koje žive u najbližoj okolini i koji su svakodnevno bili svedoci spoljašnje, faktičke manifestacije zajednice života vanbračnih partnera. Zajednicu je moguće dokazivati i potvrdama o prebivalištu, odnosno poklapanje adrese partnera, uz svedoke koji potvrđuju i njeno faktičko postojanje, nesumnjivo može biti dokaz koji će omogućiti ostvarivanje prava vanbračnim partnerima.

Pored problema dokazivanja postojanja zajednice života, veliki problem je i utvrđivanje momenta nastanka i prestanka vanbračne zajednice. Ova dva vremenska trenutka su od značaja za ostvarivanje brojnih prava, ali i dokazivanje određenih činjenica. Tako na primer, posebnom imovinom vanbračnog partnera se smatra imovina koja je stečena pre nastanka vanbračne zajednice, vanbračni partner odgovara za sopstvene obaveze koje je preuzeo pre zasnivanja vanbračne zajednice. U praksi se javlja problem i po pitanju izdržavanja vanbračnih partnera. Zakon propisuje da dužina izdržavanja iznosi pet godina od prestanka zajednice. Kao što je već napomenuto u radu, za razliku od bračne, za prestanak vanbračne zajednice se ne zahteva nikakva forma, već ona prestaje voljom bračnih partnera, stoga se u praksi javlja problem utvrđivanja momenta prestanka vanbračne zajednice. Ovaj trenutak može biti čak i sporniji od samog trenutka njenog nastanka. Takođe, dilema postoji i oko redosleda izdržavanja. Naime, među krvnim srođnicima, dužnik izdržavanja se određuje prema pravilima naslednog prava o zakonskim naslednim redovima. Supružnik je, kao dužnik izdržavanja, prvoobavezni zakonski naslednik. Međutim, kako Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, a i sama sudska praksa, ne priznaju vanbračnog partnera kao zakonskog naslednika, postavlja se pitanje da li on može biti dužnik izdržavanja.³⁹

³⁸ Više čl. 180.-187. Porodičnog zakona.

³⁹ anov Slobodan (2010): *Porodično pravo*, Beograd, 148.

Da bi se vanbračni partner smatrao članom porodice, u smislu dokazivanja svojstva osiguranika kod Fonda zdravstvenog osiguranja, potrebna je, pored ostalog, izjava vanbračnih partnera da zajednica života traje najmanje dve godine i izjava dva svedoka o postojanju vanbračne zajednice, koja je overena kod nadležnog opštinskog organa, odnosno suda.⁴⁰

Jedan od problema koji se javljaju u praksi u vidu diskriminacije vanbračne zajednice, jeste nepriznavanje prava na oslobođenje od plaćanja poreza na prenos apsolutnih prava kod kupovine prve nekretnine. Zakonom o porezima na imovinu⁴¹ u čl. 23. st. 1. predviđeno je plaćanje poreza na prenos apsolutnih prava kod prenosa uz naknadu prava svojine na nepokretnostima. Čl. 31a predviđa da se porez na prenos apsolutnih prava ne plaća na prenos prava svojine na stanu ili porodičnoj stambenoj zgradi, odnosno svojinskom udelu na stanu ili porodičnoj stambenoj zgradi fizičkom licu koje kupuje prvi stan, za površinu koja za kupca prvog stana iznosi do 40 m² i za članove njegovog porodičnog domaćinstva koji od 1. jula 2006. godine nisu imali u svojini, odnosno susvojini stan na teritoriji Republike Srbije do 15 m² po svakom članu, pod određenim uslovima. Porodičnim domaćinstvom kupca prvog stana, u smislu stava 1. ovog člana, smatra se zajednica života, privređivanja i trošenja prihoda kupca prvog stana, njegovog supružnika, kupčeve dece, kupčevih usvojenika, dece njegovog supružnika, usvojenika njegovog supružnika, kupčevih roditelja, njegovih usvojitelja, roditelja njegovog supružnika, usvojitelja kupčevog supružnika, sa istim prebivalištem kao kupac prvog stana.

Iz ovog proizilazi da se, u smislu ostvarivanja prava na poresko oslobođenje od poreza na prenos apsolutnih prava kod kupovine stana, članom porodičnog domaćinstva ne smatra vanbračni partner kupca prvog stana. Ovakav stav zauzelo je i Ministarstvo finansija svojim Rešenjem br. 430-03-00416/2011 od 9.09.2011. god.

Svakako jedan od najvećih i najčešćih problema sa kojima se vanbračni partneri susreću u praksi, pored nemogućnosti nasleđivanja, jeste neostvarivanje prava na porodičnu penziju preminulog vanbračnog partnera.

Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju⁴² u čl. 28. izričito predviđa lica koja se u smislu ovog zakona smatraju članovima porodice umrlog osiguranika i koja imaju pravo na porodičnu penziju, i to su: bračni drug, deca (rođena u braku ili van braka ili usvojena, pastorčad koju je osiguranik, odnosno korisnik prava izdržavao, unučad, braća i sestre i druga deca bez roditelja, odnosno deca koja imaju jednog ili oba roditelja koji su potpuno nesposobni za rad, a koju je

⁴⁰ Republički fond za zdravstveno osiguranje <http://www.rfzo.rs/download/Izdavanjeknjizice.pdf>, (19.01.2016).

⁴¹ „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 26/2001, „Službeni list Savezne Republike Jugoslavije“, br. 42/2002, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 80/2002, 135/2001, 61/2007, 5/2009, 101/2010, 24/2011, 78/2011, 57/2012, 47/2013 i 68/2014.

⁴² „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 34/2003, 64/2004, 84/2004, 85/2005, 101/2005, 63/2006, 107/2009, 110/2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014 i 142/2014.

osiguranik, odnosno korisnik prava izdržavao), roditelji (otac i majka, očuh i maćeha i usvojioci) koje je osiguranik, odnosno korisnik prava izdržavao. Iz ove zakonske odredbe proizilazi da se vanbračni partneri ne smatraju, u smislu ovog zakona, članovima porodice umrlog osiguranika, i nemaju pravo na porodičnu penziju. Praksa obiluje slučajevima u kojima su vanbračni partneri koji su živeli u zajednici po nekoliko decenija ostajali bez ikakvog prihoda nakon smrti svog partnera. Ustavni sud je 30. juna 2011. godine odbio inicijativu kojom je traženo da se član 28. Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju proglasi neustavnim. On je to učinio zato što nema ovlašćenje zakonodavca („Ustavni sud... *ne stvara normu... [, on]...nema ulogu i ovlašćenje tzv. pozitivnog zakonodavca...*”). U obrazloženju, Ustavni sud je dalje izneo sledeće mišljenje:

„... Ustavni sud primećuje da Ustav... utvrđuje da je vanbračna zajednica jednaka kao i brak u skladu sa zakonom... zbog toga je... odlučio da uputi dopis... Skupštini u kom će ukazati na potrebu da se osporene odredbe člana 28... usklade...sa Ustavom i ratifikovanim međunarodnim instrumentima.”⁴³

Prema čl. 176. st. 2. Porodičnog zakona, kada je upis u javne registre izvršen na ime jednog supružnika, smatra se da je upis izvršen na ime oba supružnika. Sticalac prava koje je upisano u javne registre može lako da proveri da li je lice koje je upisano kao titular prava u braku ili ne. Međutim, s obzirom da registracije vanbračnih zajednica nema, lako može doći do izigravanja prava drugog vanbračnog partnera koji nije upisan kao vlasnik nekretnine koja je stečena za vreme trajanja vanbračne zajednice.

Zaključna razmatranja

Analizom zakonskih propisa Republike Srbije autor je nastojao da utvrdi u kom obimu su, u pogledu dejstava, bračna i vanbračna zajednica izjednačene i u kom obimu su priznata prava vanbračnim partnerima. Međutim, zaključak do kog je autor došao, a na koji nailaze i sami vanbračni partneri u praksi, jeste da između njih ne postoji ni pravna ni faktička jednakost. Ustav i Porodični zakon Republike Srbije su u potpunosti izjednačili bračnu i vanbračnu zajednicu. Međutim, u praksi vanbračni partneri mnoga svoja prava ne mogu ostvariti. Naime, to je posledica činjenice da u mnogim zakonima, pojam vanbračne zajednice i vanbračnih partnera terminološki nije uveden. To dovodi do toga da im u praksi nadležni organi negiraju prava koja su inače tim zakonima garantovana bračnim partnerima. Kao što je već predloženo u radu, iako postoje i druga rešenja, najbolje bi bilo izvršiti odgovarajuće izmene pomenutih zakona. Na ovaj način bi se zakoni usaglasili sa Ustavom i postigla pravna sigurnost.

⁴³ Paragraf.rs/zastupnik. „Predstavka Danica Radovanović i Ružica Petrović protiv Srbije”. <http://www.paragraf.rs/zastupnik/17079.htm>, (22.01.2016).

U našem društvu postoji negativan stav prema vanbračnim zajednicama koji je posledica patrijarhalnih shvatanja i običaja, koji su i dalje veoma izraženi i uticajni u našoj sredini. Međutim, ne možemo izložiti ozbiljnoj kritici ovu ustanovu porodičnog prava. Ovaj društveni odnos nije ni u čemu suprotan osnovnim moralnim principima na kojima počiva naše društvo. Nisu suprotni ni motivi vanbračnih partnera da zasnivaju ove zajednice, odnosi koji nastaju njenim formiranjem, ali ni sam način zasnivanja vanbračne zajednice.⁴⁴ Naime, suština i bračne i vanbračne zajednice jeste ista, međutim, pre nego što stupe u brak, jedan par će dobro razmisliti, što će pre svega predupređiti ishitrene odluke, prerana stupanja u zajednicu bez ozbiljnih namera koja neminovno vode raskidima. Takođe, nadležni organi proveravaju ispunjenost uslova što štiti društvene i individualne interese. Kod vanbračnih zajednica se ne zahteva nikakva forma ni za sklapanje, ni za raskid. Ovo dovodi do toga da će parovi nesmotrenije zasnivati ovakve zajednice, koje od samog početka imaju slabije šanse za opstanak. Sa druge strane, vanbračni partneri trebaju unapred razmišljati o eventualnom raskidu, da čuvaju račune o kupljenim stvarima. Sve ovo može zasejati klicu razdora.

Lični stav autora jeste da prednost ipak daje bračnim zajednicama. Međutim, ono što je najbitnije, sa pravne tačke, jeste da je Ustav Republike Srbije izjednačio vanbračnu zajednicu sa bračnom. Stoga je neophodno, zbog pravne sigurnosti i pravne hijerarhije usaglasiti zakone koji reglišu ovu materiju sa Ustavom.

„Papir ne znači ništa“ je čuvena rečenica kojom vanbračni partneri misle da najsazetije i suštinski obrazlažu svoje razloge zbog kojih se nisu opredelili za brak. On nije dokaz nečije ljubavi, niti garancija da će jedna zajednica opstati, ali pruža izvesnu sigurnost i svakako da ne guši slobodu i individualnost bračnih partnera.

Literatura

- Kvaček-Stanić Gordana (2014): *Porodično pravo*, Novi Sad.
- Ponjavić Zoran (2007): *Porodično pravo*, Kragujevac.
- Draškić Marija (1998): *Porodično pravo*, Beograd.
- Cvejić-Jančić Olga (2001): *Porodično pravo – bračno pravo*, Novi Sad.
- Panov Slobodan (2010): *Porodično pravo*, Beograd.
- Svorcan Slobodan (1999): *Nasledna prava bračnog i vabračnog partnera*, Kragujevac.
- Porodični zakon Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br 18/2005, 72/2011, 6/2015.
- Zakon o državljanstvu Republike Srbije, „Sl. glasnik RS“, br. 135/2004 i 90/2007.

⁴⁴ Svorcan Slobodan (1999): *Nasledna prava bračnog i vanbračnog partnera*, Kragujevac, 167.

- Zakon o radu Republike Srbije, "Službeni glasnik RS", br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 i 75/2014.
- Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, "Službeni glasnik RS", br. 46/95, 101/2003, 6/2015.
- Zakon o obligacionim odnosima Republike Srbije, „Sl. list SFRJ“, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, „Sl. list SRJ“, br. 31/93 i „Sl. list SCG“, br. 1/2003 – Ustavna povelja.
- Zakon o zdravstvenom osiguranju Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br. 107/2005, 109/2005-isp., 57/2011, 110/2012-odluka US, 119/2012, 9/2014, 123/2014, 126/2014-odluka US i 106/2015.
- Zakon o lečenju neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutog oplođenja Republike Srbije "Službeni glasnik RS", br. 72/2009.
- Zakon o socijalnom osiguranju Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br. 24/2011.
- Zakon o osnovnim pravima boraca, vojnih invalida i porodica palih boraca republike Srbije, „Sl. list SRJ“, br. 24/98, 29/98 i 25/00, kao i u „Sl. glasniku RS“, br. 101/05 i 111/09.
- Krivični zakonik Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005-isp., 107/2005-isp., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.
- Zakon o porezima na imovinu Republike Srbije, „Sl. glasnik RS“, br. 26/2001, „Sl. list SRJ“, br. 42/2002, „Sl. glasnik RS“, br. 80/2002, 135/2001, 61/2007, 5/2009, 101/2010, 24/2011, 78/2011, 57/2012, 47/2013 i 68/2014.
- Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju Republike Srbije, „Sl. glasnik RS“, br. 34/2003, 64/2004, 84/2004, 85/2005, 101/2005, 63/2006, 107/2009, 110(2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014 i 142/2014.
- Izvor: Beta, EurActiv. „U vanbračnoj zajednici živi 3.83% građana Srbije“, file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator/Desktop/U%20vanbra%C4%8Dnoj%20zajednici%20%C5%BEivi%203,83%25%20gra%C4%91ana%20Srbije%20_%20EurActiv%20Srbija.htm (5.01.2016).
- Republički fond za zdravstveno osiguranje <http://www.rfzo.rs/download/Izdavanjeknjizice.pdf>, (19.01.2016).
- Paragraf.rs/zastupnik. „Predstavka Danica Radovanović i Ružica Petrović protiv Srbije”. <http://www.paragraf.rs/zastupnik/17079.htm>, (22.01.2016).

DRAGANA RANĐELOVIĆ, PhD, ASSISTANT PROFESSOR

Department of Law Sciences, University of Novi Pazar, Novi Pazar, Serbia

NON-MARITAL COHABITATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Non-marital cohabitation, as a community of life of two people connected only by the feeling of love and desire for living together, without form and registration, is an institution as old as marriage. Throughout history, attitude of the legislator has been changing from forbidding to ignoring it. In our society there is a negative attitude towards non-marital cohabitations, which is the result of patriarchal ideas and customs. However, the Constitution of the Republic of Serbia and the Family Law equate marriage and non-marital cohabitation. In this paper, the author will try to determine to what extent in terms of effects the marital and non-marital cohabitation are equal, or to what extent the rights of non-marital partners are recognized. The subject of analysis are primarily the Constitution and Family law, but also many other regulations governing the issues relating to the rights and obligations of non-marital cohabitation partners. In fact, although Family law equalizes marriage and non-marital cohabitation, they are not equal either de facto or de jure. The autor will try to point out the deficiencies in the legal regulations, the practical problems and suggest possible and better solutions.

Key words: *non-marital cohabitation, effects of non-marital cohabitation, rights and obligations of non-marital cohabitation partners, the inheritance rights of non-marital cohabitation partners, alimention of non-marital cohabitation partners.*

Pregledni naučni članak
Primljen 27.12.2016.
Dorađen 20.03.2017.
Odobren 17.05.2017.

RAZVOJ I IMPLEMENTACIJA ZAKONODAVSTVA SISTEMA DRŽAVNE BRIGE O PORODICI I DECI U OKVIRE SAVREMENOG PORODIČNOG ŽIVOTA

Promenjeno okruženje modernih društava proisteklo iz novih uslova savremenog načina života, tržišnih poremećaja, kao i prilagođavanja evropskim standardima i procesima, neminovno je postavilo nove zahteve pred porodicu. Posebno se ti zahtevi oštro postavljaju pred njene najvažnije funkcije, rađanje i vaspitanje dece, na koje se ovaj rad prvenstveno fokusira. Negativni demografski trendovi u Srbiji, naročito upozoravaju na opasnost proisteklu iz nepravovremenog prilagođavanja zakonske regulative novim okolnostima.

Državna pomoć na ovom planu je istorijski utemeljena i opravdana, ali modalitet realizacije nužno mora biti transformisan u potpuno decentralizovan system, tako da on u potpunosti bude dostupan građanima (budućim ili sadašnjim roditeljima), kako u pogledu informacija, tako i u sprovođenju usluga i mera državne socijalne i populacione politike, kao i novim modelima u vaspitanju i obrazovanju naraštaja.

Otvorenost i dostupnost sva tri aktera, porodice, centralnih i lokalnih vlasti za saradnju na ovom planu, od krucijalnog je značaja za unapređivanje kvaliteta porodičnog života i implementiranje novih zakonskih rešenja, što je anketno istraživanje sprovedeno na roditeljima i dokazalo.

Ključne reči: porodica, državna briga o porodici i deci, lokalna samouprava.

* Ana Grbić, docent, Pravni fakultet, Univerzitet "Džon Nezbit", Beograd,
e-mail: agrbic@naisbitt.edu.rs

** Jelena Vuković, asistent, Pravni fakultet, Univerzitet "Džon Nezbit", Beograd,
e-mail: jvukovic@naisbitt.edu.rs

1. Uvodno razmatranje

Porodica predstavlja osnovni element društva. Ona čini rasadnik vrednosnih, etičkih, edukativnih funkcija društva, dajući pojedincu, kako samostalno, tako i u okviru nje, psihološku stabilnost i moralni koordinatni sistem. Te funkcije ona ostvaruje, pre svega, putem svoje biološke, psihološke i socijalizatorske uloge u društvu. Međutim, ako ove uloge zataje, ako reproduktivni trendovi u društvu dovedu do redukcije ovih osnovnih uloga porodice, što se nažalost dešava u Srbiji, ali i u nekim drugim evropskim zemljama, onda sistem društvene brige o porodici i deci treba da predstavlja jednu od važnijih, ako ne i najvažniju aktivnost države, rečju, neophodni katalizator regeneracije društvenog tkiva. Pejzaž moderne porodice oslikan je, osim negativnim demografskim trendovima (u Srbiji je od 169 gradova-opština samo 7 sa pozitivnim prirodnim priraštajem)¹ i povećanom stopom razvoda, ali i uopšte brojem zaključenih brakova, te se ona može i definisati kao kohabitacija minimum jednog roditelja i jednog deteta.

U radu smo praćenjem razvoja zakonodavstva iz ove oblasti prikazali institucije, instrumente i mere koji omogućavaju realizovanje osnovnih funkcija porodice - biološko-reproduktivne, psihološke i vaspitno-socijalizatorske, a potom smo empirijskom evaluacijom mera na nivou lokalne samouprave, sagledali adekvatne indikatore za konstituisanje šireg dijapazona društvenih usluga koje mogu da odgovore specifičnostima modernog načina života. Takođe, prezentovali smo nove institucionalne oblike, aktivnosti i mere, koordinisane odgovarajućim pravnim okvirom kao rezultat prethodne analize, koji treba da realizuju potpuniju brigu o porodici i deci i obezbede brži lokalni razvoj Republike Srbije. Istraživanje je izvršeno u vidu standardizovane ankete, statistički obrađene u programu SPSS na uzorku od 600 roditelja oba pola iz različitih socio-ekonomskih regiona RS.

2. Začeci društvene brige o porodici i deci

Istorijski razvoj sistema društvene brige o porodici i deci možemo ozbiljnije sagledati tek u razdoblju od kraja XIX i početka XX veka, posebno posle Prvog svetskog rata. Začetak društvene brige otpočeo je 1865. Godine, kada je u Beogradu osnovana prva privatna „mala škola“, pod nazivom „Privatna škola za mušku i žensku decu od 4 do 7 godina starosti za obučavanje u čitanju i pisanju i molitvi na srpskom jeziku“. Broj dece varirao je tokom godine, u proseku 10 (po petoro dece muškog i ženskog pola) „sa osnovnom svrhom pripreme za osnovnu školu.“² Sledi osnivanje ostalih privatnih obdaništa, uglavnom u verskim for-

¹ Saopštenje za javnost :Vitalni događaji u Republici Srbiji od 30.6.2016, *Republički zavod za statistiku*, Beograd, 3

² Izveštaj Uprave grada od 19.1.1871. Arhiv Srbije, fond Ministarstva prosvete, FIII, 177, Beograd

mama obrazovanja u Beogradskom okrugu, a potom i u Šapcu, Zaječaru i Nišu. Međutim, nije ih pratila blagonaklonost vlasti toga vremena „prvenstveno zbog učenja nemačkih i francuskih dečijih pesama na uštrb srpske literature, ali i tradicionalnih krutih shvatanja“³. Osnivanje ustanova prati i razvoj pisane misli iz ove oblasti. Članak izdat 1858. godine nepotpisanog autora u listu *Rodoljubac* pod nazivom „Škole za malu decu“, ističe da je država ta koja započeto porodično vaspitanje „dovršuje“.⁴ Po prvi put su i postavljena pitanja o nužnosti ovakvih ustanova, njihovom programu, dečijoj psihologiji i praktičnim savetima za negu i vaspitanje dece, što možemo sagledati na osnovu *Materinskog lista*, časopisa namenjenog vaspitanju predškolske dece iz 1901. godine.

U zakonskoj regulativi, zabavišta su prvi put spomenuta u Zakonu o narodnim školama iz 1898. godine, u kojem im je kao zadatak istaknuto da „zabavom podučavaju decu, mušku i žensku, uzrasta od navršene 5 do 7 godine i da ih pripremaju za učenje u osnovnoj školi“⁵.

Prvo državno zabavište osnovano je 1902. godine u Beogradu, ali do I sv. rata njihov broj nije značajnije porastao. Nakon ujedinjenja 1918. i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izražena su nastojanja da se stvori jedinstvena obrazovno - vaspitna politika. Izgpađene su osnove sistema državne intervencije na ovom polju, i pored toga što se najveći broj aktivnosti i dalje odvijao u okviru privatne inicijative, rada humanitarnih organizacija i crkve.

Prvi zakon koji je ustanovio institucionalni sistem dečije zaštite sa organizovanom državnom brigom o deci do navršene 18 godine života, „donet je 1922. godine (Zakon o zaštiti dece i omladine).“⁶ Sistem zaštite imao je u neku ruku decentralizovanu strukturu sa raspodelom nadležnosti na oblasnu (banovinsku) zaštitu, mesnu zaštitu (u gradovima i opštinama), sa raznim formama raznorodnih ustanova za decu: sirotišta i prihvatilišta, savetovališta za majke, dečijih kupatila, obdaništa i kuhinja za ishranu siromašne dece i omladine. Ovaj zakon beleži kratkotrajnu primenu zbog nedostatka materijalnih sredstava i nadomešćivan je radom humanitarnih organizacija.

Različito društveno - istorijsko nasleđe, kulturni i ekonomski razvoj pojedinih delova naše zemlje, usloveli su neusklađenost u nastanku, razvoju i vrstama ustanova za decu. Po uzoru na Austro-Ugarsku postojale su dve vrste ustanova za decu: zabavišta i obdaništa. Zabavišta su bile ustanove za vaspitanje i obrazovanje dece od 4 do 7 godina, a obdaništa od 2 do 16 godina. Posle rata primat

³ Izveštaj Sretena S. Stojkovića, profesora I beogradske gimnazije o privatnim školama na Dorćolu, od 10.7.1889. Arhiv Srbije, fond Ministarstva prosvete FXLII, 26, Beograd

⁴ Stankov Ljiljana (2010): *Predškolsko vaspitanje u Srbiji 1865-1957*, Pedagoški muzej, Beograd, 13

⁵ Zakon o narodnim školama 1898. sa svim uredbama, pravilima i pravilnicima, *Zbirka zakona*, sv. 158, Geca Kon, Beograd, 1935. član 6

⁶ Vuković Drenka (2002): *Sistemi socijalne sigurnosti*, Službeni glasnik Republike Srbije, Beograd, 152

preuzima razvoj obdaništa, posebno u većim mestima u kojima je bilo više radnika i zaposlenih žena, jer je na taj način obezbeđivan smeštaj deci čiji su roditelji zaposleni, jer su preko „obdanice“ primorana da budu pod nadzorom ustanova, kako i sam naziv nagoveštava. Termin jasle je takođe preuzet iz Austro-Ugarske 80-tih godina XIX veka, simbolišući spomen rođenja Isusa Hrista i njegovog položaja u jasle - prihvaćen je i očuvao se i u našem zakonodavstvu, bez obzira na društveno-ideološke promene koje su sledile nakon prihvatanja ovog termina. Uključivanje roditelja u programe rada i međusobna saradnja u ovom periodu još uvek je nepoznanica.

Ministarstvo prosvete je 1935. godine propisalo „Opšti pravilnik o osnivanju, izdržavanju, uređenju i radu obdaništa i drugih ustanova za zaštitu i vaspitanje dece“⁷ kojima je precizno regulisan rad, funkcionisanje i zadaci socijalno-vaspitnih ustanova za decu od 2 do 16 godina. U pogledu funkcionisanja ovih ustanova, odredbe Pravilnika nalažu tačno određeno uređenje prostora, dužnosti i delokrug rada vaspitača, sadržinu, metode i oblike rada sa decom, koje su uglavnom bile bazirane na konceptima igre, međusobne kooperacije, razgovora i učenja. Pravilnik se smatra naprednijim od dotadašnjih normativa (predviđa i saradnju sa porodicom postavivši osnove za dalju zakonsku nadgradnju budućeg perioda). Rad ovih ustanova, kao i u drugim zemljama Evrope, organizovao se po modelima Marije Montesori i Fridriha Frebela, u kojima se promoviše poštovanje detetove ličnosti i slobodan razvoj njegovih sposobnosti na principima samostalnih aktivnosti i individualnih interesovanja, koja se u obdaništu podstiču putem različitih zadataka. Dakle, centralna ličnost je dete, dok vaspitač vrši pasivnu ulogu usmerivača, za koju je neophodna njegova prethodna edukacija.

Broj obdaništa u ovom periodu je bio jako mali i uglavnom u većim gradovima Beogradu, Nišu, Kragujevcu, Zaječaru. Razlog tome, osim lošeg finansijskog stanja u posleratnom periodu, svakako je patrijarhalna svest našeg naroda i činjenica da se vaspitanje i briga o deci vršila u okviru porodice, koja je bila daleko centralizovanja i važnija ustanova nego što je danas.

3. Period socijalizma

Period posle Drugog svetskog rata karakteriše opšta ekonomska i društvena nestabilnost u zemlji.

Odnos prema zaštiti dece postaje sve značajniji usled konkretnih društvenih okolnosti i jedan od prioriteta ciljeva u novom režimu zbog velikog broja ratne siročadi.

Zaštita dece u posleratnom periodu je pod okriljem organa Federacije. Ustav iz 1946. godine je doneo jedinstveno regulisanje uslova i oblika zaštite porodice

⁷ Opšti pravilnik o osnivanju, izdržavanju, uređenju i radu obdaništa i drugih ustanova za zaštitu i vaspitanje dece *Prosvetni glasnik* 2/1935, Beograd.

i dece za celu zemlju. Veliki broj novonastalih propisa (o dečijem dodatku, jaslicama, vrtićima, dečijim kuhinjama...), ukazuje na viši nivo razvoja društvene svesti i stvaranja svih uslova za izgradnju sveobuhvatnog sistema zaštite porodice i dece.

Dečiji dodatak je bio univerzalno pravo po osnovu rada, dodatak plati bez obzira na njen iznos i dužinu radnog staža, kao vid pomoći porodici u podizanju dece, čime je on imao izrazito socijalnu i populaciono-političku meru do 1951. godine kada su uvedeni imovinski cenzusi i on gubi status obaveznog davanja za sve kategorije zaposlenih.

Osnivanje i rad dečijih ustanova reguliše se prvo „Uputstvom za organizaciju, socijalno-zdravstveni i vaspitni rad obdaništa za decu predškolskog uzrasta u gradovima i industrijskim centrima“, koje za razliku od prethodnih zakonskih rešenja, ističe na implicitan način i važnost rada žene i njenih prava.

Pri svakom obdaništu postojao je i odbor roditelja koji je učestvovao u poboljšanju kvaliteta usluga. Broj dece u grupi je izrazito visok za današnje pojmove, od 30 do 50. „Vaspitanje je besplatno, roditelji plaćaju samo troškove ishrane i stanovanja prema posebnim uputstvima.“⁸

Godine 1967. donet je Opšti zakon o finansiranju određenih oblika društvene zaštite dece. Njegovim stupanjem na snagu prestala su da važe ranija zakonska rešenja. Po prvi put se uređuje obezbeđenje sredstava za:

- organizovano zbrinjavanje i podizanje dece predškolskog i školskog uzrasta, tzv. neposredna dečija zaštita koja obuhvata jaslice, obdaništa, dečija odmarališta, kuhinje i đачke domove za zbrinjavanje dece na školovanju van mesta stanovanja roditelja
- ostvarivanje stalnog dopunskog novčanog primanja porodica radnika - dodatak na decu.

Zakon utvrđuje izvore sredstava, doprinose na lične dohotke zaposlenih radnika, kriterijume po kojima zajednice obezbeđuju iz svojih prihoda sredstva za neposrednu dečiju zaštitu, obrazovanje fondova iz građanskih sredstava na nivou opština za neposrednu dečiju zaštitu i Republički fond za dečiji dodatak, upravljanje tim fondovima, i uslove za sticanje dodatka za decu. Ovim Zakonom utvrđeno je da kompetencije u daljem definisanju dečije zaštite prelaze na Republiku, što će se pokazati kasnije kompatibilno sa Ustavom iz 1974. godine.

Iako je po prvi put Zakon jasno definisao uslove za ostvarivanje prava, postupke ostvarivanja, finansiranje i način isplate, ipak njime nisu zaštićene najugroženije kategorije dece nezaposlenih lica, jer je važio isključivo za prava po osnovu rada.

Ovaj Zakon pretrpeo je izmene 1979. i 1985. godine, kada je u sistemu dečije zaštite uvedeno pravo na naknadu ličnog dohotka za vreme porodijskog odsu-

⁸ Pravilnik o organizaciji i radu dečijih vrtića, *Službeni glasnik Narodne Republike Srbije*, 46/1949, Beograd

stva, koje se ostvaruje na republičkom nivou (kao i dodatka na decu, vaspitno-obrazovni rad na maternjem jeziku za decu naših radnika u inostranstvu i finansiranje dečije zaštite na nedovoljno razvijenim područjima), dok je na nivou opštine ostalo zadovoljavanje potreba porodice u smislu organizovane brige o deci i izgradnji objekata u te svrhe.

Zakon o društvenoj brizi o deci iz 1987. godine, uključuje nove sadržaje sa akcentom na pomoći koje društvo pruža porodici na višefunkcionalnom nivou, menjajući dotadašnji naziv dečije zaštite u društvenu brigu o deci.

Umesto neposrednih oblika zaštite koji su postojali u ranijim zakonskim rešenjima, uvode se prava roditelja i prava dece na dečiji dodatak, naknadu ličnog dohotka za vreme porodijskog odsustva i rada sa polovinom radnog vremena, naknadu za boravak deteta u vrtiću, pravo na pripremu za polazak u osnovnu školu godinu dana pred polazak.

Glavne izmene u sadržaju zakona odnose se na dečiji dodatak i pravo na pripremu za polazak u osnovnu školu, koje je novi oblik društvene brige o deci.

Dečiji dodatak obezbeđuje se porodici koja ima do troje dece i ne poseduje materijalne uslove za podizanje dece, s tim što se za treće dete dodatak isplaćuje nezavisno od materijalnog stanja porodice. Ukoliko porodica ima četvoro i više dece, nema pravo na dodatak za svako naredno dete počev od četvrtog, čak iako je materijalno ugrožena.

4. Period tranzicionih reformi

Period početka tranzicionih reformi različito se vremenski definiše. Većina autora smatra da se početak dešava tokom 80-tih godina XX veka, kada su društveno-politički i ekonomski sistemi u socijalističkim zemljama zapali u ozbiljnu krizu usled odsustva demokratije, tržišno regulisane privrede i spoljnih pritisa, što se reflektovalo padom proizvodnje, visokom stopom inflacije i nezaposlenosti, koji kulminiraju početkom 90-tih godina XX veka.

Iako je Ustav nove SR Jugoslavije proglašen 1992. godine, operacionalizacija osnovnih ustavnih opredeljenja o tržišnoj privredi još uvek nije bila završena. Grupa najvažnijih privredno-sistemskih zakona usvojena je tek sredinom 1996. godine, i to su Zakon o preduzećima, Zakon o svojinskoj transformaciji i pojedina zakonska rešenja kojima se reguliše tržište rada i kapitala.⁹ Time je otpočeo proces inostranih ulaganja, makroekonomske stabilizacije, prihvatanja novih zapadnih rešenja, razvoj privatnog sektora kao jednog od glavnih obeležja tranzicije, restruktuiranje i stvaranje novih institucija i demokratizacije države uspostavljanjem vladavine prava.

⁹ Bajec Jurij, Joksimović Ljiljana (2002): *Savremeni privredni sistemi*, Ekonomski fakultet u Beogradu, 497.

Tranzicioni procesi doveli su i do niza promena u porodičnom životu tokom 90-tih godina prošloga veka. U prvom redu to su promene u strukturi. „Povišena stopa smrtnosti, smanjenje prosečnih godina života, smanjenje nataliteta, odlaganje ulaženja u brak, visoka stopa nezaposlenosti, posebno među mlađom populacijom, izrazita migraciona kretanja; što je kao posledicu imalo da je 45% domaćinstava izgubilo nekog člana porodice zbog smrti i emigracija.“¹⁰ Takođe, usled visoke inflacije 1992-93. godine, smanjene proizvodnje, masovnog odlazanja na prinudne odmore i gubljenje posla, dominacije rada u sivoj ekonomiji, došlo je do nemogućnosti budžetskih izdvajanja za socijalnu zaštitu i brigu o porodici i deci. Tranzicioni uslovi značajno su otežali osnovno porodično funkcionisanje, što je dovelo do toga da je veliki broj porodica došao u stanje nemogućnosti da ispunjava neke od svojih važnih funkcija, te su i prisutne promene na funkcionalnom nivou, odnosno izrazita deprivacija u svim sferama porodičnog života.

Zakon o društvenoj brizi o deci¹¹ uredio je širok spektar prava, koja su osim mera populacione politike, sadržale i elemente socijalne i razvojne politike usmerene ka deci i obuhvataju: pravo na naknadu zarade za vreme porodijskog ili produženog porodijskog odsustva zaposlenog roditelja radi nege deteta; materinski dodatak; pomoć za opremu novorođenčeta; dodatak na decu; naknadu troškova boravka u predškolskoj ustanovi za treće dete; vaspitno obrazovni program u godini pred polazak u osnovnu školu u trajanju od 3 sata dnevno.

5. Aktuelni sistem zaštite porodice i dece

Ovom prilikom ćemo napomenuti da je reforma sistema izvedena uvođenjem Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom 2002. godine (sa izmenama i dopunama 2005. i 2009.), u cilju usklađivanja preširoko postavljenih prava sa trenutnim finansijskim mogućnostima i konvergiranjem ka evropskim modelima (o čemu svedoči Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju iz 2010. godine nastojeći da obaveznim predškolskim programom obezbedi jednake uslove za svu decu).

U institucionalnom pogledu sistem je podeljen na dve sfere delovanja:

- Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja;
- Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

U strateškom pogledu reformisanje sistema je odvojilo socijalnu i populacionu politiku, ukidajući niz parcijalnih davanja kao što su pravo na materinski dodatak, pravo na pomoć za opremu novorođenčeta i naknadu troškova boravka u predškolskoj ustanovi za treće dete, uvodeći kao novinu roditeljski dodatak

¹⁰ Milić Anđelka (1995): „Svakodnevni život porodice u vrtlogu društvenog rasula“, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, I/95 Beograd, 175

¹¹ Zakon o društvenoj brizi o deci, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 29/2001, Beograd

kao univerzalno pravo, nezavisno od materijalnog statusa, dok je dečiji dodatak postao isključivo mera socijalne politike i vid državne pomoći finansijski ugroženim porodicama.

O primarnim delovima sistema bavićemo se kroz faze porodičnog života od planiranja braka i porodice, preko vaspitanja i socijalizacije dece, sagledavajući najčešće probleme koji na tom putu prate roditeljsku ulogu.

5.1. Ustanove socijalne zaštite

Sama priroda ovih ustanova je takva da veći broj porodica nikada ne ostvari kontakt i ne bude upoznata sa njihovim radom, iz jednostavnog razloga što su formirane za prvenstveno rešavanje problema ugroženih kategorija stanovništva, a ne i njihovo sprečavanje. Iako zakonodavac predviđa kao jednu od delatnosti iniciranje i razvijanje preventivnih programa koji će doprineti sprečavanju i suzbijanju socijalnih problema, reč je o tome da se domen njihovih usluga svodi na materijalnu podršku ekonomski ugroženim porodicama (u vidu novčane pomoći, privremenog smeštaja), ili porodicama sa poremećenom strukturom odnosa i disfunkcionalnim ulogama (nasilje, razvod, deca bez roditeljskog staranja, vaspitno zapuštena deca), a u minimalnoj meri se bavi pitanjima planiranja porodice. Čak 93,1% ispitanika smatra da bi osnivanje centra za roditelje u kome bi se sprovodio savetodavno-edukativan rad, doprinelo poboljšanju kompetencije u obavljanju roditeljske uloge kroz pomoć stručnih kadrova. Samo 6,9% ispitanika ne deli ovo mišljenje. Po pitanju korišćenja usluga roditeljskog centra, rezultati su nešto drugačiji - 89,8% ispitanika bi koristilo usluge ovakvog tipa institucije, dok 10,2% ne bi. Možemo primetiti da je viši procenat u odnosu na prethodno pitanje, iako se zalažu za osnivanje centra, ali imaju lični stepen nesigurnosti za odlazak u isti. Iz tih razloga neophodno je raditi na ohrabrivanju roditelja u korišćenju institucija. Sa tim u vezi je i sledeći zaključak. Naime, roditelji prilikom problema u vaspitanju dece za pomoć se u najvećem broju obraćaju svojim roditeljima, čak 44,04% ispitanika, a nizak procentualni udeo drugim metodama, kao što su informisanje putem interneta 13,6%, savetovanje sa prijateljima 13,3%, što ukazuje na još uvek tradicionalne načine vaspitanja i porodičnu zatvorenost.

Zakonske barijere za osnivanje ovakvih vrsta usluga ne postoje, jer zakon o socijalnoj zaštiti predviđa usluge porodičnog savetovanja kao deo usluga socijalnog rada, s tim što bi bilo neophodno inovirati i proširiti krug korisnika, čime bi delokrug rada obuhvatao sve porodice i potencijalne kandidate koji žele da se ostvare u roditeljskoj ulozi. Vođenje adekvatne evidencije koja bi sadržala potrebe porodica, otvara pitanja mogućnosti i kapaciteta lokalne sredine da organizuje adekvatan sistem podataka koji bi pratio promene u porodičnom okruženju, obuhvat porodica, evaluaciju usluga, kontrolu nad radom u cilju što efikasnijeg upravljanja sistemom usluga.

Takođe, zajedničke akcije građana u razmeni porodičnih iskustava u vaspitanju dece, porodičnim odnosima, raspodeli uloga i poslova, doprinele bi prisnijim odnosima, boljem upoznavanju i kreiranju zajedničkih aktivnosti na mnogim poljima u okruženju i povećale bi stepen otvorenosti, kako porodice ka lokalnom okruženju, tako i zajednice za nove vidove mera i aktivnosti. Međusobnom kooperacijom i saradnjom bi se svakako stvarali novi modaliteti u rešavanju problema na lokalnom nivou i aktiviranje različitih subjekata u vidu humanitarnih i NVO organizacija.

U pogledu zadovoljstva zdravstvenim uslugama tokom i prilikom trudnoće, zadovoljniji su ispitanici iz područja preko 100.000 stanovnika, od onih u manjim lokalnim zajednicama, $p=0,027^{12}$ što nesumnjivo vodi ka zaključku da je razvijenost lokalnih zdravstvenih ustanova koje pružaju savetodavan rad tokom trudnoće (savetovališta u okviru domova zdravlja) i nerazvijenost bolnica visok, te treba obratiti pažnju na iste. Takođe, treba skrenuti pažnju na generalno nisko zadovoljstvo uslugama od samo 23,7% u većim područjima. Obezbeđivanje prenatalne zdravstvene zaštite i savetodavnog rada na tom polju, treba postaviti kao jedan od prioritetnih ciljeva. Osim potpunog obuhvata stanovništva (budućih roditelja i njihove dece), znatno se umanjuje mogućnost prenatalne smrti odojčadi i spontanih (ili nasilnih) pobačaja.

Različitim merama u smislu edukativnog i savetodavnog rada u oblasti planiranja roditeljstva, roditeljskoj ulozi, porodičnih odnosa, i zdravstvenoj edukaciji i uslugama pre, tokom i posle trudnoće, treba obuhvatiti sve porodice sa decom. Osim usluga savetovanja pri centrima i primarnoj zdravstvenoj zaštiti (dom zdravlja), neophodno je osnivati novi vid ustanova ovog tipa na nivou lokalne samouprave, kako bi obuhvat porodica bio veći, s obzirom da postoji zainteresovanost i potreba građana za ovim tipom usluga. Omogućavajući zdravo roditeljstvo višim standardom kvaliteta usluga, humanizacijom uslova porođaja i promovisanjem emancipatorskih pristupa perinatalnom periodu i trudnoći, potpunim obuhvatom porodica, direktno se utiče i na rast prirodnog priraštaja u lokalnoj sredini.

5.2. Predškolske ustanove

Baza koju dete stekne u najranijem periodu služi kao dalja nadgradnja njegove ličnosti. Iz tih razloga, upravo predškolska ustanova, osim primarne svrhe brige o deci za vreme radnog vremena roditelja, ima širi društveni cilj, koji obuhvata visok stepen obrazovanja stanovništva, osiguravanje polazne osnove za celoživotno obrazovanje kontinuiranim nadovezivanjem osnovnog, srednjoškolskog i visokog obrazovanja, što posmatrano na globalnom nivou podstiče održivi razvoj.

¹² Vrednost Hi kvadrat testa definisana na nivou verovatnoće nulte hipoteze od $p \leq 0.05$ do $p < 0.01$, pri čemu je sigurna verovatnoća od 99,9% do 99,5% da će se ponoviti u populaciji

Uvođenje diverzifikovanog predškolskog programa (čiji je uspešan pilot projekat učinjen pod okriljem EU, Unicefa i Centra za inovacije u ranom uzrastu), sledeći je korak u smislu implementacije dobre prakse evropskih zemalja, ili bar pojedinih ideja koje su finansijski u ovom trenutku održive. Naime, u Evropi je visok obuhvat dece u proseku 85%, dok pojedine zemlje imaju potpun obuhvat dece (Francuska, Italija, Belgija, Španija), i veliki broj onih sa obuhvatom preko 90% (Danska, Nemačka, Švedska, Norveška).¹³ Programi bi bili dalje nadograđivani u smislu potreba porodice i prilagođavanja sistema konkretnoj deci, za razliku od postojećih, u kojima se deca adaptiraju na sistem, što se u nekim slučajevima neuspešno završava. Sa tim u vezi, pitanje radnog vremena i mogućnosti organizovanja kako kraćeg, tako i produženog boravka dece, shodno potrebama porodice je od posebne važnosti.

Preovlađujući odgovori u pogledu radnog vremena predškolske ustanove su od 8 do 18 časova 22,2%, od 8 do 17 14,4%, od 7 do 18 12,9% i zanimljiv odgovor - 11,1% ispitanika smatra da obdanište treba da radi non-stop. Sa tim u vezi je i pitanje o merama koje društvo treba da preduzme u cilju poboljšanja kvaliteta porodičnog života, gde se za meru dodatnog radnog vremena vrtića u večernjim časovima opredelilo 27,1% ispitanika

Najdominantniji razlog neodlaska u obdanište, među roditeljima koji nisu svoju decu u određenom period, obično najranijem uzrastu, poverili predškolskim ustanovama (44,3% ispitanika) je što su imali u porodici uslove za čuvanje deteta 38,1%, sledi strah od razboljevanja deteta, koji je opravdan u najranijem uzrastu, posebno u većim grupama dece 18,8%, a odmah zatim i nemogućnost obezbeđivanja mesta u obdaništu 18,1%. 9,4% roditelja smatra da je odlazak u obdanište u ranom uzrastu težak i nepovoljan za njihovo dete, dok 8,8% nije bilo zadovoljno lokacijom predškolske ustanove. Ipak, neophodno je napomenuti da je broj predškolskih ustanova u RS značajno porastao od 1873 u 2005. godini do 2427¹⁴ u 2015. godini, što je na desetogodišnjem nivou za 33% viši broj ustanova.

Zastupljenost dodatnih sadržaja koji se ne naplaćuju dodatno, još uvek nije dovoljno razvijeno. Potrebna je dodatna aktivacija lokalne samouprave, motivisanje roditelja ka zajedničkim akcijama unapređivanja standard, kako programa tako i ustanove, u vidu obezbeđivanja didaktičkih materijala i ličnim učešćem, tako i dodatne edukacije vaspitača u smislu muzičkih i likovnih aktivnosti, koje su u manjim opštinama zapostavljene, dok je učenje stranih jezika moguće uglavnom u gradskim vrtićima uz dodatnu naplatu ovog sadržaja.

¹³ Pešikan Ana, Ivić Ivan (2010): *Obrazovanjem protiv siromaštva: analiza uvođenja pripremnog predškolskog programa u Srbiji*, Ministarstvo prosvete, Beograd, 33

¹⁴ Saopštenje za javnost: Predškolske ustanove, broj 96 od 21.4.2016, *Republički zavod za statistiku*, Beograd, 2, <http://webzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/09/78/dd20042016.pdf> (15.11.2016.)

5.3. Finansijska podrška porodici

Važeći Zakon o radu sadrži niz dobrih rešenja relevantnih za usklađivanje rada i roditeljstva. Tako je definisano da zaposlena žena ima pravo na porodiljsko odsustvo i odsustvo sa rada radi nege deteta u trajanju od 365 dana,¹⁵ pri čemu zaposlena žena, po isteku porodiljskog odsustva, ima pravo na odsustvo sa rada radi nege deteta do isteka 365 dana od dana otpočinjanja porodiljskog odsustva, sa nadoknadom zarade. Nasuprot većini zemalja u tranziciji, zadržavanje prava koje omogućava majkama da provedu sa detetom godinu dana, jeste rešenje koje ima svoj pun demografski smisao, posebno za treće i svako naredno dete, za koje majka ima pravo na dvogodišnje odsustvo¹⁶, čak iako u prvom porođaju rodi troje ili više dece, za razliku od prethodnih zakonskih rešenja, kada je majka za četvrto i svako naredno dete imala pravo na 9 meseci odsustva.

Najvažniji uslov pod kojim bi ispitanici bili spremni na još jedno dete je da imaju više novca (70,9%), sledi da država preuzme veću odgovornost za pomoć porodicama sa decom (56,7%). Na trećem mestu je poboljšanje stambenog pitanja (39,05%).

Kako dečiji dodatak kao mera državnih davanja namenjena samo finansijski najugroženijim porodicama ne omogućava znatan uticaj na poboljšanje porodičnih finansija, a time i sadržajnosti porodičnog života u periodu krize i finansijske destabilizacije, koje za posledicu imaju sužena budžetska sredstva, nameće se pitanje, kako je moguće ostvariti zadovoljstvo porodičnog života na najoptimalniji način ujednačenim uslovima za sve. Ponuđenim odgovorima koji bi učinili bar jedan segment porodičnog života optimalnijim, ispitanici su pokazali sledeće odgovore: povećanje bezbednosti 38%, sledi dodatno radno vreme vrtića u večernjim časovima 27%, popust na opremu i odeću dece predškolskog uzrasta 25,5%. Mere bezbednosti i odgovarajućih popusta, svakako bi spadali u domen odgovornosti države na ovom planu. Za sada kao zakonsko rešenje postoji povraćaj pdv-a, ali ne na svu opremu i do uzrasta deteta do 2 godine, sa limitiranim novčanim sredstvima (u prvoj godini starosti do 42.198,58 dinara, a u drugoj do 31.648,94 dinara.)¹⁷ Mogućnost uvođenja popusta na opremu i odeću predškolske dece je neminovna mera, koja bi na lokanom nivou takođe putem partnerstva i participacije roditelja sa predškolskim ustanovama i ustanovama socijalne zaštite mogla da zaživi, o čemu je već bilo reči.

¹⁵ Zakon o radu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 24/2005,61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/ 2014. član. 94, stav 1

¹⁶ Zakon o radu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 24/2005,61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/ 2014., član. 94/a, stav 1/2

¹⁷ Zakon o porezu na dodatu vrednost *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 84/2004, 86/2004 – ispravka broj 61/2005, 61/2007, 93/2012, 108/2013, 6/2014 - usklađeni dinarski iznosi, broj 68/2014 , 142/2014, 5/2015 - usklađeni dinarski iznosi, 83/2015 i 5/2016 - usklađeni dinarski iznosi) član56b, stav1/ 3, http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_porezu_na_dodatu_vrednost.html (10.11.2016.)

Stambeni uslovi su jedan od vodećih uslova, ravnomerno raspoređen nezavisno od veličine područja življenja ispitanika, tako da su mere na ovom planu neizostavne u kreiranju državnih mera populacione politike. Subvencionisanje porodičnih stanova (za porodice sa troje i više dece) je jedan od prioriteta kome treba posvetiti pažnju. Rešenja mogu biti brojna: od stanova u državnom vlasništvu i njihovom izdavanju po posebnim kriterijumima, direktnim subvencijama porodicama sa niskim dohotkom, državno preuzimanje jednog dela kamatne stope, subvencije graditeljima u vidu poreskih olakšica, program vaučera po uzoru na US države i sl.

6. Zaključak

Sistem društvene brige o porodici i deci predstavlja važan faktor skladnog funkcionisanja porodičnog života. Značajniji razvojni put sistem beleži tek nakon II svetskog rata, kada su ujedno i postavljeni temelji strukture sistema koji su se sa određenim odstupanjima i izmenama, koje smo u radu detaljnije sagledali, održali do danas.

Nedovoljno uvažavanje regionalne specifičnosti, odnosno razlike u razvijenosti opština u Srbiji, nameće kao osnovnu društvenu implikaciju prilikom vođenja sistema, pri čemu se rešenje nalazi u lokanoj samoupravi kao entitetu porodičnog života. Neophodan domen nadgradnje sistema je u kreiranju novih modela mera za koje ne postoje zakonske barijere, a koje nisu nužno materijalne prirode. Naime, otvaranjem lokanog okruženja prema realnim potrebama porodice vođenim savremenim načinom života, podsticanje informisanja i participacije građana, savetodavno-edukativni rad u planiranju porodice i vršenju roditeljske uloge, povećanje bezbednosti i sadržajni rad predškolskih ustanova, su samo neki od vidova prevencije daljeg urušavanja porodičnih funkcija, a predstavljaju čvrstu bazu za dalji tok nadgradnje sistema i njegovu adaptaciju modernim tokovima života, što se može postići jedino ažurnim sistemima praćenja uslova života na nivou lokalne samouprave. Problemi različite metodologije podataka nužno se moraju prevazići uvođenjem jedinstvenog sistema sa socio-ekonomskim i demografskim pokazateljima, koji bi u budućnosti doprineli izgradnji novog modela mera (subvencionisanog porodičnog stanovanja, davanja u centralnim mesecima kada su povećani porodični izdaci, popustima na ulaznice za kulturne i sportske aktivnosti, opremom za decu predškolskog uzrasta), animiranjem svih aktera lokalnog okruženja.

Literatura

- Bajec Jurij, Joksimović Ljiljana (2002) : *Savremeni privredni sistemi*, Ekonomski fakultet u Beogradu, 497.
- Vuković Drenka (2002) : *Sistemi socijalne sigurnosti*, Službeni glasnik Republike Srbije, Beograd, 152
- Milić Anđelka (1995): “Svakodnevni život porodice u vrtlogu društvenog rasula”, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja* , I/95 Beograd, 175
- Pešikan Ana, Ivić Ivan (2010): *Obrazovanjem protiv siromaštva: analiza uvođenja pripremnog predškolskog programa u Srbiji*, Ministarstvo prosvete, Beograd, 33
- Stankov Ljiljana (2010): *Predškolsko vaspitanje u Srbiji 1865-1957*, Pedagoški muzej, Beograd, 13
- Zakon o društvenoj brizi o deci, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 29/2001, Beograd
- Zakon o narodnim školama 1898. sa svim uredbama, pravilima i pravilnicima, *Zbirka zakona*, sv. 158, Geca Kon, Beograd, 1935. član 6
- Zakon o porezu na dodatu vrednost, *Službeni glasnik Republike Srbije* , broj 84/2004, 86/2004 - ispr., 61/2005, 61/2007, 93/2012, 108/2013, 6/2014 ,68/2014 ,142/2014, 5/2015,83/2015 i 5/2016,č lan. 56b. stav /1/ 3
- Zakon o radu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 24/2005,61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/ 2014. Član 94
- Opšti pravilnik o osnivanju, izdržavanju, uređenju i radu obdaništa i drugih ustanova za zaštitu i vaspitanje dece *Просветни гласник број 2/1935*, Београд .
- Pravilnik o organizaciji i radu dečijih vrtića , *Službeni glasnik Narodne Republike Srbije*,46/1949, Beograd
- Saopštenje za javnost Vitalni događaji u Republici Srbiji od 30.6.2016, *Republički zavod za statistiku*, Beograd, 3
- Izveštaj Uprave grada od 19.1.1871. Arhiv Srbije, fond Ministarstva prosvete, FIII, 177, Beograd
- Izveštaj Sretena S. Stojkovića, profesora I beogradske gimnazije o privatnim školama na Dorćolu, od 10.7.1889. Arhiv Srbije, fond Ministarstva prosvete FXLII, 26, Beograd
- <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/09/78/dd20042016.pdf> (15.11.2016.)
- http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_porezu_na_dodatu_vrednost.html (10.11.2016.)

ANA GRBIĆ, PhD ASSISTANT PROFESSOR

The Faculty of Law, John Naisbitt University, Belgrade

JELENA VUKOVIĆ, PhD STUDENT, TEACHING ASSISTENT

The Faculty of Law, John Naisbitt University, Belgrade

THE DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF FAMILY AND CHILD WELFARE SYSTEM LEGISLATION IN THE FRAMEWORKS OF CONTEMPORARY FAMILY LIFE

The demographic picture of Serbia over the last few decades has featured a negative trend, particularly fueled by the negative aspects of the transition process and adjustment to the new models of life functioning, and therefore the harmonization of family relationships is seriously undermined by the increased number of divorces, single-parent families and delayed parenthood. The research has confirmed that the parents opted for a larger number of children under the changed circumstances should relate to the government to take greater responsibility in this area. Programs do not necessarily have to be of material nature. They may include a variety of content-creative measures aimed at increasing the birth rate and the quality of family life by activating various discussions in the local community.

National measures that would contribute to a harmonious family life are associated with an increased level of security, extended work of preschool institutions in order to harmonize work and family life and the introduction of discounts on equipment and clothing for the preschool children.

In addition to reproductive functions, other functions of the family are: psychological, educational and socializing over the last decade (particularly after the introduction of compulsory pre-school program), which has led to the transformation of active strategies of the state and legislation in this regard and acceptance of the principle of lifelong learning in which preschool foundation plays a crucial role in the adaptation of compulsory education by providing equal starting conditions for all children.

The existence of new forms of institutions such as family centers with a differentiated system of services (consulting, information, educational) should compensate deficiencies of the existing system only on the basis of social protection embodied in the social welfare centers, which are available mostly in cases of pre-existing problems.

Keywords: *family, family and child welfare system, local authorities*

Pregledni
Primljen 23.02.2017.
Odobren 22.03.2017.

OPOJNE DROGE KAO ELEMENT KRIVIČNIH DELA PROTIV ZDRAVLJA LJUDI U ZAKONODAVSTVU REPUBLIKE SRBIJE

U radu su predstavljeni rezultati istraživanja krivičnih dela u vezi sa opojnim drogama. Istraživanje je obuhvatilo punoletna lica i celokupan tok krivičnog postupka, uključujući prijavljena, optužena i osuđena lica. Takođe, akcenat smo stavili na pol, starost, školsku spremu i radni status lica koja su vršila krivična dela protiv zdravlja ljudi. Istraživanje je sprovedeno na teritoriji Republike Srbije i obuhvata 2015. godinu. Predstavljeno je trenutno regulisanje ovog problema u zakonodavstvu Republike Srbije i ukazano je na nedostatke u vezi sa tim. Najзад, u zaključku su izneti stavovi i predlozi o mogućim načinima suzbijanja i rešavanja ovog devijantnog načina ponašanja.

Ključne reči: *krivična dela protiv zdravlja ljudi, neovlašćena proizvodnja opojnih droga, stavljanje u promet opojnih droga, omogućavanje uživanja opojnih droga*

* Doc. dr Dragana Lazić, Pravni fakultet Univerziteta „Džon Nezbit“,
e-mail: dlazic@naisbitt.edu.rs

** Dr Aleksandra Blagojević, samostalni advokat,
e-mail: danilovic.aleksandra@yahoo.com

Uvodna razmatranja

Osnovni predmet ovog rada je zloupotreba opojnih droga sa aspekta krivičnog prava. Žrtve ove pojave mogu biti svi, počev od ljudi koji konzumiraju ove supstance, njihovih porodica, prijatelja i društva u celini.

Prema dostupnim naučnim izvorima, tek u jugoslovenskom Krivičnom zakoniku iz 1929. nalazimo opis krivičnog dela čiji su predmet opojne droge. Ono je u glavi XXIII kao krivično delo protiv zdravlja ljudi u čl. 268, tač. 3, opisano ovako: „Zatvorom do šest meseci i novčano do pet hiljada dinara kazniće se: ... 3. ko neovlašćeno služi morfijum, kokain, opijum i druge slične napitke koji štetno dejstvuju na zdravlje.“¹

Danas, nedozvoljena upotreba opojnih droga u našem pravnom sistemu regulisana je Krivičnim zakonikom koji je stupio na snagu 01.01.2006. godine.² Najnovijim izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, krivična dela u vezi sa opojnim drogama nalaze se u dvadeset trećoj glavi KZ i definisana su na sledeći način:

– *Neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga (član 246)*

- „(1) Ko neovlašćeno proizvodi, prerađuje, prodaje ili nudi na prodaju ili ko radi prodaje kupuje, drži ili prenosi ili ko posreduje u prodaji ili kupovini ili na drugi način neovlašćeno stavlja u promet supstance ili preparate koji su proglašeni za opojne droge, kazniće se zatvorom od tri do dvanaest godina.
- (2) Ko neovlašćeno uzgaja mak ili psihoaktivnu konoplju ili druge biljke iz kojih se dobija opojna droga ili koje same sadrže opojnu drogu, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina.
- (3) Ako je delo iz stava 1. ovog člana izvršeno od strane grupe, ili je učinilac ovog dela organizovao mrežu preprodavaca ili posrednika, učinilac će se kazniti zatvorom od pet do petnaest godina.
- (4) Ako je delo iz stava 1. ovog člana izvršeno od strane organizovane kriminalne grupe, učinilac će se kazniti zatvorom od najmanje deset godina.
- (5) Učinilac dela iz st. 1. do 4. ovog člana koji otkrije od koga nabavlja opojnu drogu može se osloboditi od kazne.
- (6) Ko neovlašćeno pravi, nabavlja, poseduje ili daje na upotrebu opremu, materijal ili supstance za koje zna da su namenjene za proizvodnju opojnih droga, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina.
- (7) Opojne droge i sredstva za njihovu proizvodnju i prerađu oduzeće se.“³

¹ M. Lazić, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, godina LXI, 2/2013, Beograd, 2013.godina, strana 297.

² Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.

³ Ibid, član 246.

– *Neovlašćeno držanje opojnih droga* (član 246a)

- „(1) Ko neovlašćeno drži u manjoj količini za sopstvenu upotrebu supstance ili preparate koji su proglašeni za opojne droge, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do tri godine, a može se osloboditi od kazne.
- (2) Učiniac dela iz stava 1. ovog člana koji otkrije od koga nabavlja opojnu drogu može se osloboditi od kazne.
- (3) Opojne droge oduzeće se.“⁴

– *Omogućavanje uživanja opojnih droga* (član 247)

- „(1) Ko navodi drugog na uživanje opojne droge ili mu daje opojnu drogu da je uživa on ili drugo lice ili stavi na raspolaganje prostorije radi uživanja opojne droge ili na drugi način omogućuje drugom da uživa opojnu drogu, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina.
- (2) Ako je delo iz stava 1. ovog člana učinjeno prema maloletnom licu ili prema više lica ili je izazvalo naročito teške posledice, učinilac će se kazniti zatvorom od dve do deset godina.
- (3) Ako je usled izvršenja dela iz stava 1. ovog člana nastupila smrt nekog lica, učinilac će se kazniti zatvorom od tri do petnaest godina.“⁵
- (4) Opojne droge oduzeće se.

Pored krivičnih sankcija, uživaocima opojnih droga, odnosno narkomanima koji su učinili neko krivično delo, sud po pravilu izriče i meru bezbednosti „Obavezno lečenje narkomana“ koja je regulisana u članu 83. KZ Republike Srbije:

- „(1) Učiniocu koji je učinio krivično delo usled zavisnosti od upotrebe opojnih droga i kod kojeg postoji ozbiljna opasnost da će usled ove zavisnosti i dalje da vrši krivična dela, sud će izreći obavezno lečenje.
- (2) Mera iz stava 1. ovog člana izvršava se u zavodu za izvršenje kazne ili u odgovarajućoj zdravstvenoj ili drugoj specijalizovanoj ustanovi i traje dok postoji potreba za lečenjem, ali ne duže od tri godine.
- (3) Kad je mera iz stava 1. ovog člana izrečena uz kaznu zatvora, ona može trajati duže od vremena izrečene kazne, ali njeno ukupno trajanje ne može biti duže od tri godine.
- (4) Vreme provedeno u ustanovi za lečenje uračunava se u kaznu zatvora.
- (5) Kad je mera iz stava 1. ovog člana izrečena uz novčanu kaznu, uslovnu osudu, sudsku opomenu ili oslobođenje od kazne izvršava se na slobodi i ne može trajati duže od tri godine.
- (6) Ako se učinilac, bez opravdanih razloga, ne podvrgne lečenju na slobodi ili lečenje samovoljno napusti, sud će odrediti da se mera prinudno izvrši u odgovarajućoj zdravstvenoj ili drugoj specijalizovanoj ustanovi.“⁶

⁴ Ibid, član 246a.

⁵ Ibid, član 247.

⁶ Ibid, član 83.

Pojam opojnih droga, međunarodna regulativa i nacionalno zakonodavstvo u vezi sa tim

Početak korišćenja opojnih droga vezuje se za pozitivne efekte ovih supstanci. Opojne droge svoj pozitivni efekat ostvaruju u medicini. Koristile su se za lečenje, smirivanje bolova, otklanjanje umora i slično. Različita prirodna sredstva koja utiču na promenu raspoloženja, na mišljenje, svest i ponašanje koristila su se i izvan medicine, na primer, prilikom magijsko-religijskih obreda. Ovakvi načini korišćenja prirodnih sredstava bili su ograničeni i strogo kontrolisani. Svako nekontrolisano korišćenje opojnih droga, i korišćenje opojnih droga bez medicinskog nadzora dovodi do ispoljavanja štetnog dejstva opojnih droga. Sa razvojem čovečanstva dolazi do kontinuiranog porasta zloupotrebe opojnih droga.⁷

„Prema određenim podacima o sagledivom obimu zastupljenosti upotrebe droga 1950. godina se uzima kao godina eksplozije upotrebe droga u SAD, a 1960. godina je godina ogromnog povećanja obima narkomanije u najrazvijenijim zemljama Evrope, dok 1970. godina označava ekspanziju upotrebe droga u bivšoj Jugoslaviji.“⁸

Zbog ozbiljnosti ove pojave reagovala je i međunarodna zajednica. U cilju suzbijanja narkomanije i krivičnih dela protiv zdravlja ljudi donet je niz značajnih dokumenata kao što su Šangajska konvencija, Međunarodna konvencija o opijumu, Ženevske konvencije, Konvencija o opojnim drogama iz 1961. godine, Konvencija o psihotropnim supstancama iz 1971. godine i Konvencija UN protiv nezakonitog prometa opojnim drogama i psihotropnim supstancama iz 1988. godine.

Prvi dokumenti iz ove oblasti potpisani su 1909. godine na predlog SAD-a u Šangaju, a prva Međunarodna konvencija o opijumu potpisana je 1912. godine u Hagu. Nakon nje, donet je niz drugih konvencija, protokola i sporazuma. Bazu današnjeg pravnog okvira čine sledeći međunarodni dokumenti: Jedinствена konvencija o opojnim drogama iz 1961. godine, Konvencija o psihotropnim supstancama iz 1971. godine i Konvencija Ujedinjenih nacija protiv nezakonitog prometa opojnih droga i psihotropnih supstanci iz 1988. godine usvojena u Beču. Najvažnija je Konvencija Ujedinjenih nacija protiv nezakonitog prometa opojnim drogama i psihotropnim supstancama. Naročito je važan član 3. ove konvencije koji predviđa za određene delatnosti obavezu strana potpisnica da ih predvide kao krivično delo, kao i delatnosti u pogledu kojih se preporučuje njihovo inkriminisanje.⁹

Krivični zakonik Republike Srbije ne predviđa jasnu definiciju pojma opojne droge. Potpunija definicija pojma opojne droge bila je predviđena Zakonom o

⁷ M. Pavlović, Krivična dela u vezi sa opojnim drogama, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, LXIII, 2012, str. 444.

⁸ S. Konstantinović, Vilić; V. Nikolić, Ristanović; M. Kostić, *Kriminologija*, Prometej, Zemun, 2011, str. 397.

⁹ Z. Stojanović, *Komentar Krivičnog zakonika*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 574

proizvodnji i prometu opojnih droga.¹⁰ Opojnim drogama, u smislu ovog zakona, smatraju se supstance prirodnog ili sintetičkog porekla čijom se upotrebom mogu stvoriti stanja zavisnosti koja mogu da izazovu oštećenja zdravlja ili da na drugi način ugroze ljudski integritet u fizičkom, psihičkom ili socijalnom smislu.

Donošenjem Zakona o psihoaktivnim kontrolisanim supstancama¹¹ 2010. Godine, pojam opojne droge nestaje iz naziva zakonske regulative. Opojne droge, odnosno narkotici, psihotropne supstance, proizvodi biološkog porekla koji imaju psihoaktivno dejstvo i druge psihoaktivne kontrolisane supstance čine spisak psihoaktivnih kontrolisanih supstanci.¹²

Postoji i niz drugih definicija pojma opojne droge, ali se najčešće navodi definicija Svetske zdravstvene organizacije - Komiteta eksperata za droge. Prema ovoj definiciji, droga je svaka supstanca koja unesena u organizam može da modifikuje jednu ili više funkcija. U skladu sa ovom definicijom, pod narkomanijom (drug addiction) se podrazumeva „stanje periodične ili hronične intoksikacije štetne kako za pojedinca, tako i za društvo, do koga dolazi ponovljenim uzimanjem neke prirodne ili sintetičke droge“.¹³

Opojne droge se klasifikuju u četiri grupe:

1. depresori centralnog nervnog sistema (opijum kao glavni predstavnik)
2. stimulansi (među kojima je najznačajniji predstavnik kokain)
3. halucinogeni i
4. kanabis.¹⁴

Analiza krivičnih dela u vezi sa opojnim drogama i njihovih počinioca

Za potrebe naučnog objašnjenja krivičnog dela protiv zdravlja ljudi, odlučili smo se da koristimo podatke Republičkog zavoda za statistiku,¹⁵ zbog njihove objektivnosti, tačnosti i preciznosti. Rad će obuhvatiti detaljnu analizu krivičnih dela u vezi sa opojnim drogama od trenutka prijavljivanja krivičnih dela, do trenutka donošenja presude u periodu od 2004 do 2015. godine. Naše istraživanje baziraće se na punoletnim učinocima krivičnih dela, dakle licima koja imaju navršenih 18 godina života.

¹⁰ Zakon o proizvodnji i prometu opojnih droga, Službeni. listu SRJ br. 46/96, 37/02 i Službeni glasnik RS, br. 101/2005.

¹¹ <http://www.zdravlje.gov.rs/downloads/Zakoni/Zakoni/ZakonOPsihoaktivnimKontrolisanimSupstancama.pdf>

¹² Zakon o psihoaktivnim kontrolisanim supstancama, Službeni glasnik RS br. 99/10.

¹³ S. Konstantinović, Vilić, V. Nikolić, Ristanović, M.Kostić, Kriminologija, Niš, strana 397.

¹⁴ Detaljniju podelu videti u: Rešenje o utvrđivanju opojnih droga i psihotropnih supstanci, Službeni glasnik RS, br. 24/05.

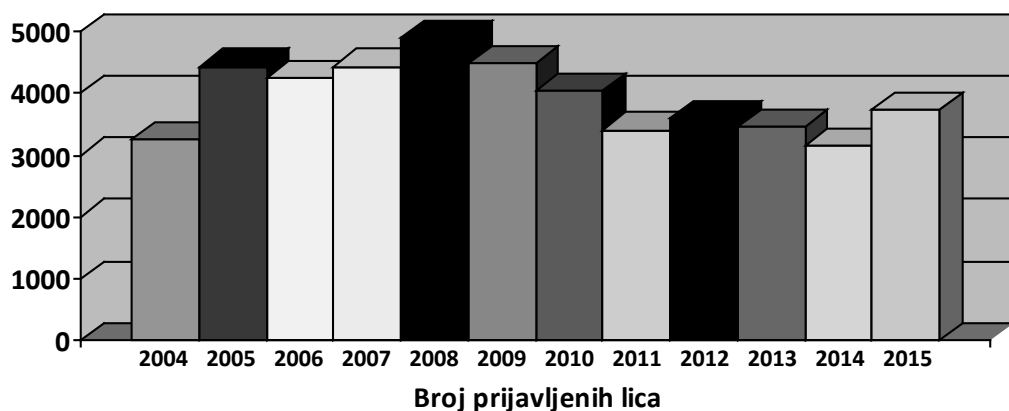
¹⁵ <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Default.aspx>, posećeno 21.01.2017.

U periodu od 2004. do 2015. godine broj prijavljenih punoletnih lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi¹⁶ (Neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga, Neovlašćeno držanje opojnih droga, Omogućavanje uživanja opojnih droga, Nepostupanje po zdravstvenim propisima za vreme epidemije, Prenosjenje zarazne bolesti, Prenosjenje infekcije HIV virusom, Nesavesno pružanje lekarske pomoći, Protivpravno vršenje medicinskih eksperimenata i ispitivanje leka, Neukazivanje lekarske pomoći, Nadrilekarstvo i nadriapotekarstvo, Nesavesno postupanje pri spravljanju i izdavanju lekova, Proizvodnja i stavljanje u promet škodljivih proizvoda, Nesavesno vršenje pregleda životnih namirnica, Zagađivanje vode za piće i životnih namirnica, Teška dela protiv zdravlja ljudi) u proseku je bilo oko 3.933 krivičnih dela po godini. Precizniji podaci prijavljenih krivičnih dela protiv zdravlja ljudi prikazani su u tabeli broj 1.

Tabela 1: Broj prijavljenih punoletnih lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi

Godina	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Broj prijavljenih lica	3.257	4.435	4.260	4.440	4.895	4.490	4.052	3.409	3.603	3.464	3.161	3.731

Grafikon 1: Broj prijavljenih punoletnih lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi

Iz prikazanih podataka u tabeli i grafikonu br. 1, uočava se da je 2008. godine bilo najviše prijavljenih punoletnih lica. Razlog, ali ne i opravdanje tome, svakako treba tražiti u velikoj ekonomskoj krizi koja je te godine pogodila našu zemlju.

¹⁶ http://www.paragraf.rs/propisi/krivicni_zakonik.html, posećeno 21.01.2017.

Tabela 2: *Prijavljena punoletna lica, prema krivičnom delu i vrsti odluke za 2015. godinu*

Krivična dela protiv zdravlja ljudi	Nepoznati učinioci	Poznati učinioci				Ukupno
		Odbačena prijava	Prekinuta istraga	Obustavljena istraga	Podneta optužnica	
Neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga	22	66	1	19	869	977
Neovlašćeno držanje opojnih droga	21	1.078	-	3	1.429	2.531
Omogućavanje uživanja opojnih droga	-	19	-	-	24	43

Tabela 2. nam daje detaljan pregled broja prijavljenih lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi, a u vezi sa opojnim drogama. Kao što smo u uvodnom izlaganju naveli, takvih krivičnih dela ima tri. Prema našem krivičnoprocesnom pravu,¹⁷ krivična prijava se može podneti i prema nepoznatom učiniocu, pa je tako u 2015. godini najviše krivičnih prijava protiv nepoznatog učinioca podneto za krivično delo neovlašćene proizvodnje i stavljanja u promet opojnih droga. Međutim, moramo primetiti i da je skoro isto toliko prijavljenih punoletnih lica za krivično delo neovlašćenog držanja opojnih droga.

U slučaju poznatih učinilaca, uočavamo da je najviše odbačenih prijava za krivično delo neovlašćeno držanje opojnih droga. Utvrđivanje da delo za koje se neko sumnjičio nije krivično delo, da je za to delo prema našem zakonu isključeno gonjenje, da nema dokaza, da je oprošteno krivično gonjenje iz razloga celishodnosti, predstavlja najčešće razloge odbacivanja krivične prijave.

Prekid i obustava istrage se retko dešava. Ukoliko se i desi, to je zbog nedostatka dokaza.

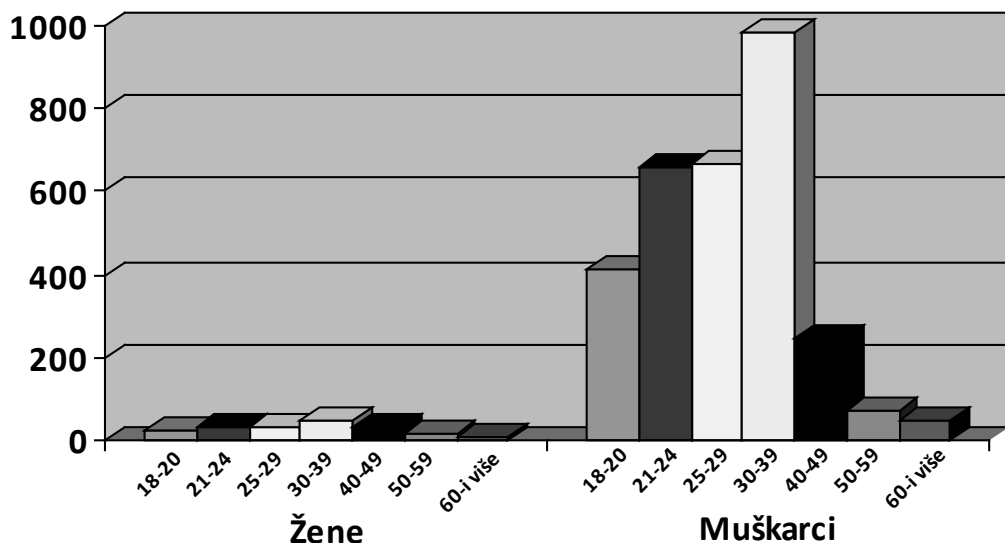
Neovlašćeno držanje opojnih droga je krivično delo za koje je u 2015. godini podignuto najviše optužnica.

Za predmetnu grupu krivičnih dela u 2015. godini prijavljeno je više muškaraca nego žena. Protiv osobe muškog pola starosti od 30 do 39 godina najčešće se podnosi krivična prijava.

¹⁷ http://www.paragraf.rs/propisi/zakonik_o_krivicnom_postupku.html, posećeno 21.01.2017.

Tabela 3: *Prijavljena punoletna lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi prema godinama života i polu za 2015. godinu*

Godine starosti	Žene	Muškarci
18-20	27	416
21-24	34	657
25-29	32	666
30-39	50	986
40-49	30	244
50-59	14	74
60-i više	11	46

Grafikon 2: *Prijavljena punoletna lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi prema godinama života i polu za 2015. godinu*

U toku istrage, a na osnovu rešenja sudije za prethodni postupak, okrivljeni se može zadržati u pritvoru najviše tri meseca od dana lišenja slobode. Sudija za prethodni postupak dužan je da po isteku svakih 30 dana ispita da li još postoje razlozi za pritvor i da donese rešenje o produženju ili ukidanju pritvora.¹⁸

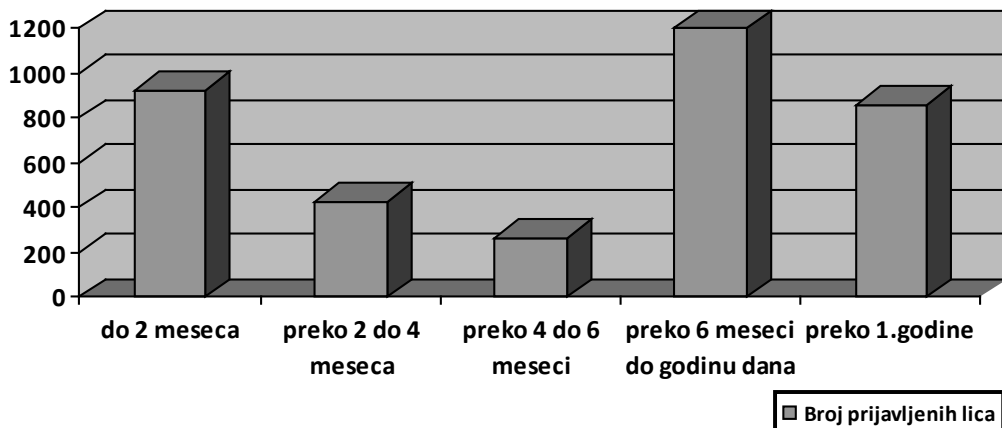
Ukoliko postoje važni razlozi pritvor se može produžiti najviše za još tri meseca. Iz tabele koja sledi, vidimo da je najveći broj prijavljenih lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi u 2015. godini proveo u pritvoru preko šest meseci do godinu dana.

¹⁸ Zakonik o krivičnom postupku „Službeni glasnik RS”, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014

Tabela 4: *Prijavljena punoletna lica prema krivičnom delu i trajanju pritvora u 2015. godini*

Trajanje pritvora	do 2 meseca	preko 2 do 4 meseca	preko 4 do 6 meseci	preko 6 meseci do 1 godine	preko 1. godine
Broj prijavljenih lica	923	427	266	1.198	861

Grafikon 3: *Prijavljena punoletna lica prema krivičnom delu i trajanju pritvora u 2015. godini*

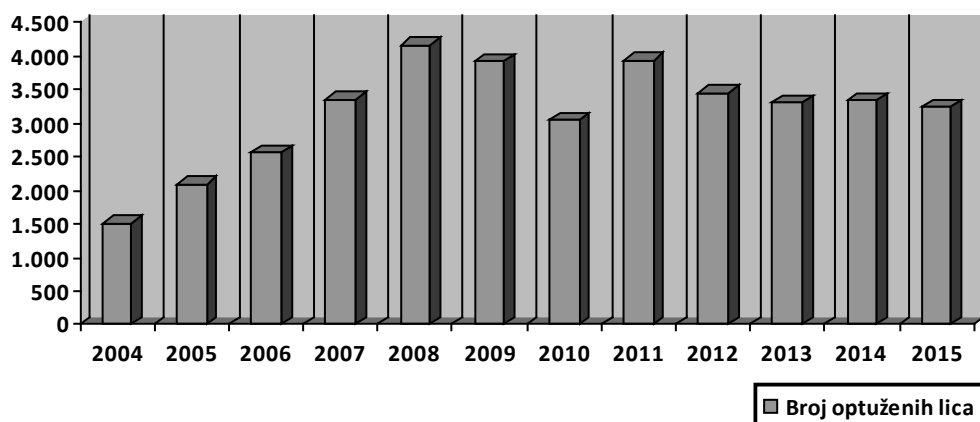

Prema pozitivnim propisima Republike Srbije nakon faze istrage dolazi faza optuženja. Tabela 5. pokazuje broj optuženih punoletnih lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi u posmatranom dvanaestogodišnjem periodu.

Tabela 5: *Optužena punoletna lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi*

Godina	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Broj optuženih lica	1.512	2.087	2.564	3.345	4.152	3.914	3.035	3.936	3.446	3.303	3.328	3.241

Iz podataka u tabeli broj 5, možemo uočiti da je broj optuženih lica u poslednjih dvanaest godina u proseku godišnje iznosio 3.155. Najveći broj prijavljenih i optuženih lica javlja se 2008. godine. To je u potpunosti i očekivano s obzirom na ekonomsko stanje u kojem je Srbija tih godina.

Grafikon 4: Optužena punoletna lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi**Tabela 6:** Optužena punoletna lica, prema krivičnom delu i vrsti odluke za 2015. godinu

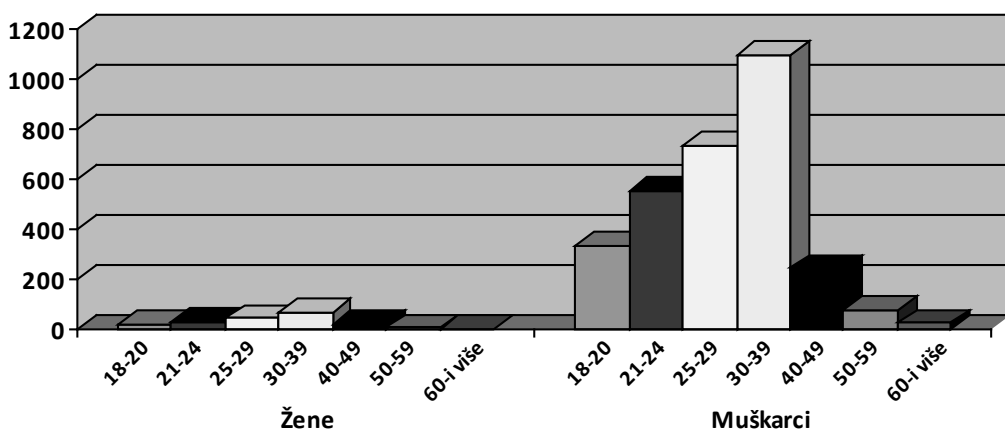
Krivična dela protiv zdravlja ljudi	Proglašeno krivim	Nisu proglašena krivim				Mera bezbednosti
		Odbačena privatna tužba	Obustavljen postupak	Odbijajuća presuda	Oslobađajuća presuda	
Neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga	847	1	15	8	93	6
Neovlašćeno držanje opojnih droga	1.999	1	13	20	15	9
Omogućavanje uživanja opojnih droga	92	-	1	1	9	-

U 2015. godini najviše lica proglašeno je krivim za krivično delo neovlašćeno držanje opojnih droga. To su lica protiv kojih je odbačena privatna tužba, lica protiv kojih nema dokaza, kao i situacije u kojima je tužilac odustao od gonjenja posle glavnog pretresa ili postoje okolnosti koje isključuju gonjenje. Malom broju lica, njih ukupno 9, određena je mera bezbednosti.

Tabela 7: Optužena punoletna lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi prema godinama života i polu za 2015.

Godine starosti	Žene	Muškarci
18-20	16	335
21-24	28	552
25-29	43	731
30-39	68	1.091
40-49	16	244
50-59	6	74
60-i više	3	24

Na osnovu tabele 7 možemo zaključiti da je najveći broj optuženih lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi muškog pola i starosne dobi od 30 do 39 godina.

Grafikon 5: Optužena punoletna lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi prema godinama života i polu za 2015. godinu

Od predaje optužnog akta sudu, pa do upućivanja okrivljenog na izdržavanje krivične sankcije koja se sastoji u lišenju slobode, pritvor se može odrediti, produžiti ili ukinuti rešenjem Veća. Veće je dužno da i bez predloga stranaka i branioca ispita da li još postoje razlozi za pritvor i da donese rešenje o produženju ili ukidanju pritvora, po isteku svakih 30 dana do potvrđivanja optužnice, a po isteku svakih 60 dana nakon potvrđivanja optužnice pa do donošenja prvo-stepene presude.

Tabela 8: Optužena punoletna lica prema broju optuženih lica i trajanju pritvora u 2015. godini

Trajanje pritvora	do 30 dana	preko 30 dana do 3 meseca	preko 3 meseca do 6 meseci	preko 6 do 12 meseci	preko 12 do 18 meseci	preko 18 do 24 meseca	preko 2 god. do 4 godine	preko 4 godine
Broj optuženih lica	263	168	100	148	65	39	20	4

Na osnovu istraživanja iskazanog u tabeli broj 8, može se zaključiti da je u 2015. godini najveći broj optuženih lica u pritvoru proveo do 30 dana.

Sprovedeno istraživanje se takođe odnosilo i na trajanje postupka od trenutka prijave do pravosnažnosti i od trenutka optužbe do pravosnažnosti odluke. Trajanje postupka od prijave do pravosnažnosti odluke iznosi najčešće preko 2. godine. Sličan zaključak se nameće i kada je u pitanju trajanje postupka punoletnim učiniocima krivičnih dela, ako posmatramo postupak od optužbe do pravosnažnosti odluke. Detaljniji podaci o trajanju postupka i broju optuženih lica dati su u tabeli broj 9.

Tabela 9: Optužena punoletna lica prema trajanju postupka u 2015. godini

Trajanje postupka	Od prijave do pravosnažnosti optužnice					Od optužbe do pravosnažnosti odluke				
	Do 4 mes.	4-6 mes.	6 mes. do 1 god	1-2 god.	Preko 2 god.	Do 4 mes.	4-6 mes.	6 mes. do 1 god.	1-2 god.	Preko 2 god.
Broj optuženih lica	385	199	633	894	939	1.137	261	590	538	715

Da bismo ispratili tok krivičnog postupka u celini, pojasnili smo fazu istrage, fazu optuženja i na kraju prikazali rezultate i ishod postupka. U tabeli koja sledi prikazan je broj osuđenih punoletnih učinilaca krivičnih dela protiv zdravlja ljudi u Republici Srbiji za posmatrani dvanaestogodišnji period.

Tabela 10: Osuđena punoletna lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi

Godina	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Broj osuđenih lica	1.426	1.926	2.378	3.139	3.929	3.551	2.564	3.619	3.106	2.883	2.972	2.970

Prosečan broj osuđenih lica u analiziranom periodu iznosio je 2.853 osuđena lica na godišnjem nivou. Najveći broj osuđenih bio je u 2008. godini. Ovaj podatak nije začuđujući, ako uzmemo u obzir da je najveći broj prijavljenih i

optuženih lica bio upravo u ovoj godini. Zabrinjavajući je podatak da je broj osuđenih lica približno isti bio i 2011. godine.

Prema Krivičnom zakoniku RS¹⁹ učiniocu krivičnog dela mogu se izreći sledeće kazne:

- 1) kazna zatvora;
- 2) novčana kazna;
- 3) rad u javnom interesu;
- 4) oduzimanje vozačke dozvole.

Pored kazni, u krivične sankcije ubrajamo i mere upozorenja (uslovna osuda i sudska opomena), mere bezbednosti i vaspitne mere.

Da bismo stekli kompletnu sliku o krivičnim delima protiv zdravlja ljudi i o učiniocima ovih dela, izvršili smo analizu sankcija koje dobijaju učinioci ovih dela, nakon završenog krivičnog postupka.

Za krivično delo neovlašćene proizvodnje i stavljanja u promet opojnih droga u 2015. godini najčešće je izrečena kazna zatvora u trajanju od 3 do 5 godina. U ovoj godini, za ovo krivično delo, najduža kazna zatvora koja je izrečena bila je zatvor od 10 do 15 godina i takvih presuda je bilo ukupno 6.

Kazna zatvora u trajanju od 3 do 6 meseci najviše je izricana učiniocima krivičnog dela neovlašćeno držanje opojnih droga. Najstrožija kazna zatvora koja je izrečena u toku 2015. godine za krivično delo neovlašćeno držanje opojnih droga bila je kazna zatvora od 2 do 3 godine i takvih izvršilaca bilo je ukupno 23.

Omogućavanje uživanja opojnih droga je još jedno krivično delo iz grupe krivičnih dela protiv zdravlja ljudi. Sudije su se u slučaju ovog krivičnog dela opredelile da najveći broj učinilaca kazne kaznom zatvora u trajanju od 3 do 6 meseci, a da najstrožija kazna bude od 3 do 5 godina zatvora, koliko su dobila četiri punoletna učinioca ovog dela.

Tabela 11: *Osuđena punoletna lica, prema krivičnom delu i vrsti krivične sankcije (kazna zatvora) u 2015.*

Krivična dela protiv zdravlja ljudi	40 god.	30-40 god.	15-20 god.	10-15 god.	5-10 god.	3-5 god.	2-3 god.	1-2 god.	6-12 mes.	3-6 mes.	2-3 mes.	Do 2 meseca
Neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga	-	-	-	6	54	297	225	27	68	11	4	2
Neovlašćeno držanje opojnih droga	-	-	-	-	-	-	23	20	76	156	80	38
Omogućavanje uživanja opojnih droga	-	-	-	-	-	4	3	4	10	19	1	1

¹⁹ http://www.paragraf.rs/propisi/krivicni_zakonik.html posećeno 12.12.2016.

Najčešće izricana kazna u Republici Srbiji je novčana kazna. Upravo iz tog razloga odlučili smo se da izdvojimo i posebno sagledamo ovu kaznu.

Na osnovu podakata prikupljenih istraživanjem uočavamo da je najviše novčanih kazni u 2015. godini bilo određeno učinocima krivičnog dela neovlašćeno držanje opojnih droga. Ono što je posebno interesantno jeste to što su se sudije odlučile da za krivična dela neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga i omogućavanje uživanja opojnih droga ne izreknu nijednu novčanu kaznu.

Tabela 12: *Osuđena punoletna lica, prema krivičnom delu i vrsti krivične sankcije (novčana kazna) 2015.*

Krivična dela protiv zdravlja ljudi	Novčana kazna (RSD)						
	Preko 1.000.000 do 10.000.000	Preko 500.000 do 1.000.000	Preko 300.000 do 500.000	Preko 200.000 do 300.000	Preko 100.000 do 200.000	Preko 10.000 do 100.000	Do 10.000
Neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga	-	-	-	-	-	-	-
Neovlašćeno držanje opojnih droga	-	-	-	3	69	407	9
Omogućavanje uživanja opojnih droga	-	-	-	-	-	-	-

Što se tiče ostalih krivičnih sankcija, možemo zaključiti da je uslovna osuda najdominantnija krivična sankcija. Oduzimanje vozačke dozvole, kao i sudska opomena, su krivične sankcije koje su se vrlo retko ili nikako izricale učinocima ovih dela u 2015. godini.

Kao posebna vrsta sankcije, postoji i kućni zatvor. Zbog specifične prirode ove vrste sankcije, odlučili smo se da posmatramo i koliko je punoletnih izvršilaca krivičnih dela, koja su predmet ovog rada, dobilo kao krivičnu sankciju kućni zatvor. Ovu vrstu sankcije sudije su izrekle u 39 slučajeva neovlašćene proizvodnje i stavljanja u promet opojnih droga, a za jednu više u slučaju neovlašćenog držanja opojnih droga. Krivično delo omogućavanja uživanja opojnih droga takođe može rezultirati izricanjem kućnog zatvora kao sankcije, pa je u toku 2015. godine na ovu vrstu sankcije bilo osuđeno svega 10 punoletnih lica.

Tabela 13: *Osuđena punoletna lica, prema krivičnom delu i vrsti krivične sankcije za 2015.*

Krivična dela protiv zdravlja ljudi	Uslovna osuda	Rad u javnom interesu	Oduzimanje vozačke dozvole	Sudska opomena	Vaspitna mera	Proglašen krivim, a oslobođen od kazne	Sporedna kazna
Neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga	79	9	-	-	16	10	17
Neovlašćeno držanje opojnih droga	1.022	41	1	-	5	9	24
Omogućavanje uživanja opojnih droga	39	-	-	-	-	1	1

Statistički podaci nedvosmisleno pokazuju da su osobe muškog pola češći izvršioci krivičnih dela protiv zdravlja ljudi. U 2015. godini za ova krivična dela osuđeno je 2.815 muškaraca i 155 žena. Dakle, 18 puta više osoba muškog pola. Ukoliko analiziramo starosnu dob, uočavamo da se ovim krivičnim delima najviše bave muškarci starosti između 30 i 39 godina.

Tabela 14: *Osuđena punoletna lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi prema godinama života i polu za 2015. godinu*

Godine starosti	Žene	Muškarci
18-20	16	311
21-24	25	504
25-29	37	689
30-39	59	999
40-49	10	223
50-59	5	62
60-i više	3	21

Tabela 15: *Osuđena punoletna lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi prema školskoj spremi za 2015. godinu*

Krivična dela protiv zdravlja ljudi	Bez škole	Nepotpuna osnovna škola (1-7 razred)	Osnovna škola	Srednja škola	Viša škola	Visoka škola
	16	44	529	1.996	65	98

Bitan pokazatelj za naše istraživanje jeste i školska sprema osuđenih lica. Poražavajući podatak jeste da u 2015. godini postoje punoletna lica koja nemaju nikakvo obrazovanje ili imaju nepotpunu osnovnu školu. Takođe, neprijatan je podatak i to da se čak 98 lica sa visokom stručnom spremom odlučilo za vršenje krivičnih dela protiv zdravlja ljudi. Srednja škola jeste školska sprema punoletnih lica koja su najčešće vršili ova krivična dela.

Zaključna razmatranja

Nakon sprovedenog istraživanja i detaljnog proučavanja krivičnih dela protiv zdravlja ljudi, možemo zaključiti da situacija u Republici Srbiji nije na potrebnom nivou.

Prvi problem se javlja na pravnom polju. Zakonska regulativa koja je prihvaćena u Srbiji nije zadovoljavajuća i trebalo bi što pre ispraviti neke nedostatke da bi borba protiv ovog poroka koji nagriza sve pore društva bila uspešnija. Naime, Krivični zakonik predmetne supstance naziva „opojnim drogama“ i navodi šta se sve ubraja u taj pojam u članu 112. stavu 15. Međutim, postoji i Zakon o psihoaktivnim kontrolisanim supstancama koji predmetne supstance naziva „psihoaktivnim supstancama“ i objašnjava ih u članu 2. stavu 2. Naučna javnost je mišljenja da se ovi pojmovi trebaju usaglasiti i obuhvatiti iste supstance i iste pojmove i to sve u svrhu boljeg suzbijanja i uspešnije borbe protiv ove pojave.

Analizom rezultata istraživanja sa velikom sigurnošću se može izraditi profil učinilaca ovih vrsta krivičnih dela i doneti zaključak o efikasnosti rada tužilaštva i sudova. Što se tiče prijavljenih lica, možemo zaključiti da u posmatranom dvanaestogodišnjem periodu u proseku na godišnjem nivou, bilo je prijavljeno 3.933 lica. Najviše prijavljenih lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi u periodu od 2004. do 2015. godine bilo je 2008. godine. Iz oblasti krivičnih dela u vezi sa opojnim drogama, najveći broj prijavljenih lica bio je muškog pola, starosti od 30 do 39 godina i to za krivično delo neovlašćenog držanja opojnih droga. Trajanje pritvora u toku istrage najčešće traje preko 6 meseci do godine dana.

U periodu od 2004. godine do 2015. godine prosečno je, na godišnjem nivou, 3.155 optužnica stupilo na pravnu snagu protiv punoletnih lica pretežno muškog pola starosti od 30 do 39 godina. Pritvor u ovoj fazi krivičnog postupka najčešće je trajao do 30 dana, a od podnošenja krivične prijave do pravosnažnosti optužnice obično je proteklo 4 meseca. Isti period je najčešće proticao i od trenutka optužbe do trenutka pravosnažnosti presude.

Kao krajnji ishod sprovedenih postupaka u periodu od 2004. do 2015. godine, prosečno je godišnje osuđivano 2.853 punoletnih lica za krivična dela protiv zdravlja ljudi. Uočljivo je da je u istraživanom periodu 18 puta bilo više osoba muškog nego ženskog pola, koja su pravosnažno osuđena za krivična dela protiv zdravlja ljudi. Najstrožija kazna zatvora koja je izrečena 2015. godine

bila je kazna zatvora od 10 do 15 godina, iako se najčešće izricala kazna zatvora od 3 do 5 godina. U toku 2015. godine novčana kazna se izricala samo za krivična dela neovlašćeno držanje opojnih droga i to u iznosu od 10.000 do 100.000 dinara. Ovoj vrsti krivičnih dela najčešće pribegavaju lica između 30 i 39 godina starosti sa srednjoškolskim obrazovanjem.

Literatura:

- M. Lazić, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, godina LXI, 2/2013, Beograd, 2013.
- Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014
- Zakonik o krivičnom postupku Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014
- M. Pavlović, Krivična dela u vezi sa opojnim drogama, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, LXIII, 2012.
- S. Konstantinović, Vilić; V. Nikolić, Ristanović; M. Kostić, Kriminologija, Prometej, Zemun, 2011.
- Z. Stojanović, Komentar Krivičnog zakonika, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- Zakon o proizvodnji i prometu opojnih droga, Službeni listu SRJ br. 46/96, 37/02 i Službeni glasnik RS, br. 101/2005
- Zakon o psihoaktivnim kontrolisanim supstancama, Službeni glasnik RS br. 99/10
- S. Konstantinović, Vilić, V. Nikolić, Ristanović, M. Kostić, Kriminologija, Niš
- Rešenje o utvrđivanju opojnih droga i psihotropnih supstanci, Službeni glasnik RS, br. 24/05
- <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Default.aspx>
- http://www.paragraf.rs/propisi/krivicni_zakonik.html
- <http://www.zdravlje.gov.rs/downloads/Zakoni/Zakoni/ZakonOPsihoaktivnimKontrolisanimSupstancama.pdf>

DRAGANA LAZIĆ, PhD

Faculty of Law „John Naisbitt“ University, Belgrade, Serbia

ALEKSANDRA BLAGOJEVIĆ, PhD

Independent lawyer, Belgrade, Serbia

DRUGS AS ELEMENTS OF CRIMINAL OFFENCES AGAINST PEOPLE'S HEALTH IN THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

The paper presents the results of criminal offenses related to drugs. The study included adults and the entire course of criminal proceedings, including reported, accused and convicted persons. Also, we put emphasis on gender, age, educational background and employment status of persons who have committed crime against human health. The survey was conducted on the territory of the Republic of Serbia and covers the year of 2015. The article presented the regulation of this issue in the legislation of the Republic of Serbia and disadvantages of the regulation. Finally, in conclusion, we presented the views and suggestions on possible ways of combating and solving the issue of this deviant behavior.

Key words: *criminal offenses against human health, illicit drug production, trafficking of drugs, enabling the use of narcotics.*

Originalni naučni rad
Primljen 22.10.2016.
Odobren 11.03.2017.

PERCEPCIJA INSTRUMENTALIZACIJE TERORIZMA KAO TAKTIKE NA BALKANU

Suprotstavljanje i borba protiv terorizma, ne dovode redovno do rezultata koji se proklamuju. U ovom članku aksiomatski se prihvata da terorizam ugrožava opšte vrednosti međunarodne zajednice i svake članice. S obzirom na broj učesnika i obim aktivnosti u okviru ovog nastojanja, pošli smo od pretpostavke da efikasnost napora država ima prepreku u suštini terorizma, kao taktike, odnosno primeni za ostvarivanje trenutno neostvarivih ciljeva. Analiza ove pretpostavke polazi od elemenata prodora Al Kaide na prostor bivše Jugoslavije. Prodor Al Kaide, kao objektivno stranog tela na tom prostoru, sagledan je sa aspekta međunarodnog činioca. U tom svetlu su sagledane i aktuelne aktivnosti na planu instrumentalizacije terorističkog elementa na širem prostoru, odnosno na Balkanu. Cilj rada je pokušaj da se suprotstavljanju terorizmu doprinese na način koji bi identifikaovao objektivno ograničenje postojećih načina. U tom smislu, prodor terorističkih elemenata i naknadno suprotstavljanje i borba protiv terorizma su analizirani u okviru teorijskih ograničenja. Dobijeni rezultati daju osnov za dva nalaza. Prvo, suprotstavljanje i borba protiv terorizma iziskuju sprečavanje političkih mahinacija u okviru kojih se odmetnute grupe koriste za ostvarivanje interesa u međunarodnom sistemu. Drugo, danas borba protiv terorizma, država i međunarodne zajednice, ima niz odlika koje nisu usmerene protiv uzroka terorizma, ili za koje nije jasno kako mogu da doprinesu suzbijanju taktike političkog nasilja.

Ključne reči: međunarodni sistem, međunarodna zajednica, međunarodni odnosi, instrumentalizacija, terorizam.

* Dr Miroslav D. Stevanović, docent,
Akademija za nacionalnu bezbednost Republike Srbije,
e-mail: mstvnv297@gmail.com

** Dr Dragan Ž. Đurđević, docent,
Akademija za nacionalnu bezbednost Republike Srbije,
e-mail: djurdjevic.dragan@gmail.com

1. Uvod

Suzbijanje i borba protiv terorizma danas je predmet interesovanja širokog kruga učesnika i oblasti, na nacionalnom i međunarodnom nivou. Radi se, naime, o pretnji opštem interesu, da svaka individua živi bez rizika da postane žrtva nasilja. Terorizam predstavlja političko nasilje kojim se sistematski pokušavaju ostvariti veliki ciljevi na način neprimeren datim uslovima i istorijskim mogućnostima onih koji ga upražnjavaju, ali koje je kao vid borbe uvek okrenuto protiv neke države.¹

Ako se suzbijanje i borba protiv terorizma shvate u kontekstu interesa zaštite individua, primarnu odgovornost na tom planu imaju države, koje imaju odgovornost za kvalitet života i dobrobit svojih građana. Međutim, u kontekstu konkurentnog međunarodnog sistema, teško je zanemariti rizik potencijalne instrumentalizacije političkog nasilja kao taktike za ostvarivanje ciljeva.² Realnost tog rizika u praksi međunarodnih odnosa ilustruje opservacija bivšeg ministra spoljnih poslova Velike Britanije, Robina Kuka, vezana za univerzalno prepoznatu terorističku grupaciju, Al Kaidu: „Tokom osamdesetih godina XX veka, američka Centralna obavještajna agencija (CIA) je snabdevala oružjem, a bogati Saudijski finansirali ratovanje Osame bin Ladena protiv ruske okupacije Avganistana. Al Kaida, doslovno „baza podataka“, izvorno je bila računarski fajl mudžahedina koje je CIA regrutovala i obučavala.”³

2. Prodor terorista na prostor bivše Jugoslavije

U aprilu 2002. godine, policija Bosne i Hercegovine (BiH) je ustupila Sekretarijatu pravde SAD dokument koji je pronađen u raciji na lokalno sklonište Al Kaide, naslovljen „Zlatni lanac”. U njemu su bila imena 20 finansijera ove grupe, među kojima globalni moćnici (navodno zetovi saudijskog kralja, predsjedavajući saudijske fondacije Međunarodna organizacija za islamsku pomoć (*International Islamic Relief Organization, IIRO*) i vlasnik Saudijske nacionalne komercijalne banke (bivši šef Aramco i ministar nafte Saudijske Arabije, inače zet Osame bin Ladena).⁴

¹ Simeunović Dragan (2009): *Terorizam, opšti deo*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 80.

² Bonditti Philippe (2014): *Violence, Terrorism, Otherness: Reshaping Enmity in Times of Terror*, in: Campbell Roderick: *Violence and Civilization: Studies of Social Violence in History and Prehistory*, Oxbow Books, Oxford-Oakville, 203.

³ Cook, Robin, *The struggle against terrorism cannot be won by military means*, *The Guardian*, 8 July 2005. goo.gl/WoR9RX (10.10.2016).

⁴ Napoleoni Loretta (2005): *The New Economy of Terror: How Terrorism is Financed*, 34, in: Schmid, Alex (ed.): *UN Office on Drugs and Crime Forum on Crime and Society*, Volume 4, United Nations Publications, New York.

Prema naknadno objavljenim dokazima, Osama bin Laden je u avgustu 1988. godine inicirao „pokretanje nove militantne grupe”, izvorno nazvane „voja baza” (*al-Qaeda al-Askariya*).⁵ U tom periodu, stvaranje nove grupe imalo je za cilj održavanje militantnog radikalnog islamizma nakon povlačenja Sovjeta iz Avganistana. Pored Bin Ladena, inicijalnim sastancima su prisustvovali, između ostalih, Ajman al Zavahiri, vođa egipatske militantne grupe Al Džihad (odgovorne za atentat na Anvara al Sadata 1981. godine), Vael Hamza Džulaidan i Džamal al Fadl.⁶

Detalje o tim sastancima otkrio je istražiteljima američkog Federalnog istražnog biroa (FBI) Al Fadl, koji je bio finansijski agent Al Kaide, a zabeleške su pronađene u Bosni 2002.⁷ Ova mreža razrađuje operacije u BiH od jeseni 1992. godine, Al Fadla je Bin Ladenov štab u Sudanu poslao u Zagreb, da prikupi informacije o sukobima u BiH i mogućnostima kupovine biznisa u Hrvatskoj za potrebe finansiranja i organizovanje mudžahedina u BiH.⁸ Iako je u međuvremenu Al Kaide prepoznata kao teroristička mreža, do danas nema uvida u saznanja tajnih službi Hrvatske o aktivnostima Bin Ladenove mreže u Zagrebu, ni koje je firme Al Fadl kupio i da li mu je tadašnja vlast dopustila grananje poslova. Za metod prodora Al Kaide na Balkan, indikativno je to da je u decembru 2001. godine Koordinacioni tim za borbu protiv terorizma u BiH zatražio, doduše pod pritiskom zapadnih funkcionera i komandanata SFOR, da se preispita rad 11 međunarodnih humanitarnih organizacija u BiH. Primera radi, prema saznanjima iz sudskog postupka u SAD, Al Fadl u Hrvatskoj stupa u kontakt sa Enamom Arnautom, kasnije šefom humanitarne organizacije „Dobročinstvo” (*Benevolence International Foundation*, BIF) u BiH i operativcem Al Kaide, Abu Abdelom Azizom Barbarosom (alias Abdel Rahman al Dosari). Na osnovu dokaza pronađenih u prostorijama „Dobročinstva” u BiH, Arnaut je 2003. godine osuđen zbog pribavljanja oružja za terorističke aktivnosti Bin Ladenove mreže, a Barbarosi, koji je radio na formiranju baze za obuku islamističkih militanata u BiH, ova organizacija je obezbeđivala novac za oružje.⁹

⁵ Miller Flagg (2015): *The Audacious Ascetic: What the Bin Laden Tapes Reveal about Al-Qa'ida*, Oxford University Press, New York, 139.

⁶ Wright Lawrence (2006): *The Looming Tower: Al Qaeda's Road to 9/11*, Random House, New York, 131-134.

⁷ Cruz Louis (2012): *Unmitigated Disaster*, Volume 1, Xlibris, Bloomington, 248; Glenn Simpson, List of Early al Qaeda Donors Points to Saudi Elite, *The Wall Street Journal*, 18 March, 2003. goo.gl/CF7knM (10.10.2016).

⁸ Kenney Michael (2007): *From Pablo to Osama: Trafficking and Terrorist Networks, Government Bureaucracies, and Competitive Adaptation*, The Pennsylvania State University Press, University Park, 138-139.

⁹ U.S. District Court Northern District of Illinois, Eastern Division: *US v. Enaam M. Arnaut*, 02 CR 892, 10/6/2003, The Admissibility of Coconspirator Statements, 24-25; Kohlmann Evan (2004): *Al-Qaida's Jihad in Europe: The Afghan-Bosnian Network*, Berg Publishers, Oxford, 16-17.

Sarajevski nedeljnik „Slobodna Bosna” je 14. oktobra 2001. godine objavio da je u septembru 1993. godine u BiH došao dr Ajman al Zavahiri, pod imenom Muhamed Ibrahim, iz Beča, preko Zagreba, gde je i dobio dokumenta u kojima je pisalo da je „humanitarni radnik”. Razlozi njegovog dolaska, kako se navodi, bili su usmeravanje finansijske pomoći mudžahedinima i islamizacija bosanske Armije i bosanskog društva, unapređenje procesa dolaska dobrovoljaca iz islamskih zemalja u BiH, kao i odlazak bosanskih državljana na vojnu i versku obuku u inostranstvo. Sa Zavahirijem se tada sastao Alija Izetbegović, u verskom objektu Trećeg korpusa Armije BiH u Zenici, u prisustvu visokih oficira tog korpusa, verskih velikodostojnika Zenice i vođa mudžahedina. Zavahiri se iz Bosne vratio u Zagreb, a zagrebački „Večernji list” je 16. oktobra 2001. godine pisao o postojanju tzv. „zagrebačke veze” radikalnih islamista.

Od 1992. godine, glavni kanal mudžahedina na Balkanu (u BiH) vodio je preko Saudijske Arabije, koja je bila njihov vodeći pokretač i finansijer. Uglavnom su putovali u Zagreb, kao članovi islamskih humanitarnih organizacija poput Al Haremeina i Visokog komesarijata za izbeglice Saudijske Arabije, a veliki broj je dolazio iz zapadnoevropskih država.¹⁰ Neke od ovih organizacija, poput Al Kifah Rabita, ili Al Muvaqaf, finansirao je Bin Laden, ali su takođe kanalisale novac iz Saudijske Arabije.¹¹ U literaturi se navodi skoro pedeset organizacija koje se dovode u vezu sa međunarodnim terorizmom, a koje su u tom periodu bile registrovane u Hrvatskoj. Među njima su, pored pomenutih, karakteristični primeri Agencije za pomoć trećem svetu (TWRA), IGASA i Biroa za islamski poziv.¹² Organizacija TWRA, koju je osnovao Sudanac Fatih al Hasanajn, lekar koji je medicinu studirao u Sarajevu i blizak Hasanu al Turabiju, lideru Muslimanskog bratstva, prenosila je diplomatskim kanalima uplate za radikalne islamiste.¹³ Koordinator IGASA je bio Alžirac Jamel Lamrani (ratno ime Abu Musa, kasnije na Kosmetu jedan od instruktora jedinice mudžahedina „Abu Bekir Sidik”), koji je početkom devedesetih studirao u Beogradu i bio proteran kao pripadnik terorističke organizacije Front islamskog spasa (FIS), koja je arapske studente okupljala u radikalnu versku organizaciju Udruženje islamskih studenata iz Palestine - IGASA. Organizacija Biro za islamski poziv iz Rijada, slala je novac i opremu jedinici „Abu Bekir Sidik” na Kosmetu (KiM), čiji je vođa bio Albanac, hodža Ekrem Avdiju, koji je ratovao u Bosni.

¹⁰ Shay Shaul (2009): *Islamic Terror and the Balkans*, Transaction Publishers, New Brunswick-London, 46-49.

¹¹ Collins Millard; Burr Robert (2006): *Alms for Jihad*, Cambridge University Press, Cambridge, 89, 137-139.

¹² Detaljnije o mreži organizacija u funkciji terorizma na Balkanu: Džamić Dragan (2001): *Psi rata na Balkanu: Strani plaćenici u ratnim sukobima na prostorima bivše Jugoslavije*, Target, Beograd.

¹³ Schindler John (2007): *Unholy Terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad*, Zenith Press, St. Paul, 148-152.

3. Međunarodni aspekt prodora terorizma na prostor bivše Jugoslavije

Tokom 1992. godine, u oružane sukobe u BiH zvanično nisu bile uključene oružane snage NATO i SAD.¹⁴ Predsednički kandidat Viliyam Klinton je, međutim, vodio kampanju podrške "većem angažovanju SAD u Bosni". Preporuke štabu demokrata dostavljala je Komisija koju je Karnegi zadužbina za međunarodni mir obrazovala da izradi spoljno-politički okvir nakon Hladnog rata.¹⁵ Inače, američka Centralna obavestajna agencija (CIA) je već od aprila 1992. godine u BiH koristila ugovarača paravojnih usluga.¹⁶

Elementi Al Kaide podržavali su gerilske snage etničkih Albanaca i Bošnjaka. Prema podacima do kojih je naknadno došla Nacionalna agencija za bezbednost (NSA), ove paravojne formacije su podržane sa stotine miliona dolara obezbeđenih preko „Fonda za odbranu Bosne” (FOB), entiteta obrazovanog u Rigs banci. Registracija FOB ima vezu sa Pentagonom, u smislu da ju je izvršila advokatska kancelarija Fejt i Zel (*Feith&Zell*), čiji je osnivač Daglas Fejt bio visoki službenik Pentagona, a da je aktivnosti u vezi FOB pomagao član političkog odbora Sekretara odbrane Donalda Ramsfelda, Ričard Perl.¹⁷ Fejt je do 1982. godine bio analitičar za Bliski istok Saveta za nacionalnu bezbednost (NSC), a otpušten je nakon što je postao predmet istrage FBI zbog odavanja poverljivih informacija službeniku izraelske ambasade u Vašingtonu. Nakon otkaza, Fejt počinje da radi kao specijalni savetnik pomoćnika sekretara odbrane za politiku međunarodne bezbednosti, Ričarda Perla, takođe osuđivanog zbog odavanja podataka Izraelu, gde je bio do 1986. godine, kada je osnovao "uticajnu advokatsku firmu, sa kancelarijom i u Izraelu."¹⁸

Do kraja 1997. godine, FOB je postao multilateralni fond, sa podrškom četrnaest država, vredan 400 miliona dolara, koji je zvanično prikupljao priloge u novcu i opremi za program „uvežbaj i opremi” koji su vodile SAD.¹⁹ Uprkos međunarodnom embargu na isporuku naoružanja, preko FOB su deponovani milioni dolara za kupovinu oružja za bošnjačke snage, od strane država poput

¹⁴ Hendrickson Ryan: "Crossing the Rubicon", *Nato Review*, 3/2005. goo.gl/d5xePV (10. 10. 2016).

¹⁵ Roberts John (1999): "Roots of Allied Farce", *The American Spectator*, 16:12/1999, 35-38; Daalder Ivo (2000): *Getting to Dayton: The Making of America's Bosnia Policy*, Brookings Institution, Washington, 6.

¹⁶ Waugh Billy; Keown Tim (2004): *Hunting the Jackal: A Special Forces and CIA Soldier's Fifty Years on the Frontlines of the War Against Terrorism Mass Market*, New York: Harper Collins, 307.

¹⁷ Madsen Wayne (2013): *National Security Agency Surveillance: Reflections and Revelations 2001-2013*, Lulu, New York, 130.

¹⁸ Sneigoski Stephen (2008): *The Transparent Cabal: The Neoconservative Agenda, War in the Middle East, and the National Interest of Israel*, Enigma Editions, Norfolk, 119-120.

¹⁹ Lamb Christopher (2014): *The Bosnian Train and Equip Program: A Lesson in Interagency Integration of Hard and Soft Power*, National Defence University Press, Washington, 19-24.

Saudijske Arabije, Malezije, Bruneja, Jordana i Egipta.²⁰ Predsednik SAD, Clinton, je 1995. godine stavio veto na zabranu isporuke oružja u BiH,²¹ tako su i SAD došle u priliku da deponuju sredstva.

Ulaz u Bosnu odražava model za ostvarivanje ciljeva primenom političkog nasilja. Autoritativnu doktrinarnu izjavu o tim ciljevima predstavlja kominike brigade Al Kaide, Abu Hafes al Masri, nakon bombardovanja zgrade UN u Bagdadu (14. avgusta 2003. godine), u kome se situacija u Bosni naglašava kao najznačajniji protest islamista protiv UN i Zapada. Islamisti su tvrdili da su UN odgovorne za masakr muslimana u Srebrenici 1995. godine jer su „podržavale ideju o neuspostavljanju islamske države u Evropi”. Pokazatelj načina njihovog nastupa na Balkanu predstavlja to da je za vođu operacija regrutovanja imenovan avganistanski veteran blizak vrhu Al Kaide, Emira Muse Ajzija, koji je krajem avgusta 2003. godine poslao muli izveštaj pod naslovom „Alahov posao u mnogobrojnim evropskim gradovima i na teritoriji Izraela”. U izveštaju se navodi da se program treninga izvodi, između ostalog, pod pokrićem Albanske nacionalne armije (ANA), sa komandantima „mudžahedinima povučenicima iz Bosne”.²²

4. Aktuelna instrumentalizacija terorizma na Balkanu

Dok se muslimani sve više kolektivno okrivljuju na osnovu širenja utiska da možda veličaju ili tajno teže ciljevima terorističke agende, grupa Narodni mudžahedini Irana (Mujahedin-e Khalq, MeK), iza koje je zastrašujuća istorija zločina, izbegava pravdi. Šta više, zagovara se da bi SAD mogle da obezbede podršku da se grupe poput MeK preobrate u pobunjenike i vojno poraze snage vlasti u Iranu. Za njih, kvalitet pripadnika MeK je to što su vodili gerilske i terorističke operacije protiv iranskih vlasti.²³ U nastupu pred Senatom 2015. godine, bivši senator Džozef Liberman i bivši komandant marinaca i komandant savezničkih snaga u Evropi Džejms Džons, apelovali su da se nastavi podrška za MeK i za grupe poput MeK, da ugroze vladu u Teheranu.²⁴ Ta praksa nije u skladu sa pravnim stanjem, budući da američki zakoni zabranjuju lobiranje u interesu entiteta pod kontrolom iz inostranstva i posebno terorističkih grupa, a administracija predsednika Buša mlađeg je 2007. godine, utvrdila da „vođstvo MeK i njeni pripad-

²⁰ Mir Ferrukh (2011): *Half Truth*, iUniverse, Bloomington, p. 154; Daalder Ivo, 64.

²¹ White House, Office of Press Secretary: *Statement by president Clinton on veto of lifting of Bosnia arms embargo*, August 11, 1995. goo.gl/NEhfNO (10.10.2016).

²² Bodansky Yossef (2003): „Osama Bin Laden focus on the Balkans”, *Defense & Foreign Affairs Strategic Policy*, September 19, 2003. goo.gl/rKg7at (10.10.2016).

²³ Pollack Kenneth et al. (2009): *Which Path to Persia? Options for a New American Strategy Toward Iran*, Brookings Press, Washington, 113.

²⁴ US Senate Committee on Armed Services: „Iranian Influence in Iraq and the Case of Camp Liberty”, Hearing, October 7, 2015.

nici širom sveta održavaju kapacitet i volju da izvrše terorističke akte u Evropi, Bliskom istoku, Sjedinjenim Državama i šire.”²⁵

Na liste terorističkih organizacija MeK je uvršten 1997. godine, a u avgustu 2002. godine su, javnosti predstavljeni kao „iranski disidenti” (Nacionalni savet otpora Irana), bili izvor informacije o pogonu za obogaćivanje uranijuma „u vojne svrhe” u Iranu.²⁶ Nakon intervencije i svrgavanja Sadama Huseina, 2003. godine, prihvaćena je dobrovoljna konsolidacija MeK, a pripadnike grupe su 2004. godine SAD prepoznale kao zaštićene osobe u skladu sa Četvrtom ženevskom konvencijom i obavezale se na njihovu zaštitu. U bazama u Iraku, međutim, pripadnici MeK su do kraja 2008. godine nosili uniforme, a prema izveštajima američkih snaga noću su sprovodili vežbe manjih jedinica. Grupa je, iako se sumnjiči za terorističku, vršila transfere novca, pod legendom da se uplaćuju za humanitarnu organizaciju na račun u Turskoj, sa koga su plaćane nabavke oružja za napade na Iran.²⁷ U julu 2008. godine Državni sekretar SAD je ocenio da MeK „ostaje strana organizacija koja održava sposobnost da se angažuje u terorističkoj aktivnosti ili terorizmu”.

Državni sekretarijat SAD je 28. septembra 2012. godine objavio da je MeK skinut sa liste entiteta kojima je, na osnovu Izvršne naredbe predsednika SAD, blokirana imovina i zabranjene transakcije. Imovina i interesi MeK u SAD, ili u okviru domašaja i kontrole SAD, su odblokirani i američki entiteti mogli su da obavljaju transakcije sa ovom organizacijom bez pribavljanja posebne dozvole.

Nakon toga, SAD su počele da nude Rumuniji da prihvati da bude stecište za oko 3.000 pripadnika MeK.²⁸ Praktično, bivši militanti, nad kojima su uticaj imale SAD, bili bi kompletno preseljeni u blizinu moldavskog regiona Transdnjestra i ukrajinske granice, u kojima postoji trvenje protiv lokalnog etničkog ruskog stanovništva. Sa aspekta međunarodnog sistema, iza diplomatskih odnosa i državnih poslova je, čini se, bio pokušaj destabilizacije. Prednost MeK, u tom smislu, je to da postoji mogućnost da bude zloupotrebljen za nelegitimne interese, uz mogućnost poricanja veze, ukoliko bi pripadnici ove grupe izvršili međunarodni incident.

Kako je rumunski predsednik Trajan Basesku 2014. godine, odbio da prihvati pripadnike MeK, očekivanja su se svela na drugu balkansku državu, Alba-

²⁵ Bures Oldrich (2011), *EU Counterterrorism Policy: A Paper Tiger?*, Routledge, London-New York, 207-208.

²⁶ Albright David; Hinderstein Corey (2002): “Iran Building Nuclear Fuel Facilities: International Transparency Needed”, *Institute for Science and International Security*, Brief, 12 December 2002. goo.gl/Ru7Nzz (10.10.2016).

²⁷ Said Wadie (2015): *Crimes of Terror: The Legal and Political Implications of Federal Terrorism Prosecutions*, Oxford University Press, Oxford-New York, 52.

²⁸ Mikhailenko Anna: “Is the US preparing to stash 3,000 terrorists near the Ukrainian border?”, *Oriental Review*, Jan 8, 2014, goo.gl/wIaYTY (10.10.2016); Hashemi Fatemeh, “U.S. plan to transfer 3,000 terrorists to Romania (Mojahedin Khalq, MKO, MEK, Rajavi cult)”, *21st Century Wire*, January 3, 2014. goo.gl/0R2e3z (10.10.2016).

niju. Državni sekretar SAD Džon Keri se tokom posete Albaniji, u februaru 2016. godine, zahvalio vlastima te države na posvećenosti da primi dodatnih 2.000 pripadnika MeK. Pomoć SAD obuhvatala je donaciju od 20 miliona dolara UNHCR i pomoć Albaniji. U septembru 2016. godine u Albaniju je prebačeno poslednjih 280 pripadnika MeK iz Iraka.²⁹

Sa četiri decenije terorističkog iskustva, MeK predstavlja bezbednosni izazov, zato što može ponovo da se naoruža i zato što može da ponudi obuku. U uslovima oružanih sukoba na Bliskom istoku, prisustvo MeK može nastojati da iskoristi svaka ekstremistička grupa za obuku i logističku podršku. U tom kontekstu, Albanija predstavlja pogodnu lokaciju, jer je izvan zone sukoba, u Evropi, ali izvan EU, zbog čega nije pod rigoroznim nadzorom. Ovaj izazov je posebno aktuelan nakon nuklearnog sporazuma Irana i grupe 5+1, nakon kojeg je MeK nužno zainteresovan za nove saveze. Za sada, grupa se približila tzv. Slobodnoj sirijskoj armiji (FSA), pobunjeničkoj formaciji u Siriji, koja je objavila da je obrazovala dva bataljona, pod nazivom „Mučenik Sadam Husein”. Portparol FSA, Basam al Dad je takođe najavio obrazovanje baze u graničnom području Sirije sa Libanom, uz obrazloženje da FSA želi da iskoristi iskustvo i borbene veštine MeK.³⁰ Osim toga, liderka grupe je i saudijskom ambasadoru u Francuskoj, Mohamadu al Šeiku, ponudila pomoć u borbi protiv jemenske nacije.³¹

5. Teorijski okvir instrumentalizacije terorizma

Prodor terorizma na KiM i u BiH izvršen je preko grupacije Al Kaida. Sam naziv ove grupacije ne odražava njenu opredeljenost. Do danas, ni nakon dostupnosti presretnutih razgovora, na osnovu doslovnog prevoda - baza, nije moguće odrediti da li se radi o kampu, u smislu teritorije, ili o mreži. Do kraja 1980-tih, Al Kaida je podrazumevala one koji su bili povezani sa Osamom bin Ladenom.³²

Tajno naoružavanje i obuku muslimana u BiH i terorističke organizacije Oslobođilačka vojska Kosova sprovodile su i SAD, protivno rezoluciji UN o zabrani isporuke oružja. Pri tome je u međunarodnoj javnosti vođena kampanja koja je, u odnosu na stranu koja je bila protiv terorista, ispoljavala arogantni politički fundamentalizam.³³ Prema Robertu Gejtsu, direktoru CIA u admini-

²⁹ US Department of State: Remarks by John Kerry on Press Briefing, September 12, 2016. goo.gl/0XkkRx (10.10.2016).

³⁰ “Free Syrian Army (FSA) Building Military Base for Mojahedin-e Khalq Organization (MKO)”, *Global Research News*, October 8, 2012. goo.gl/tJWdPT (10.10.2016).

³¹ “Voices Readiness to Help Saudi Arabia in Yemen”, *Farsnews*, May 28, 2015. goo.gl/1eY0X6 (10.10.2016).

³² Miller Flag (2015): *The Audacious Ascetic: What the Bin Laden Tapes Reveal about Al-Qa'ida*, Oxford University Press, Oxford, 139-140.

³³ Crockett Clayton (2011): *Radical Political Theology: Religion and Politics After Liberalism*, Columbia University Press, New York-Chichester, 15; Ruppert Michael (2004): *Crossing*

stracijama Ronalda Regana i Džordža Buša starijeg i sekretaru odbrane tokom mandata Džordža Buša mlađeg i Baraka Obame, radikalni islam je instrumentalizovan u funkciji političke agende SAD.³⁴ Terorizam je za XXI vek postao isto što je piratstvo bilo za ranije doba, tako što neke vlade daju piratima bezbedno utočište da bi zaradile prihode ili da bi uznemiravale svoje protivnike.³⁵ Tako je, na primer, od 2000. do 2003. godine, velike ugovore u razorenom Iraku i Avganistanu, vrednosti od oko 27 milijardi dolara, dobilo preko sedamdeset američkih kompanija.³⁶ Skoro 75% tih kompanija je u rukovodstvu imalo lica koja su bila, ili imala bliske veze sa funkcionerima administracije, članovima Kongresa ili najvišim vrhovima vojske.³⁷

Posledice prodora terorizma na Balkan slede globalne pravilnosti. Tako je, na primer, terorizam postao dominantni okvir za percepciju političkog nasilja. Naime, iako je pojmovno nedefinisan, terorizam je pretvoren u problem *eo ipso*, iz čega se razvija diskurs koji nastoji da taj problem, naizgled izvan kontrole, oblikuje u institucionalnu racionalnost koja povezuje akcije. Pri tome se ignoriše da terorizam moćnim i uticajnim čine stvoreni uslovi, tj. da je društvena konstrukcija.³⁸ U tom smislu, bivši direktor NSA u administraciji Ronalda Regana i pomoćnik savetnika za nacionalnu bezbednost (Zbignjeva Bžežinskog) tokom mandata Džimija Kartera, danas profesor na Jejlju, Vilijam Odom, ukazuje da terorizam "ne može biti poražen jer nije neprijatelj, to je taktika". Rat protiv taktike je, prema njemu, i štetan i predstavlja propagandnu zamku da uvuče druge da podrže sopstveni terorizam i podstiče predrasude. Senat SAD je 1978-79. godine pokušavao da usvoji zakon protiv međunarodnog terorizma, ali za svaku verziju koju je predložio, pravnici su rekli da bi same došle u poziciju prekršioca.³⁹

Na planu međunarodnih mehanizama suprotstavljanja i borbe protiv terorizma, ove odlike generišu izazove. S jedne strane, očigledna je manipulacija pojmom terorizma, u smislu da je, čak i u slučaju primene identičnih taktika i

the Rubicon: The Decline of the American Empire at the End of the Age of Oil, New Society Publishers, Gabriola Island, 135.

³⁴ Gates Robert (1996): *From the Shadows: The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War*, Simon&Schuster, New York, 319-323.

³⁵ Nye Joseph (2002): "The American Public Interest and Global Political Goods", *International Affairs*, 78:2/2002, 242.

³⁶ Dix Sarah (2012), Post-war Reconstruction and Civil Society, 295, 305, in: Ofori George (ed.): *Contemporary Issues in Construction in Developing Countries*, Spon Press, London-New York.

³⁷ Cameron Lindsey; Chetail Vincent (2013): *Privatizing War: Private Military and Security Companies Under Public International Law*, Cambridge University Press, New York, 210.

³⁸ Stampnitzky Lisa (2013): *Disciplining Terror: How Experts Invented "Terrorism"*, Cambridge University Press, New York, 4-5.

³⁹ Odom William; Dujarric Robert (2004), *America's Inadvertent Empire*, Yale University Press, New Haven, 213, 225.

ciljeva političkog nasilja, terorista uvek neko drugi.⁴⁰ S druge strane, notorno je zauzimanje agende i, posledično, svođenje protiv-terorizma na okvir upravljanja, koje se ispoljava počev od neproporcionalno uvećanog medijskog pokrića, do sekuritizacije nacionalnih sistema i podložnosti odgovornosti za pretpostavljenu krivicu po osnovu pripadnosti.⁴¹ Treći izazov proističe iz toga da diskursi nacionalne bezbednosti terorizam posmatraju idealistički, tako što instrumentalizuju njegove komponente: čin, izvršioca, varijacije definicije, primenu značenja i korišćenje moralnog autoriteta, što otvara prostor, posebno za najmoćnije države, za manipulaciju terorizmom, uključujući i u spoljnoj politici.⁴²

Ovi izazovi proizvode posledice u međunarodnom sistemu. Selektivna stigmatizacija država, na osnovu jednostrane volje, nije kompatibilna sa sistemom kolektivne bezbednosti u suprotstavljanju terorizmu kao zajedničkoj pretnji, posebno ako su se interesi u pozadini primene ove taktike poklapali sa interesima vodećih država, a pre svega SAD.⁴³ Ti interesi, čija je posledica prodor terorizma kao taktike, često za posledicu imaju raspad unutrašnje strukture države, nakon čega je teško uspostaviti koherentan nacionalni sistem suprotstavljanja i borbe protiv terorizma,⁴⁴ posebno grupacija koje su etablirale svoj uticaj u društvu. Intervencionizam, koji se ispostavlja kao prateća pojava međunarodne akcije, često predstavlja nastavak intervencionizma ispoljenog prećutnom podrškom prodora političkog nasilja i dovodi do produbljivanja nasilja.⁴⁵

⁴⁰ Chomsky Noam (2004): *The Plague of the Modern Age*, 701, in: Otero, Carlos Peregrin (ed.): *Noam Chomski: Language and Politics*, 2nd Edition, AK Press, Oakland-Edinburgh.

⁴¹ PISOIU Daniela; SCHEUING David (2014): Introduction, 2-5, in: PISOIU Daniela (ed.): *Arguing Counterterrorism: New Perspectives*, Routledge, London-New York,.

⁴² Campos Joseph (2016): *The State and Terrorism: National Security and the Mobilization of Power*, Routledge, London-New York, 5, 117.

⁴³ Krisch Nico (2004): "The Rise and Fall of Collective Security: Terrorism, US Hegemony, and the Plight of the Security Council", 899, in: Christian Walter et al. (eds.): *Terrorism as a Challenge for National and International Law: Security vs Liberty?*, Springer Verlag, Berlin-Heidelberg-New York.

⁴⁴ Mills Greg (2007), *Africa's New Strategic Significance*, 25, in: Davis John (ed.): *Africa and the War on Terrorism*, Ashgate Publishing, Aldershot-Burlington.

⁴⁵ Schmidt, Elizabeth (2013): *Foreign Intervention in Africa: From the Cold War to the War on Terror*, Cambridge University Press, Cambridge, 229.

6. Zaključak

Borba protiv terorizma, u uporednoj praksi i na globalnom nivou, danas ima niz odlika, za koje nije jasno protiv koga su usmerene i kako doprinose suzbijanju taktike političkog nasilja. Prva je stalno nastojanje da se artikuliše njegova kriminalna dimenzija, umesto uzroka delotvornosti. Druga je praksa pooštrevanja kaznene politike i ograničavanja sloboda građana, što terorizam kao taktiku svodi na lice koje je (potencijalno) spremno da primeni nasilje protiv nevinih, s jedne, a ujedno, pod plaštom suprotstavljanja društva terorizmu uvodi u permanentno vanredno stanje, s druge strane. Treća je sekuritizacija, koja bezbednosni aparat pretvara u svojevrstu interesnu grupu zainteresovanu da stalno izučava i preseca aktivnosti i posledice, ali ne i uzroke.

Za suprotstavljanje i borbu protiv terorizma nužno je sprečavanje političkih mahinacija koje proizvode sukobe unutar zajednica i koje koriste odmetnute grupe za sopstvene interese. Zajednički međunarodni naponi i međunarodna saradnja mogu da doprinesu uspešnosti država na planu suzbijanja i borbe protiv terorizma, međutim, u uslovima konkurentnog međunarodnog sistema, oni sa sobom nose niz izazova za delotvornost tih napora, koje generiše instrumentalizacija terorizma u međunarodnom sistemu.

Literatura

- Bodansky Yossef (2003): „Osama Bin Laden focus on the Balkans”, *Defense & Foreign Affairs Strategic Policy*, September 19, 2003. goo.gl/rKg7at (10.10.2016).
- Bonditti Philippe (2014): Violence, Terrorism, Otherness: Reshaping Enmity in Times of Terror, in: Campbell Roderick: *Violence and Civilization: Studies of Social Violence in History and Prehistory*, Oxford-Oakville, 192-214.
- Bures Oldrich (2011), *EU Counterterrorism Policy: A Paper Tiger?*, London-New York
- Cameron Lindsey; Chetail Vincent (2013): *Privatizing War: Private Military and Security Companies Under Public International Law*, New York.
- Campos Joseph (2016): *The State and Terrorism: National Security and the Mobilization of Power*, London-New York.
- Chomsky Noam (2004): The Plague of the Modern Age, in: Otero, Carlos Peregrin (ed.): *Noam Chomski: Language and Politics*, 2nd Edition, AK Press, Oakland-Edinburgh, 701-712.
- Collins Millard; Burr Robert (2006): *Alms for Jihad*, Cambridge.
- Crockett Clayton (2011): *Radical Political Theology: Religion and Politics After Liberalism*, New York-Chichester.
- Cruz Louis (2012): *Unmitigated Disaster*, Volume 1, Bloomington.
- Daalder Ivo (2000): *Getting to Dayton: The Making of America's Bosnia Policy*, Washington.
- Dix Sarah (2012), Post-war Reconstruction and Civil Society, in: Ofori George (ed.): *Contemporary Issues in Construction in Developing Countries*, London-New York, 294-316.
- Džamić Dragan (2001): *Psi rata na Balkanu: Strani plaćenici u ratnim sukobima na prostorima bivše Jugoslavije*, Beograd.
- Gates Robert (1996): *From the Shadows: The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War*, New York.
- Kenney Michael (2007): *From Pablo to Osama: Trafficking and Terrorist Networks, Government Bureaucracies, and Competitive Adaptation*, University Park.
- Kohlmann Evan (2004): *Al-Qaida's Jihad in Europe: The Afghan-Bosnian Network*, Oxford.
- Krisch Nico (2004): “The Rise and Fall of Collective Security: Terrorism, US Hegemony, and the Plight of the Security Council”, in: Christian Walter et al. (eds.): *Terrorism as a Challenge for National and International Law: Security vs Liberty?*, Berlin-Heidelberg-New York, 879-908.
- Lamb Christopher (2014): *The Bosnian Train and Equip Program: A Lesson in Interagency Integration of Hard and Soft Power*, Washington.

- Madsen Wayne (2013): *National Security Agency Surveillance: Reflections and Revelations 2001-2013*, New York.
- Miller Flagg (2015): *The Audacious Ascetic: What the Bin Laden Tapes Reveal about Al-Qa'ida*, Oxford.
- Mills Greg (2007), Africa's New Strategic Significance, in: Davis John (ed.): *Africa and the War on Terrorism*, Aldershot-Burlington, 17-30.
- Mir Ferrukh (2011): *Half Truth*, Bloomington.
- Napoleoni Loretta (2005): "The New Economy of Terror: How Terrorism is Financed", in: Schmid, Alex (ed.): *UN Office on Drugs and Crime Forum on Crime and Society*, Volume 4, New York, 31-48.
- Nye Joseph (2002): "The American Public Interest and Global Political Goods", *International Affairs*, 2/2002, 233-244.
- Odom William; Dujarric Robert (2004), *America's Inadvertent Empire*, New Haven.
- Pisoiu Daniela; Scheuing David (2014): Introduction, in: Pisoiu Daniela (ed.): *Arguing Counterterrorism: New Perspectives*, London-New York, 1-24.
- Pollack Kenneth et al. (2009): *Which Path to Persia? Options for a New American Strategy Toward Iran*, Washington.
- Roberts John (1999): "Roots of Allied Farce", *The American Spectator*, 12/1999, 35-38.
- Ruppert Michael (2004): *Crossing the Rubicon: The Decline of the American Empire at the End of the Age of Oil*, Gabriola Island.
- Said Wadie (2015): *Crimes of Terror: The Legal and Political Implications of Federal Terrorism Prosecutions*, Oxford.
- Schindler John (2007): *Unholy Terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad*, St. Paul.
- Schmidt, Elizabeth (2013): *Foreign Intervention in Africa: From the Cold War to the War on Terror*, Cambridge.
- Shay Shaul (2009): *Islamic Terror and the Balkans*, New Brunswick-London.
- Simeunović Dragan (2009): *Terorizam, opšti deo*, Beograd.
- Sneigoski Stephen (2008): *The Transparent Cabal: The Neoconservative Agenda, War in the Middle East, and the National Interest of Israel*, Norfolk.
- Stampnitzky Lisa (2013): *Disciplining Terror: How Experts Invented "Terrorism"*, New York.
- Waugh Billy; Keown Tim (2004): *Hunting the Jackal: A Special Forces and CIA Soldier's Fifty Years on the Frontlines of the War Against Terrorism Mass Market*, New York.
- Wright Lawrence (2006): *The Looming Tower: Al Qaeda's Road to 9/11*, New York.

ASSISTANT PROFESSOR MIROSLAV D. STEVANOVIĆ, PhD

Academy of National Security, Belgrade, Serbia

ASSISTANT PROFESSOR DRAGAN Ž. ĐURĐEVIĆ, PhD

Academy of National Security, Belgrade, Serbia

PERCEPTION OF INSTRUMENTALIZATION OF TERRORISM AS A TACTIC IN THE BALKANS

Combating and fighting against terrorism do not, as a rule, lead to the fulfillment of the proclaimed goals. In this article we accept as an axiom that terrorism threatens the common values of the international community and each member state. Given the number of participants and the scope of activities in the framework of these efforts, we started from the assumption that the efficiency of the national efforts has an obstacle in the essence of terrorism as tactics, i.e. its implementation for the achievement of currently unachievable goals. The analysis of this assumption starts from the methods of infiltration of Al Qaeda in the region of former Yugoslavia. The penetration of Al Qaeda, as an objectively foreign body in this region, is also observed from the aspect of international factors. In this light we also observed recent activities related to instrumentalization of terrorist element in a wider region, the Balkans. The aim of this paper is the attempt to contribute to countering terrorism in a way that would identify the objective limitations of existing methods. In regard to this, the penetration of terrorist elements and the subsequent combating and the fight against terrorism were analyzed within the theoretical limitations. The findings provide a basis for two conclusions. Firstly, the combating and fighting against terrorism require the prevention of political machinations within which the renegade groups are used for the interests of the international system. Secondly, today, the fight against terrorism on national and international level has a number of features that are not directed against the causes of terrorism, or that it is not clear how they can contribute to combating the tactics of political violence.

Key words: *international system, international community, international relations, instrumentalization, terrorism.*

Originalan naučni rad

Primljen 03.02.2017.

Odobren 20.03.2017.

MEĐUNARODNOPRAVNI POLOŽAJ IZBEGLICA NA TERITORIJI JEDNE STRANE U ORUŽANOM SUKOBU

Međunarodno pravo oružanih sukoba pruža pravnu zaštitu i izbeglicama, ako se nađu na teritoriji zaraćenih strana. Izbeglice su ljudi koji su morali napustiti svoju državu da bi potražili utočište u stranoj zemlji, kao rezultat političkih događaja ili pod pretnjom progona. Pravni položaj izbeglica regulisan je prvo Konvencijom o statusu izbeglica iz 1951. godine. Pravni status izbeglica u oružanim sukobima regulisan je Ženevskom konvencijom o zaštiti građanskih lica za vreme rata iz 1949. godine i Protokolom I iz 1977. godine. Oba akta regulišu položaj izbeglica koje su se u momentu početka neprijateljstva našle na teritoriji jedne strane u sukobu, odnosno na okupiranoj teritoriji. Reč je, dakle, o strancima kojima je status izbeglica priznat još pre početka sukoba. Prema istoj Konvenciji, strana u sukobu na čijoj se teritoriji nalaze izbeglice, ne može ih smatrati, ni sa njima postupati kao sa strancima neprijateljskim državljanima, samo zato što oni pripadaju neprijateljskoj državi. Protokol I je proširio zaštitu izbeglica tako, što je propisao da će lica koja su pre početka neprijateljstva bila tretirana kao izbeglice ili apatridi, biti pod zaštitom odredaba Četvrte Ženevske konvencije u svim okolnostima i bez ikakve nepovoljne razlike. Posebno treba naglasiti pravo izbeglica da ne budu proterane u zemlju gde će njihov život ili sloboda biti ugroženi zbog pripadnosti nekoj grupi, ili političkog mišljenja.

Ključne reči: izbeglice, oružani sukob, Ženevske konvencije, okupirana teritorija, prisilna deportacija

* Asistent dr Milan Tesla, Departman za pravne nauke. Univerzitet u Novom Pazaru, email: mtesla192@gmail.com

1. Uvod

Međunarodno humanitarno pravo, tj. pravo oružanih sukoba, pruža pravnu zaštitu između ostalog i strancima ako se nađu na teritoriji zaraćenih strana. Najvažniji dokumenti međunarodnog humanitarnog prava, pre svega Ženevske konvencije iz 1949. godine, Dopunski protokoli i međunarodno običajno pravo, pružaju određenu zaštitu licima koja nisu državljani strana u sukobu, ako se u vreme oružanog sukoba ili okupacije nađu u vlasti jedne od tih strana. U smislu međunarodnog humanitarnog prava, pod pojmom stranca podrazumeva se lice koje se iz nekog razloga nađe na teritoriji jedne strane u sukobu, ili na okupiranoj teritoriji, a nije državljanin ratujućih strana. S obzirom da je rat postao česta praksa u međunarodnim odnosima i da se po svojim razmerama kretao u pravcu totalnosti, samim tim su stranci koji se nađu na teritoriji zaraćene strane postajali sve ugroženija i ranjivija kategorija civilnog stanovništva, što je na tragičan način potvrdilo iskustvo Drugog svetskog rata. Ženevske konvencije donete posle Drugog svetskog rata, tačnije 1949. godine, posebnu pažnju posvetile su pravnoj zaštiti stranaca. Kao stranci na teritoriji sukobljenih strana mogu da se nađu, pored državljana neutralnih država i državljana neprijateljske države, još dve kategorije lica, a to su izbeglice i apatridi. U kontekstu međunarodnog humanitarnog prava, izbeglice se posmatraju kao zaštićena lica, naročito u međunarodnom oružanom sukobu. Četvrta Ženevska konvencija o zaštiti građanskih lica za vreme rata sadrži nekoliko odredaba koje pružaju zaštitu izbeglicama koje se nađu na teritoriji jedne strane u oružanom sukobu i na okupiranoj teritoriji. S obzirom da se radi o netipičnom ulasku na teritoriju treće zemlje, izbeglištvo je uslovljeno davanjem azila.

Pod ustanovom azila podrazumeva se zaštita koju država daje pojedincu koji traži utočište na njenoj teritoriji ili mestu van njene teritorije, koje se nalazi pod kontrolom njenih organa. Reč azil dolazi od latinske reči *asylum* koja u doslovnom prevodu znači utočište, a u dopunskom nepovredivo mesto.¹ U faktičkom smislu utočište postoji čim se begunac nađe na stranoj teritoriji, bez obzira da li su organi strane države svesni da mu ga pružaju, ili uopšte ne znaju za njegovo prisustvo. Begunac nije potpuno imun sve dok ne postane izvesno da je faktički zaklon istovremeno i pravna smetnja za njegovo gonjenje i kažnjavanje. Davanje utočišta ne sastoji se samo u pukom prijemu, već i u odbijanju zahteva da se stranac kazni, odnosno izruči ili na drugi način vrati na teritoriju države porekla. Nesumnjivo je pravo države da primi stranca na svoju teritoriju.²

¹ Avramov Smilja, Kreća Milenko (2009): *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd 315.

² Dimitrijević Vojin (1969): *Pravo utočišta na teritoriji strane države – teritorijalni azil*, Beograd 17-18.

2. Pojam, obeležja i pravni izvori koji regulišu prava izbeglica

Izbeglice su ljudi koji su morali napustiti sopstvenu državu da bi potražili utočište u stranoj zemlji kao rezultat političkih događaja ili pod pretnjom progona. Oni su prema tome u stvarnosti bez zaštite normalno pružene od strane države kojoj pripadaju, ali oni nisu još uvek dobili pravnu zaštitu države koja im je dala izbeglički status.³ U dosadašnjoj praksi, izbeglištvo je uglavnom bilo posledica sledećih okolnosti: a) proganjanja lica zbog njihove rasne, verske i nacionalne pripadnosti ili pripadnosti nekoj društvenoj grupi, kao i zbog njihovog političkog uverenja; b) vanrednih situacija nastalih usled prirodnih katastrofa ili delovanja ljudskog faktora (poplave, zemljotresi, suše, havarije) koje su dovele u pitanje opstanak stanovništva i c) ratnih događaja, bilo da se radilo o međunarodnim ili unutrašnjim ratnim sukobima.⁴

Pravni položaj izbeglica regulisan je Konvencijom o statusu izbeglica iz 1951. godine, koja pod ovim pojmom podrazumeva lice koje se "usled događaja nastalih pre 1. januara 1951. godine i osnovanog straha da će biti proganjano zbog svoje rase, svoje vere, svoje nacionalnosti ili svoje pripadnosti nekoj društvenoj grupi ili svojih političkih mišljenja, nađe izvan zemlje čije državljanstvo ima, i koje ne želi ili zbog tog straha neće da traži zaštitu te zemlje." (čl.1/A/2 Konvencije) To je bio slučaj sa izbeglicama u Evropi posle Drugog svetskog rata, pa je na osnovu potrebe da se takva lica zaštite usvojena ovakva definicija. Ona pretpostavlja proganjanje lica koja treba da steknu status izbeglice. U međuvremenu, naišli su novi talasi izbeglica. Naročito su to bila lica koja su iz svojih domova izbegla zbog rata, međunarodnog ili unutrašnjeg, ili zbog ozbiljnih nemira koji su poremetili normalan život, ili zbog velikih katastrofa.⁵ Konvencija je prvenstveno trebalo da reši krupne probleme izbeglištva u Evropi nastale do januara 1951. godine, što se ubrzo pokazalo pogrešnom strategijom. Drugim rečima, njena vremenska i prostorna ograničenost lišavale su je svojstva univerzalnog međunarodnog pravnog akta. Ta dva nedostatka otklonjena su donošenjem Dopunskog protokola 1967. godine koji je proširio dejstvo Konvencije i na sve buduće izbeglice, bez obzira na to u kom se delu sveta pojavile. Danas, ova dva pravna akta predstavljaju osnovne pravne izvore statusa izbeglica.⁶ Reagovanje međunarodne zajednice na pojavu izbeglištva uzrokovanu vanrednim situacijama je bilo takvo, da je postalo neophodno da se međunarodnom akcijom spreči priliv izbeglica, a da se onima koji su već izbegli pruži ono što

³ Pictet Jean(1958): *Commentary of IV Geneva Convention relative to the protection of civilian person in time of war*, International Committee of the Red Cross, Geneva 350.

⁴ Vučinić Zoran(2006): *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, Javno preduzeće "Službeni glasnik", Beograd 309.

⁵ Jakovljević Boško(1998): "Sistem međunarodne zaštite izbeglica", 11-48, u: Petković Ranko(ur): *IZBEGLICE – Međunarodna zaštita, pravni položaj i životni problem izbeglica, prognanika i raseljenih lica*, Beograd.

⁶ Vučinić Zoran, 309.

je potrebno da prežive. U tom smislu je konstatovano da definicija pojma izbeglice iz Konvencije iz 1951. godine ne može da pokrije takve situacije, pa je potrebno tu definiciju proširiti na takav način da obuhvati i ove nove situacije. Odlučujući preokret predstavlja usvajanje *Konvencije o posebnim aspektima problema izbeglica u Africi* od 10. septembra 1969. godine. Organizacija afričkog jedinstva je jasno uvidela da kriterijumi navedeni u definiciji Konvencije iz 1951. godine ne obuhvataju najvažnije slučajeve izbeglištva u Africi, pa je u svoju Konvenciju, pored definicije iz Konvencije iz 1951. godine, unela dopunsku kategoriju izbeglica: "svaka osoba koja je, zbog spoljne agresije, okupacije, strane dominacije ili događaja koji ozbiljno remete javni poredak, bilo u delu bilo u celoj zemlji njenog porekla ili državljanstva, prinuđena da napusti mesto svog uobičajenog stanovanja da bi potražila utočište u nekom drugom mestu van zemlje njenog porekla ili državljanstva." Ujedinjene Nacije su se prilagodile novom, proširenom pojmu izbeglice na taj način što su, ne menjajući Konvenciju iz 1951. godine proširile mandat Visokog komesarijata za izbeglice i na izbeglice koje potiču iz situacija navedenih u Afričkoj konvenciji.⁷

Inače, Konvencija o statusu izbeglica iz 1951. godine definiše izbeglice u dve kategorije. U prvoj kategoriji su definisane izbeglice sa sledećim karakteristikama: 1) progonjene osobe su državljani neke teritorije; 2) lica koja su izgubila zaštitu *de jure* i *de facto* od države koja kontroliše navedenu teritoriju; 3) lica bez državljanstva koja nemaju mogućnost da imaju drugo državljanstvo. U drugoj kategoriji su izbeglice sa sledećim karakteristikama: 1) ta lica su van svoje domovine; 2) ona su u nemogućnosti ili ne žele da se vrate u svoju državu porekla; 3) ona su u nemogućnosti ili ne žele da se vrate u svoju zemlju zbog straha od progona; 4) osnovani strah od progona po nekom osnovu koji je naveden u prvoj kategoriji.⁸ Da bi se olakšalo rešavanje izbegličkih problema, Ujedinjene Nacije su formirale 1951. godine Komesarijat za izbeglice i imenovale Visokog komesara za izbeglice kao privremenu ustanovu. Međutim, mandat je stalno produžavan tako da ova ustanova dejstvuje i danas. Generalna skupština Ujedinjenih Nacija prihvatila je 1952. godine Statut Visokog Komesarijata, na osnovu koga ovo telo ima nezavisan status, depolitizovan je, i u svom radu mora se rukovoditi isključivo humanitarnim i socijalnim motivima. Komesarijatu je poveren zadatak da pruži pravnu zaštitu i humanitarnu pomoć izbeglicama, pa do izvesne mere i kontrolu nad pravilnim provođenjem u život odredaba konvencije. Visoki komesar podnosi izveštaj o svom radu Generalnoj skupštini i dejstvuje po njenim direktivama. Tesno sarađuje sa Međunarodnom ligom društava Crvenog krsta, kao i odgovarajućim specijalizovanim agencijama Ujedinjenih Nacija.⁹

Komesarijat interveniše u mnogim nacionalnim vladama na osnovu principa obezbeđenja minimuma prava, kao što su zaštita od neosnovanog proterivanja.

⁷ Jakovljević Boško, 21

⁸ Jončić Vladan (2010): *Međunarodno humanitarno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 264.

⁹ Avramov Smilja, Kreća Milenko, 312.

vanja, pristup sudu, pravo na rad, mogućnost obrazovanja i posedovanja identiteta i putnih dokumenata. Prvobitno je UNHCR pomagao izbeglicama i raseljenim licima u Evropi nakon Drugog svetskog rata, a narednih decenija glavni zadatak mu je bio preseljavanje izbeglica koje su bile žrtve rata, političkih nemira ili prirodnih katastrofa u Africi i delovima Azije i Latinske Amerike. Najvažnija aktivnost Komesarijata za izbeglice, poznata kao 'međunarodna zaštita,' jeste osiguranje poštovanja osnovnih ljudskih prava izbeglica, uključujući mogućnost dobijanja azila, kao i da onemogući njihovo vraćanje u matičnu zemlju ukoliko u njoj postoji opasnost da će biti izložene proganjanju. Visoki komesarijat za izbeglice promoviše međunarodne izbegličke ugovore, monitoring primenjivanja međunarodnog humanitarnog prava i obezbeđivanje materijalne pomoći, kao što su hrana, voda, sklonište i medicinska nega za izbeglice.¹⁰

3. Međunarodno humanitarno pravo i pravna zaštita izbeglica u oružanim sukobima

Pravni položaj izbeglica u oružanim sukobima regulisan je Ženevskom konvencijom o zaštiti građanskih lica za vreme rata iz 1949. godine i Protokolom I iz 1977. godine. Oba pravna akta regulišu položaj izbeglica koje su se u momentu otpočinjanja neprijateljstva našle na teritoriji strane u sukobu, odnosno na okupiranoj teritoriji. I u jednom i u drugom slučaju, dakle, reč je o strancima kojima je status izbeglice bio priznat još pre otpočinjanja sukoba.¹¹ Kao civili, izbeglice su zaštićene odredbama međunarodnog humanitarnog prava koje štiti civilno stanovništvo u vreme rata. I važnije od toga, određene odredbe primenjuju se posebno na izbeglice i raseljena lica. U primeni mera kontrole ovlašćena da preduzme garanciju njihove bezbednosti je sila pod čijom se vlasti nalaze. Naime, ta sila neće tretirati izbeglice koje su pobegle iz neprijateljske države kao neprijateljske strance isključivo na bazi njihove nacionalnosti. Ova odredba ima za cilj da zaštiti izbeglice od prinudnih mera kojima mogu biti izložene na osnovu njihove nacionalnosti, iako su oni pobegli iz zemlje čiji su državljani i raskinuli su sve veze lojalnosti sa vlastima kojima pripadaju. Zaštićene osobe ne mogu biti premeštene u državu u kojoj imaju razlog da strahuju od progona zbog svog političkog mišljenja ili religioznih uverenja. Ova odredba štiti izbeglice od rizika prisilnog povratka u zemlju iz koje su izbegli, čak i ako je to zemlja njihovog porekla.¹²

Prema članu 44. Ženevske konvencije o zaštiti građanskih lica za vreme rata, strana u sukobu na čijoj se teritoriji nalaze izbeglice ne može ova lica smatrati,

¹⁰ Štrbac Katarina(2008): *Humanitarne organizacije u zbrinjavanju civilnog stanovništva u vanrednim situacijama*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 78-80.

¹¹ Vučinić Zoran, 310.

¹² Bugnion Francois(2004): "Refugees, internally displaced persons, and international humanitarian law", *Fordham International Law Journal* 5/2004, 1407.

niti sa njima postupati kao sa strancima neprijateljskim državljanima, samo zbog toga što oni pripadaju neprijateljskoj državi. To znači da ova lica ne mogu biti podvrgnuta pravnom režimu koji je ustanovljen za državljane neprijateljske države koje je zatekao oružani sukob njihove zemlje i zemlje u kojoj borave. Ovo je vrlo važno, jer obezbeđuje kontinuitet zaštite izbeglica nezavisno od činjenice što su oni državljani neprijateljske države. Uostalom, ta lica su i bila prinuđena da napuste svoju zemlju zato što se u njoj nisu osećali sigurnim, odnosno nisu od nje dobila zaštitu svojih osnovnih ljudskih prava.¹³ Prema stavu 2. člana 70. Četvrte Ženevske konvencije: "Državljanima okupirajuće sile koji su, pre početka sukoba, potražili utočište na okupiranoj teritoriji mogu biti hapšeni, progonjeni, osuđivani ili slati u progonstvo van okupirane teritorije, jedino za dela izvršena posle otpočinjanja neprijateljstava ili za krivična dela opšteg prava izvršena pre otpočinjanja neprijateljstava koja bi, prema pravu države čija je teritorija okupirana, opravdavala ekstradiciju u mirno doba."

Ovaj stav se odnosi na osobe koje su izbegle iz svoje zemlje pre izbijanja neprijateljstava i našle azil, odnosno utočište na okupiranoj teritoriji. Oni se rangiraju kao izbeglice, koje se razlikuju od ostalih državljana okupacione sile koji žive na okupiranoj teritoriji i na koje se ova klauzula ne odnosi. Zaštita predviđena za izbeglice koji su državljani okupacione sile je u klauzuli koja zabranjuje okupacionoj sili da ih hapsi, progoni, osuđuje ili ih deportuje sa okupirane teritorije. To je izvedeno iz ideje da pravo azila koje oni uživaju pre nego što je okupacija počela, mora nastaviti da se poštuje od njihove sopstvene države kada ona preuzme kontrolu kao okupaciona sila na teritoriji države azila. Postoje dva izuzetka od pravila zabrane okupacionoj sili da hapsi, progoni, osuđuje ili deportuje svoje građane koji se tretiraju kao izbeglice: A) Ovo se ne odnosi na izbeglice koji su izvršili dela posle otpočinjanja neprijateljstava. Pravljenjem ove rezerve, opunomoćeni predstavnici na Ženevskoj konferenciji 1949. godine želeli su da dozvole mogućnost da državljani zaraćene strane koji su dobili utočište u inostranstvu, mogu biti krivi u vreme rata zbog dela štetnih za njihovu državu (emitovanje propagande, napadi u novinskim člancima) Ako su takvi akti bili izvršeni pre izbijanja neprijateljstava, onda odgovorni za te akte ne mogu biti krivično gonjeni od okupacione sile. Oni su onda krivci samo kao politički agitatori. Jednom kad rat izbije, međutim, takva agitacija postaje izdaja i tada viši interesi okupacione države imaju prednost nad zaštitom izbeglica. B) Drugi izuzetak odnosi se na državljane okupacione sile koji su izvršili krivična dela opšteg prava pre izbijanja neprijateljstava i koji su imali utočište na okupiranoj teritoriji u nameri da izbegnu posledice svojih dela. Ova rezerva ima intenciju da podvuče jasnu razliku između dve kategorije osoba: s jedne strane izbeglice koje su opravdano dobile taj status kao takve zbog humanitarne zaštite i, s druge strane obični kriminalci koji nemaju pravo na takvu zaštitu. Kada izvršioci takvih krivičnih dela padnu u ruke njihove države porekla kao rezultat okupacije teritorije na kojoj su živeli, oni moraju odgovarati za

¹³ Vučinić Zoran, 311.

svoja dela. Okupacione vlasti mogu dakle, da ih uhapsu, da ih vrata u njihovu državu porekla i da ih izvedu pred njene sudove, uzimajući u obzir uvek da bi pravo okupirane države opravdavalo ekstradiciju i u mirno doba. To je prema tome, zakonodavstvo okupirane države, a ne ono okupacione sile. Opšte pravo obično dozvoljava ekstradiciju samo za obična krivična dela, za razliku od dela političkog, religioznog ili vojnog karaktera, za koje se ekstradicija skoro uvek odbija.¹⁴

4. Dopunski Protokoli i proširenje zaštite izbeglica

Praksa velikog broja oružanih sukoba vođenih posle donošenja Ženevske konvencije pokazala je da ove odredbe nisu dovoljne za zaštitu izbeglica u uslovima oružanih sukoba i okupacije, i da je zato potrebno pojačati njihovu zaštitu. Takvo iskustvo bilo je razlog što je Protokol I posvetio pažnju i ovom pitanju i dopunio navedene odredbe, posvećujući ih ne samo izbeglicama, već i licima bez državljanstva, odnosno apatridima.¹⁵ Protokol I je dakle proširio zaštitu izbeglica i apatrida. Pravila Protokola I propisuju da će lica koja su još pre početka neprijateljstva, a u skladu sa odgovarajućim međunarodnim instrumentima koje su prihvatile strane u sukobu (ili nacionalna zakonodavstva država u koje su ta lica izbegla ili borave), bila tretirana kao izbeglice ili apatridi biti pod “zaštitom odredaba Četvrte Ženevske konvencije u svim okolnostima i bez ikakve nepovoljne razlike.”(član 73. Protokola I). To znači da ova lica imaju osnovna prava koja im garantuju pravila humanitarnog prava i međunarodni instrumenti iz oblasti ljudskih prava (npr. poštovanje njihove ličnosti, časti, ugleda, verskih uverenja, navika i običaja). Na njih se odnose i sve garancije koje pružaju ženevski propisi civilima koji su pod vlašću strana u sukobu o kojima je bilo reči, jer se oni smatraju strancima i imaju zaštitu kao i ova lica.¹⁶

Dakle, član 73. Protokola I nedvosmisleno kaže da izbeglice i lica bez državljanstva koji se nalaze na teritoriji jedne od strana u oružanom sukobu imaju ista prava na zaštitu kao i državljani neprijateljske države. Ovo se posebno odnosi na izbeglice koji su državljani druge strane u konfliktu, koji su napustili svoju zemlju jer su se osetili ugroženim. Termin „izbeglica” mora se shvatiti u širem smislu. Izbeglica u ovom smislu je svaka osoba koja u stvarnosti ne uživa zaštitu vlade. Izbeglice i lica bez državljanstva smatraju se zaštićenim osobama u svakom pogledu.¹⁷ To znači da se oni izjednačavaju u zaštiti sa ostalim žrtvama rata, na njih se primenjuje veoma razvijen sistem zaštite žrtava koji propisuje međunarodno humanitarno pravo. Treba takođe istaći da na osnovu tog prava Međunarodni

¹⁴ Pictet Jean, 350.

¹⁵ Vučinić Zoran, 311.

¹⁶ Jončić Vladan, 265.

¹⁷ Fleck Dieter(2009): *The handbook of international humanitarian law*, Oxford University Press, New York 317.

komitet Crvenog krsta ima priznatu funkciju zaštite žrtava rata, tako da izbeglice mogu da traže pomoć, kako Visokog komesara za izbeglice, tako i zaštitu Međunarodnog komiteta Crvenog krsta. U vrlo teškoj situaciji u kojoj se nalaze izbeglice žrtve rata, koje su pogodile dve nedaće, i kao izbeglice i kao žrtve rata, potrebna im je svakako zaštita međunarodne zajednice preko navedenih organa.¹⁸

5. Povezanost međunarodnog humanitarnog prava i međunarodnog izbegličkog prava

Treba istaći da izbegličko pravo i međunarodno humanitarno pravo dele iste osnovne vrednosti, odnosno zaštitu pojedinca. Međutim, ove dve grane prava razlikuju se utoliko što se međunarodno humanitarno pravo bavi zaštitom neprijateljskih državljana, dok se izbegličko pravo bavi zaštitom stranih državljana. Međunarodno humanitarno pravo je veoma razvijen sistem pravnih principa i pravila. Dizajniran je tako da pruža zaštitu i pomoć pojedincima izloženim raznim situacijama koje proističu iz oružanog sukoba. To je konstelacija principa i pravila koja štite i garantuju određena osnovna ljudska prava bitna za ljudski opstanak, kao što su pravo na život, zdravlje, fizički i mentalni integritet i održavanje porodičnih veza, kad god su ta prava ozbiljno ugrožena. Protokoli pridodati Ženevskim konvencijama doprineli su progresivnom razvoju međunarodnog humanitarnog prava i njegovoj adaptaciji na nove situacije u kojima ljudska bića, žrtve, traže pomoć i zaštitu. Protokoli su potvrdili i razvili vezu između tzv. Haškog prava i tzv. Ženevskog prava.¹⁹

Deo Haškog prava koje se bavi metodima i sredstvima ratovanja, novim oružjima, zabrani perfidije, zaštitom civilnog stanovništva, praveći razliku između civilnih objekata i vojnih ciljeva, definisanjem napada itd, reafirmiše se, prilagođava i razvija u novim pravilima utvrđenim u dodatnim Protokolima. Haško pravo i Ženevsko pravo konstitušu neodvojiv entitet. Kada govorimo o novoj dimenziji humanitarnog prava u najširem smislu, pozivajući se na njegovu primenu ne samo u međunarodnim i nemeđunarodnim oružanim sukobima, već i u situacijama koje nisu obuhvaćene Ženevskim konvencijama i Dodatnim Protokolima, vidimo da se humanitarno pravo posmatra kao zaštitno pravo (obezbeđujući zaštitu za različite kategorije žrtava rata) i kao pravo zabrane (koje zabranjuje metode i sredstva ratovanja koje prouzrokuju nepotrebne patnje), a može se smatrati i preventivnim pravom (koje doprinosi održavanju mira i obnove u slučaju oružanog sukoba). U pogledu zaštite izbeglica, koje humanitarno pravo posmatra kao zaštićena lica, naročito u kontekstu međunarodnog oružanog sukoba, nalazimo u Četvrtoj Ženevskoj konvenciji iz 1949. godine

¹⁸ Jakovljević Boško, 31.

¹⁹ Patrlogic Jovica(1988): "Thoughts on the relationship between international humanitarian law and refugee law", *International review of the Red cross*, 265/ 1988 371-373.

o zaštiti građanskih lica za vreme rata, i takođe u Protokolu I direktnu vezu između humanitarnog prava i izbegličkog prava. Četvrta Ženevska konvencija sadrži nekoliko odredaba koje štite izbeglice koje se nalaze na teritoriji jedne strane u sukobu i na okupiranoj teritoriji. Ipak, osnovno pravilo koje obezbeđuje zaštitu izbeglica u međunarodnim oružanim sukobima sadržano je u članu 73 Protokola I. Ovaj član, kao što je već rečeno, odnosi se na lica koja su se još pre početka neprijateljstava smatrala kao lica bez državljanstva ili kao izbeglice. Ova lica imaju ista prava kao i lica zaštićena Četvrtom Ženevskom konvencijom.²⁰

Postoji opšta, ili gotovo opšta saglasnost da međunarodno humanitarno pravo nije samostalni pravni sistem, već predstavlja deo jednog šireg korpusa prava, međunarodnog javnog prava. To znači da međunarodno humanitarno pravo deli neke fundamentalne odlike, osnovne koncepte sa međunarodnim pravom. Npr. odnos sa unutrašnjim pravom država, koncept subjekta i sva pitanja koja iz tog koncepta proizilaze. To pravo predstavlja, kako po mišljenju doktrine, tako i po mišljenju relevantnih sudskih instanci, svojevrstan *lex specialis* u okviru međunarodnog prava, što će reći da predstavlja korpus pravila koja se primenjuju u određenim okolnostima oružanog sukoba. Kao takav, on kao i svaki drugi *lex specialis* prevladava *lex generali* u situacijama koje uređuje. Osnovni cilj međunarodnog humanitarnog prava jeste da umanji posledice svakog oružanog sukoba kako po lica, tako i po dobra. Konačno, međunarodno humanitarno pravo taj cilj postiže na dva načina: tako što štiti lica koja ne učestvuju ili više ne učestvuju u oružanom sukobu, i drugo, tako što ograničava slobodu izbora sredstava i metoda ratovanja sukobljenih strana.²¹

5.1. Međunarodno izbegličko pravo

Međunarodno izbegličko pravo zasnovano je pre svega na Konvenciji o statusu izbeglica iz 1951. godine, Protokolu iz 1967. godine i Statutu Visokog Komesarijata za izbeglice Ujedinjenih Nacija iz 1950. godine. Ono predstavlja prilično elementaran sistem pravnih pravila i načela dizajniranih tako da zaštite izbeglice. Dinamika izbegličkog fenomena, koji se proširio iz Evrope u Afriku, Aziju i Latinsku Ameriku, pokazala je hitnu potrebu za razvojem izbegličkog prava u cilju proširenja zaštite koja se daje novim kategorijama izbeglica. Na regionalnom nivou, 1969. godine afričke zemlje usvojile su Konvenciju Organizacije afričkog jedinstva pokrivajući specifične aspekte izbegličkog problema u Africi. Veliki broj rezolucija koje su usvojene od strane Generalne Skupštine Ujedinjenih Nacija dovele su do proširenja mandata Visokog Komesara Ujedinjenih Nacija za izbeglice kako bi se zaštitile izbeglice u situacijama koje nisu predviđene Konvencijom iz 1951. godine. Izbegličko pravo mora biti ažurirano i prilagođeno

²⁰ Ibid, 373.

²¹ Knežević-Predić Vesna(2007): *Ogled o međunarodnom humanitarnom pravu – izvori, domen primene, subjekti*, Fakultet političkih nauka, Beograd 39-41.

novim potrebama koje zahtevaju efikasniju i sveobuhvatniju pravnu zaštitu za sve izbeglice na svim stranama sveta, bez diskriminacije. Postoji očigledna komplementarnost između humanitarnog prava i izbegličkog prava u oblasti zaštite izbeglica. Znatan broj pravila humanitarnog prava obezbeđuje zaštitu izbeglica u oružanim sukobima i popunjava praznine koje su ostale u izbegličkom pravu. S druge strane, pravila izbegličkog prava pružaju zaštitu izbeglica u nemeđunarodnim oružanim sukobima i situacijama unutrašnjih nemira i napetosti.²²

Tretman izbeglica treba da bude isti kao prema strancima uopšte. Jedno od osnovnih prava izbeglica je pravo da se vrate u svoju zemlju. Posebno treba navesti jedno pravo koje je specifično za položaj izbeglica i veoma značajno za njih. To je pravo da ne budu proterani u zemlju gde će njihov život ili sloboda biti ugroženi zbog pripadnosti određenoj grupi ili političkih mišljenja (nonrefoulement). To pravo je suština izbeglištva; ako je neko pobegao zbog opasnosti po život, ne sme biti silom vraćen u tu zemlju. Pravo na neproterivanje može biti uskraćeno ako je to opasno za bezbednost zemlje, ili ako je to opasno za zajednicu zemlje u kojoj je potražilo azil ukoliko je osuđen za teško krivično delo. Ovim ograničenjima je to pravo na neproterivanje bitno ugroženo.²³

6. Zabrana prinudne deportacije izbeglica

U ovom poglavlju analiziraćemo prinudnu deportaciju tj. raseljavanje civila iz razloga koji se tiču oružanog sukoba. Nije bitno da li se oružani sukob odvija unutar ili izvan granica nacionalne teritorije. U tom smislu, pokriva se postupanje i sa licima koja su prešla neku međunarodnu granicu, odnosno sa izbeglicama kao i sa interno raseljenim licima.

Zabrana deportacije ili transfera civila datira još od Liberovog kodeksa koji propisuje „da se građani neće više „prevoziti u udaljene delove“. U Povelji Međunarodnog vojnog suda u Nirnbergu,“ deportacija civilnog stanovništva zbog prisilnog rada ili bilo koje druge svrhe sa ili na okupiranu teritoriju” predstavlja ratni zločin. Zabrana transfera ili deportacije civila obuhvaćena je Četvrtom Ženevskom konvencijom. Prema članu 49. Četvrte Ženevske konvencije: “Prinudna preseljavanja, masovna ili pojedinačna, kao progonstva zaštićenih lica izvan okupirane teritorije na teritoriju okupirajuće sile ili na teritoriju bilo koje druge države, okupirane ili ne, zabranjena su bez obzira na razlog. Ipak, okupirajuća sila može da pristupi potpunoj ili delimičnoj evakuaciji određene okupirane oblasti ako to zahtevaju bezbednost stanovništva ili imperativni vojni razlozi. Takve evakuacije mogu sobom da povuku preseljenje zaštićenih lica samo u unutrašnjost okupirane teritorije, izuzev u slučaju materijalne nemo-

²² Patrnogic Jovica, 371-373.

²³ Jakovljević Boško, 32.

gućnosti. Stanovništvo koje je na taj način evakuisano ima biti vraćeno u svoje domove čim neprijateljstva na tom području prestanu.”²⁴

Izvršenje takve deportacije ili transfera, kažnjivo je po zakonodavstvima mnogih država. Vrhovni sud Izraela izjavio je nekoliko puta da ipak, član 49. Četvrte Ženevske konvencije nije namenjen primeni na deportaciju pojedinih lica usled očuvanja javnog reda i bezbednosti, i da član 49. nije deo običajnog međunarodnog prava i da zbog toga naredbe za deportaciju pojedinih građana nisu u suprotnosti sa nacionalnim pravom Izraela.²⁵ Ovde treba napomenuti da je Generalna Skupština UN na svom prvom zasedanju 11. decembra 1946. godine donela Rezoluciju o potvrdi načela međunarodnog prava priznatih statutom Nirnberškog suda. Bitno je za rezoluciju da ona analizira načelo koje je posvećeno definiciji zločina protiv čovečnosti. Pojam zločina protiv čovečnosti definisan je na sledeći način: ”Zločini protiv čovečnosti; ubistva, istrebljenja, porobljavanje, deportacija i druga nečovečna dela izvršena protiv bilo kog civilnog stanovništva ili proganjanja zasnovana na političkoj, rasnoj ili verskoj osnovi, kada su takva dela ili takva proganjanja činjena u izvršenju ili u vezi s bilo kojim zločinom protiv mira ili ratnim zločinom.”

Ovo je potpuno u skladu sa članom 6. Statuta Nirnberškog suda, koji se takođe poslužio metodom nabiranja, ali je definiciju ostavio otvorenom upućujući i na druga nečovečna dela. I pojam ”bilo koje civilno stanovništvo” upotrebljen u nirnberškom načelu o definiciji zločina protiv čovečnosti ukazuje na još jednu podudarnost sa definicijom Statuta. Taj pojam upućuje na mogućnost da zločin protiv čovečnosti može biti izvršen kako nad državljanima države kojoj pripada učinilac, tako i nad strancima, bilo da se to dešava na teritoriji učinioca, teritoriji strane države ili na okupiranoj teritoriji. Druga karakteristika zločina protiv čovečnosti podrazumeva proganjanja na političkim, rasnim ili verskim osnovama, što je takođe preuzeto iz Statuta.²⁶ Veza između ovog načela i Statuta je ostala i u pogledu vremena izvršenja tog zločina, s tim što Šesto nirnberško načelo ne ograničava zločine protiv čovečnosti na povrede učinjene ”pre ili za vreme rata” kako je bilo sankcionisano u Statutu, koji se ograničava isključivo na zločine počinjene pre ili tokom Drugog svetskog rata. Dajući konačan oblik rešenjima usvojenim u trenutku potpisivanja Londonskog sporazuma i izrade Statuta, kao i rešenjima izgrađenim tokom procesa u Nirnbergu, Komisija za međunarodno pravo skoro da ništa nije menjala u pogledu njihove prvobitne suštine.²⁷

²⁴ Ženevska konvencija o zaštiti građanskih lica za vreme rata, (u daljem tekstu: Četvrta Ženevska konvencija), Službeni list FNRI, 24/50.

²⁵ Henckaerts Jean-Marie, Doswald-Beck Louise (2005): *Običajno međunarodno humanitarno pravo Tom 1, Pravila*, Cambridge University Press, Cambridge 465.

²⁶ Pajić Zoran (1985): „Međunarodna odgovornost za zločin protiv čovječnosti u svijetlu nirnberških načela i savremenih shvatanja”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 32/1985, 119.

²⁷ Vasiljević Vladan (1971): „Suđenje pred Međunarodnim vojnim sudom u Nirnbergu i razvoj međunarodnog krivičnog prava”, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*. 3/1971, 323.

S obzirom na to da član 49. Četvrte Ženevske konvencije može biti primenjen u slučajevima izvanrednih okolnosti, to je od posebne važnosti. Član 49. je jedan od članova koji je obavezivao okupacionu silu više od jedne godine od završetka vojnih operacija Sjedinjenih Američkih Država u Afganistanu, toliko dugo koliko i obim te operacije. Okupaciona sila ovde još uvek vrši funkcije vlasti. Dakle, u obimu u kojem su SAD ikada bile okupaciona sila, i u obimu da još obavljaju bilo koju funkciju vlasti u prethodnoj ili sadašnjoj okupiranoj teritoriji, to je ograničeno članom 49. Američki službenici odgovaraju za preseljavanja pod ovim uslovima, i time izvršavaju ozbiljan prekršaj prema Četvrtoj Ženevskoj konvenciji, naravno, na taj način što prisilno preseljavaju ili deportuju zaštićene osobe. Bušova administracija tvrdila je da ni Talibani ni borci Al-Kaide nisu zaštićene osobe prema Trećoj Ženevskoj konvenciji kao ratni zarobljenici, da su oni nezakoniti borci. Međutim, svi takvi borci koji nisu koalicioni državljani bili su zaštićene osobe prema Ženevskoj konvenciji o zaštiti građanskih lica za vreme rata tokom okupacionog perioda i tokom jedne godine posle zvaničnog prestanka ratnih operacija. Prema tome, njihovo prisilno preseljavanje izvan granica Afganistana, bilo da je izvedeno za ciljeve vanrednih akcija ili jednostavno da ih se premesti da bi ih se prisilno držalo u bazi Gvantanamo, za okupacione vlasti predstavlja ozbiljan prekršaj Ženevske konvencije.²⁸

Zabrana raseljavanja civilnog stanovništva u nemeđunarodnim oružanim sukobima propisana je u II Dopunskom protokolu. Naime, prema članu 17. II Dopunskog protokola predviđeno je: "Ne može biti naređeno premeštanje civilnog stanovništva iz razloga u vezi sa sukobom ukoliko to ne zahtevaju razlozi bezbednosti tog stanovništva ili imperativni vojni razlozi. Ukoliko premeštanje mora da se izvrši, preduzeće se sve moguće mere kako bi civilno stanovništvo moglo biti prihvaćeno pod zadovoljavajućim uslovima smeštaja, higijene i zaštite zdravlja, bezbednosti i ishrane. Civilni ne smeju biti prisiljeni da napuste svoju teritoriju iz razloga koji su u vezi sa sukobom." Po Statutu Međunarodnog krivičnog suda „naređivanje za preseljenje civilnog stanovništva iz razloga vezanih za sukob, osim ako to zahtevaju sigurnost civila ili neophodni vojni razlozi,” predstavlja ratni zločin u nemeđunarodnim oružanim sukobima.²⁹ Treba takođe primetiti da prema statutima međunarodnih krivičnih tribunala za bivšu Jugoslaviju i Ruandu i Međunarodnog krivičnog suda, deportacija ili transfer civilnog stanovništva predstavlja zločin protiv čovečnosti.³⁰ U Rezoluciji o osnovnim principima za zaštitu civilnog stanovništva u oružanim sukobima, usvojenoj 1970. godine, Generalna Skupština Ujedinjenih Nacija potvrdila je da "civilno stanovništvo ili pojedini civili, ne smeju biti izloženi.. prisilnom transferu."³¹ Gene-

²⁸ Weisbrodt David, Berquist Amy(2007): "Extraordinary rendition and the humanitarian law or war and occupation", *Virginia Journal of International Law*, 2/2007, 308.

²⁹ Statut Međunarodnog krivičnog suda, član 8(2)(e).

³⁰ Statut Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, član 5(d), Статут Међународног кривичног трибунала за Руанду, члан 3(d), Statut Međunarodnog krivičnog suda, član 7(1)(d).

³¹ Generalna Skupština UN. Rez. 2675 (XXIX).

ralna Skupština UN objavila je da će se “prisilno raseljavanje, koje izvrše pobunjenici u toku vojnih operacija ili na okupiranim teritorijama, smatrati krivičnim delom.”³²

I u međunarodnim i nemeđunarodnim oružanim sukobima, praksa država ustanovljava izuzetak u odnosu na zabranu raseljavanja, u slučaju kada bezbednost civila ili imperativni vojni razlozi zahtevaju evakuaciju, dok traju uslovi. Ovaj izuzetak uključen je u Četvrtu Ženevsku konvenciju i II Dopunski protokol.³³

7. Međunarodni komitet Crvenog Krsta i zaštita izbeglica

Istorija nastanka i razvoja Međunarodnog komiteta Crvenog krsta počinje sa formiranjem Međunarodnog komiteta na inicijativu Švajcarca Anri Dinana (Henry Dunant), koji se sticajem okolnosti našao na ratištu kod mesta Solferino, na severu Italije, u ratu između Francuske i Austrougarske 1859. godine. Na bojnopolju kod Solferina, Dinan je, sagledavši sve strahote rata, organizovao u mestu Kastiljone lokalno stanovništvo koje nije učestvovalo u sukobu, kako bi pružili pomoć ranjenim i bolesnim vojnicima obe zaraćene strane. U kastiljonskoj crkvi formirao je neku vrstu bolnice. Uz pomoć mesnog stanovništva počeo je da leči ranjene i bolesne. Od bolesnih i ranjenih beležio je poruke i obaveštavao njihovu rodbinu, a mrtve registrovao. Po povratku u Ženevu, Anri Dinan je napisao i objavio knjigu *Sećanje na Solferino* u kojoj je izneo iskustvo i zapažanja o događajima kod Solferina. Knjiga je izazvala veliko interesovanje, ne samo u Švajcarskoj već i u drugim zemljama.³⁴ Anri Dinan na jednom mestu u knjizi navodi sledeće: „Da je za vreme Solferina postojalo Međunarodno društvo za pomoć i da su se dobrovoljni bolničari našli u Kastiljoneu 24, 25, i 26. juna, ili u odgovarajućem vremenu u Breši, odnosno Mantovi i Veroni, koliko su mogli dobrih dela da učine. Kako možemo pretpostaviti da bi jedna četa aktivnih, sposobnih i hrabrih pomoćnika bila nekorisna na polju razaranja, tokom kobne noći između petka i subote kada su se jecaji i bolna preklinjanja kidali iz grudi hiljade ranjenih, mučenih najžešćim bolovima i izloženih neopisivoj žeđi. Tamo nisu bile potrebne samo nejake i neiskusne žene, pored njih i sa njima su bili potrebni srčani muškarci, ljudi iskusni, sposobni, čvrsti, unapred organizovani i u dovoljnom broju da odmah počnu da deluju po nekom redu i zajednički. Na kraju, ne bi se izložili užasnim slučajevima da sutradan sahranjujemo, kao što se verovatno događalo, žive zajedno sa mrtvima.”³⁵

Pod uticajem Dinanovih ideja i predloga, 1863. godine formiran je na Prvoj osnivačkoj konferenciji u Ženevi Međunarodni komitet za pomoć ranjenicima i vojskama u ratu i doneta odluka o formiranju Nacionalnih društava Crvenog krsta. Osnivači komiteta bili su Anri Dinan, general Difur, komandant vladinih snaga u

³² Generalna Skupština UN, Rez. 3318(XXIX).

³³ Videti: Četvrta Ženevska konvencija(1949) čl. 49/1.

³⁴ Jončić Vladan, 163.

³⁵ Dinan Anri(1998): *Sećanje na Solferino*, Jugoslovenski crveni krst, Beograd 97-98.

ratu vođenom u Švajcarskoj, i dvojica uglednih građana iz Ženeve. Komitet je bio organizovan kao švajcarska privatna nevladina organizacija na čijem čelu je bio Komitet petorice. Na prvoj međunarodnoj konferenciji 1867. godine, Komitet je promenio ime u Međunarodni komitet Crvenog krsta. Pod tim nazivom Komitet i danas postoji i deluje. Pod uticajem tih ideja došlo je do osnivanja prvih nacionalnih društava u evropskim državama već 1863. godine. U Srbiji je 1876. godine osnovano nacionalno društvo Crvenog krsta i iste godine društvo je bilo priznato od strane države, a dobilo je i međunarodno priznanje.³⁶

Međunarodni komitet Crvenog krsta stvoren je da pritekne u pomoć ranjenim vojnicima, ali se ubrzo suočio licem u lice sa tragičnim i teškim položajem izbeglica. Prva operacija MKCK u pomoći žrtvama rata datira od vremena ustanka u Bosni i Hercegovini u proleće 1876. godine. Ustanak, a pre svega represalije koje su usledile, primorale su stotine hiljada izbeglica da izađu iz ratnog obruča. Dese-tine hiljada izbeglica našlo je utočište u Crnoj Gori, koja nije imala dovoljno sred-stava da zadovolji potrebe ove mase potpuno osiromašenih ljudi. U odgovoru na apel crnogorske vlade za međunarodnu pomoć, MKCK je poslao tri delegata, kako bi se olakšalo osnivanje Nacionalnog društva Crvenog krsta i organizovao prijem i distribucija humanitarne pomoći. U mnogim slučajevima, izbeglice nisu u moguć-nosti da se vrate kući ili da se definitivno nastane u zemlji prvog azila. Često iste izbeglice nemaju lične isprave, ili zato što su uništene u granatiranju, ili zato što su ih izbeglice izgubile prilikom bežanja, ili – jer su im oduzeti i uništeni tokom provere. Izbeglice su prema tome, sprečene da traže azil u zemlji domaćina, i pre-laskom granice odvajaju ih od te zemlje.³⁷ Međunarodni komitet Crvenog krsta, iako je od početka delovao na međunarodnom planu, ipak je po svom ustrojstvu ostao privatna i nezavisna humanitarna organizacija sa sedištem u Ženevi u Švaj-carskoj. Nezavisan je u odnosu na sve vlade, i njegove aktivnosti i odluke zasnivaju se u celini na humanitarnim razlozima. Komitet se trudi da u duhu svoje devize “milosrđe u ratu” pomogne žrtvama u međunarodnim i nemeđunarodnim oružanim sukobima i pokušava da obezbedi implementaciju humanitarnih pravila radi smanjenja nasilja. U slučajevima međunarodnog rata MKCK istupa kao neutralni posrednik između zaraćenih strana u ime žrtava rata. Kao nepristrasna i nezavi-sna organizacija ima isključivu humanitarnu misiju da štiti živote i dostojanstvo žrtava sukoba i unutrašnjeg nasilja i da im pruži pomoć. Osnivač je Međunarodnog pokreta Crvenog krsta i Crvenog polumeseca. Uloga MKCK veoma je značajna, a deluje u ratu, građanskom ratu ili unutrašnjim nemirima i zategnutostima štiteći i pružajući pomoć civilnim i vojnim žrtvama. U oružanim sukobima – pruža zaštitu i pomoć vojnim i civilnim žrtvama bez obzira na to da li su ratni zarobljenici, civilni zatvorenici, ratni ranjenici ili civilno stanovništvo na okupiranoj ili neprijateljskoj teritoriji.³⁸

³⁶ Jončić Vladan., 164.

³⁷ Bugnion Francios, 1411-1413.

³⁸ Štrbac Katarina, 53-54.

8. Zaključak

Rat je bio oduvek jedan od glavnih razloga odlaska i povlačenja ljudi, uzrok je najmasovnijeg raseljavanja stanovništva koje se većinom odvija u tragičnim okolnostima. To može biti vođenje neprijateljstva od strane protivnika, nasilje, borba ili strah od progona. Iz ovih razloga ljudi su primorani da napuste svoje domove, svoju imovinu, svoje najbliže. Neki od njih će biti u mogućnosti da se vrate kući nakon privremenog izgnanstva, ali za mnoge od njih ta mogućnost neće postojati. U periodu nakon Drugog svetskog rata, međunarodna zajednica je usvojila niz instrumenata kako bi se obezbedila zaštita izbeglica. Kamen temeljac - dokument bila je Konvencija o statusu izbeglica od 28. jula 1951. godine. Ta Konvencija imala je nedostatak jer je obuhvatala samo izbeglice koji su se našle u tom statusu pre 1. januara 1951. Donošenjem Dopunskog protokola iz 1967. godine taj problem je otklonjen, jer su u pogledu zaštite obuhvaćene sve izbeglice, kako bivše tako i one koje će se pojaviti u budućnosti. Ovi dokumenti čine glavne izvore međunarodnog izbegličkog prava. Prava izbeglica u vreme oružanih sukoba zaštićena su Ženevskom konvencijom o zaštiti građanskih lica za vreme rata (Četvrta Ženevska konvencija) od 12. avgusta 1949. godine. Konvencija je dopunjena sa dva Protokola: Dopunski Protokol na Ženevske konvencije od 12. avgusta 1949. godine koji se odnosi na zaštitu žrtava međunarodnog oružanog sukoba (Dopunski Protokol I) i Dopunski Protokol na Ženevske konvencije od 12. avgusta 1949. godine, koji se odnosi na zaštitu žrtava nemeđunarodnog oružanog sukoba (Dopunski Protokol II). Ženevske konvencije i njihovi Dodatni Protokoli čine kičmu međunarodnog humanitarnog prava koje je trenutno na snazi. Neke konvencije usvojene su sa ciljem da regulišu vođenje neprijateljstava, najpoznatija od njih je Konvencija o zakonima i običajima rata na kopnu, usvojena u Hagu 18. oktobra 1907. godine i odnosi se na sukobe između država. Izbeglice i raseljena lica su civili, i kao takvi su zaštićeni svim odredbama humanitarnog prava koje štiti civilna lica za vreme rata. Četvrta Ženevska konvencija štiti civile koji su pali u ruke protivnika, bilo zato što su se zadesili na neprijateljskoj teritoriji kada su započeli sukobi, ili zato što žive na okupiranoj teritoriji. Svako zaštićeno lice koje želi da napusti neprijateljsku teritoriju na početku ili tokom neprijateljstava, ima prava da to učini osim ako je njegov odlazak u suprotnosti sa nacionalnim interesom države pod čijom je vlašću. U slučaju ratne okupacije, Četvrta Ženevska konvencija izričito zabranjuje prisilno deportovanje izbeglica na teritoriju gde bi njihova prava mogla biti ugrožena. Zabranjeno je prinudno premeštanje civila sa sopstvene teritorije, bez obzira na motive. Sila koja ih drži ne sme da tretira izbeglice koje su pobeogle iz neprijateljske zemlje kao neprijateljske strance, isključivo na bazi njihove nacionalnosti. Ova odredba ima za cilj da zaštiti izbeglice od mera prinude kojima mogu biti izložene na osnovu njihove nacionalnosti, iako su pobeгли iz zemlje čiji su državljani i raskinuli sve veze sa vlastima kojima pripadaju. Zaštićena lica ne mogu se premestiti u zemlju u kojoj imaju razloga da strahuju od progona zbog političkih mišljenja ili religijskih uverenja. Ipak, bez obzira da li se primenjuju u međunarodnom ili unutrašnjem oružanom sukobu, odredbe međunarodnog humanitarnog prava primenjuju se u suštini na teritoriji strana u oružanom konfliktu.

Literatura

- Avramov Smilja, Kreća Milenko (2009): *Međunarodno javno pravo*, Beograd.
- Bugnion Francois(2004):"Refugees, internally displaced persons and international humanitarian law", *Fordham International Law Journal*, 5/2004, 1397-1420.
- Dinan Anri(1998): *Sećanje na Solferino*, Beograd.
- Dimitrijević Vojin(1969):*Pravo na utočište na teritoriji strane države – teritorijalni azil*, Beograd.
- Fleck Dieter(2009): *The handbook of international humanitarian law*, New York.
- Henckaerts Jean-Marie, Doswald-Beck Louise (2005):*Običajno međunarodno humanitarno pravo Tom I, Pravila*, Cambridge.
- Jakovljević Boško(1998):"Sistem međunarodne zaštite izbeglica", 11-48, u:Petković Ranko(ur):*IZBEGLICE- Međunarodna zaštita, pravni položaj i životni problemi izbeglica, prognanika i raseljenih lica*, Beograd.
- Jončić Vladan(2010): *Međunarodno humanitarno pravo*, Beograd.
- Knežević-Predić Vesna(2007):*Ogled o međunarodnom humanitarnom pravu – izvori, domen primene, subjekti*, Beograd.
- Pajić Zoran(1985): " Međunarodna odgovornost za zločin protiv čovječnosti u svijetlu nirnberških načela i savremenih shvatanja", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 32/1985, 109-134.
- Pictet Jean(1958):*Commentary of IV Geneva Convention relative to the protection of civilian persons in time of war*, Geneva.
- Patrnogic Jovica(1988):"Thoughts on the relationship between International Humanitarian Law and Refugee Law, their promotion and dissemination", *International review of the Red Cross* 26/1988, 367-378.
- Štrbac Katarina(2008): *Humanitarne organizacije u zbrinjavanju civilnog stanovništva u vanrednim situacijama*, Beograd.
- Vasilijević Vladan(1971):"Suđenje pred Međunarodnim vojnim sudom u Nirnbergu i razvoj međunarodnog krivičnog prava", *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* 3/1971, 305-334.
- Vučinić Zoran(2006): *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, Beograd.
- Weisbrodt David , Berquist Amy(2007):"Extraordinary rendition and the humanitarian law of war and occupation", *Virginia journal of international law* 47:2/2007, 296-356.
- (1997): *Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata od 12. augusta 1949. godine i Dopunski protokoli uz ove konvencije od 8. juna 1977. godine*, Beograd.

INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF REFUGEES IN THE TERRITORY OF ONE PARTY TO ARMED CONFLICT

The international law of armed conflicts provides a legal protection to refugees if they find themselves in the territory of warring parties. Refugees are regarded as protected persons, particularly in international armed conflicts. Refugees are people forced to leave their country to find a shelter in a foreign country as a result of political events or the treat of prosecution. The legal status of refugees was regulated first by Convention relating to the Status of Refugees of 1951. The legal status of refugees in armed conflicts was regulated by Geneva Convention relating to Protection of Civilian Persons in Time of War of 1949 and by Protocol I of 1977. Both acts regulate the status of refugees who, at the moment of the beginning of hostile activities find themselves in the territory of one party to the conflict i.e., the occupied territory.

So it is therefore about foreigners who have been granted a refugee status before the start of the conflict. According to the same Convention, party to the conflict, at which territory the refugees find themselves in, cannot consider them, neither treat them as foreigners nor hostile citizens, just because they belong to a hostile state. Protocol I, expended the protection of refugees in the way it is regulated, that the persons treated like refugees or stateless persons, before the start of hostilities, would be under the protection of provisions of IV Geneva Convention in all circumstances and without any adverse distinction. We should particularly emphasize the right of refugees, not to be driven out to the country where their lives or freedom could be endangered because of their belonging to a group or because of their political opinion.

Key words: *refugees, armed conflict, Geneva Conventions, occupied territory, forced deportation*

Pregledni naučni članak

Primljen 31.01.2017.

Odobren 18.04.2017.

SRBIJA NA KORAK BLIŽE EVROPSKOM PDV

U ovom radu uporedno-pravnom metodom i sistemskom analizom korpusa evropskih i domaćih materijalno-pravnih odredbi iz oblasti poreza na dodatu vrednost, autor, na prvom mestu, ukazuje na izvršene izmene pravila određivanja mesta prometa usluga u komunitarnom i domaćem zakonodavstvu, a potom i na izvršene izmene drugih odredaba domaćeg zakona o porezu na dodatu vrednost. Posebno su istaknuti razlozi koji su inicirali promenu normative i ciljevi koji se izmenama žele postići.

Najstrožije određen predmet ovog rada je detaljan opis izvršenih izmena pravila oporezivanja porezom na dodatu vrednost u Srbiji. Rad ima za cilj blagovremeno i potpuno informisanje javnosti i poreskih obveznika, posebno onih koji pružaju usluge na tržištu Evropske unije, o novim pravilima oporezivanja porezom na dodatu vrednost, a koja mogu biti od uticaja prilikom kreiranja poslovne politike nastupa na evropskom tržištu.

U zaključku se konstatuje da je Zakon o porezu na dodatu vrednost u velikoj meri usaglašen sa evropskim standardima oporezivanja i ukazuje na oblasti koje će biti predmet daljeg usaglašavanja

Ključne reči: porez na dodatu vrednost, poreski obveznik, promet usluga, usaglašavanje, Direktiva br. 8/2008/EC

* Glavni poreski savetnik, Ministarstvo finansija, Poreska uprava, Centar za velike poreske obveznike, Beograd, e-mail: ljilja41@gmail.com

1. Uvod

Evropski savet je 2. marta 2012. godine doneo odluku da Srbiji dodeli status kandidata za članstvo u Evropskoj uniji i dao saglasnost za određivanje rokova za otpočinjanje pregovora.¹

Pregovori o stupanju u članstvo EU suštinski predstavljaju određivanje uslova pod kojima će država kandidat prihvatiti i sprovesti pravne tekovine Evropske unije. Uslov za stupanje u članstvo je prihvatanje svih prava i obaveza na kojima počiva EU. Pregovori se vode u okviru 35 poglavlja.² Pre stupanja u članstvo svaka zemlja kandidat je dužna da u potpunosti primeni pravne tekovine EU.

Srbija se, mnogo godina pre dobijanja statusa kandidata i otpočinjanja pregovora, opredelila za uvođenje poreza na dodatu vrednost u svoj poreski sistem. Narodna skupština je u julu mesecu 2004. godine usvojila Zakon o porezu na dodatu vrednost.³ U primeni je od prvog dana 2005. godine. Kako je „evropski sistem inicirao implementaciju i poslužio kao model za izradu sistema poreza na dodatu vrednost u bezmalo svim ostalim državama vernim ovom poreskom obliku“⁴, u prvi srpski zakon o porezu na dodatu vrednost su ugrađeni svi fundamentalni principi oporezivanja ovom fiskalnom formom u EU.

Međutim, preuzeti instituti oporezivanja potrošnje porezom na dodatu vrednost koji predstavljaju standard normativnih rešenja u Evropskoj uniji, ne znače da je postignuta puna usaglašenost. Iako nas komunitarno zakonodavstvo u ovom trenutku formalno ne obavezuje, imajući u vidu izražene aspiracije Srbije ka pristupanju Evropskoj uniji, dobijenu kandidaturu, otvorena pregovaračka poglavlja i obim spoljnotrgovinske razmene sa zemljama članicama, Srbija je, ubrzo posle uvođenja PDV-a, pristupila postepenom usaglašavanju normativnih rešenja.

S obzirom da je porez na dodatu vrednost, kao i ostali porezi, zakonska kategorija, njegovo menjanje je moguće jedino odgovarajućim izmenama i dopunama samog Zakona. Na taj način se obezbeđuju jednaka prava i obaveze za sve subjekte u istoj poreskopravnoj situaciji kao i transparentnost u njegovoj primeni.

U cilju daljeg, postepenog usaglašavanja sa standardima Evropske unije na polju oporezivanja PDV-om, stvaranja povoljnijih uslova za unapređenje rada privrednih subjekata, kao i uslova za veći rast budžetskih prihoda, srpski Zakon o PDV je pretrpeo niz izmena. Ovim izmenama je proširivana lista dobara oporezivih nižom stopom i lista lica koja mogu da ostvare pravo na refakciju, drugačije je uređivano pravo na refakciju stranim obveznicima, menjan je cenzus za ulazak u PDV i značajno pojednostavljen sistem obračuna kod obveznika koji vrše ulaganje u tuđe objekte.

¹ Za zvaničan dan otpočinjanja pregovora određen je 21. januar 2014. god., dok su prva poglavlja u pregovaranju sa EU otvorena 14. decembra 2015. god., čime je suštinski otpočeo proces usklađivanja sa standardima i normama EU.

² Poglavlje broj 16. se odnosi na poreze.

³ Zakon o porezu na dodatu vrednost, *Sl. glasnik Republike Srbije*, br. 84/2004 i 86/2004.

⁴ Thuronyi Victor (2003): *Comparative Tax Law*, Kluwer Law International, The Hague, 312-313

2. Reforma oporezivanja prometa usluga u Evropskoj uniji

Paralelno sa usaglašavanjem poreskog zakonodavstva u ovoj oblasti u Srbiji, dešava se i usklađivanje evropskog pravnog okvira. Harmonizacija propisa vezanih za oporezivanje porezom na dodatu vrednost u zemljama članicama EU, započeta je usvajanjem Prve direktive o porezu na dodatu vrednost.⁵ Njome je propisano da će se primenjivati opšti, svefazni, indirektni i ekonomski neutralan porez na potrošnju sa indirektnim metodom utvrđivanja poreske osnovice. Ovim su uspostavljeni fundamentalni principi evropskog sistema poreza na dodatu vrednost.⁶ Deset godina kasnije, doneta je Šesta direktiva⁷ koja se smatra osnovnim zakonom u oblasti poreza na dodatu vrednost. Njome se na jedinstveni način regulišu sva značajna pitanja oporezivanja ovom fiskalnom formom, pa se od njenog donošenja može govoriti o stvarnoj harmonizaciji pozitivnog zakonodavstva država članica.⁸ Sve izmene i dopune ove direktive, kao i odgovarajuće odredbe iz drugih pravnih akata su objedinjene u Direktivi broj 2006/112/EC.⁹ Ovom Direktivom nisu menjani fundamentalni principi oporezivanja.

Nagli razvoj informacione tehnologije i telekomunikacionih usluga značajno je uticao na povećanje prekograničnog prometa pružanja usluga. Poreski tretman prometa usluga, konkretno, pravila koja se odnose na određivanje mesta prometa usluga u zemljama koje nisu članice EU, se razlikovao od normativnog rešenja u EU. Naime, do izmena Direktive 2006/112/EC, u zemljama članicama se primenjivalo pravilo prema kome se, u prekograničnim transakcijama, mesto prometa usluga određivalo prema mestu pružaoca usluge. Suprotno od toga, države koje nisu članice EU su, mahom, mesto prometa usluga određivale prema mestu primaoca usluga. Ovakva pravna raznolikost je dovodila do dvostrukog oporezivanja transakcija ili do izostanka oporezivanja. Pojašnjenja radi, do dvostrukog oporezivanja je dolazilo u situacijama kada je pružalac usluge iz Evropske unije, a primalac usluge u zemlji van Unije. U skladu sa pozitivnopravnim rešenjima zemalja u kojima imaju sedište, i pružalac i primalac usluga su bili u obavezi da obračunaju PDV na istu uslugu. Dva puta plaćen porez po istom osnovu je uticao na povećanje cene za pruženu uslugu. Konkurentnost pružaoca usluga iz EU je bila ozbiljno narušena. Sve to je rezultovalo smanjenim prometovanjem usluga iz

⁵ First Council Directive 67/227/EEC of 11 April 1967 on the harmonization of the laws of the Member States relating to turnover taxes, *Official Journal*, 71 of April 1967.

⁶ Terra J.M. Ben, Wattel J. Peter (2008): *European Tax Law*, Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn, 121

⁷ Sixth Council Directive 77/388/EEC of 17 May 1977 on the harmonization of the laws of the Member States relating to turnover taxes-Common system of value added tax: uniform basis of assessment, *Official Journal*, L 145 of 13 June 1977

⁸ Terra J.M. Ben, Kajus Julie (2010): *A Guide to the European VAT Directives*, Vol. 1, IBFD, Amsterdam, 76

⁹ Council Directive 2006/112/EC of 28 November 2006 on the common system of the value added tax, *Official Journal*, L 347 of December 2006

EU kao i manjim prilivom u budžet EU. Sa druge strane, neoporezivanje usluga je dovodilo do manjka prihoda u budžetima zemalja van i u EU.

U skladu sa tim, kao i činjenicom da „u proseku harmonizacije direktnih i indirektnih poreskih oblika se moraju uvažavati osnovni principi jedinstvenog tržišta i posledice poreske konkurencije u poslovanju na globalnom tržištu,¹⁰ EU je pristupila reformi oporezivanja usluga i donela Direktivu 2008/8/EC¹¹ kojom je izmenjena Direktiva 2006/112/EC. Izmenjenom Direktivom su obavezane države članice da usklade nacionalne propise iz oblasti oporezivanja PDV-om sa novim pravilima.

Najvažnija izmena se odnosi na pravilo određivanja mesta prometa usluga. Naime, pravilo oporezivanja usluga prema sedištu pružaoca usluga, zamenjeno je tako što se mestom prometa usluga određuje mesto primaoca pružene usluge.¹² Međutim, da li će to uvek biti tako, zavisi od toga da li se usluga pruža licu koje jeste poreski obveznik ili to nije. Direktivom 2008/8/EC ustanovljeno je *opšte pravilo* da, ako se usluga pruža licu koje jeste PDV obveznik, tada se kao mesto pružene usluge smatra mesto sedišta (prebivališta, boravišta ili mesta poslovne jedinice) primaoca usluga. Ako se usluga pruža licu koje nije poreski obveznik, tada se za mesto prometa usluge smatra mesto pružaoca usluge.

U odnosu na *posebna pravila* oporezivanja određenih usluga u EU i njihovog različitog poreskog tretmana u zemljama članicama, izvršene su odgovarajuće izmene. Kod usluga vezanih za nepokretnosti, prevoz i organizaciju kulturnih, sportskih i sličnih događaja, izmene su se sastojale, uglavnom, u proširivanju liste usluga na koje se odnose.

Dakle, za *usluge koje su povezane sa nepokretnostima*, mesto prometa pruženih usluga ostaje mesto gde se nepokretnost nalazi. Promena se sastoji, kako je navedeno, u *proširivanju liste usluga* povezanih sa nepokretnostima. Tako, uslugama koje su direktno povezane sa nepokretnostima,¹³ dodate su usluge pružanja smeštaja u hotelima i sličnim objektima, pružanja smeštaja u kampovima ili površinama posebno namenjenim za kampovanje i usluge odobravanja prava korišćenja nepokretnosti.

Došlo je do promene i kod određivanja *mesta prometa usluga posredovanja*. Pre izmena, oporezivanje je zavisilo od toga da li se mesto pružanja usluga i mesto sedišta primaoca usluga podudaraju, ili je mesto primaoca usluge u nekoj drugoj državi. U prvom slučaju je važilo pravilo da se oporezivanje vrši prema

¹⁰ Miletić Vesna (2015): Primena direktnih i indirektnih poreskih oblika u procesu reformi fiskalnog sistema Evropske unije, *Megatrend revija* 1/2015, 88.

¹¹ Council Directive 2008/8/EC of 12 February 2008 amending Directive 2006/112/EC as regards the place of supply of services, *Official Journal*, L 44 of 20 February 2008.

¹² Promet dobara se i dalje oporezuje prema poreskoj jurisdikciji zemlje odredišta (engl. destination principle).

¹³ Uključujući usluge agencija za promet nekretnina, stručnjaka za nepokretnosti, pripremljenih i sl. građevinskih usluga, usluga koje pružaju arhitekte i usluge građevinskog nadzora.

mestu pružaoca usluga, a u drugom prema mestu primaoca usluga. Izmenama je ustanovljeno jedinstveno pravilo prema kome se sve usluge posredovanja oporezuju *prema mestu gde je usluga pružena*.

Proširena je i lista *usluga koje se oporezuju prema mestu gde se fizički, odn. stvarno obavljaju*. Tako se pored postojećih, koje se odnose na usluge iz oblasti kulture, sporta, nauke, obrazovanja, zabave, pomoćne prevoznicičke usluge, usluge procene pokretne imovine i usluge rada na toj imovni, *dodaju i nove vrste usluga* koje su vezane za održavanje i organizovanje sajмова i izložbi i usluge restorana i kateringа, osim onih koje se fizički pružaju ili konzumiraju na palubama brodova, u avionima ili vozovima za vreme prevoza putnika u EU. Sve navedene usluge se oporezuju prema mestu gde se fizički obavljaju.

Pored izmene pojedinih pravila, uvedeno je i novo pravilo koje se odnosi na *usluge iznajmljivanja prevoznih sredstava u kraćem vremenskom periodu*. Iznajmljivanje je ograničeno na maksimalnih trideset dana, odnosno devedeset dana ako se iznajmljuje plovni objekat. Ove usluge se oporezuju *prema mestu gde je prevozno sredstvo dato na raspolaganje primaocu usluge*. Čini nam se da ostaje nejasno koje je to tačno mesto u kome je prevozno sredstvo dato na raspolaganje, odnosno da li je to mesto gde je prevozno sredstvo preuzeto ili gde je zaključen ugovor o iznajmljivanju, ili je to mesto u kome ima sedište lice koje pruža uslugu iznajmljivanja.

3. Najnovije izmene i dopune Zakona o porezu na dodatu vrednost Republike Srbije

Na Bilateralnom skriningu za poglavlje 16, održanom marta 2015. godine u Briselu, konstatovano je da srpsko poresko zakonodavstvo nije usklađeno sa ino-viranim pravilima EU u oblasti PDV-a. Delegacija Srbije je preuzela obavezu da u što kraćem roku, izvrši upodobljavanje pojedinih rešenja koja su u suprotnosti sa propisima EU. Iz tog razloga su izvršene odgovarajuće izmene koje su, krajem 2016. godine, inkorporirane u Zakon o porezu na dodatu vrednost Republike Srbije (u daljem tekstu ZPDV).¹⁴

Prioritetni cilj donošenja Zakona je dalje usaglašavanje sa propisima EU. Ostali ciljevi se odnose na usklađivanje mera socijalne i poreske politike, stvaranje povoljnijih uslova za poslovanje privrednih subjekata u Republici Srbiji i otklanjanje nejasnoća u značenju određenih pojmova radi obezbeđenja dosledne primene Zakona.

¹⁴ Zakon o porezu na dodatu vrednost (u daljem tekstu ZPDV), *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 84/2004, 86/2004 - ispravka, 61/2005, 61/2007, 93/2012, 108/2013, 68/2014 - dr. zakon, 142/2014, 83/2015, 108/2016.

3.1. Usaglašavanje sa propisima EU na polju oporezivanja prometa usluga

U cilju daljeg usaglašavanja sa propisima EU u oblasti oporezivanja potrošnje porezom na dodatu vrednost i istovremenog otklanjanja mogućnosti dvostrukog oporezivanja odn. neoporezivanja prometa usluga pruženih stranim licima i usluga pruženih od strane stranih lica domaćim licima, izmenjena su pravila koja se tiču obaveze stranog lica koje vrši oporezivi promet dobara i usluga u Srbiji da se evidentira kao PDV obveznik i odredi poreskog punomoćnika,¹⁵ kao i odredbe koje se odnose na određivanje mesta prometa usluga.

Pre izmena komunitarnog zakonodavstva po pitanju oporezivanja usluga, Zakon o PDV Srbije je bio usaglašen sa osnovnim načelom EU, prema kome se mesto prometa usluga određivalo prema mestu pružaoca usluga. S obzirom da evropske direktive nemaju obavezujuću primenu u zemljama van Evropske unije, i nakon izmenjene Direktive, u Srbiji je važno opšte pravilo da se mestom prometa usluga smatra mesto sedišta, poslovne jedinice ili prebivališta pružaoca usluga, bez obzira da li je usluga pružena poreskom obvezniku ili licu koje to nije. Kako se usaglašavanje nije pravovremeno dogodilo, ovakvo zakonsko rešenje je, u slučaju postojanja inostranog elementa, dovelo do dvostrukog oporezivanja iste usluge, jer su obavezu obračunavanja PDV-a imali i pružalac usluge iz Srbije i primalac usluge iz EU. Primera radi, mestom prometa usluga ustupanja igrača na neodređeno vreme smatrala se Republika Srbija, nezavisno od toga da li se predmetna usluga pružala stranom ili domaćem licu i da li je to lice poreski obveznik. Kako se mestom prometa usluge, po komunitarnom zakonodavstvu, smatra mesto sedišta primaoca usluga koji je poreski obveznik (a sportski klubovi su uvek poreski obveznici), u slučajevima kada je domaći sportski klub ustupao igrača na neodređeno vreme stranom sportskom klubu, dolazilo je do dvostrukog oporezivanja.

Iz ovih razloga izvršena je, rekli bismo, najznačajnija izmena Zakona, tako što je dotadašnji čl. 12. u potpunosti promenjen propisivanjem novih pravila za određivanje mesta prometa usluga. Izmenjena pravila će se primenjivati od 1. aprila 2017. godine i u skladu sa njima, određivanje mesta pružanja usluga će zavisiti od toga da li se usluga pruža poreskom obvezniku ili licu koje to nije. U vezi sa tim, a u cilju eliminisanja nejasnoća u tumačenju i primeni norme, zakonodavac, isključivo za svrhu primene pravila koja se odnose na određivanje mesta prometa usluge, prethodno definiše ko se ima smatrati poreskim obveznikom kojem se pruža usluga.

¹⁵ Obaveza određivanja poreskog punomoćnika i evidentiranje za plaćanje obaveze po osnovu PDV, u skladu sa čl. 10a, imaju sva strana lica koja vrše oporezivi promet dobara i usluga u Srbiji, bez obzira da li su u prethodnih 12 meseci ostvarili promet preko 8 000 000 dinara. Međutim, ako promet vrše isključivo obveznicima PDV, odnosno Republici Srbiji i njenim organima, organima teritorijalne autonomije i lokalne samouprave, kao i pravnim licima od njih osnovanim, ova obaveza ne postoji, jer su oni, kao primaoci usluga, poreski dužnici u skladu sa Zakonom.

Prema ovoj definiciji, kada uslugu pruža lice koje je poreski obveznik, poreskim obveznikom se smatra svako lice koje trajno obavlja delatnost, bez obzira na cilj obavljanja delatnosti, pravna lica, državni organi, organi teritorijalne autonomije i lokalne samouprave u Republici, strana pravna lica, državni organi, organi teritorijalne autonomije i lokalne samouprave, registrovani za plaćanje poreza na potrošnju u državi njihovog sedišta.¹⁶

Kada uslugu pruža strano pravno lice koje nije u evidenciji PDV obveznika Republike Srbije, poreskim obveznikom kojem se pruža usluga smatra se svako lice koje trajno obavlja delatnost i pravna lica, državni organi, organi teritorijalne autonomije i lokalne samouprave.¹⁷

Isti član Zakona propisuje da se mesto prometa usluga koje se vrše poreskom obvezniku određuje prema mestu primaoca usluga, a kada se promet usluga vrši licu koje nije poreski obveznik, prema mestu u kome pružalac usluga ima prebivalište, boravište, sedište ili stalnu poslovnu jedinicu ako se promet vrši iz nje, a njeno sedište je različito od sedišta pružaoca usluga. Ova norma ima snagu *opšteg pravila za određivanje mesta prometa usluga*.¹⁸

Kao i u evropskom zakonodavstvu, i u izmenjenom srpskom Zakonu, opšte pravilo za utvrđivanje mesta prometa usluga se ne primenjuje za određivanje mesta prometa određenih vrsta usluga koji predstavljaju izuzetke i za koje su propisana posebna pravila oporezivanja.¹⁹

3.1.1. Usluge u vezi sa nepokretnostima

Pravilo da se mesto prometa usluga u vezi sa nepokretnostima, uključujući i usluge posredovanja kod prometa nepokretnosti, određuje prema mestu gde se konkretna nepokretnost nalazi, nije promenjeno. Promena se sastoji u tome što je zakonodavac izostavio deo teksta ranijeg čl. 12, prema kome su se usluge vezane za nepokretnost smatrale i usluge procene, projektovanja, pripreme, izvođenja građevinskih radova i vršenja nadzora nad radovima. Izmene su tehničke, a ne suštinske prirode. Smatramo da je zakonodavac imao nameru da rastereti normu i na jednom mestu, u posebnom pravilniku, obuhvati ove usluge zajedno sa drugim uslugama u vezi sa nepokretnostima.

3.1.2. Usluge prevoza lica i dobara

Do izmena Zakona, mesto prometa usluga prevoza lica i dobara određivalo se po jedinstvenom principu, prema mestu gde se obavlja prevoz, pri čemu je obaveza po osnovu poreza na dodatu vrednost teretila samo deo prevoza koji je izvršen u Srbiji.

¹⁶ ZPDV, čl.12/2

¹⁷ ZPDV, čl.12/3

¹⁸ ZPDV, čl. 12/4 i 5

¹⁹ ZPDV, čl. 12/6

Zakon je sada napravio razliku u načinu oporezivanja između pružanja usluga prevoza lica i usluge prevoza dobara. U skladu sa tim, mesto prometa usluga *prevoza dobara* koja se pruža licu koje nije poreski obveznik, je mesto gde se obavlja prevoz, a ako se prevoz obavlja u Srbiji i u inostranstvu, porez se obračunava samo na deo prevoza koji je izvršen u Republici.²⁰ U slučaju kada je usluga prevoza pružena licu koje jeste poreski obveznik, mesto prometa je mesto u kome primalac usluge ima sedišta ili stalnu poslovnu jedinicu, a ako se promet usluga vrši stalnoj poslovnoj jedinici čije je sedišta različito od sedišta primaoca usluga, tada se mestom prometa ovih usluga smatra mesto u kojem primalac usluga ima prebivalište.

Mesto prometa usluge *prevoza lica* se, takođe, određuje prema mestu gde se obavlja prevoz i to za deo prevoza lica izvršen u Srbiji. Razlika se sastoji u tome, da kod određivanja mesta pružanja ove vrste usluga, nije od značaja da li se usluga pruža poreskom obvezniku ili licu koje to nije.²¹

3.1.3. Usluge koje se oporezuju prema mestu gde se fizički, odn. stvarno pružaju

Zakonom su propisane usluge koje se oporezuju prema mestu gde se stvarno pružaju. Ove usluge iz stava 4. člana 12, možemo podeliti u dve grupe u zavisnosti da li je od značaja da su usluge pružene poreskom obvezniku ili ne. Tako u usluge čiji se promet oporezuje prema mestu gde su stvarno pružene, bez obzira kome su pružene, spadaju usluge koje se odnose na prisustvovanje kulturnim, sportskim, naučnim, obrazovnim, zabavnim ili sličnim događajima,²² pomoćne usluge u vezi sa navedenim, kao i usluge restorana i kateringa koje se sastoje u prodaji hrane i pića za konzumiranje.

Drugačija poreskoppravna situacija je propisana kod usluga koje se odnose na aktivnosti organizatora sajmova, izložbi i sličnih manifestacija prethodno navedenih usluga, pomoćnih prevoznčkih usluga,²³ usluga procene pokretne imovine i radova u vezi sa tom imovinom. Za ove usluge važi pravilo da se mestom oporezivanja usluga smatra mesto gde su stvarno pružene, samo u situaciji kada su pružene licu koje nije poreski obveznik. U slučaju kada su pružene poreskom obvezniku, primenjuje se opšte pravilo prema mestu sedišta primaoca usluga.

3.1.4. Usluge iznajmljivanja prevoznih sredstava na kraći vremenski period

Za usluge iznajmljivanja prevoznih sredstava na kraći vremenski period propisano je da se mestom prometa smatra mesto u kojem se prevozno sredstvo stvarno stavlja na korišćenje primaocu usluga. Kraći vremenski period je propisan kao neprekidni vremenski period koji ne može biti duži od 30 dana, odnosno 90 dana

²⁰ ZPDV, čl. 12/6

²¹ ZPDV, čl. 12/6/2

²² Sajmovi, izložbe i sl.

²³ Utovar, istovar, pretovar, rukovanje tovarom...

ako se iznajmljuju plovni objekti. Posebnim pravilnikom će se propisati šta se smatra uslugama iznajmljivanja prevoznih sredstava na kraći vremenski period. Kod iznajmljivanja prevoznih sredstava na duži vremeski period, opredeljivanje mesta gde je usluga pružena, zavisi od toga da li se iznajmljuje poreskom obvezniku ili ne.

3.1.5. Ostale usluge

U slučaju da se određene usluge pružaju licu koje nije poreski obveznik, mesto prometa se određuje prema mestu sedišta, prebivališta ili boravišta primaoca usluga.²⁴ U ostale usluge spadaju usluge povezane sa pravima intelektualne svojine,²⁵ usluge oglašavanja, usluge savetnika, inženjera, advokata, revizora, prevodilaca, usluge obrade podataka, davanja, ustupanja informacija, preuzimanja obaveze potpunog ili delimičnog odustanka od obavljanja neke delatnosti ili od korišćenja nekog prava, usluge bankarskog i finansijkog poslovanja, usluge iz oblasti osiguranja, reosiguranja,²⁶ usluge stavljanja osoblja na raspolaganje, iznajmljivanja pokretnih stvari,²⁷ pristup mreži prirodnog gasa, mreži za prenos električne energije i mreži za grejanje/hlađenje, transporta i distribucije putem tih mreža i drugih usluga, koje su direktno povezane sa ovim uslugama, usluge telekomunikacija, radijskog i televizijskog emitovanja i usluge pruženih elektronskim putem.

Za usluge posredovanja kod prometa dobara ili usluga, važi pravilo da se smatra da su usluge pružene u mestu gde je izvršen promet dobara ili usluga u vezi sa kojim je pružena usluga posredovanja. Ako se posredovanje pruža u vezi sa prometom dobara i usluga licu koje jeste poreski obveznik, mesto oporezivanja je mesto u kome primalac ima sedište.²⁸

3.2. Usklađivanje mera socijalne i poreske politike

U cilju usklađivanja mera socijalne i poreske politike, izmenama zakona je ukinuto pravo na refundaciju PDV za kupovinu hrane i opreme za bebe. Naime, pored činjenice da ovakav institut nije u skladu sa propisima EU čijem usaglašavanju težimo, ocenjeno je da mere ovakve vrste ne bi trebalo da budu sadržane u normama poreskog, već zakona koji uređuje socijalnu politiku. Kako dosadašnji i budući korisnici ove pogodnosti ne bi bili dovedeni u nepovoljniji položaj, Zakonom je odložena primena norme kojom se ukida ovo pravo do početka pri-

²⁴ ZPDV, čl. 12/6/7

²⁵ Usluge prenosa, ustupanja, propuštanja i stavljanja nekome na korišćenje autorskih i srodnih prava, prava na patente, licence, zaštitne znakove i sl.

²⁶ Isključeni su poslovi izdavanja sefova

²⁷ Osim prevoznih sredstava

²⁸ Ne odnosi se na posredovanje kod prometa nepokretnosti

mene zakona iz oblasti finansijske podrške porodici sa decom, kojim će se propisati jednokratna isplata novčanih sredstava na ime kupovine opreme za bebe.

Ova odredba je, osim što je bila uređena neodgovarajućim zakonom, donela i mnogo problema u primeni. Naime, roditelji su bili opterećeni prikupljanjem obimne dokumentacije i računa, a zbog velikog broja zahteva za ostvarivanje prava na refakciju po ovom osnovu,²⁹ poreska administracija je trošila ionako oskudne inspekcijske resurse koje će, sa prestankom primene ove odredbe, moći da usmeri na poslove iz redovne nadležnosti.

3.3. Stvaranje uslova za povećanje obima proizvodnje određenih proizvoda

Radi stvaranja uslova za povećanje obima proizvodnje određenih proizvoda, propisana je niža poreska stopa za promet i uvoz drvenih briketa i peleta. Ovakvo zakonsko rešenje bi trebalo da doprinese povećanju proizvodnje i prodaje ovih proizvoda, povoljnijim cenama nabavke građanima koji ih koriste kao ogrev, povećanju zaposlenosti u ovoj proizvodnoj delatnosti i smanjenju zagađenosti životne sredine.

3.4. Stvaranje povoljnijih uslova za poslovanje privrednih subjekata

U cilju stvaranja povoljnijih uslova za poslovanje privrednih subjekata, izvršene su izmene kojima se reguliše ostvarivanje prava na odbitak prethodnog poreza PDV obveznika koji je kao primalac dobara i usluga, poreski dužnik za promet određenih dobara i usluga,³⁰ a koji su izvršeni od strane drugih PDV obveznika. Do izmene Zakona, ostvarivanje prava na odbitak PDV bilo je uslovljeno posedovanjem računa prethodnog učesnika u prometu, što se više ne zahteva, u skladu sa važećim zakonskim rešenjem. Ovo je logično zakonsko rešenje, s obzirom da primalac dobara i usluga svakako ima obavezu da obračuna PDV, bez obzira da li je prethodni učesnik u prometu izdao račun ili ne.

3.5. Otklanjanje nejasnoća i postizanje jednoobraznosti u primeni Zakona

Radi otklanjanja nejasnoća i postizanja jednoobraznosti u primeni Zakona, definisano je šta se smatra stalnom poslovnom jedinicom za potrebe određiva-

²⁹ Podaci Poreske uprave Republike Srbije: godišnje se primi i obradi više od 60 000 ovih zahteva.

³⁰ Za promet sekundarnih sirovina i usluga koje su neposredno povezane sa tim dobrima; promet građevinskih objekata i ekonomski deljivih celina u okviru tih objekata, uključujući i vlasničke udele na tim dobrima, u slučaju kada je ugovorom na osnovu kojeg se vrši promet tih dobara predviđeno da će se na taj promet obaračunti PDV u skladu sa Zakonom, za promet dobara i usluga iz oblasti građevinarstva, kao i za promet električne energije, prirodnog gasa koji se isporučuje preko prenosne, transportne i distributivne mreže obvezniku PDV koji je ova dobra nabavio radi dalje prodaje.

nja poreskog obveznika, preciziran je pojam poreskog dužnika za situacije kada strana lice vrše promet dobara i usluga u Srbiji, uvedena je obaveza određivanja poreskog punomoćnika i evidentiranje stranih lica za obavezu plaćanja PDV u Srbiji, precizirano je vreme prometa električne energije, prirodnog gasa i energije za grejanje/hlađenje koja se isporučuje preko prenosne, transportne i distributivne mreže, nabavljenih radi dalje prodaje.

4. Zaključak

Može se zaključiti da su ciljevi koji su postavljeni donošenjem izmenjenog Zakona o PDV Srbije uspešno implementirani. Naime, pored toga što su preciznim definisanjem određenih pojmova ili situacija otklonjene dotadašnje nejasnoće u njegovoj primeni, propisani povoljniji uslovi za poslovanje privrednih subjekata i usklađene mere socijalne i poreske politike, najznačajnije izmene su, u velikoj meri, povećale stepen usaglašenosti oporezivanja potrošnje sa standardima EU.

Nakon poslednjih izmena, srpski zakon o porezu na dodatu vrednost je, u pogledu određivanja mesta i vremena prometa dobara i usluga, usaglašen sa Direktivom broj 8/2008/EC, odnosno sa standardima EU u ovoj oblasti. Međutim, i dalje postoje odstupanja od propisanih oslobođenja od plaćanja PDV koji su propisani u Direktivi, a odnose se na usluge iz oblasti nauke i poslovanja društava za upravljanje penzionim fondovima, kao i usluge prevoza bolesnika i povređenih lica. Pored toga, potrebno je dalje usklađivanje normativnih rešenja posebnog režima prometa plovniha dobara, antikviteta i kolekcionarskih dobara, prodaje na javnim aukcijama i prometa investicionog zlata.

Stoga će u narednom periodu, izmenama i dopunama Zakona, biti nastavljen proces usaglašavanja. Uostalom, dobijanjem statusa zemlje kandidata za pristupanje EU i otpočinjanjem pregovora, to više nije pitanje opredeljenja, već preuzete obaveze.

Literatura

- Council Directive 2008/8/EC of 12 February 2008 amending Directive 2006/112/EC as regards the place of supply of services, *OJ L 44* of 20 February 2008.
- Council Directive 2008/8/EC of 12 February 2008 amending Directive 2006/112/EC as regards the place of supply of services, *OJ L 44* of 20 February 2008.
- Council Directive 2006/112/EC of 28 November 2006 on the common system of the value added tax, *OJ L 347* of December 2006.
- Council Directive 2006/112/EC of 28 November 2006 on the common system of the value added tax, *OJ L 347* of December 2006.
- Sixth Council Directive 77/388/EEC of 17 May 1977 on the harmonization of the laws of the Member States relating to turnover taxes-Common system of value added tax: uniform basis of assessment, *Official Journal*, L 145 of 13 June 1977
- First Council Directive 67/227/EEC of 11 April 1967 on the harmonization of the laws of the Member States relating to turnover taxes, *Official Journal*, 71 of April 1967
- Terra J.M. Ben, Wattel J. Peter (2008): *European Tax Law*, Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn
- Miletić Vesna (2015): Primena direktnih i indirektnih poreskih oblika u procesu reformi fiskalnog sistema Evropske unije, *Megatrend revija* 1/2015
- Terra J.M. Ben, Kajus Julie (2010): *A Guide to the European VAT Directives*, Vol. 1, IBFD, Amsterdam
- Thuronyi Victor (2003): *Comparative Tax Law*, Kluwer Law International, The Hague
- Podaci Poreske uprave Republike Srbije
- Zakon o porezu na dodatu vrednost, *Sl. glasnik Republike Srbije*, br. 84/04 i 86/04
- Zakon o porezu na dodatu vrednost, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 84/04, 86/04-ispavka, 61/05, 61/07, 93/12, 108/13, 68/14 - dr. zakon, 142/14, 83/15, 108/16
- Podaci Poreske uprave Republike Srbije
- Zakon o porezu na dodatu vrednost, *Sl. glasnik Republike Srbije*, br. 84/04 i 86/04

LJILJANA KOVAČEVIĆ, CHIEF TAX ADVISER

Ministry of Finance, Tax Authority, Large Taxpayers Office, Belgrade, Serbia

SERBIA ON THE STEP CLOSER TO EUROPEAN VAT

In this article the author utilizes the comparative-legal methodology, coupled with the systemic analysis of the body of European and domestic legal laws and regulations pertaining to Value Added Tax, the evolution and changes made as to the place and time that a taxable service takes place, both in the domestic and communitarian markets. Further, the article researches the changes that have taken place in the Serbian legislature in regards to Value Added Tax, with special emphasis given to the reasons and goals of the changes made.

The ultimate goal of this article is to analyze and describe the changes of the taxation regulations made by the implementation of tax provisions of Value Added Tax in Serbia. The goal of the paper is to provide detailed and timely guidance for businesses and taxpayers, especially those that provide services in the European Union, in regards to new rules that pertain to Value Added Tax that could have a significant emphasis in the creation of business plans in dealings on European markets.

In conclusion, it is determined that the Laws pertaining to Value Added Tax have largely been harmonized with European standards and pointed out to areas that will be the focus of future harmonization.

Key words: Value added tax, taxpayer, exchange of services, allignment, Directive No. 8/2008/EC

Originalni naučni rad
Primljen 24.04.2017.
Odobren 06.05.2017.

PRIMENA METODE ISPITIVANJA U ISTRAŽIVANJU KOMUNIKACIJSKIH PROCESA

Da bi se razumeo komunikacijski proces, kao i sve ono što doprinosi tom razumevanju, moraju se imati objektivna saznanja. Ona treba da počivaju na istini kao vrhovnom kriterijumu, koji razdvaja ono što je naučno, od onog što je nenaučno. Jedan od puteva koji vodi do naučne istine, na osnovu koje se vrši razgraničenje naučnog od drugih oblika ljudskog saznanja, vodi preko metode ispitivanja. Ova metoda ima veliku primenu u dolaženju do novih naučnih saznanja u teoriji i praksi komunikacijskih procesa. Zato, zahvaljujući metodi ispitivanja i naučnim saznanjima do kojih se putem nje dolazi, danas je moguće na pouzdan način razrešiti ili unaprediti mnoge lične, društvene ili poslovne situacije u čijoj osnovi se nalazi komunikacijski proces bilo koje vrste. Preduslov za to je da se razume sama suština ove metode, tok po kome se odvija komunikacijski proces, kao i da se u istraživačkoj praksi na najefikasniji način primeni ova metoda u potvrdi, produbljivanju, proširivanju, ili otkriću novih naučnih saznanja o istraživanom procesu. Zato je neophodno da istraživači poseduju visok nivo naučno-metodološkog znanja i da ta znanja na najefikasniji način primene u istraživačkoj praksi.

Ključne reči: metodologija, metoda ispitivanja, komunikacijski proces, nauka i naučna saznanja.

* Dr Miljojko Bazić, redovni profesor, Univerzitet Džon Nezbit, Fakultet za kulturu i medije, Beograd, e-mail: miljojko.bazic@naisbit.edu.rs

** Dr Aleksandra Blagojević, samostalni advokat, e-mail: danilovic.aleksandra@yahoo.com

1. Uvod

Kako među naučnicima koji se bave izučavanjem komunikacijskih procesa, tako i među praktičarima, često se može čuti pitanje kako da savremeni čovek bude još uspešniji u poslovnom komuniciranju. Odgovor na ovo pitanje su tražili i danas traže komunikolozi. U tom traganju su došli do zaključka da je komunikacijski proces, u kojem nema nebitnih činjenica, izuzetno složen. U tom procesu sve je važno. To ukazuje da je priroda komunikacije složena i višeslojna. Zato se za komunikacijski proces često kaže da je to društveni lepak koji drži sve delove organizacije na okupu. Jer dobrom realizacijom komunikacijskog procesa, zadobija se poverenje, stiču simpatije i uspostavlja prijateljstvo. Komunikacija koja se ostvaruje tokom komunikacijskog procesa, zna da bude najbolje ogledalo komunikatora u kome se odslikavaju najbitniji elementi njegovog identiteta.

Zato je za proučavanje komunikacijskog procesa vrlo važno da se dođe do istinitih naučnih saznanja, koja su izraz objektivne stvarnosti do koje se došlo upotrebom određenih metoda istraživanja. Jedna od najprimenljivijih metoda za proučavanje komunikacijskih procesa jeste metoda ispitivanja. Putem ove metode može se pouzdano doći do sistematskog saznanja istine, koja se izražava u jedinstvu teorije i prakse. Zato naučna saznanja do kojih se dolazi metodom ispitivanja treba da budu u funkciji savremenog čovekovog života, rada i napretka, a to znači da su racionalna i primenljiva.

Priroda metode ispitivanja se uklapa u istraživanje mnogih savremenih problema koji opterećuju čoveka, u njegovim svakodnevnom komunikacijskim procesima i odnosima. Zato je metoda ispitivanja danas veliki saveznik čoveka u dostizanju željenih ciljeva. Ona se primenjuje uvek kada treba nešto realno sagledati, unaprediti ili rešiti. Svaka ljudska delatnost koju je moguće istraživati najbrže će se razvijati i usavršavati ako se podvrgne istraživanju, i ako se nakon toga primene istraživački rezultati u praksi. U toj situaciji metoda ispitivanja se može posmatrati kao interakcija između čoveka i sredine koju istražujemo, kako bi čovek sredinu što lakše prilagodio sebi i svojim životnim interesima i ciljevima. Naučna saznanja do kojih se dolazi primenom ove metode, mogu da budu od velike društvene koristi. Saznanja će biti društveno upotrebljiva ako počivaju na osnovnim metodološkim principima, kao što su objektivnost, opštost, sistematičnost i preciznost.

Da bi se na naučnometodološki način prikazala primena metode ispitivanja u istraživanju komunikacijskih procesa, rad će obraditi sledeće delove. U prvom delu će se objasniti osnove komunikacijskog procesa. U drugom će se predložiti osnove metode ispitivanja. U trećem delu će se prikazati poteškoće koje se najčešće pojavljuju u realizaciji metode ispitivanja. U četvrtom delu će se navesti koje sve vrste metode ispitivanja postoje, s tim da će se poseban akcenat staviti na blago, oštro i neutralno ispitivanje.

2. Osnove komunikacijskog procesa

Čuveni svetski stručnjak Brajan Trejsi, koji se teorijski i praktično bavi poslovnim komuniciranjem, između ostalog ističe da će 21. vek biti vek komunikacija i da će uspeh ili neuspeh kako pojedinaca, tako i organizacija zavisi od njihovog načina komuniciranja. Ako komunikaciju posmatramo kao put kretanja poruke od pošiljaoca ka primaocu, onda se za komunikacijski proces može reći da ga sačinjavaju sledeći elementi: poruka, pošiljalac, primalac, kanali, barijere i povratna sprega.

„U analizi ostvarenja komunikacijskih procesa, sasvim opravdano je poći od osnovnog pitanja: koju svrhu pošiljalac poruke želi da postigne svojom porukom? Ako tačno odredimo tu svrhu, onda nam neće biti teško utvrditi psihosocijalne faktore koji mogu pozitivno ili negativno uticati na ostvarivanje te svrhe ili tog cilja. Najčešće se postavljaju sledeći ciljevi:

- a) informisati primaoca poruke,
- b) uticati na ponašanje primaoca poruke, i
- v) izmeniti stavove, shvatanja i uverenja primaoca poruke“¹.

Kakav će uticaj imati poruka na njenog primaoca, zavisi od pošiljaoca poruke, suštine same poruke, osobina primaoca kome je kreirana poruka namenjena i dešifrovanja ili dekodiranja poruke. Pošiljalac ili kreator poruke je ona osoba koja kreira ili oblikuje misaonu suštinu poruke. Zato se pošiljalac poruke smatra inicijatorom komunikacijskog procesa. Da bi taj proces bio uspešan, pošiljalac zacrtanu misao transformiše u formu koju šalje primaocu u nadi, ali i u uverenju, da će on moći da je razume.

Primalac prihvata poruku u formi koja za njega ima određeno značenje. Da bi primalac razumeo suštinu poruke, kao prvi preduslov se pojavljuje to da je potrebno da se pošiljalac i primalac poruke dobro razumeju. To je veoma važno za dešifrovanje ili dekodiranje poruke. Dekodiranje je poslednji činilac komunikacijskog procesa, i on predstavlja misaonu aktivnost kojom se poruka dobijena od pošiljaoca pretvara u kopiju njegove zamisli. Na uspešnost dekodiranja poruke utiče nekoliko faktora, od kojih su najvažniji jezik kao sredstvo komuniciranja, stepen obrazovanja, socijalni status, iskustvo, osećanja, raspoloženje itd.

Kada se uspešno okonča komunikacijski proces, onda možemo očekivati da se komunikacijom „ostvaruje bitno, nužno ljudsko ponašanje, bez kojeg ne bi bilo moguće ostvariti bilo kakvu zajednicu, organizaciju, instituciju, itd.; ostvaruje društveni poredak i ona je nužan činilac napretka i sama komponenta napretka.“² Komunikacija kao činilac i pratilac kako pojedinca, tako i društva u

¹ M. Bazić (2007): *Poslovna komunikacija – savemeni put do uspeha*, Megatrend univerzitet, Beograd, 23.

² Dž. Termiz i V. Arežina (2015): *Problemi istraživanja i naučnog proučavanja komunikologije*, Univerzitet u Sarajevu Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 53.

celini je višeslojna i složena. Ona je stalni pratilac ljudskog i društvenog života u svim njihovim dimenzijama. Ona podrazumeva interakciju, razumevanje, povezivanje, motivaciju, zajedništvo, promenu, nameru itd. Zaokruživanjem komunikacijskog procesa „čovjek uspeva da rekonstruiše pređašnje, razume tekuće i predvidi buduće događaje.“³

Kako se odvija komunikacijski proces, odnosno kakva nam je komunikacija danas, to možemo najpouzdanije saznati ako do naučnog saznanja dođemo jednim i pravim putem, a to je put istine. Na tom putu uloga metodologije je nezaobilazna. Put metodologije vodi preko više metoda, a jedna je metoda ispitivanja. Zato je primena metode ispitivanja u istraživanju komunikacijskih procesa jedan vrlo složen, organizovan i planski proces sticanja naučnog saznanja o konkretno određenom predmetu ispitivanja. Predmet ispitivanja mogu da budu komunikacijski procesi koji su vezani kako za prošlost, tako i za sadašnjost i budućnost. Zato se ispitivanje komunikacijskih procesa danas nameće kao velika naučna i društvena potreba. Ta potreba proističe iz naučnog saznanja da živimo u vremenu u kome je sve veća nužnost za što boljim, objektivnijim i potpunijim informisanje savremenog čoveka, o svemu što se zbiva u njegovom užem ili širem, kako ličnom, tako i poslovnom okruženju. Zato je ispitivanje komunikacijskih procesa danas veoma česta, složena, ali i omiljena metoda mnogih istraživača prilikom prikupljanja podataka o savremenom načinu komuniciranja.

3. Pojam metode ispitivanja

U literaturi se pojam metode ispitivanja različito definiše. Negde se pod metodom ispitivanja podrazumeva „proces postavljanja pitanja, jasnog i smislenog karaktera, ispitaniku koji po svoj volji, svesno odgovara.“⁴ Ova suštinska odredba ispitivanja, koja počinje postavljanjem pitanja, i završava se dobijanjem odgovora, ukazuje na to da je ispitivanje proces koji se odvija tokom uspostavljanja namernog odnosa između ispitivača i ispitanika.

Za prof. dr Slavomira Milosavljevića i prof. dr Ivana Radosavljevića, ispitivanje je „metoda prikupljanja empirijskih podataka posredstvom iskaza, prvenstveno usmenih ali i pisanih, koje daju ispitanici“⁵. Ovde se akcenat stavlja na iskaz koji može da bude usmeni i pismeni, što ukazuje da se ispitivanje može realizovati kao komunikacijski ili kao korespondencijski proces.

Prof. dr Dobrivoje Mihailović ističe da „u metodološkom smislu, ispitivanje je postupak prikupljanja podataka posredstvom verbalne komunikacije, koja

³ M. Bazić (2013): *Istraživanje komunikacijskih procesa*, Naučna KMD, Beograd, 166.

⁴ Dž. Termiz (2008): *Metodologija istraživanja u kriminalističkim naukama*, Sarajevo/Priština, 143.

⁵ S. Milosavljević i I. Radosavljević (2006): *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd, 499.

se uspostavlja između istraživača i lica za koje se pretpostavlja da te podatke može pružiti⁶. Ovde se akcenat stavlja na verbalnu komunikaciju koja se odvija između istraživača i lica koje može da pruži podatke, tj. ispitanika.

Vojin Milić na ispitivanje gleda kao na proces „prikupljanja naučno upotrebljivih podataka putem razgovora i upitnika ili, drugim rečima, putem govornog ili pismenog opštenja.”⁷ Ovde se stavlja akcenat na naučno upotrebljive podatke, što upućuje na to da se ispitivanjem ne mogu dobiti drugi podaci, osim onih koji su korisni za nauku. Ipak, ispitivanjem se dobijaju mnogi podaci koji imaju društveni, ali nemaju naučni karakter.

Ako se analiziraju napred navedene definicije, na osnovu njih može se dati jedno novo određenje ispitivanja. Ispitivanje je metoda prikupljanja podataka putem govornog ili pisanog komuniciranja, koja se odvija između ispitivača i ispitanika, s ciljem dobijanja naučno utemeljenih ili društveno korisnih podataka. Ovakvo određenje ispitivanja ukazuje na to, da rezultati koji se dobiju ispitivanjem treba da budu od naučnog značaja. Međutim, ispitivanjem se mogu dobiti podaci koji nemaju naučni značaj, ali imaju konkretan praktični značaj koji daje doprinos rešavanju konkretnih, ili aktuelnih društvenih ili poslovnih problema. Takvi rezultati se dobijaju kod akcionih istraživanja. „Istraživanje mnogih predmeta moguće je samo ispitivanjem, dok gotovo da se ne može naći predmet istraživanja koji se ne bi mogao istraživati ispitivanjem. Predmet ispitivanja mogu da budu: prošlost, sadašnjost, budućnost, realni događaji, ponašanja, osećanja ili jednom rečju sve što može da bude sadržina smislenog iskaza čoveka.”⁸

Sa aspekta savremenih potreba istraživanja komunikacijskih procesa, ispitivanje u odnosu na druge metode ima prednost koja se iskazuje u velikoj brzini prikupljanja podataka. Za kratko vreme mogu se prikupiti podaci koji se odnose na čitavu zemlju, a potencijalno i na više zemalja. Postizanje potrebne brzine prikupljanja podataka može biti vrlo važno prilikom proučavanja dinamičnijih društvenih procesa, kao i za stvaranje preciznijih vremenskih preseka o stanju proučavanih pojava u širim društvenim okvirima.

Da bi savremeni poslovni čovek razumeo kakva nam je komunikacija danas kao i „nivo na kome se čovečanstvo nalazi, kao i sve ono što je doprinelo dostizanju tog nivoa, moraju se imati objektivna saznanja o razvoju i kretanjima kako prirode i društva, tako i o čoveku u tom kontekstu. Objektivna saznanja treba da počivaju na istini, kao vrhovnom kriterijumu koji razdvaja ono što je naučno od onog što je nenaučno. Putem naučne istine, vrši se razgraničenje naučnog saznanja od drugih oblika ljudskog saznanja.”⁹

⁶ D. Mihailović (2012): *Metodologija naučnih istraživanja*, FON, Beograd, 166.

⁷ V. Milić (1978): *Sociološki metod*, Nolit, Beograd, 481.

⁸ S. Milosavljević i I. Radosavljević (2006): *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd, 500.

⁹ M. Bazić (2013): *Istraživanje komunikacijskih procesa*, Naučna KMD, Beograd, 14.

Zato se metoda ispitivanja treba posmatrati u kontekstu potrebe naučnika da sazna više, kako bi dao doprinos pojedincima i društvu da što lakše savladaju prepreke na koje nailaze tokom svog rada i razvoja. Rezultati novih naučnih saznanja dobijeni metodom ispitivanja treba da služe konkretnom razrešavanju određenih situacija, koje su ne samo predmet naučnog proučavanja, već i konkretnih praktičnih potreba kako pojedinaca, tako i ljudskog društva u celini.

4. Poteškoće u realizaciji metode ispitivanja

Iako je ispitivanje kao metoda u širokoj upotrebi, ono se ipak ne odvija jednostavno i lako. Za primenu ove metode vrlo je važno da se razume da „formulacija problema i određenje predmeta istraživanja, odredili su bitne komponente sadržaja na koje će se saznanje odnositi; ciljevi istraživanja su odredili nivoe očekivanog naučnog saznanja; a indikatori povezani sa hipotezama opredeljuju metode, tehnike i instrumente i postupke koji će biti primenjeni u praksi istraživanja.“¹⁰ U praksi često imamo situaciju da se u realizaciji ispitivanja mogu javiti određene poteškoće koje mogu da budu: „epistemološke, psihološke i društvene“¹¹.

Pored ovih poteškoća, česte poteškoće izazivaju i sami istraživači koji ne poseduju osnovne osobine koje treba da poseduje jedan uspešan i kompetentan istraživač. U stvarnosti se mnoge od ovih poteškoća međusobno prepliću, ali radi boljeg razumevanja treba ih analitički razdvojiti i to na poteškoće koje se odnose na istraživače i poteškoće koje se odnose na sticanje naučnih saznanja.

Poteškoće koje se odnose na istraživače, pre svega se ogledaju u njihovoj metodološkoj osposobljenosti za naučnoistraživački rad s jedne strane, i mentorstvo sa druge strane. „Za uspešan rad u nauci istraživač mora da poseduje niz vrlina među kojima se posebno izdvajaju: inteligencija, moć zapažanja, sposobnost analize i sinteze, volja, istrajnost, kreativnost, intuicija, spremnost za razmišljanje na neobičajan način, poštenje, odgovornost, marljivost, tačnost, inicijativnost, fleksibilnost, kritičnost, samokritičnost, želja za saradnjom, umešnost, sistematičnost itd.“¹² Nedostatak bilo koje od ovih vrlina istraživača može da ima uticaja na krajnji ishod njegovog naučnoistraživačkog rada.

Kakav su učinak na polju naučnoistraživačkog rada ostvarili pojedini istraživači, kao primer će se uzeti Analiza i ocena odbranih doktorskih disertacija u Republici Hrvatskoj. Analiza iz Hrvatske je uzeta kao primer, kako jedna ozbiljna država nastoji da promeni svoj odnos prema nauci. A da bi napravila plan promena prvo je morala da se suoči sa postojećim stanjem u nauci. Kao primer nismo mogli da

¹⁰ S. Milosavljević i Dž. Termiz (2000): *Praktikum iz metodologije politikologije*, izdanje autora, Sarajevo, 152.

¹¹ V. Milić (1978): *Sociološki metod*, Nolit, Beograd, 481.

¹² Z. Popović (2004): *Kako napisati i objaviti naučno delo*, Institut za fiziku, Beograd, 17.

navedemo analizu naučnoistraživačkog rada, ili analizu i ocenu odbranih doktorskih disertacija u Republici Srbiji, jer takve analize i ocene ne postoje.

U Republici Hrvatskoj analizirano je po sto odbranih doktorskih disertacija iz svake naučne oblasti i to iz prirodnih, tehničkih, biomedicinskih, zdravstvenih, biotehničkih, društvenih i humanističkih naučnih oblasti. Analiza i ocena odbranih doktorskih disertacija odnosila se na period od 1991. do 2010. godine. Rezultati istraživanja su, između ostalog, pokazali da „u više od 70 % doktorskih disertacija rezultati istraživanja nisu pravilno i kvalitetno predstavljeni..., u više od 70 % doktorskih disertacija nije primenjena savremena naučna terminologija, jezik i stil, nego se mešaju administrativni, publicistički, književno-umetnički, novinarski jezik i stil... u više od 70 % doktorskih disertacija sadržaj ne zadovoljava osnovna pravila, načela standarde... više od 60 % naslova doktorskih disertacija ne zadovoljava temeljna pravila, načela standarde... u više od 70 % doktorskih disertacija nedovoljno se primenjuju standardni sistemi citata... u više od 70 % doktorskih disertacija ilustracije nisu kvalitetno dizajnirane i pravilno inkorporirane u tekst itd.“¹³ S obzirom da metodologija istraživanja direktno utiče na kvalitet naučnih dela kao rezultata naučnoistraživačkih radova „radi toga bi bilo veoma zanimljivo i veoma korisno, ali i intrigantno istražiti i meritorno utvrditi kvalitet doktorskih disertacija, koje primera radi nemaju problem naučnog istraživanja, nemaju naučno projektni zadatak, nemaju objekte istraživanja, nemaju postavljenu naučnu hipotezu, nemaju jasnu misiju istraživanja, nemaju ocenu dosadašnjih istraživanja.... ili u disertaciji se ne nudi novo rešenje, novi model, novi instrument itd. Kako je moguće da o takvim činjenicama niko ne raspravlja u obrazovnim i naučnim institucijama u kojima se na svim nivoima i svim strukturama godinama priča o stvaranju društva znanja, društva utemeljenom na znanju, privredi utemeljenoj na znanju?“¹⁴

Nakon analize i dobijenih pokazatelja o ocenama doktorskih disertacija pred naučnom javnošću se postavlja sasvim logično pitanje koji su bitni uzroci naučne nepismenosti doktoranada i njihovih mentora? Naučna nepismenost doktoranada i njihovih mentora na poslediplomskim studijama (uprkos pretpostavci da su uopšteno pismeni), posledica su mnogobrojnih uzroka, a navode se samo oni najevidentniji i to: 1) naučna nepismenost tradicionalno se „negovala“ na univerzitetskim studijama, tako da su naučno nepismeni studenti postajali i ostajali naučno nepismeni nastavnici, profesori i naučnici, 2) naučno nepismeni nastavnici i profesori obrazovanjem i osposobljavanjem studenata, magistranada i doktoranada, posebno oni u statusu mentora, multipliciraju naučnu nepismenost koja se može „zaustaviti“ za dve-tri decenije...3) manje od 20% nastavnika i profesora na fakultetima koji se javljaju u statusu mentora ispunjava minimalne kompetencije iz naučne discipline nauka o nauci, odnosno metodologiji i tehnologiji naučnog istraživanja itd.“¹⁵

¹³ R. Zelenika (2012): *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*, IQ Plus, Rijeka- Travnik, 254 – 259.

¹⁴ Isto, 253.

¹⁵ Isto, 264-265.

Kao moguće rešenje u povećanju naučne pismenosti predlaže se uvođenje obaveznih predmeta s tematikom metodologije i tehnologije naučnog istraživanja. A to znači da „bi se izgradio sistem naučnog opismenjavanja intelektualaca, potrebno je za nastavnike i profesore na svim nivoima univerzitetskih studija, uvesti obavezno polaganje ispita iz metodologije naučnog istraživanja i pribavljanja posebne licence da su osposobljeni kao metodolozi na univerzitetskim studijama. Takve bi mere za pet i više godina donele prve rezultate povećanja naučne pismenosti intelektualaca, posebno onih koji su aktivno i profesionalno uključeni u sekundarnu i tercijalnu obrazovnu i naučnu industriju.“¹⁶ Sa analizama, ocenama i predlozima mera za unapređenje naučnoistraživačke kompetencije doktoranada, mentora, univerzitetskih profesora i istraživača uopšte, može se reći da je Republika Hrvatska iskazala izuzetno visok nivo odgovornosti prema svojoj budućnosti. Kao temelj te budućnosti prepoznali su nauku i naučnoistraživačku i obrazovnu delatnost. Bilo bi od neprocenjive koristi kada bi primer Republike Hrvatske sledila i Republika Srbija, i po sličnoj proceduri i metodologiji analizirala i ocenila odbranjene doktorske disertacije u zadnjih nekoliko decenija. Možda bi to pomoglo u davanju mnogih odgovora na mnoga pitanja koja se tiču srpskog društva, nauke, kulture, obrazovanja, privrede, standarda itd.

Poteškoće koje se odnose na istraživače imaju veze i sa poteškoćama koje imaju epistemološki karakter. Ove poteškoće najčešće nastaju kada tokom ispitivanja iskaze o stvarnosti daju lica koja nisu u odgovarajućoj meri osposobljena, edukovana ili stručna za društvene pojave, procese, ili odnose za koje daju iskaze. S obzirom na to da su kompetencije ispitanika prilikom davanja iskaza različite, to znači da i njihovi iskazi o pojavi koja se istražuje imaju različitu vrednost. Ako se o istoj komunikacijskoj pojavi ili procesu tokom ispitivanja daju različiti iskazi, time se znatno otežava naučna upotreba dobijenih rezultata istraživanja u praksi.

Ta različita viđenja jedne iste situacije, pojave ili procesa od strane ispitanika mogu da imaju višestruke korene. Prvi, podrazumeva da se prema pojavi ili procesu o kojima ispitanik treba da se izjasni (u ovom slučaju o komunikacijskoj pojavi ili procesu), ispitanik poseduje saznanja koja su nastala kao rezultat svakodnevnih praktičnih potreba, a ne kao rezultat novih naučnih saznanja. Drugo, često se dešava da pojave o kojima se traže određeni iskazi ili stavovi ispitanika imaju različitu ulogu u životu pojedinih ispitanika. Različite uloge znače i različite nivoe značenja o njima. Treće, posebne poteškoće kod ispitivanja izazivaju iskrenost u iskazima i tačnost podataka koji su dobijeni putem samovrednovanja ispitanika. Ove poteškoće su posebno prisutne kada ispitanici treba da budu što iskreniji prema sebi, ili da daju što tačnije podatke o nekom ličnom problemu.

„Teškoće psihološke prirode izviru iz različitog stepena mentalne zrelosti, nivoa inteligencije, psihičke središtenosti, stepena i vrste obrazovanja ispitanika, mogućnosti da razumeju i shvate verbalne simbole date u pitanjima, kao i da

¹⁶ Isto, 265.

odgovorima u potrebnoj meri verbalno izraze svoje vlastito iskustvo.¹⁷ Ove razlike mogu biti zanimljiv predmet posebnih socioloških proučavanja "s obzirom na to da stvaraju velike poteškoće u prikupljanju dovoljno potpunih i uporedivih izvornih podataka putem razgovora ili upitnika. Na primer, zbog manje mogućnosti verbalnog izražavanja ispitanika, on nije u mogućnosti da da celoviti iskaz o pojavi ili procesu koji se ispituje"¹⁸.

Sledeća poteškoća pojavljuje se prilikom korišćenja podataka dobijenih razgovorom, kada se podaci odnose na prošle događaje. „Validnost datih podataka od strane ispitanika, zavisi od načina i količine pamćenja, kao i od stepena zaboravljanja. Pamćenje i zaboravljanje su vrlo selektivni, ali i složeni psihički procesi. Oni su uključeni u opštu strukturu ličnosti i igraju u životu ispitanika značajnu ulogu, koja svakako nije samo saznavno-racionalne prirode"¹⁹. Kod psihologa postoje različita gledišta šta će se od ranijeg iskustva očuvati u pamćenju. Većina psihologa je saglasna da pamćenje umnogome zavisi od kasnijeg intelektualnog razvoja i psihičkog stanja pojedinca. Ovi primeri pokazuju da prikupljanje podataka od strane ispitanika putem razgovora i upitnika i njihovo kasnije korišćenje, treba da se zasnivaju na što većoj osposobljenosti ispitivača da shvate osnovne psihološke probleme u ispitivanju.

Društvene poteškoće u realizaciji metode ispitivanja nastaju onda kada se prilikom davanja iskaza pojavljuju određene društvene prepreke. Te prepreke mogu da se odnose na: jezik, koji se razume, ili ne razume; kulturu, kada se sreću različiti kulturni obrasci koji diktiraju različita kulturna ponašanja ispitanika i ispitivača; tradiciju, kada se pridaje različit značaj događajima ili vrednostima iz prošlosti kod ispitanika i ispitivača; običaje, koji mogu na različite načine uticati na saopštavanje iskaza ispitanika i na različito tumačenje iskaza od strane ispitivača; sistem vrednosti, koji je kod različitih osoba različit; religiju, kada se vrednosti sopstvene ili neke druge religije ne razumeju ili pogrešno shvataju, kako od strane ispitanika, tako i od strane ispitivača; životno iskustvo, pozitivno ili negativno, u životu ispitanika ili ispitivača.

Svi ovi činioci, ili samo neki od njih, mogu i te kako da utiču na komunikaciju između ispitivača i ispitanika u procesu ispitivanja. Oni bi mogli da otežaju, ili čak onemoguće dobijanje naučno upotrebljivih podataka koji su važni za razumevanje suštine komunikacijskih procesa. Naravno, nijedna od navedenih poteškoća u ispitivanju nema univerzalni karakter, već je njihov značaj različit za svaki konkretan slučaj. To znači da su za svako ispitivanje komunikacijskih procesa bitni sadržaj, oblik i način usmenog ili pisanog komuniciranja između ispitivača i ispitanika.

¹⁷ M. Miljević (2007): *Metodologija naučnog rada*, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet, Pale, 213.

¹⁸ V. Milić (1978): *Sociološki metod*, Nolit, Beograd, 483.

¹⁹ Isto, 484.

5. Vrste metode ispitivanja

S obzirom na veliku primenljivost ove metode u naučnim istraživanjima komunikacijskih procesa, u literaturi se mogu sresti različite podele ili klasifikacije ispitivanja. Te podele ili klasifikacije vrše se po mnogobrojnim kriterijumima. Za pravilno razumevanje ispitivanja uzećemo sledeće kriterijume: funkcija ispitivanja; strategija ispitivanja; broj ispitanika; način postavljanja pitanja i davanja odgovora; način rada ispitivača ili postupka ispitivanja.

Prema funkciji ispitivanja razlikujemo naučna i ostala ispitivanja. Prema strategiji, ispitivanja se dele na direktna i indirektna ispitivanja. Prema broju ispitanika, ispitivanja se dele na: individualna ispitivanja, u kojima učestvuju jedan ispitanik i jedan ispitivač; grupna ispitivanja u kojima učestvuju nekoliko ispitanika i jedan ispitivač; i kolektivna ispitivanja u kojima učestvuje jedan kolektiv ili zajednica koja daje kolektivni ili zajednički odgovor jednom ili više ispitivača. Prema načinu postavljanja pitanja i davanja odgovora na postavljena pitanja razlikujemo usmeno, pismeno i kombinovano ispitivanje. Prema načinu rada ispitivača ili postupku ispitivanja razlikujemo blago, neutralno i oštro ispitivanje.

5.1. Blago ispitivanje

Osnovna zamisao ovog načina ispitivanja počiva na neophodnosti uspostavljanja što prisnijeg odnosa sa ispitanikom, kako bi on stekao što veće poverenje u ispitivača. Poverenje između ispitivača i ispitanika je bitno, jer se ovim načinom ispitivanja najčešće želi da ispitanik svojim iskazima što jasnije predstavi svoju ličnost, kako bi se izvela njena što dublja procena. Blago ispitivanje podrazumeva takvo ponašanje „ispitivača koje dovodi kod ispitanika do uspostavljanja poverenja znatnog stepena, prisnosti i otvorenosti tako da ne postoje prepreke za razgovor ni o najosetljivijim, intimnim problemima.“²⁰ Kod ove vrste ispitivanja, uloga ispitivača je vrlo važna. Razgovor mogu da vode samo stručna i iskusna lica. To znači da se razgovor između ispitivača i ispitanika mora odvijati po određenim pravilima kao što su: ispitivač mora slušati ispitanika strpljivo, prijateljski, ali i kritički; svaki dobijeni podatak od ispitanika treba uzimati u određenom kontekstu; ispitivač ne sme obraćati pažnju samo na ono šta je rečeno, već i na način kako je nešto rečeno; tokom razgovora, osim verbalnih, treba registrovati i neverbalne iskaze ispitanika; ispitivač ne sme olako da sudi, da ono je što čuo je potpuno istinito ili, pak, potpuno lažno; ispitivač treba da utvrdi kako se pojedini iskazi ispitanika uklapaju u ispitanikov životni stav; ispitivač tokom razgovora treba da obraća pažnju ne samo na ono što ispitanik hoće da kaže, nego i na ono što on ne želi da kaže, ili što ne može izraziti ako mu se ne pomogne; ispitivač mora da pazi da ne padne pod uticaj ispitanikovih osećanja; ispitivač ne sme da bilo šta naređuje, niti da daje bilo kakve savete ispitaniku dok traje ispitivanje.

²⁰ S. Milosavljević i I. Radosavljević (2006): *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd, 501.

Smatra se da je za uspešno vođenje razgovora na ovaj način potrebno nekoliko godina obučavanja i praktičnog rada ispitivača, kao i njegovo dobro poznavanje opšte kulture i konkretnog problema na koji se razgovor odnosi. Za očekivati je da će se ispitanik pozitivno ponašati i komunicirati kada je jako zaokupljen predmetom razgovora, ili kada prikupljeni podaci imaju dublje značenje u životu ispitanika, ili kada o mnogim situacijama ima iskristalisan i jasan lični pogled.

5.2. Neutralno ispitivanje

Za razliku od blagog ispitivanja, koje podrazumeva prisan odnos između ispitivača i ispitanika, neutralno ispitivanje podrazumeva „učtiv, korektan, poslovan odnos ispitivača prema ispitaniku.”²¹ Ova vrsta ispitivanja podrazumeva neposredno obraćanje ispitivača ispitaniku, i evidentiranje dobijenog odgovora koji je ispitanik dao. To podrazumeva da su međusobni odnosi ispitivača i ispitanika daleko površniji nego u blagom ispitivanju. Te odnose pre svega karakteriše formalna učtivost i poslovni odnos. Ispitivač je najčešće osoba koja se nalazi u ulozi posrednika između ispitanika i organizatora istraživanja. Zbog te posredničke uloge ispitivača, nije toliko važno da se između njega i ispitanika uspostavi prisan odnos. Mnogo je važnije da ispitanici steknu poverenje u iskrenost i čestitost ispitivača, kao i u njegovu sposobnost da kvalitetno obavi svoju posredničku dužnost.

Da bi odnos između ispitivača i ispitanika bio učtiv i poslovan, neophodno je da celokupno ponašanje ispitivača bude do detalja određeno konkretnim proceduralnim pravilima. Pravila bi trebalo da predviđaju kako će anketar objašnjavati ciljeve ispitivanja, šta sve može reći tokom razgovora, kako će se ponašati prilikom odlaska na teren i u realizaciji ispitivanja. Formalna standardizacija postupka je ponekad bitan preduslov kod dobijanja kvalitetnih iskaza od strane ispitanika. Da bi se ispitivanje kvalitetno realizovalo, ispitivač treba da nastoji da bude što više, ili apsolutno neutralan ili profesionalan. Ali uvek treba imati na umu da se u svakoj sredini mogu naći ispitanici koji ne shvataju u dovoljnoj meri ozbiljnost ispitivanja, i u skladu s tim se i ponašaju. Ispitivači to treba da znaju, i potrudu se da na najbolji mogući način priđu i komuniciraju sa takvim ispitanicima, kako bi njihovi iskazi bili što kvalitetniji, pa samim tim i naučno i društveno upotrebljivi.

5.3. Oštro ili strogo ispitivanje

Ova vrsta ispitivanja se u naučne svrhe vrlo retko upotrebljava. Ovo ispitivanje je po načinu rada ispitivača suprotno neutralnom ispitivanju. “Oštro ili strogo ispitivanje odlikuje strogo formalan odnos ispitivača prema ispitaniku. Taj tip ispitivanja je sličan sudsko-istražnom postupku, s tim što je za njegovo

²¹ Isto, 501.

izvodjenje prethodno dobijena saglasnost ispitanika.”²² Ovaj tip ispitivanja se u literaturi često poistovećuje sa policijskim ispitivanjem.

Kod ove vrste ispitivanja, pitanja se postavljaju brzo i zahteva se od ispitanika da na njih brzo i odgovara, bez dužeg razmišljanja. Često se pojedina pitanja namerno postavljaju na preskok, kako bi se ispitanik zbunio, iznenadio, ili na njega vršio određeni psihički pritisak. Ti pritisci se usložnjavaju unakrsnim postavljanjem pitanja, kao i kontinuiranim ponavljanjem pitanja uz promenu ritma ispitivanja. Ritam ide od nadmenog, preko pretećeg, sažaljivog, do blagonaklonog i prijateljskog, od kvalifikovanja svakog iskaza kao laži, do prihvatanja svakog iskaza kao istinitog. Zato ova vrsta ispitivanja, između ostalog, zahteva da ispitivač detaljno poznaje ispitivani problem i da bude tokom celog ispitivačkog procesa vrlo aktivan. Rezultate dobijene ovim načinom ispitivanja neophodno je kritički analizirati.

Zaključak

S obzirom na važnost koju komunikacija ima, kako za pojedinca, tako za organizacije i društvo u celini, sasvim opravdano je tragati za saznanjima koja nam mogu pomoći da se na što objektivniji i pouzdaniji način sagleda primena metode ispitivanja u istraživanju komunikacijskih procesa. Ovaj proces je vrlo složen, jer ga sačinjavaju sledeći elementi ili činioци, kao što su poruka, pošiljalac, primalac, kanali, barijere i povratna sprega. Svaki od ovih elemenata ili činilaca je potrebno posmatrati pojedinačno, a potom celovito, kako bi se došlo do istinitih saznanja o međusobnim vezama i odnosima ovih elemenata u okviru komunikacijskog procesa, s jedne strane i kako komunikacijski proces doprinosi boljem razumevanju, prihvatanju, poverenju i saradnji između više osoba, organizacija, ili društava, s druge strane. Zato se ispitivanje komunikacijskih procesa danas nameće kao velika naučna i društvena potreba. Ta potreba proističe iz saznanja da živimo u vremenu u kome je sve veća trka za što boljim, objektivnijim i potpunijim informisanje savremenog čoveka o svemu što se zbiva u njegovom užem ili širem, kako ličnom, tako i poslovnom okruženju.

Za istraživanje komunikacijskih procesa vrlo je pogodna metoda ispitivanja. Ona podrazumeva prikupljanje podataka putem govornog ili pisanog komuniciranja, koja se odvija između ispitivača i ispitanika, s ciljem dobijanja naučno utemeljenih ili društveno korisnih podataka. Rezultati novih naučnih saznanja koji se mogu dobiti ovom metodom, potrebno je da nađu svoju praktičnu primenu kako bi dali doprinos konkretnom sagledavanju, razrešavanju ili unapređenju komunikacijskog procesa.

Iako je ispitivanje kao metoda u širokoj upotrebi, u praksi često imamo situacije da se u realizaciji ove metode javljaju određene poteškoće, koje se odnose na

²² D. Mihailović (2012): *Metodologija naučnih istraživanja*, FON, Beograd, 170.

same istraživače i na put dolaženja do naučnih saznanja. Poteškoće koje se odnose na istraživače, pre svega se ogledaju u njihovoj metodološkoj osposobljenosti za naučno-istraživački rad. Tamo gde istraživači nisu adekvatno osposobljeni, tamo su i mnogo veće poteškoće u dostizanju naučno upotrebljivih saznanja koja su zasnovana na naučnoj istini. Poteškoće koje otežavaju put dolaženja do naučnog saznanja mogu da budu epistemološke, psihološke i društvene. Svaka od ovih poteškoća na svoj način može da utiče na krajnji ishod dolaženja do naučnog saznanja. Zato je u realizaciji metode ispitivanja potrebno, u što većoj meri, ove poteškoće prevazići, ili ako to nije moguće, onda ih svesti na što manju moguću meru.

U literaturi se mogu naći različite podele ili klasifikacije metode ispitivanja. Te podele se vrše prema različitim kriterijumima. Najčešće se ti kriterijumi iskazuju u vidu funkcije ispitivanja, strategije ispitivanja, broja ispitanika, načina postavljanja pitanja i davanja odgovora, načinu rada ispitivača ili postupku ispitivanja itd. Prema načinu rada ispitivača ili postupku ispitivanja razlikujemo blago, neutralno i oštro ispitivanje. Svaka od ovih vrsta ispitivanja je prepoznatljiva i primenjuje se na svoj način. Kako blago, tako i oštro ispitivanje, imaju svojih kako prednosti tako i nedostataka. Najprihvatljivije u praktičnoj primeni je neutralno ispitivanje. Ovu vrstu ispitivanja karakteriše profesionalni poslovni odnos koji se odvija između ispitivača i ispitanika.

Literatura

- Bazić, M. (2013): *Istraživanje komunikacijskih procesa*, Naučna KMD, Beograd
- Bazić, M., Bazić, A. (2011): *Savremeni odnosi s javnošću*, Naučna KMD, Beograd.
- Bazić, M. (2009): *Poslovna komunikacija – savremeni put do uspeha*, Megatrend univerzitet, Beograd.
- Bazić, M. (2005): *Veština komuniciranja*, Fakultet za trgovinu i bankarstvo, Beograd.
- Lisac, A. (2008): *Korak ispred konkurencije*, Grafički atelje, Beograd.
- Zelenika, R. (2014): *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela – Znanstvene kvalitativne metode*, IQ Plus, Rijeka- Travnik.
- Zelenika, R. (2012): *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela – Pisana djela na poslediplomskim doktorskim studijama*, IQ Plus, Rijeka- Travnik.
- Litauer, F. (2007): *Upoznaj sebe*, COTEP, Beograd..
- Marković, M. (2003): *Poslovna komunikacija*, Klio, Beograd.
- Marković, M. (1981): *Filozofski osnovi nauke*, SANU, Beograd.
- Milosavljević, S. i Radosavljević, I. (2006): *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd.

- Milosavljević, S. i Termiz, Dž. (2000): *Praktikum iz metodologije politikologije*, izdanje autora, Sarajevo.
- Milić, V. (1978): *Sociološki metod*, Nolit, Beograd.
- Minić, V. (2004): *Sociologija*, Fakultet za menadžment BK, Beograd.
- Mihailović, D. (2012): *Metodologija naučnih istraživanja*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd.
- Miljević, M. (2007): *Metodologija naučnog rada*, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet, Pale.
- Pešić, M. (1998): *Sociologija*, Institut za političke studije, Beograd.
- Popović, Z. (2004): *Kako napisati i objaviti naučno delo*, Institut za fiziku, Beograd, 2004.
- Radojković, M. i Miletić, M. (2007): *Komuniciranje, mediji i društvo*, Stilos, Beograd.
- Rot, N. (2004): *Znakovi i značenja verbalne i neverbalne komunikacije*, Plato, Beograd.
- Shimp, T. (2003): *Advertising, Promotion & Supplemental Aspects of Integrated Marketing Communications South-Western, a Division of Thomson Learnin*, Mason, Ohio,
- Termiz, Dž. i Arežina, V. (2015): *Problemi istraživanja i naučnog proučavanja komunikologije*, Univerzitet u Sarajevu Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
- Termiz, Dž. (2008): *Metodologija istraživanja u kriminalističkim naukama*, Sarajevo/Priština.
- Trejsi, B. (2005): *Zlatna pravila uspeha*, Finesa, Beograd, 2005.
- Fraser, P. S. (2005): *The Practice of Public Relations*, 10th edition, Person Education, Inc. New Jersey: Upper Saddle River.

MILJOJKO BAZIĆ PhD

*Full-time Professor of Faculty of Culture and Media "John Naisbitt University",
Belgrade, Serbia*

ALEKSANDAR BAZIĆ, PhD

Faculty of Business Studies "John Naisbitt University", Belgrade, Serbia

THE IMPLEMENTATION OF A TESTING METHOD IN THE STUDY OF COMMUNICATION PROCESSES

In order to understand communication process, as well as everything that contributes to this understanding, one must have objective knowledge. It should be based on truth as the supreme criterion that separates what is science from what is unscientific. One of the paths that leads to scientific truth, which separate scientific from other forms of human knowledge, leads through the test method. This method is widely used in reaching new scientific knowledge in the theory and practice of communication processes.

Therefore, owing to the testing method, and scientific knowledge which it provides, it is possible to solve or improve many personal, social or business situations in a reliable way, the basis of which is the communication process of any kind. The prerequisite for this is to understand the essence of this method, the way in which the current communication process functions, as well as to apply this method in research practice in the most effective way in order to confirm, deepen, expand, or the discover new scientific knowledge about the study process. It is therefore essential that researchers have a high level of scientific and methodological knowledge and apply it most effectively in research practice.

Keywords: *methodology, methods, communication process, science and scientific knowledge*

Originalni naučni rad

Primljen 25.07.2016.

Dorađen 31.10.2016.

Odobren 05.11.2016.

DIMENZIJE VREDNOSTI BREND KAO DETERMINANTE LOJALNOSTI POTROSAČA

Godinama unazad brend se nalazi u fokusu marketing aktivnosti mnogih kompanija. Upravljanje brendom kao imovinom je oblast od rastućeg značaja za današnja tržišta. Brend se izdvojio kao odlično sredstvo za obezbeđivanje lojalnosti potrošača, odnosno održavanje zainteresovanosti potrošača za konkretan proizvod/uslugu u dugom roku. U radu, brend se analizira putem dimenzija vrednosti brenda, kao što su razumevanje i komparativna prednost brenda, interpersonalni odnosi i istorija brenda. Osnovni cilj istraživanja je ispitivanje međuzavisnosti između dimenzija vrednosti brenda i nivoa lojalnosti potrošača. Na osnovu obrađenih podataka i dobijenih rezultata, zaključuje se da proizvođači brenda moraju preuzimati različite marketing aktivnosti kako bi ostavili dugoročni utisak u svesti potrošača obezbeđujući time visok stepen zadovoljstva i lojalnosti potrošača.

Ključne reči: brend, lojalnost, dimenzije vrednosti brenda, upravljanje brendom

* MSc Jasmina Ognjanović, asistent, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, Univerzitet u Kragujevcu, e-mail: jasmina.lukic@kg.ac.rs

1. Uvod

Brend (engl. *brand*) se definiše kao ime, znak, simbol, oblik ili kombinacija navedenog, čime se identifikuje proizvod kompanije i diferencira u odnosu na konkurente.¹ Brend kompaniji može obezbediti veći povraćaj sredstava na uloženi kapital, ubrzavajući rast kompanije, što se odražava na vrednost tržišnih pokazatelja.² Uloga brenda je da stvori nezaboravan utisak potrošača o proizvodu/usluzi s ciljem ponovnog korišćenja. Brendiranje, zapravo, predstavlja način za diferenciranje proizvoda u odnosu na konkurente, pa je zato i najbitnija funkcija marketara upravo kreiranje, izrada i zaštita brenda.³

Da bi dao željene rezultate, brendom mora da se upravlja na adekvatan način. Upravljanje brendom podrazumeva definisanje i implementaciju marketing aktivnosti i programa kako bi se izgradio i unapredio brend u cilju maksimalnog uvećanja njegove vrednosti.⁴ U procesu upravljanja brendom, marketari igraju bitnu ulogu⁵ time što osmišljavaju načine kako da privole i ostave trajni utisak u svesti potrošača. Dakle, nije dovoljno samo dizajnirati proizvod koji odgovara potrebama potrošača, već je potrebno stvoriti jaku vezu između proizvoda i potrošača. Zato je izgradnja snažnog brenda bitan alat za stvaranje konkurentске prednosti.

Kompanije kreiraju brendirane proizvode, ali ljudi (potrošači) daju smisao postojanja brendu.⁶ Cilj kompanija je da izgradi lojalnost i privrženost potrošača brendu.⁷ Uncles et. al (2003)⁸ definišu lojalnost kao duboku privrženost potrošača kupovini preferiranog proizvoda/usluge, čime ukazuju na spremnost ponovne kupovine istog proizvoda i u budućnosti. Stvaranjem lojalnih potrošača kompanija kreira barijere ulaska potencijalnim konkurentskim kompanijama.

Osnovni *cilj istraživanja* je ispitivanje međuzavisnosti između dimenzija vrednosti brenda i nivoa lojalnosti potrošača. Takođe, cilj rada odnosi se i na poređenje nivoa lojalnosti između potrošača sa niskim, prosečnim i visokim primanjima. Doprinos sprovedenog istraživanja postojećoj literaturi ogleda se u tome što je u radu primenjen originalni model za ispitivanje nivoa lojalnosti potrošača. Drugo, na osnovu obavljenog istraživanja, identifikovane su statistički značajne dimenzije vrednosti brenda koje utiču na lojalnost potrošača.

¹ Ormeno Marcos (2007): *Managing Corporate Brands*, DUV, 287.

² Blacket Tom (2003): *Brand and Branding*, Poglavlje: *What is a brand?*, Profile Books, 30.

³ Ibid, 15.

⁴ Kotler Philip i Keller Kevin Lane (2006): *Marketing menadžment*, Data status, Beograd, 274.

⁵ Jensen Jan Moller i Hansen Torben (2006): "An empirical examination of brand loyalty", *Journal of Product & Brand Management*, 15/7, 442 – 449. 447.

⁶ Whelan Susan (2011): "Brand Meaning", *European Journal of Marketing*, 45/4, 692 – 694. 692.

⁷ Aaker A. David (1996): *Building Strong Brands*, The Free Press, New York, 231.

⁸ Uncles Mark et. al (2003): "Customer loyalty and customer loyalty programs", *Journal of Consumer Marketing*, 20/4, 294 – 316.

Treće, sprovedeno istraživanje se bazira na upotrebi promenljivih koje nisu do sada korišćene u istraživanjima domaćih autora.

Na osnovu definisanog cilja istraživanja, u radu će najpre biti izložen pregled dosadašnjih radova na temu dimenzija vrednosti brenda i lojalnosti potrošača, zatim će biti reči o metodologiji istraživanja, empirijskim podacima i rezultatima konkretnog istraživanja, nakon čega će se izvesti zaključci. Rad se bazira na ocenjivanju keksa „Plazma“ kao brendiranog proizvoda.

2. Vrednost brenda i lojalnost potrošača

2.1. Brend kao nematerijalna imovina

U ekonomiji baziranoj na znanju, kreiranje konkurentske prednosti ne može da se bazira na posedovanju i usavršavanju materijalnih sredstava. Nematerijalna imovina (engl. *intangible assets*) postaje ključni izvor stvaranja vrednosti i kreiranja konkurentske prednosti. Ova vrsta imovine sastoji se od sredstava koja su retka, vredna, sredstava koje je teško imitirati i za koje ne postoje supstituti⁹ a čine je zaposleni sa svojim znanjem, sposobnošću i veštinama (ljudski kapital), nematerijalna infrastruktura poput poslovne kulture, baze podataka (strukturni kapital) i izgrađena slika i imidž preduzeća u društvu (relacioni kapital). Nematerijalna imovina je nešto jedinstveno što poseduje preduzeće¹⁰ i čini 80% njegove tržišne vrednosti.¹¹ Neka istraživanja pokazuju da se veći deo vrednosti poslovne imovine preduzeća sastoji od „nevidljive“ imovine, dok materijalna imovina čini svega 10% od ukupne vrednosti preduzeća.¹² Preko 70% nematerijalnih aktivnosti bazira se na posedovanju brenda. Često kombinovanje nematerijalnih sredstava može biti jedini način kreiranja brenda u određenoj kategoriji proizvoda.¹³

Nematerijalnu imovinu čini ljudski, strukturni i relacioni kapital.¹⁴ Deo relacionog kapitala odnosi se na izgrađeno poslovno ime, odnosno brend. Brend je nematerijalna imovina kompanije koja poseduje određenu vrednost,¹⁵ odno-

⁹ Grosh Dipankar i Wu Anne (2007): “Intellectual capital and capital markets: additional evidence”, *Journal of Intellectual Capital*, 8/2, 216 – 235. 218.

¹⁰ Bontis Nick et. al (1999): “The knowledge toolbox: A review of the tools available to measure and manage intangible resources”, *European Management Journal*, 17/4, 391-402. 397.

¹¹ Cheng Meng-Yuh et. al (2010): “Invested resource, competitive intellectual capital, and corporate performance”, *Journal of Intellectual Capital*, 11/4, 433 – 450. 433.

¹² Roberta Costa i Simonluca Evangelista (2008): “An AHP approach to assess brand intangible assets”, *Measuring Business Excellence*, 12/2, 68-78. 69.

¹³ Ibid, 69.

¹⁴ Bontis Nick (1998): “Intellectual capital: an exploratory study that develops measures and models”, *Management Decision*, 36/2, 63 – 76.

¹⁵ Krstić Bojan, Đukić Suzana i Popović Ana (2013): “Vrednovanje marke kao ključne intelektualne imovine iz perspektive potrošača”, *Marketing*, 45/1, 14-28. 14.

sno nematerijalna imovina prepoznatljive vrednosti kojom mora pažljivo da se upravlja.¹⁶ Dakle, radi se o neopipljivoj komponenti koja garantuje visok kvalitet i vrednost potencijalnom potrošaču.

Brend je proizvod ili usluga sa dodatnim dimenzijama, koje ih na izvestan način izdvajaju od ostalih proizvoda/usluga dizajniranih radi zadovoljavanja iste potrebe,¹⁷ odnosno brend kompanije predstavlja dodatnu vrednost koju kompanija nudi kupcima.¹⁸ Brend je dobro sredstvo za upravljanje kompleksnim situacijama u cilju stvaranja trajne i održive konkurentske prednosti. Zahvaljujući izgrađenom brendu, kompanije mogu formirati cenu proizvoda/usluge iznad prosečne cene u grani, ali istovremeno, cena mora da opravda kvalitet i funkcionalna svojstva proizvoda/usluge.

Često navika (običaj) i zadovoljstvo prethodnim korišćenjem proizvoda/usluge utiču na potrošačev izbor,¹⁹ te stoga bi u fokusu strategijskog upravljanja trebalo biti uvećanje vrednosti brenda.²⁰ To se postiže pravilnim planiranjem i razvijanjem aktivnosti za upravljanje brendom. Upravljanje brendom kao imovinom je oblast od rastućeg značaja za današnja tržišta, posebno za organizacije koje ističu značaj komunikacije sa potrošačima, kao deo strategije upravljanja brendom.²¹ Cilj upravljanja brendom jeste izgradnja imena proizvoda koji će u svesti potrošača imati posebno značenje. Pri tome, treba imati u vidu da prava snaga uspešnosti brenda leži u ispunjavanju očekivanja potrošača,²² pa pri definisanju aktivnosti upravljanja brendom treba poći od ove pretpostavke. Uspešno upravljanje brendom odraziće se i na lojalnost potrošača.

Kao što je pomenuto, upravljanje brendom treba se zasnivati na pažljivom planiranju i razvijanju aktivnosti. Smernice za dobro upravljanje brendom su:²³ zaštititi svoj brend, uvažavati stejkholdera, tretirati brend kao investiciju a ne kao trošak, iskoristiti finansijski potencijal svog brenda. Za uspešno upravljanje brendom valjalo bi uvažiti i određene principe na kojima je brend zasnovan,²⁴

¹⁶ Roberta Costa i Simonluca Evangelista, 15.

¹⁷ Kotler Philip i Keller Kevin Lane, 274.

¹⁸ Harris Fiona i Chernatony Leslie (2001): "Corporate branding and corporate brand performance", *European Journal of Marketing*, 35/3/4, 441-456. 441. i Theng So Jing et. al (2013): "Corporate branding, emotional attachment and brand loyalty: the case of luxury fashion branding", *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*, 17/4, 403 – 423. 405.

¹⁹ Duffy Dennis (2003): "Internal and external factors which affect customer loyalty", *Journal of Consumer Marketing*, 20/5, 480 – 485. 482.

²⁰ Krstić Bojan et. al, 14.

²¹ Taylor A. Steven et. al. (2004): "The importance of brand equity to customer loyalty", *Journal of Product & Brand Management*, 13/4, 217 – 227. 217.

²² Blacket Tom, 18.

²³ Blacket Tom, 23.

²⁴ Hao Andy (2010): "Brands and Branding", *Journal of Product & Brand Management*, 19/7, 519-520. 519.

kao što su ubedljiva ideja, konstantno zadovoljavanje potrošačevih očekivanja, iskustvo koje stvara brend, privrženost brendu i relevantnost.

Treba istaći prednosti kompanija koje imaju već razvijen brend i rade na njegovom proširivanju, u odnosu na kompanije koje su u fazi uvođenja brenda na tržište. Ove prednosti odnose se na niže troškove reklame i veći obim prodaje usled potrošačevog poznavanja brendiranog proizvoda.²⁵ S tim u vezi, potrošači se radije opredeljuju za proizvod čiji kvalitet odgovara njihovoj percepciji utvrđenoj tokom korišćenja, nego verovanju u pretpostavljeni kvalitet novog proizvoda.²⁶ Na osnovu toga, može se reći da iskustvo u upotrebi igra bitnu ulogu u izboru proizvoda i lojalnosti potrošača, imajući u vidu da potrošači zahtevaju vrednost i svoju lojalnost potvrđuju ponovnim korišćenjem proizvoda/usluge. Pored ispunjavanja očekivanja i iskustva u korišćenju, Lassar et. al (1995)²⁷ ističu da krajnji izbor potrošača zavisi od percipirane ravnoteže između cene koju plaća i koristi koju obezbeđuje.

I na kraju, treba napomenuti da menadžeri moraju biti oprezni u postupku kreiranja brenda, jer vrlo često brend može postati neoriginalan usled loših navika kao što su pričanje priča, amatersko ponašanje, tržišno potapanje, uključivanje neodgovarajućeg osoblja u brend kulturu i sl.²⁸

2.2. Dimenzije brenda

Svrha brenda je da potrošačima obezbedi korisnost i vrednost. Menadžeri preduzeća analiziraju izvore vrednosti brenda kako bi definisali odnos između trenutnih ulaganja u brend, njene sadašnje vrednosti i budućih koristi. Vrednost brenda za potrošače uslovljena je nivoom prepoznavanja ključnih atributa koji obuhvataju funkcionalne, estetske osobine proizvoda, kao i imidž koji se stvara na osnovu percipirane koristi brenda.²⁹ Zato je analiziranje dimenzija vrednosti brenda vrlo bitna aktivnost među menadžerima brendiranih kompanija.

Vrednost brenda je ekonomska korist koju brend donosi vlasniku. Ove koristi posmatraju se kroz dimenzije vrednosti brenda koje se u literaturi različito definišu. Blacket (2003), Salzer-Morling i Strannegard (2004) i Simmons et. al

²⁵ Lassar Walfried, Mittal Banwari i Sharma Arun (1995): "Measuring customer-based brand equity", *Journal of Consumer Marketing*, 12/4, 11 – 19. 12.

²⁶ Lane Vicki i Jacobson Robert (1995): "Stock market reactions to brand extension announcements: the effects of brand attitude and familiarity", *Journal of Marketing*, 59/1, 63-77. i James David, Lyman Madge i Foreman Susan (2006): "Does the tail wag the dog? Brand personality in brand alliance evaluation", *Journal of Product & Brand Management*, 15/3, 173 – 183. 174.

²⁷ Lassar Walfried et. al, 13.

²⁸ Bishop David (2011): "Building Brand Authenticity. 7 Habits of Iconic Brands", *Journal of Product & Brand Management*, 20/4, 327 – 328. 327.

²⁹ Krstić Bojan et. al, 16-19.

(2010)³⁰, u svojim studijama, koriste sledeće dimenzije vrednosti brenda : svesnost o postojanju brenda, lojalnost, percipirani kvalitet i brend asocijacije. Dimenzije vrednosti brenda prema Anisimovu (2007)³¹ su korporativna asocijacija, korporativna aktivnost, korporativna vrednost, korporativna ličnost i korporativna korist, dok Souiden et. al (2006)³² ističu značaj korporativnog imena, imidža, reputacije i lojalnosti kao bitnih dimenzija brenda. Vrednost brenda povezana je sa percepcijom potrošača i objektivnim indikatorima, pa se dimenzije vrednosti brenda posmatraju putem performansi, vrednosti, slike u društvu, pouzdanosti i privrženosti brendu.³³

Imajući u vidu navedeno definisanje dimenzija vrednosti brenda od strane različitih autora, Lehmann et. al (2008)³⁴ i Krstić et. al (2013)³⁵ ističu sledeće determinante vrednosti brenda, na kojima se bazira istraživanje ovog rada: razumevanje i komparativne prednosti brenda, interpersonalni odnosi i istorija brenda.

Razumevanje brenda (engl. *comprehension*) odnosi se na stepen dostupnosti brenda potrošačima, svesnost o postojanju brenda i znanje o samom brendu.³⁶ *Svesnost o postojanju brenda* odnosi se na snagu koju brend zauzima u svesti potrošača i može ubrzati proces donošenja odluke o kupovini, dok *znanje o brendu* predstavlja meru potrošačke percepcije koja utiče na potrošača da odabere takav proizvod.³⁷ Razumevanje brenda se posmatra kao proces formiranja ličnog stava potrošača o brendu na osnovu značajnosti proizvoda za konkretnog potrošača.³⁸ Može biti odlučujuća dimenzija pri samom izboru proizvoda/usluge.

Komparativna prednost brenda (engl. *comparative advantage*) je bilo koja vrednost poslovanja koja obezbeđuje motivisanost potrošača ili korisnika da radije kupi brend nego konkurentski proizvod, pri čemu ovakva prednost predstavlja prepreku

³⁰ Blacket Tom, 227. ; Salzer-Morling Miriam i Strannegard Lars (2004): "Silence of the brands", *European Journal of Marketing*, 38/1/2, 224-238. 224. i Simmons Geoff, Thomas Brychan i Truong Yann (2010): "Managing i-branding to create brand equity", *European Journal of Marketing*, 44/9/10, 1260 – 1285. 1262.

³¹ Anisimova T. Anatolevena (2007): "The effects of corporate brand attributes on attitudinal and behavioural consumer loyalty", *Journal of Consumer Marketing*, 24/7, 395 – 405. 395.

³² Souiden Nizar, Kassim Norizan i Hong Heung (2006): "The effect of corporate branding dimensions on consumers' product evaluation: a cross-cultural analysis", *European Journal of Marketing*, 40/7/8, 825-845. 825.

³³ Lassar Walfried et. al, 13.

³⁴ Lehmann Donald et. al (2008): "The Structure of Survey-Based Brand Metrics", *Journal of International Marketing*, 16/4, 29-56. 29.

³⁵ Krstić Bojan et. al, 23-4.

³⁶ Ibid, 23.

³⁷ Sadhana Mallik (2009): *Brand Management*, Book Enclave, 26-31.

³⁸ Graeff Timothy (1995): "Product comprehension and promotional strategies", *Journal of Consumer Marketing*, 12/2, 28 – 39. 28.

za imitaciju brenda.³⁹ Ovu determinantu vrednosti brenda čini diferenciranost, ugled, performanse, konkurentska prednost i prihvatljivost.⁴⁰ Dakle, menadžeri, pri sastavljanju plana upravljanja brendom, moraju odrediti na koji način kreirati drugačiji proizvod/uslugu u odnosu na konkurente. Budući da brendirani proizvodi/usluge moraju ispunjavati visoke standarde, izvori diferenciranja mogu se pronaći upravo u ovoj oblasti.

Interpersonalni, odnosno međuljudski odnosi (engl. *interpersonal relations*), baziraju se na privrženosti, prestižu i inovacijama brenda.⁴¹ Da bi brend zadržao poziciju na tržištu mora se konstantno unapređivati, odnosno konstantno raditi na uvećavanju njegove dodate vrednosti, što se postiže dobro obučenim kadrovima i njihovom adekvatnom komunikacijom.

Istorija brenda (engl. *history*) obuhvata nasleđe i nostalgiju, baziranu na dužini prisutnosti brenda na tržištu i osećanja koje potrošači ispoljavaju pri korišćenju brenda.⁴² Ova determinanta ističe značaj faktora vremena u poslovanju, pa kompanije koje su dugi niz godina uspešno prisutne na tržištu, opravdavaju svoje ime i kvalitet.

2.3. Lojalnost potrošača

Lojalnost (engl. *loyalty*) se definiše kao stepen u kom se potrošač obavezuje da će ponovo kupiti brend.⁴³ Lojalnost potrošača je mera privrženosti brendu, koja nastaje na osnovu iskustva u korišćenju proizvoda i iz prisnosti, koja je rezultat emocionalne privrženosti.⁴⁴ U najširem smislu, lojalnost se definiše kao vezanost potrošača za brend, uslugu, prodavnicu, proizvod, aktivnost,⁴⁵ odnosno lojalnost brendu predstavlja verovatnoću da će potrošači u narednom periodu koristiti proizvode koji pripadaju određenom brendu, bez obzira na promene tržišnih okolnosti i marketing napore konkurenata koji nude istu kategoriju proizvoda.⁴⁶

Četiri determinante lojalnosti potrošača su: usmerenost na proizvod, pogodnost, zadovoljstvo i posvećenost.⁴⁷ Koristi koje kompanija ima od potrošačke lojalnosti (uštede u troškovima, predlaganje brenda prijateljima i rođacima,

³⁹ Christensen Kurt (2010): "Defining customer value as the driver of competitive advantage", *Strategy & Leadership*, 38/5, 20 – 25. 21.

⁴⁰ Lehmann Donald et. al, 39.

⁴¹ Krstić Bojan et. al., 23.

⁴² Lehmann Donald et. al, 39

⁴³ Oliver Richard (1999): "Whence consumer loyalty?", *Journal of Marketing*, 63/4 (Special Issue), 33–44. 33.

⁴⁴ Krstić Bojan et. al, 17.

⁴⁵ Uncles Mark et. al, 294.

⁴⁶ Veljković Saša i Đorđević Aleksandar (2010): "Vrednost Brenda za potrošače i preduzeća", *Marketing*, 41/1, 3-16. 6.

⁴⁷ Rowley Jennifer (2005): "The four Cs of customer loyalty", *Marketing Intelligence & Planning*, 23/6, 574 – 581. 574.

sprečavanje defekta putem prijava lošeg iskustva sa brendom, pozicioniranost brenda u svesti potrošača, nesvestan odabir brenda pri kupovini i sl.)⁴⁸ mogu se razvrstati u tri kategorije: nisku osetljivost potrošača na cenu, smanjivanje troškova prilikom privlačenja novih kupaca i uvećanje profitabilnosti kompanije.⁴⁹

Lojalnost potrošača je teško kvantitativno izraziti, pa je samim tim teško i meriti je. Moguće je koristiti i određene kvalitativne pokazatelje. Merenje stepena lojalnosti potrošača brendu može se obaviti na nekoliko načina: prvi je zasnovan na merenju trenutne potrošnje robe i usluga, drugi način se zasniva na proporcionalnom učešću u ukupnoj potrošnji konkretne kompanije na određenom segmentu tržišta; treći način je zasnovan na verovatnoći da potrošač ponovo kupi proizvod; četvrti način odnosi se na određivanje trenutka kada potrošač konkretni brend zamenjuje drugim brendovima.⁵⁰

U dosadašnjoj literaturi, analiza lojalnosti potrošača je vrlo interesantna tema u oblasti marketinga, što potvrđuje i brojnost radova na ovu temu. Shukla (2009)⁵¹, na osnovu sprovedenog istraživanja, dolazi do zaključka da prisnost sa brendom, praktičnost, reputacija, prošlo iskustvo, percipirani kvalitet, stepen satisfakcije i poverenje, pozitivno utiču na lojalnost potrošača. Rezultati studije⁵² ukazuju na pozitivnu vezu između lojalnosti potrošača i vrednosti brenda. Vezu između lojalnosti potrošača i profitabilnosti kompanija analizirao je Helgesen (2006)⁵³ i rezultatima dokazao pozitivnu korelaciju između ove dve varijable. Pozitivnu vezu između vrednosti brenda i lojalnosti potrošača, svojim istraživanjem, potvrdili su i Lassar et. al (1995).⁵⁴ Theng So et. al (2013)⁵⁵ bavili su se analiziranjem funkcionalne koristi i vezanosti potrošača za brend, s jedne strane i lojalnost potrošača, s druge strane, pri čemu su dokazali da između ovih promenljivih postoji pozitivna korelacija.

Istraživanje bazirano na analizi uticaja autentičnosti brenda na nivo poverenja brendu, ukazuje da autentičnost ima pozitivan uticaj na poverenje brendu, pri čemu je autentičnost merena uz pomoć dimenzija: konzistentnost (brend ispunjava svoje obećanje na svakom nivou), kontinuitet (odražava suštinsko jezgro brenda) i posebnost (jedinstvenost) brenda.⁵⁶

⁴⁸ Duffy Dennis, 481.

⁴⁹ Rowley Jennifer, 574.

⁵⁰ Shukla Paurav (2009): "Impact of contextual factors, brand loyalty and brand switching on purchase decisions", *Journal of Consumer Marketing*, 26/5, 348 – 357. 349.

⁵¹ Ibid, 351.

⁵² Taylor A. Steven et. al., 217.

⁵³ Helgesen Oyvind (2006): "Are loyal customers profitable? Customer satisfaction, customer (action) loyalty and customer profitability at the individual level", *Journal of Marketing Management*, 22/3/4, 245-266. 245.

⁵⁴ Lassar Walfried et. al, 12.

⁵⁵ Theng So Jing et. al, 403.

⁵⁶ Schallehn Mike, Burmann Christoph i Riley Nicola (2014): "Brand authenticity: model development and empirical testing", *Journal of Product & Brand Management*, 23/3, 192 –

3. Metodologija istraživanja

3.1. Karakteristike uzorka

Rad se bazira na empirijskom istraživanju odnosa između dimenzija vrednosti brenda i stepena lojalnosti potrošača, kao i na uporednoj analizi nivoa lojalnosti između potrošača sa minimalnim, prosečnim i visokim primanjima. Empirijski podaci su prikupljeni pomoću metode anketiranja. Ispitanici su anketirani lično, pri čemu je osnovni uslov uzorkovanja bio da su ispitanici koristili keks „Plazma“, kako bi adekvatno odgovorili na postavljene konstatacije. Izbor anketiranih potrošača sveo se na mlađu populaciju, imajući u vidu da je ona veći potrošač keksa u odnosu na stariju populaciju. Istraživanje je sprovedeno na prigodnom uzorku (engl. *convenience sample*) od 150 elementarnih jedinica. Prigodan uzorak se često koristi u marketing istraživanjima zbog ekonomičnosti i jednostavnosti.

Uzorak se može posmatrati sa tri aspekta : prema polu, starosti i visini primanja. Struktura uzorka prikazana je u tabeli 1 gde je dat pregled anketiranih potrošača prema polu, starosti i visini mesečnih primanja i njihova procentualna zastupljenost u strukturi analiziranih potrošača. Posmatrano po polnoj strukturi, u uzorku je prisutno više žena (75%) nego muškaraca (25%). U strukturi uzorka dominiraju mladi ispitanici (20-39 godina) što procentualno izraženo čini 70% ispitanika. Posmatrano s aspekta visine mesečnih primanja, veći deo uzorka čine ispitanici sa primanjima od 22.001 – 50.000 dinara.

Tabela 1: Pregled anketiranih potrošača po polu, starosti i visini mesečnih primanja ($n=150$)

Demografske karakteristike	Broj ispitanika	Procentualna zastupljenost u uzorku
Pol ispitanika	Ukupno:	Ukupno:
	150	100%
Muški	37	25%
Ženski	113	75%
Starost ispitanika	Ukupno:	Ukupno:
	150	100%
do 19 godina	20	13%
20-39 godina	105	70%
40-64 godina	20	13%
65 i više	5	4%
Veličina mesečnih primanja	Ukupno:	Ukupno:
	150	100%
do 22.000 dinara	59	39%
22.001 - 50.000 dinara	69	46%
50.001 dinara i više	22	15%

3.2. Merenje varijabli

Anketiranje je sprovedeno putem upitnika koji se sastoji od pet grupa pitanja sa ukupno 16 konstatacija koje su definisane na osnovu pregleda literature ranijih istraživanja na ovu temu.⁵⁷ Pitanja su merena na osnovu sumirane Likertove skale od 5 tačaka počevši od 1 „uopšte se ne slažem“ do 5 „u potpunosti se slažem“.

Promenljiva na koju se ispituje uticaj merila vrednosti brenda u radu je *nivo lojalnosti potrošača*. Uticaj brenda na nivo lojalnosti meri se putem dimenzija vrednosti brenda svrstanih u četiri kategorije i to *razumevanje brenda*, *komparativna prednost brenda*, *interpersonalni odnosi* i *istorija brenda*. Varijabla „razumevanje brenda“ merena je na osnovu sledećih konstatacija: prisutnost brenda na tržištu, svesnost o postojanju brenda i znanje potrošača o brendu. Druga varijabla odnosi se na „komparativnu prednost brenda“ koja se meri na osnovu konstatacija: kvalitet brenda, reputacija, performanse, konkurentska prednost i prihvatljivost brenda. Dalje, ispitanici su ocenjivali varijablu „interpersonalni odnosi“ na osnovu konstatacija zahtevi potrošača, vezanosti potrošača za brend i inoviranje brenda. Četvrta varijabla odnosi se na „istoriju brenda“, koja se meri na osnovu dužine prisutnosti brenda na tržištu i upotrebe proizvoda u prošlosti.

Statistička analiza sprovedena u cilju testiranja polaznih pretpostavki, izvedena je korišćenjem Pirsonovog koeficijenta linearne korelacije, jednofaktorske analize varijanse različitih grupa (ANOVA) i višestrukog regresionog modela koji ispituje uticaj više nezavisnih na jednu zavisnu promenljivu. Statistička obrada podataka vršena je uz računarsku podršku statističkog programa SPSS Statistics, Version 23. Za određivanje statističke značajnosti korišćen je nivo poverenja $\alpha=0,05$.

4. Empirijski podaci i analiza

Analiza statističkih podataka rađena je pomoću sledećih statističkih metoda: metoda statističke deskripcije, analiza pouzdanosti (Cronbach's alpha), korelaciona analiza, jednofaktorska analiza varijanse različitih grupa i višestruka regresiona analiza. Za dobijanje opisnih statističkih podataka koristi se metod statističke deskripcije. Na osnovu primene ove metode, izračunati su zbirni pokazatelji kao što su srednja vrednost, standardna devijacija, minimalne i maksimalne vrednosti prikazane u tabeli 2. Visoke vrednosti aritmetičkih sredina ukazuju na odličnu percepciju posmatranih dimenzija vrednosti brenda od strane ispitanika. Najniži nivo slaganja ispitanika odnosi se na varijablu *interpersonalni odnosi* (4,2000) dok su ispitanici najbolje ocenili varijablu *razumevanje brenda* (4,8122). Najveće standardno odstupanje od aritmetičke sredine zabeleženo je kod varijable *nivo lojalnosti*.

⁵⁷ Krstić Bojan et. al.; Lehmann Donald et. al, 39. i Ambler Tim (2003): *Marketing and the Bottom Line*, drugo izdanje, Pearson Educations, London.

Tabela 2: Deskriptivna statistika

Variable	Broj ispitanika	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Min.	Max.
Razumevanje brenda	150	4,8122	0,3374	3	5
Komparativna prednost brenda	150	4,5217	0,4355	3	5
Interpersonalni odnosi	150	4,2000	0,5715	2	5
Istorija brenda	150	4,5367	0,5499	3	5
Nivo lojalnosti	150	4,6089	0,6115	1	5

Pouzdanost i konzistentnost konstatacija merena je preko koeficijenta Cronbach's alpha pri čemu vrednost ovog koeficijeta iznad 0,7 ukazuje na visoku pouzdanost i konzistentnost konstatacija,⁵⁸ dok Robinson et. al. (1991)⁵⁹ ističu da je minimalni prihvatljiv nivo ovog koeficijenta 0,6. Vrednosti Cronbach's alpha koeficijenta prikazane su u tabeli 3 i kreću se u rasponu od 0,5970 do 0,7360 za svaku promenljivu pojedinačno. Ovaj koeficijent za ceo model iznosi 0,7280 pa se zaključuje da je prisutan visok nivo interne konzistentnosti konstatacija.

Tabela 3 : Vrednosti koeficijenta Cronbach's alpha

Latentne varijable	Vrednost koeficijenta Cronbach's alpha
Razumevanje brenda	0,7360
Komparativna prednost brenda	0,5970
Interpersonalni odnosi	0,6940
Istorija brenda	0,7300
Lojalnost	0,6170

Nakon analiziranja karakteristika uzorka pomoću deskriptivne statistike i Cronbach's alpha koeficijenta, prelazi se na primenu statističkih metoda za poređenje grupa i istraživanje veze između promenljivih. Najpre je ispitivan stepen linearne zavisnosti između varijabli primenom Pirsonovog koeficijenta linearne korelacije. Cilj primene ove analize jeste utvrđivanje jačine i smera veze između stepena lojalnosti potrošača i dimenzija vrednosti brenda.

Rezultati korelacione analize su prikazani u tabeli 4. Vrednosti Pirsonovog koeficijenta 0,10 do 0,29 i od -0,29 do -0,10 ukazuju na malu korelaciju; vrednosti od 0,30 do 0,49 i od -0,49 do -0,30 ukazuju na srednju dok vrednosti od 0,50 do 1,00 i od -1,00 do -0,50 ukazuju na jaku korelaciju između promenljivih.⁶⁰ Rezultati ukazuju na statistički značajnu korelaciju između parova promenljivih, sem u slučaju jednog para - *istorija i razumevanje brenda*. Visok stepen korelacije

⁵⁸ Nunnally Jum (1978): *Introduction to Psychological Measurement*, McGraw-Hill, New York.

⁵⁹ Robinson John, Shaver Philip i Wrightsman Lawrence (1991): *Measures of Personality and Social Psychological Attitudes*, Academic Press, San Diego.

⁶⁰ Pallant Jullie (2011): *SPSS priručnik za preživljavanje*, Mikro knjiga, Beograd, 137.

prisutan je između varijabli *komparativne prednosti brenda* i *nivoa lojalnosti* ($r = 0,6670$), kao i između *interpersonalni odnosi* i *komparativne prednosti brenda* ($r = 0,5170$), dok je između ostalih parova zastupljena srednja i mala korelacija.

Tabela 4: *Korelaciona matrica*

Latentne varijable	Razumevanje Brenda	Komparativna prednost Brenda	Interpersonalni odnosi	Istorija Brenda	Lojalnost
Razumevanje brenda	1	0,3570*	0,1840*	0,1220	0,3140*
Komparativna prednost brenda	0,3570*	1	0,5170*	0,4120*	0,6670*
Interpersonalni odnosi	0,1840*	0,5170*	1	0,2010*	0,4300*
Istorija brenda	0,1220	0,4120*	0,2010*	1	0,3490*
Lojalnost	0,3140*	0,6670*	0,4300*	0,3490*	1

Napomena: * - Korelacija je značajna na nivou 0,05.

U cilju ispitivanja uticaja dimenzija vrednosti brenda na nivo lojalnosti potrošača koristi se višestruki regresioni model. Na osnovu obrađenih podataka, koeficijent determinacije R^2 iznosi 0,4670 što znači da je 47% varijabiliteta lojalnosti potrošača objašnjeno regresionim modelom, dok je ostatak varijabiliteta pod uticajem drugih faktora. Model dostiže statističku značajnost jer je $p = 0,000$ ($p < 0,05$) što znači da postoji statistički značajan uticaj dimenzija vrednosti brenda na nivo lojalnosti potrošača brenda. Vrednost F statistike iznosi 31,804 dok su vrednosti beta koeficijenta (β) i t vrednost date u tabeli br. 5. Statistički značajan uticaj na nivo lojalnosti potrošača imaju varijable *komparativna prednost brenda* ($\beta = 0,5370$; $t = 6,7260$; $p = 0,000$) i *interpersonalni odnosi* ($\beta = 0,1180$; $t = 1,6730$; $p = 0,097$). Vrednost koeficijenta VIF (engl. *variance inflation factor*, faktor povećanja varijanse) je u dozvoljenim granicama, $VIF < 5^{61}$ čime se zaključuje da multikolinearnost ne predstavlja ozbiljniji problem u sprovedenoj studiji.

Tabela 5: *Višestruka regresiona analiza (zavisna promenljiva: nivo lojalnosti brenda)*

Varijable	Beta koeficijent (β)	t vrednost	Significant	VIF
Razumevanje brenda	0,0830	1,2820	0,2020	1,1480
Komparativna prednost brenda	0,5370	6,7260	0,0000	1,7350
Interpersonalni odnosi	0,1180	1,6730	0,0970	1,3650
Istorija brenda	0,0940	1,4080	0,1610	1,2060

Dalja analiza odnosi se na ispitivanje razlike između stepena lojalnosti potrošača sa niskim, prosečnim i visokim primanjima. U te svrhe koristi se parametarska statistička metoda jednofaktorska analiza varijanse različitih

⁶¹ Field Andy (2000): *Discovering statistics using SPSS for Windows*, Sage Publication: Thousand Oaks, USA.

grupa (ANOVA). Služi za poređenje rezultata neprekidne promenljive sa tri ili više grupa.

Analiziranjem dobijenih rezultata utvrđeno je da postoji statistički značajna razlika između nivoa lojalnosti potrošača sa niskim, prosečnim i visokim primanjima pri čemu je $F_{(2,149)} = 3,0790$; $p = 0,049$. Naknadna poređenja odrađena primenom Scheffe testa ukazuju na prisustvo razlike u nivou lojalnosti potrošača između grupa sa niskim i visokim primanjima. Grupa sa prosečnim primanjima ne razlikuje se bitno od grupe sa niskim i visokim primanjima.

Tabela 6 : Jednofaktorska analiza varijanse različitih grupa (zavisna promenljiva: nivo lojalnosti brendu)

Varijable	Mean difference	Significant
Grupa sa niskim i prosečnim primanjima	0,0942	0,671
Grupa sa niskim i visokim primanjima	0,3684	0,049
Grupa sa prosečnim i visokim primanjima	0,2742	0,173

5. Zaključak

Brend obezbeđuje koristi, kako svojim korisnicima, tako i svojim proizvođačima. Koliku vrednost može da generiše zavisi od marketing efekata koje stvara. Marketari se slažu da je brend vredna, nematerijalna imovina kojom se mora upravljati na adekvatan način u cilju stvaranja „jake veze sa kupcima“. Vrednost brenda čine zapravo određene dimenzije. Brojni autori daju različite klasifikacije ovih dimenzija, pa su u radu korišćene: razumevanje brenda, komparativna prednost brenda, interpersonalni odnosi i istorija brenda. Uspeh i razvoj kompanija zavisi jednim delom i od lojalnosti potrošača brendu, koja se meri nivoom spremnosti potrošača da u budućnosti ponovo kupi isti proizvod/uslugu. Shodno tome, može se reći da lojalnost predstavlja važan cilj i instrument marketing funkcije, pa je cilj istraživanja bio da ispita uticaj navedenih dimenzija vrednosti brenda na stepen lojalnosti potrošača.

Na osnovu sprovedenog empirijskog istraživanja, rezultati ukazuju da postoji statistički značajna korelacija između parova promenljivih, sem u slučaju jednog para. Visok stepen korelacije prisutan je kod varijabli *komparativne prednosti brenda* i *lojalnosti*, kao i između varijabli *interpersonalni odnosi* i *komparativne prednosti brenda* pri čemu su, u svom radu, Lehmann et. al (2008) takođe potvrdili jaku vezu između ovih varijabli. Rezultati regresione analize ukazuju na dve dimenzije vrednosti brenda koje utiču na nivo lojalnosti potrošača keksa „Plazma“, a to su *komparativna prednost brenda* i *interpersonalni odnosi*. Istraživanje koje su sprovedli Lehmann et. al (2008) ukazuje na slične rezultate, odnosno najveći uticaj na lojalnost potrošača brenda imaju komparativna prednost, interperso-

nalni odnosi i istorija brenda. Obradom podataka došlo se do zaključka da postoji razlika u nivou lojalnosti između ispitanika sa niskim i visokim primanjima.

Rezultati istraživanja pružaju određene koristi proizvođaču posmatranog brenda. S obzirom da je najlošije ocenjena konstatacija vezana za „*unapređenje proizvoda*“ (3,81), preporučuje se proizvođaču da preduzme valjane aktivnosti u ovom pravcu. Najniža srednja vrednost među konstatacijama lojalnosti odnosi se na „*nameru da se proizvod koristi i u budućnosti*“, tako da bi proizvođač trebalo i ovaj problem da uzme u obzir prilikom definisanja budućih odluka i strategija. Treba napomenuti da su potrošači najviše zadovoljniji dostupnošću proizvoda na tržištu. Imajući u vidu da je regresiona analiza pokazala odsustvo uticaja varijabli *razumevanje brenda i istorija brenda*, poželjno bi bilo da se proizvođač usmeri na unapređenje ovih dimenzija vrednosti brenda i kroz ovaj proces obezbedi visok nivo lojalnosti potrošača.

Sprovedeno istraživanje bazira se na merenju nivoa lojalnosti potrošača keksa „Plazma“. Buduća istraživanja bi mogla da se fokusiraju na uporednu analizu stepena lojalnosti potrošača keksa „Plazma“ i konkurentskih proizvoda. Korisno bi bilo proširiti analizu dodatnim dimenzijama brenda, ili uključiti u istraživanje nivo satisfakcije, glavne motive kupovine potrošača i slično. Dalja istraživanja bi mogla da se zasnivaju na anketiranju predstavnika trgovine na veliko i trgovine na malo u cilju ispitivanja njihovih stavova o ponašanju potrošača u kupovini konkretnog proizvoda.

Literatura

- Aaker A. David (1996): *Building Strong Brands*, The Free Press, New York
- Ambler Tim (2003): *Marketing and the Bottom Line*, drugo izdanje, Pearson Educations, London
- Anatolevena Anisimova, T. (2007): “The effects of corporate brand attributes on attitudinal and behavioural consumer loyalty”, *Journal of Consumer Marketing*, 24/7, 395 – 405.
- Bishop David (2011): “Building Brand Authenticity. 7 Habits of Iconic Brands”, *Journal of Product & Brand Management*, 20/4, 327 – 328.
- Blacket Tom (2003): *Brand and Branding, Poglavlje: What is a brand?*, Profile Books
- Bontis Nick (1998): “Intellectual capital: an exploratory study that develops measures and models”, *Management Decision*, 36/2, 63 – 76.
- Bontis Nick, Dragonetti Nicola, Jacobsen Kristine i Roos Goran (1999): “The knowledge toolbox: A review of the tools available to measure and manage intangible resources”, *Eropean Management Journal*, 17/4, 391-402.
- Cheng Meng-Yuh, Lin Jer-Yan, Hsiao Tzy-Yih i Lin Thomas (2010): “Invested resource, competitive intellectual capital, and corporate performance”, *Journal of Intellectual Capital*, 11/4, 433 – 450.

- Christensen Kurt (2010): "Defining customer value as the driver of competitive advantage", *Strategy & Leadership*, 38/5, 20 – 25.
- Roberta Costa i Simonluca Evangelista (2008): "An AHP approach to assess brand intangible assets", *Measuring Business Excellence*, 12/2, 68-78.
- Duffy Dennis (2003): "Internal and external factors which affect customer loyalty", *Journal of Consumer Marketing*, 20/5, 480 – 485.
- Field Andy (2000): *Discovering statistics using SPSS for Windows*, Sage Publication: Thousand Oaks, USA.
- Graeff Timothy (1995): "Product comprehension and promotional strategies", *Journal of Consumer Marketing*, 12/2, 28 – 39.
- Grosh Dipankar i Wu Anne (2007): "Intellectual capital and capital markets: additional evidence", *Journal of Intellectual Capital*, 8/2, 216 – 235.
- Hao Andy (2010): "Brands and Branding", *Journal of Product & Brand Management*, 19/7, 519-520.
- Harris Fiona i Chernatony Leslie (2001): "Corporate branding and corporate brand performance", *European Journal of Marketing*, 35/3/4, 441-456.
- Helgesen Oyvind (2006): "Are loyal customers profitable? Customer satisfaction, customer (action) loyalty and customer profitability at the individual level", *Journal of Marketing Management*, 22/3/4, 245-266.
- James David, Lyman Madge i Foreman Susan (2006): "Does the tail wag the dog? Brand personality in brand alliance evaluation", *Journal of Product & Brand Management*, 15/3, 173 – 183.
- Jensen Jan Moller i Hansen Torben (2006): "An empirical examination of brand loyalty", *Journal of Product & Brand Management*, 15/7, 442 – 449.
- Kotler Philip i Keller Kevin Lane (2006): *Marketing menadžment*, Data status, Beograd
- Krstić Bojan, Đukić Suzana i Popović Ana (2013): "Vrednovanje marke kao ključne intelektualne imovine iz perspektive potrošača", *Marketing*, 45/1, 14-28.
- Lane Vicki i Jacobson Robert (1995): "Stock market reactions to brand extension announcements: the effects of brand attitude and familiarity", *Journal of Marketing*, 59/1, 63-77.
- Lassar Walfried, Mittal Banwari i Sharma Arun (1995): "Measuring customer-based brand equity", *Journal of Consumer Marketing*, 12/4, 11 – 19.
- Lehmann Donald R., Keller Kevin Lane i Farley John U. (2008): "The Structure of Survey-Based Brand Metrics", *Journal of International Marketing*, 16/4, 29-56.
- Nunnally Jum (1978): *Introduction to Psychological Measurement*, McGraw-Hill, New York.
- Oliver Richard (1999): "Whence consumer loyalty?", *Journal of Marketing*, 63/4 (Special Issue), 33-44.
- Ormeno Marcos (2007): *Managing Corporate Brands*, DUV

- Pallant Jullie (2011): *SPSS priručnik za preživljavanje*, Mikro knjiga, Beograd.
- Robinson John, Shaver Philip i Wrightsman Lawrence (1991): *Measures of Personality and Social Psychological Attitudes*, Academic Press, San Diego.
- Rowley Jennifer (2005): "The four Cs of customer loyalty", *Marketing Intelligence & Planning*, 23/6, 574 – 581.
- Sadhana Mallik (2009): *Brand Management*, Book Enclave
- Salzer-Morling Miriam i Strannegard Lars (2004): "Silence of the brands", *European Journal of Marketing*, 38/1/2, 224-238.
- Schallehn Mike, Burmann Christoph i Riley Nicola (2014): "Brand authenticity: model development and empirical testing", *Journal of Product & Brand Management*, 23/3, 192 – 199.
- Shukla Paurav (2009): "Impact of contextual factors, brand loyalty and brand switching on purchase decisions", *Journal of Consumer Marketing*, 26/5, 348 – 357.
- Simmons Geoff, Thomas Brychan i Truong Yann (2010): "Managing i-branding to create brand equity", *European Journal of Marketing*, 44/9/10, 1260 – 1285.
- Souiden Nizar, Kassim Norizan i Hong Heung (2006): "The effect of corporate branding dimensions on consumers' product evaluation: a cross-cultural analysis", *European Journal of Marketing*, 40/7/8, 825-845.
- Taylor A. Steven, Celuch Kevin, Goodwin Stephen (2004): „The importance of brand equity to customer loyalty", *Journal of Product & Brand Management*, 13/4, 217 – 227.
- Theng So Jing, Parsons Andrew G. i Yap Sheau-Fen (2013): "Corporate branding, emotional attachment and brand loyalty: the case of luxury fashion branding", *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*, 17/4, 403 – 423.
- Uncles Mark, Dowling Grahame i Hammond Kathy (2003): "Customer loyalty and customer loyalty programs", *Journal of Consumer Marketing*, 20/4, 294 – 316.
- Veljković Saša i Đorđević Aleksandar (2010): "Vrednost Brenda za potrošače i preduzeća", *Marketing*, 41/1, 3-16.
- Whelan Susan (2011): "Brand Meaning", *European Journal of Marketing*, 45/4, 692 – 694.

JASMINA OGNJANOVIĆ, TEACHING ASSISTANT
Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja,
University of Kragujevac

DIMENSIONS OF BRAND VALUES AS A DETERMINANT OF CONSUMER LOYALTY

For years the brand is in the focus of the marketing activities of many companies. Brand management is an area of growing importance for today's market. The brand is singled out as an excellent means for the creation of customer loyalty and maintaining consumer interest for a specific product/service in the long term. In this paper the brand has been analyzed through the dimensions of brand values such as understanding a brand, the comparative advantage of a brand, interpersonal relations and the history of a brand. The main objective of this research is to examine the interdependence between the dimensions of brand value and customer loyalty. Based on the processed data and obtained results, it can be concluded that manufacturers of brand have to take a different marketing activities to make a long-term impression in the minds of consumers in providing a high level of customer satisfaction and loyalty.

Key words: brand, loyalty, dimensions of brand value, brand management

Originalni naučni rad

Primljen 17.01.2017.

Odobren 03.03.2017.

INTRUMENTALIZACIJA MEDIJA SFERE U PROCESU MODELOVANJA GLOBALNOG SVETSKOG PORETKA – PROMOCIJA HOLISTIČKIH IDEJA I LIBERALNIH TRŽIŠNIH OBRAZACA**

Moć medija je sama po sebi odista velika, ali društvenu prirodu te moći određuju načini korišćenja medija. Oni koji bi da steknu moć u savremenom društveno-političkom i ekonomskom ambijentu, veoma dobro znaju da to nije moguće bez prethodnog ovladavanja medijskim sistemom. Otuda masovni mediji uveliko ne prezentuju ljudima svet kakav on jeste, već kakav bi on trebalo da izgleda iz perspektive onih koji medijima upravljaju. Mediji najvećim delom saučestvuju u vladajućem ekonomskom poretku, razvijajući se pod okriljem diskursa univerzalne ideologije novog svetskog poretka.

Ključne reči: globalizacija, mediji, društvo, ekonomija, ideologija

* Prof. dr Dragan Nikodijević, Fakultet za kulturu i medije, Beograd;
dnikodijevic@naisbitt.edu.rs

** Realizovano u okviru projekta MNTR 47004.

1. Uvod

(zlo)upotreba komunikacijskih potencijala medija u globalnom poretku

Pojmom „globalizacija” se u vremenu današnjem označavaju raznorodni fenomeni i procesi za koje bismo mogli tvrditi da zadiru u sve segmente društvenog života. Od globalizacije shvaćene kao „ideje o svetu kao jedinstvenoj celini”, preko interpretacija koje nam ukazuju na prirodu političkih, ekonomskih, kulturnih, ekoloških, vojnih i drugih promena koje se zbivaju na globalnom planu, pa sve do tvrdih konstatacija i osuda koje o globalizaciji govore kao o „loncu za topljenje” (*melting pot*) nacionalnih posebnosti.

Ono što će biti predmet naših razmatranja jeste pitanje pozicije i uloge medija sfere u ovim kompleksnim procesima, odnosno da li postoji i kakva je po svojoj prirodi eventualna korelacija globalizacije sa aktuelnom praksom masovnih medija. Prisećanjem na Bodrijarovo pitanje-konstataciju – „Ima li išta izvan medija?” – čini se da ne treba imati nikakvih sumnji u postojanje čvrstih veza i intenzivnih odnosa između medijske prakse i sadržaja u znaku kojih se odvija proces globalizacije. Štaviše, teško da bismo izvan medija sfere mogli naći neki segment društvene prakse koji tako usrdno i uz to veoma efikasno opslužuje proces globalizacije. Međutim, okolnost da se mediji instrumentalizuju ili stavljaju u službu vladajućih snaga ili procesa koji dominiraju određenim epohama, poput globalizacije u ovovremenoj, ni po čemu nije nova. Pre bi se za ovu pojavu moglo tvrditi da je ona svojevrsna konstanta koja obeležava ukupnu istoriju medija.

Među mnogobrojnim razlozima koji su opredelili takvu društvenu, gotovo se može reći i istorijsku, poziciju i ulogu medija, nekoliko su ključni.

Prvi se nesumnjivo vezuje za vanredne komunikacione moći medija koje su postale nosioci raznorodnih vidova distribucije uticaja, već od najranijih razdoblja snaženja medijskih potencijala, odnosno omasovljavanja korisničkog domena svakog pojedinačnog medija. Nažalost, umesto da u svemu služi društvenoj dobrobiti, medijska praksa gotovo u samom nastajanju postaje teren čestih ideološko-propagandnih zloupotreba i manipulacija. Istorijski posmatrano, mediji se najpre stavljaju u službu propagandne afirmacije separatih ciljeva određenih centara moći (setimo se upotrebe medija u doba nacizma), da bi se vremenom njihovi uticaji preusmerili na holistički teren podrške „univerzalnoj ideologiji novog svetskog poretka”, ili ka promociji liberalizma odnosno „ideologije slobode kao instrumenta osvajanja sveta”. Ovaj aspekt (zlo)upotrebe medija od samih početaka pobuđuje veliko interesovanje, o čemu svedoče radovi čitave plejade teoretičara – od Benjamina, preko Adorna, Markuzea, Hokenhajmera kao predstavnika takozvane frankfurtske škole, do Froma, Makluana, Bodrijara, Deride, Virilia...

U daljem toku stvari, (zlo)upotreba medija se delom izmešta sa terena ideološko-političkih uticaja ka domenu ekonomske propagande, podržavajući na globalnom planu upravo one obrasce iz kojih ekonomija crpi uspeh odnosno profit, na prvom mestu masovnu potrošnju svake vrste. Medijski posredovane marke-

tinške komunikacije već decenijama efikasno promovišu koncept „diktature blagostanja”. Tako se posredstvom medija zdušno gradi lažna slika o tome da između ekonomije i boljeg života stoji znak jednakosti. Vrlo brzo će se, naravno, ispostaviti da materijalno sticanje i bogaćenje ne nude duhovno i kulturno utočište. Najzad, aktuelna ekonomska kriza će pokazati svu nepravdu koja prati preraspodelu ekonomske dobiti. Sticanje i profit su posredstvom uhodanih mehanizama i kanala neprestano personalizovani, dok su sve nedaće i ekonomski gubici, dakle posledice svetske ekonomske krize, socijalizovani i preneti na najšire društvene slojeve. Oni malobrojni koji su se svojevremeno obogatili, danas nam, upravo posredstvom medija, tumače da je ekonomska kriza opšta, globalna. Prethodne tvrdnje najbolje ilustruje podatak iznet na ovogodišnjem ekonomskom forumu u Davosu: najbogatijih osam ljudi na svetu imaju zajedno 426 milijardi dolara, što je novac koji poseduje 3,6 milijardi siromašnih ljudi na planeti.

Usled tehnologija na kojima počiva, jeftina, brza i multiplikativna, te time podesna za tržišnu utakmicu, medijska produkcija vremenom postaje predmet neposredne ekonomske eksploatacije. Medijska praksa prerasta u trgovinski sektor snabdeven kanalima za distribuciju, komercijalnim i propagandnim sredstvima, ukratko, svim elementima jedne tipične ekonomske delatnosti. Na taj način se, dakle, i sama medijska praksa neposredno pridružuje i postaje konstitutivni deo globalnih ekonomskih procesa. Za razliku od „buke” kojom je u javnosti bilo praćeno ideološko-propagandno korišćenje medija, njihova podrška globalnim ekonomskim procesima i u novije doba sve intenzivnija ekonomska eksploatacija medijske prakse se odvija u najvećoj tišini. Začudo, ove promene nisu pobudile značajniju pažnju teorijskih krugova. Teorijska interesovanja su i dalje ostala privrženja promišljanju medijske fenomenologije koja se vezuje za njihove ideološke i socijalne uticaje.

Sasvim na kraju uvodnih napomena, rekli bismo da još jedno od obeležja medija sfere današnjeg doba zaslužuje našu pažnju u kontekstu analize uloge medija u procesima globalizacije. Reč je o digitalizaciji kao tehnološkoj pretpostavci savremenih medijskih potencijala, koja je ne samo doprinela integraciji i snaženju komunikacijskih moći medija, već se pokazala i značajnom u kreiranju novih socijalnih i kulturnih obrazaca koji upravo pogoduju „ideji o svetu kao jedinstvenoj celini”.

2. Medijsko omasovljenje prava na učešće u kulturi i duhovna regresija – „identitet” i/ili „identifikacija” u globalnom poretku

U kolokvijalnim tumačenjima, sintagmom „globalizacija kulture” najčešće se označava cirkulacija „proizvoda kulture” na planetarnom nivou. Međutim, globalizacija kulture, kao široko rasprostranjena pojava, često izaziva oštre i međusobno protivstavljene reakcije. Jedni u njoj pronalaze oznake planetarne

demokratije ujedinjene u univerzalnoj kulturi, ili planetu koju mediji postavljaju u protodimenzije „globalnog sela” Maršala Makluana. Drugi s pogledom na globalizaciju, apokaliptički naslućuju uzroke neminovnog gubitka identiteta.

Teoretičari su u velikom broju predviđali da će modernizacija progresivno uticati na konvergenciju i sjedinjavanje svetskih kultura u jedinstveni model. Ispostavilo se da će takva uloga zapravo pripasti onom delu naučno-tehnoloških inovacija koje su iznedrile različite vidove komunikacija, odnosno raznorodne medijske sektore. Ovde je, ispostavilo se, svoju ulogu odigrao takozvani tehnološki determinizam, kao jedna od bitnih karakteristika medija.

Osim što su uveliko izmenili i multiplikovali sadržaje savremene kulture u odnosu na njeno tradicionalno poimanje, mediji su značajno proširili i umnožili *načine sticanja kulture*. Upravo zahvaljujući medijima, *dostupnost kulture* je proširena do neverovatnih granica, što je svakako mnogima omogućilo ostvarivanje istorijski uskraćenog *prava na učešće u kulturi*. Međutim, uz neslućeno ubrzanje i druge komunikacijske kapacitete, što su nesumnjive odlike civilizacijskog napretka, sve je očiglednije da nastale promene jednovremeno nose sobom i skrivene, teško prepoznatljive sadržaje duhovne regresije.

Osim nespornog napretka, brzina odnosno ubrzanje uneće u savremeni život i značajnu dozu površnosti i lagodnosti koja otupljuje čulnost. Poznato je da je već manufakturna tipografija za posledicu imala siromašenje živog, govornog jezika. Kultura štampanog pisma, utemeljena Gutenbergovim otkrićem štamparske prese sredinom 15. veka, učinila je da vizuelno, u odnosu na čujno i govorno, postane dominantni kulturni i komunikacijski obrazac. Zahvaljujući ovakvoj interakciji našeg vizuelnog i misaonog, izgradili smo sposobnost da razdvojimo misao od osećanja. Ali, razdvajanje misli i osećanja rezultiralo je fragmentacijom znanja, što je čoveku Zapadne civilizacije omogućilo, s jedne strane da se specijalizuje i mehanizuje, dok ga je, s druge strane, odvojilo i otuđilo od drugih nevizuelnih čula. Subjekt novog doba je prerastao u subjekt globalizacije koji, iako ima utisak da poseduje sliku sveta uz pomoć ogromnog broja informacija, ipak ostaje prikovan za ekran koji mu pruža samo delimičnu sliku.

Sve veće brzine odnosno ubrzanje postaju imperativ novog doba. Tim zahtevima su primereniji mediji većih tehnoloških potencijala od starih, kakav je, recimo, knjiga kao sredstvo za prenos informacija kroz prostore iskustva, „brzinom koja odgovara brzini okretanja stranice knjige”. U okruženju elektronskih medija, čoveku današnjice je sve teže da se usredsredi na knjigu. Pokušava, ali sve češće ne uspeva: počne da čita, a onda proveri i-mejl, pažnju odvuče SMS poruka, „tvit”, televizija... Nedostaje mu ono što podrazumeva svaka knjiga: koncentracija, izvesno vreme usamljenosti i zaronjenosti u tekst, sposobnost da um bude usredsređen dovoljno dugo da se useli u svet knjige, ali i da se taj svet useli u um.

Sa tehnološkim mogućnostima koje neprestano snaže, posledice se u tom pravcu još više produbljuju: „Postepno lišeni upotrebe naših prirodnih prijemnih organa, naše senzualnosti, vođeni smo kao hendikepirana osoba nekom vrstom

kosmičke prekomernosti..” da bi na taj način „bila ostvarena potpuna simbioza između ljudskog bića i tehnologije.”¹ Elektronski mediji, naročito televizija, izvršili su uticaj na regrupisanje i povećavanje stepena naše čulnosti do te mere, da su temeljno uticali i na promenu naše moći odvajanja misli i akcije, prethodno stečene zahvaljujući otkriću štamparske prese. „Elektronsko kolo”, kaže Makluan, „učinilo je ljudsko ponašanje manje izolovanim i sklonije konformizmu.”

Antropolozi ističu da je ljude koji nisu bili u dodiru sa civilizacijom i novim tehnologijama, manje šokirala prva štampana knjiga koju su videli, od druge koja je bila njena identična kopija. Na drugoj strani, savremena publika, koja je više potrošačka nego korisnička, medijski je pripremljena i oblikovana za prijemčivost takve (re)produkcije: „Tehnička reproduktivnost umetničkog dela menja odnos masa prema umetnosti.”² Ili, što je još češća pojava, ona sama počinje sve više da iskazuje takve potrebe, „pri čemu je potencijalna publika svuda gde je i tržište, (što) dovodi do neprimetnog ujednačavanja i stapanja medijske i umetničke publike, čija se tržišna sinteza ostvaruje korišćenjem naprednih ili visokih tehnologija.”³ Pri tome „masa je matrica iz koje danas izlazi preporođen celokupni tradicionalni odnos prema umetničkim delima.”⁴

Ali nikada, ni u jednom ranijem istorijskom razdoblju, u središtu ovakvih promena nisu bili mediji.

Koreni istorije su u individualizmu, tvrdi Makluan šezdesetih godina prošlog veka, istovremeno se pitajući da li ćemo, krećući se ka budućnosti praćeni elektronikom, zapravo stići do kraja čovečanstva, do sumraka civilizacije i nestanka istorije kakvu poznajemo. Istorija je biće po sebi jer „jeste sada o nečemu što jeste bilo” i ona predstavlja duboki odraz individualizma. Ukoliko bismo prihvatili tezu o sumraku civilizacije koja je pisanu reč zamenila elektronskim slikama i konsekventno tome o nestanku individualizma duboko povezanog sa kulturom pisma, to bi značilo da gubimo moć da svet sagledavamo istorijski; uticalo bi na gubitak istorijskog bića kakvo poznajemo, dakle značilo bi da je nestala istorija kakvu poznajemo i koja je izraz individualizma. Tvrdnjom „medij jeste poruka”, Makluan nagoveštava pravu prirodu i dubinu društvenih promena kojima je praćen razvoj medija. Nosioc promena nisu medijski sadržaji, već su to zapravo sami mediji koji svojim prisustvom radikalno menjaju uslove društvenog života. Medij preko kojeg primamo informacije vrši na nas snažniji uticaj od samih informacija. Dakle, sam medij po sebi je nosilac društvenih značenja. Naslućujući takav društveni uticaj medija, znatno pre teorijske artikulacije ovog fenomena, prvi direktor BBC-ja, lord Rit, u povodu pojave televizijskog medija, gotovo proročki je ustvrdio: „Ako dozvolite da vam se televizijski aparat unese u kuću, život vam više nikada neće biti isti”.

¹ Virilio, Pol,(2000): *Informatička bomba*, Svetovi, Novi Sad, 43

² Benjamin, Valter,(1974): *Eseji*, Nolit, Beograd, 138

³ Vuksanović, Divna, (2007): *Filozofija medija 1*, FDU, Čigoja, Beograd, 101

⁴ Benjamin, Valter,(1974): *Eseji*, Nolit, Beograd, 145

S obzirom da je težište promene koja se događa sa pojavom svakog novog medija na *brzini*, Pol Virilio predlaže ispravljanje čuvene Makluanove formule „medij jeste poruka”: „Poruka nije u *mediju*, poruka je samo *brzina*.”⁵

Moć medija je sama po sebi odista velika, ali društvenu prirodu te moći određuju načini korišćenja medija. Oni koji bi da steknu moć u savremenom društveno-političkom i ekonomskom ambijentu veoma dobro znaju da to nije moguće bez prethodnog ovladavanja medijskim sistemom – „kontrolisanje televizijskih stanica, pored radija ili štampe, uvek je bilo na prvom mestu kod onih koji žele moć”⁶ Otuda masovni mediji uveliko ne predočavaju ljudima svet kakav on jeste, već kakav bi on trebalo da izgleda iz perspektive onih koji medijima upravljaju. „Jer, ne samo da savremena medijska komunikaciona sredstva nastoje da prenose, interpretiraju i generišu istinu, i to tako što je tehničkim putem dopremaju do konzumenata/korisnika, već je, posredstvom beskonačnog, tehnološki izvedenog multipliciranja u različitim medijskim diskursima, žanrovima i tzv. ‚formatima’, pretvaraju u ‚hrpu’ subjektivnih istina, pre svega onih partikularnih, selekcionisanih iz nepreglednog mnoštva empirijske građe, sugerisanih montažnim postupkom ili kompletnom artificijelnošću i, konačno, strukturisanih na takav način da simuliraju određeno društveno vrednovanje kao objektivno dato (publicitet, kriterijum ‚priznanja’ i valorizacije od strane publike i pojedinačnih korisnika medija).”⁷

3. Medijske konglomeracije: upravljačko-organizaciono prilagođavanje medija sfere globalnom poretku

Medijska delatnost, koja svoj nastanak i razvoj značajnim delom duguje naučno-tehnološkom napretku, vođena ekonomskom logikom i tržišnim zakonitostima, svojevremeno je u velikoj meri sledila i usvajala upravljačko-organizacione obrasce karakteristične za industrijske oblike proizvodnje. Medij štampe je, kao što znamo, zahvaljujući parnom, potom i električnom pogonu i tehničkom izumu rotacionih štamparskih mašina, već u 19. veku u potpunosti industrijalizovao svoju delatnost i toj okolnosti prilagodio oblike organizovanja i upravljačke mehanizme. Recimo, podela na „bele, plave i šarene kragne” vodi poreklo iz delatnosti novinskih preduzeća i govori o unutrašnjoj hijerarhijskoj strukturi koja je srodna onoj u industrijskim organizacijama. Kinematografija se, isto tako, vrlo brzo, od tehničkog pronalaska i zabave masa, transformisala u produkciju, organizovanu i vođenu u skladu sa industrijskim načelima. Već u drugoj deceniji prošlog veka holivudski studiji u organizaciji i upravljanju oponašaju industrijske pogone. Drugo ime Holivuda, „fabrika snova”, o tome najbolje

⁵ Virilio, Pol, (2000): *Informatička bomba*, Svetovi, Novi Sad, 84

⁶ Mek Kvin, Dejvid, (2000): *Televizija*, Klio, Beograd, 231

⁷ Vuksanović, Divna, (2011): *Filozofija medija 2*, FDU, Čigoja, Beograd, 87.

svedoči. Velika tražnja za filmovima i mogućnost sticanja profita „navela je producente da s filmom postupaju kao sa svakim drugim industrijskim proizvodom. Oni su, drugim rečima, i na film primenili, bez ikakve promene, one producerske oblike koji su se na početku XX veka razvili u drugim ekonomskim sektorima.”⁸ Dakle, upravo je medijska praksa u velikoj meri oponašala vladajuće obrasce upravljanja i organizovanja industrijskog doba.

Umesto u proizvodnji i potrošnji industrijskih roba, novo doba za razvojnim perspektivama traga u okvirima *proizvodnje i prometa informacijama*. U skladu sa takvim prepoznavanjem vodećih društvenih potencijala, centralno mesto sve manje pripada fabrikama i hipermarketima, već informaciono-komunikacionim sistemima, to jest *medijima*. Otuda su globalne promene koje su se dogodile i koje se događaju u savremenom društvenom ambijentu najuočljivije upravo u medijskom sektoru.

Inovacije u komunikacionim tehnologijama predstavljaju najznačajniji iskorak od industrijskog ka postindustrijskom konceptu. One su, razumljivo, ponovo najviši stepen primene ostvarile u okviru delatnosti medija – radio, televizija, video, računari, internet... Ove tehnologije, pogotovo u svojim najsavremenijim digitalnim izvedbama, sve manje pripadaju industrijskom konceptu. One su po mnogo čemu bliže uveliko nastupajućem postindustrijskom i informatičkom dobu. Logično je pretpostaviti da novom informatičkom dobu, kojem upravo pečat daje tehnološki inovirana medijska sfera, nisu više sasvim bliski obrasci organizovanja i upravljanja karakteristični za industrijsko razdoblje. Stari obrasci se napuštaju i menjaju, ali te promene nisu ni brze ni lako uočljive. Bez obzira što teži promenama i uvođenju drugačijih oblika življenja i rada, svaka nova epoha se sporo i teško odriče i udaljava od sviknutih i uhodanih obrazaca na kojima se temeljila dojučerašnja egzistencija. Štaviše, sklona je da ih brani i održava po svaku cenu, sve do časa u kojem njihov opstanak postaje nemoguć. Do trenutka definitivnih promena stari i novi obrasci, uz prisustvo različitih mutacija, žive paralelno, jedni pored drugih.

Razvoj medijske sfere neprestano protiče u znaku procesa konvergencije, odnosno uzajamnog približavanja medija. Uspostavljanje jedinstvene digitalne tehnološke osnove omogućiće dalji korak u tom pravcu – spajanje medija odnosno *medijske integracije*. U tehnološkom smislu, medijska integracija podrazumeva različite ali digitalizovane signale. Dakle, posredstvom jedinstvene digitalne platforme ostvaruje se spajanje različitih tipova medija kao što su tekst, slike, grafike, video, film, govorne poruke ili zvučne sekvence. Signali se u digitalizovanoj formi sjedinjuju preko računarske tehnologije, koja ih, uz odgovarajući hardver i softver, prima, čuva, obrađuje ili demonstrira. Ova promena nema samo tehnološku, nego i upravljačko-organizacionu dimenziju. Ona se prepoznaje u *medijskoj koncentraciji*, bilo kao novom obliku medijskog poslovanja ili novom vidu vlasništva medija. Medijske koncentracije poprimaju najrazličitije forme.

⁸ Behlin, Peter, *Film kao roba*, (2002): Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 28.

Nacionalne granice postaju tesan poslovni i organizacioni okvir za delovanje novonastalih multimedijjskih konglomerata. Prekogranični protok medijskih sadržaja je glavna karakteristika njihovog tržišnog nastupa. Broj ovih mamutskih organizacija nije veliki, ali njihov uticaj i udeo na medijskom tržištu jeste – „novouspostavljenim globalnim medijskim sistemom dominira trideset ili četrdeset velikih transnacionalnih korporacija (TNC), od kojih su desetak konglomerata sa sedištem u SAD, koji nadziru globalno tržište.”⁹ Takozvana „velika petorka” trenutno drži više od polovine svih medija na planeti: *Time Warner, News Corporation, Viacom, The Walt Disney Company* i *Bertelsmann*. Time se naravno, ne iscrpljuje spisak medijskih konglomerata – slede ih *PolyGram, Seagram, Sony, General Electric, Tele-Communications Inc(TCI), Thomson Corporation*(Kanada), *Westinghouse, Dow Jones, Gannem, The New York Times, BBC, Reuters, CEP Communications* (Francuska)... Prisustvo velikih konglomerata je sve izraženije i u našem regionu.

Proces konglomeracije i kupovina manjih medijskih organizacija od strane velikih, što se često odvija po modelu takozvanog „neprijateljskog preuzimanja”, nije okončan. Ne treba sasvim isključiti mogućnost da u bliskoj budućnosti dođe i do fuzije u okviru „velike petorke,” te da o informisanosti, kulturi i zabavi, dakle duhovnom životu čitave planete, odlučuje samo jedan čovek. U istorijskom smislu to i ne bi predstavljalo posebnu novinu: „U svakom društvu duh čitave kulture određen je duhom najmoćnijih.”¹⁰ U svakom slučaju možemo zaključiti da posledice promena koje se događaju, ili će se tek dogoditi u medijskoj sferi, mogu biti znatno dublje i dalekosežnije od onih u sferi ekonomije.

Ukoliko se ovi procesi nastave, zemlje koje u svom razvoju zaostaju sa uključivanjem u utakmicu koja se vodi u „globalnom informatičkom društvu”, suočiće se sa još ozbiljnijim problemima: „zemlje, sa izvesnim zaostatkom u razvoju, izlažu se opasnosti da budu ometene i u razvoju sopstvenih kultura... Taj rizik je toliki da u nekim zemljama može da dovede i do uništenja tradicionalnog identiteta i svih njegovih kulturnih obeležja.”¹¹ Isto tako, „globalizacija i decentralizacija vode nas sve dalje od sveta nacionalnih država prema svetu ekonomskih domena, ne kao novom načinu organizovanja sveta već kao novom načinu shvatanja sveta.”¹²

⁹ Herman-Mekčesni, (2004): *Globalni mediji*, Klio, Beograd, 5

¹⁰ From, Erih, (1984): *Bekstvo od slobode*, Naprijed, Zagreb, Nolit, Beograd, 84

¹¹ Iris, Antoan, (1999): *Informacione magistrale*, Klio, Beograd, 49-50

¹² Nesbit, Džon, (2009): *Mentalni sklop – promeni okvir i sagledaj budućnost*, Megatrend, Beograd, 175

4. Zaključak

Ovim bi se možda i mogao zaključiti jedan skroman pokušaj elaboracije najnovijih promena koje se zbivaju u medija sferi u epohi sveopšte globalizacije. No, izvesno je da u svetlu tih promena treba uvek iznova razmatriti pitanje – kome i čemu danas služe mediji? Da li su u svemu tome procesi digitalizacije i multimedijalnosti, kao tekovine novog doba, uticali na to da se suština društvene uloge medijskog kompleksa izmeni? Čini se da su ciljevi ostali isti, ali su putevi kojima se do njih stiže postali znatno efikasniji. Različiti vidovi instrumentalizacije i ekonomske eksploatacije medija su u punom zamahu. Danas oni imaju na raspolaganju i digitalnu multimedijalnu platformu koja slovi za najveće tehnološko i programsko dostignuće u dosadašnjoj istoriji medija.

Mediji zapravo nikada nisu bili po strani globalnih društvenih tokova. Oni su oduvek bili u njihovom središtu. Makluanovski rečeno, dominantni mediji jednog vremena su kroz čitavu istoriju utiskivali svoj pečat i kreirali preovlađujuću sliku u konkretnom društvenom ambijentu. S druge strane, mediji su oduvek bili u službi vladajućeg poretka, to jest oponašali njegove vrednosne obrasce. Dakle, kako bi to rekao Bodrijar, masovni mediji uveliko ne prezentuju ljudima svet kakav on jeste već kakav bi on trebalo da izgleda iz perspektive onih koji medijima upravljaju. Otuda bi se, sa pogledom na medija sferu i uticaje koji se posredstvom nje planetarno rasprostiru, globalizacija mogla shvatiti i kao politički metod koji privileguje medijske potencijale industrijski najrazvijenijih zemalja sveta u domenu kulture, kao svetionike u mračnom arhipelagu sveta postkulture.

U svakom slučaju, pred činjenicama ne treba zatvarati oči. Ukazivanje na odrednice kulture savremenog doba izvan globalnog medijskog kompleksa, značilo bi previđanje njenih dominantnih vidova produkcije i distribucije. To bi predstavljalo prihvatanje svojevrsnog „kulturocentrizma” koji je podjednako nazadan i nemuš kao i etnocentizam, koji je u oštroj suprotnosti sa savremenim vrednostima i demokratskim principom koji, manje ili više, iz različitih razloga i sa različitim pristupom, prihvataju sva društva današnjice.

Literatura

- Benjamin, Valter, (1974): *Eseji*, Nolit, Beograd
- Behlin, Peter, (2002): *Film kao roba*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- From, Erih, (1984): *Bekstvo od slobode*, Naprijed, Zagreb, Nolit, Beograd
- Herman, E.-Mekčesni, V., (2004): *Globalni mediji*, Klio, Beograd
- Iris, Antoan, (1999): *Informacione magistrale*, Klio, Beograd
- Mek Kvin, Dejvid, (2000): *Televizija*, Klio, Beograd
- Nesbit, Džon, (2009): *Mentalni sklop – promeni okvir i sagledaj budućnost*, Megatrend, Beograd
- Virilio, Pol, (2000): *Informatička bomba*, Svetovi, Novi Sad
- Vuksanović, Divna, (2007): *Filozofija medija 1*, FDU, Čigoja, Beograd
- Vuksanović, Divna, (2011): *Filozofija medija 2*, FDU, Čigoja, Beograd

PROFESSOR DRAGAN NIKODIJEVIĆ, PhD

Faculty of Culture and Media , John Naisbitt University Belgrade

THE INSTRUMENTALIZATION OF THE MEDIA SPHERE IN GLOBALIZATION MODELING – PROMOTING THE HOLISTIC IDEAS AND LIBERAL MARKET SOLUTIONS

The unquestionable power of media to shape the nature of our post modern societies depends on how we functionally use them. All those willing to build their own social, political and economic power position (in liberal, main-strem shaped societies/states) recognize well the importance to establishe full control over the media system. Therefore, the images of the real world are created according to the needs and interests of those who control the media, given that they are one of the most important tool in supporting the ruling economic order based on the ideology of globalism.

*Key **words**: globalization, media, society, economy, ideology*

TURIZAM I EKONOMIJA
Prof. dr Svetislava Milenkovića,
Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2009.

Knjiga pod naslovom *Turizam i ekonomija* autora Svetislava Milenkovića (redovnog profesora Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu), nastala je kao rezultat dugogodišnjeg istraživanja ekonomskih implikacija u oblasti turizma. Knjiga se sastoji iz jedanaest glava. Svaka glava se završava pitanjima za raspravu i popisom korišćene literature. Osnovni predmet istraživanja su ekonomske zakonitosti u razvoju turizma kao masovne pojave, tj. dolaženje do saznanja o ekonomskim zakonima minimuma i maksimuma u razvoju ukupne turističke aktivnosti. Cilj autora je bio da objedini najznačajnija svetska istraživanja u oblasti turizma kako bi se dobilo kvalitetno štivo koje će što bolje objasniti principe i načine funkcionisanja turizma kao privredne delatnosti. Autor u svom istraživanju koristi više naučnih metoda i to: metodu indukcije, dedukcije, regionalnu statistiku, tržišnu statistiku, razvojno-genetski metod, komparativnu metodu, statističko-matematičke metode, sistemsku analizu, taksonomiju i metodu rangiranja, kao i grupu metoda istraživanja turističkog tržišta. Knjiga nije namenjena samo studentima ekonomskih fakulteta, već i svim relevantnim subjektima u privredi jedne zemlje koji se direktno ili indirektno bave turizmom, jer ima veliku praktičnu primenljivost.

U prvoj glavi pod naslovom „Osnovna obeležja turizma kao ekonomske kategorije“ autor na sistematičan način vrši prezentaciju definicija turizma različitih domaćih i inostranih autora, kao i precizno definisanje pojma turista. On takođe ukazuje na razvojne faze turizma kroz istoriju, kao i na bitne karakteristike svake faze, uz poseban naglasak na razvoj postmodernog (selektivnog) turizma. Da bi se shvatio značaj i uloga turizma kao internacionalnog biznisa, autor je predstavio veliki broj statističkih tabela sa podacima o ostvarenom turističkom prometu i po makroregionima i u zemljama u razvoju.

U drugoj glavi pod naslovom „Ekonomika turizma u sistemu nauka“ autor vrši precizno definisanje predmeta izučavanja ekonomike turizma, objašnjava

* Dr Ivan D. Novaković, Didić d.o.o., Požarevac, e-mail: ivannovako@gmail.com

njenu povezanost sa drugim naučnim disciplinama od kojih dobija korisne informacije i osnovne funkcije savremenog turizma, uz poseban naglasak na multiplikativnu funkciju, ali i prezentuje najčešće korišćene naučne metode u ekonomici turizma.

Treća glava pod naslovom „Direktni i indirektni ekonomski uticaji turizma“ ima za cilj prezentaciju najznačajnijih direktnih uticaja turizma na privredu jedne zemlje (uticaj na društveni proizvod i nacionalni dohodak, uticaj na platni bilans, uticaj na zaposlenost, uticaj na elemente turističke privrede, uticaj na regionalni razvoj). Autor stavlja poseban naglasak na indirektno uticaje turizma, pre svega njegov uticaj na razvoj saobraćaja, poljoprivrede, građevinarstva i trgovine. Efekti tog uticaja se mere izračunavanjem turističkog multiplikatora (koefficijenta multiplikacije) uz njegovu ekonomsku interpretaciju.

Četvrta glava pod naslovom „Turistička tražnja kao pokretačka snaga turizma“ ukazuje na specifičnosti i sastavne elemente turističke tražnje koje nosioci turističke ponude treba da poznaju kako bi se obezbedila pravilna valorizacija prirodnih i antropogenih turističkih atraktivnosti. Veliki akcenat je stavljen na faktore koji utiču na formiranje i promenu turističke tražnje, kao i na njenu projekciju za naredni period.

U petoj glavi pod naslovom „Ekonomске karakteristike turističke ponude“ autor najpre daje precizne definicije turističke ponude više domaćih i inostranih autora, a zatim vrši prezentaciju određujućih faktora turističke ponude, sa posebnim naglaskom na prirodne i antropogene turističke atraktivnosti. Zapažanja autora su da antropogene turističke atraktivnosti sve više dobijaju na značaju u profilisanju postmodernog turističkog proizvoda. Da bi integralni turistički proizvod postigao svoj cilj, neophodna su dva elementa: mora biti u skladu sa strogim međunarodnim standardima u pogledu kvaliteta i mora biti pravilno usmeren ka odabranim turističkim tržištima (potencijalnim turistima), putem globalnih distributivnih sistema.

Šesta glava pod naslovom „Ekonomska obeležja turističke destinacije“ obuhvata problematiku definisanja pojma turističke destinacije i njenog prostornog obuhvata, i osnovnih obeležja turističke destinacije kao ekonomske kategorije, uz poseban naglasak na prezentaciju osnovnih determinanti konkurentnosti turističkih destinacija. U ovoj glavi izvršena je i prezentacija najznačajnijih turističkih destinacija sveta koje apsorbiraju najveći obim turističkog prometa, ali je takođe napravljen uvod u problematiku upravljanja turističkom destinacijom, kako bi se obezbedilo da jedna turistička destinacija postane tržišno prihvatljiva.

U sedmoj glavi pod naslovom „Ekonomski značaj organizatora turističkih putovanja“ autor definiše pojam turističke agencije, objašnjava njihov značaj i motive za njihov nastanak, i daje pregled istorijskog razvoja, kako u svetu, tako i u našoj zemlji. Takođe je prezentovao i više kriterijuma za klasifikaciju turističkih agencija, a poseban akcenat je stavio na specifičnosti organizatora turističkih

putovanja, kao i na organizacionu strukturu, koja se bitno razlikuje kod turoperatora sa jedne strane i turističkih agencija sa druge strane.

Osma glava pod naslovom „Ekonomске одреднице туристичког тржишта“ разрађује основне елементе туристичког тржишта, његове специфичности и разлике у односу на класична робна тржишта. У овој глави се такође прати развојни пут маркетинг концепта на туристичком тржишту. У савременим условима се концепт 4 P (производ, цена, промоција и дистрибуција) допуњује са још три елемента (људи, простор и процес пружања услуга) па се добија нови концепт 7 P.

У деветој глави под насловом „Поступци обликовања туристичког тржишта“ акценат је стављен на основне елементе и фазе у истраживању туристичког тржишта. Да би туристичко предузеће опстало на динамичном туристичком тржишту, неопходно је да приступи процесу сегментације тог туристичког тржишта, како би се што боље позиционирало на њему. Такође, у овој глави су представљени и различити модели конкурентности на туристичком тржишту са посебним нагласком на Портеров модел конкурентских снага и генеричких стратегија.

У десетој глави под насловом „Економски фактори развоја туризма“ аутор је извршио презентацију најзначајнијих фактора развоја туризма. Акценат је стављен на анализу хуманих ресурса (посебно на концепт управљања хуманим ресурсима и на њихов развој). Аутор такође даје преглед већег броја економских модела за оцелу економске оправданости инвестиционих улагања у туристичке пројекте. У овој глави врши се и презентација најзначајнијих модела за оцелу природних фактора (климе, хидрографије, рељефа, флоре, фауне и педолошких типова земље) који утичу на развој туризма кроз израчунавање њихових коефицијената атрактивности. Посебну пажњу у овој глави аутор придaje економској политици (њеној улози и значају) у развоју туризма једне земље.

У једанаестој глави под насловом „Економске карактеристике одрживог туризма“ аутор се бави прецизним дефинисањем концепта одрживог развоја у туризму, затим систематизацијом његових основних карактеристика, предности и недостатака у односу на масовни туризам. Један од најзначајнијих облика одрживог туризма јесте еко-туризам. Парадигма еко-туризма се заснива на искоришћавању елемената животне средине у заштићеним просторима у циљу оптималног задовољења потреба туриста, али без нарушавања елемената животне средине, како би се и будућим генерацијама обезбедила могућност њиховог коришћења. Такође, држава може да подстиће развој еко-туризма путем инструмената економске политике.

Expert article
Received 08.03.2017.
Approved 04.04.2017.

HOSTING MEGA SPORT EVENTS IN A SMALL COUNTRY: THE (REAL) IMPACT ON THE DEVELOPMENT – CASES OF CROATIA AND SERBIA****

Majority of studies on the impact of the sports events on country's development are produced before the events take place and as such are in favour of the bidding process. When comparing these ex ante analyses to the ex post evidence, it has been in most cases obvious that they have been overly optimistic. This paper analyses the ex ante analysis provided by the Croatian bidding committee for the European Football Championship 2012. In addition to that, the ex ante study for the World Handball Championship 2009 in Croatia and (insufficient) data for the handball championships that took place in Serbia were analysed as well. This paper contributes both to the debate on the realistic approach of several failed and won bids, and the debate on the future bids for the other sport events.

Key words: *economics of sports, management and organisation, sport events, championships*

* PhD, Assistant Professor, Department of Economics, Faculty of Law, University of Zagreb, e-mail: ruzica.simic@pravo.hr

** PhD, Assistant Professor, Faculty of Geoeconomics, John Naisbitt University, Belgrade, e-mail: ajurcic@naisbitt.edu.rs

*** PhD, Assistant Professor, Faculty of Sport and Physical Education, University of Belgrade, e-mail: milan.petronijevic@fsfv.bg.ac.rs

**** This paper is a part of the project within Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. (ID number 47004) - *The enchantment of public policies in Serbia in the function of improving social security of citizens and sustainable economic growth.*

1. Introduction

Major sports events have become an increasingly analysed issue. In the recent decades they have been catching big attention of the policy makers, academics, spectators, media and business people. When analysing the impact of the major sport events on the development of the city the distinction should be made between North America and the rest of the world. During last decades the cities in the USA have been trying to attract professional sport teams from their existing host cities by building better infrastructure for their sports, while in Europe the strategy is based on hosting the major sports events.¹ Another parallel distinction is that city marketing is the issue that has been much longer researched in the US than in Europe.² Following these statements, besides the theoretical background, European case studies were used in this paper, predominantly the ones from Germany and the UK. In some cases, the summarized findings from the analyses of the impacts of the Olympics, European and World Championships were used as well. Moreover, one of the authors of this article was a member of the organising committees of the handball championships in Serbia, so we use the position of the researcher – insider³ in order to compensate for the lack of relevant data and validate the official data obtained from the Serbian Handball Federation.

Sport plays a very important role at various levels in the Croatian society. In the Croatian Strategic Development Framework⁴ the sport spirit is pointed out as one of the main national values and a social cohesion driver. The same document emphasises that “out of all winter and summer Olympic sports, Croatia – a country constituting about 0.0007% of the world population – has champions or the best individuals in as many as 3 sports out of 35, or in 9% of the total number of Olympic sports: tennis, handball, and skiing”⁵. Serbia also has a very important role and a good tradition in several sport disciplines. Team sports are a part of Serbian legacy but on last Olympic Games in Rio 2016, there was an equal share of medals between sport games and individual sports (athletics, wrestling, taekwondo and canoeing).

¹ Gratton, C., Shibli, S., Coleman, R. (2006): “The economic impact of major sports events: a review of ten events in the UK”, *The Sociological Review*, Vol 54, No. 2, 41-42.

² Paddison, R.(1993): “City Marketing, Image Reconstruction and Urban Regeneration“, *Urban Studies*, Vol. 30, No. 2, 340.

³ Banks, J. A. (1998): “The Lives and Values of Researchers: Implications for Educating Citizens in a Multicultural Society“, *Educational Researcher*, 27(7), 4-17. Chavez, C. (2008): “Conceptualizing from the inside: Advantages, complications, and demands on insider positionality“, *The Qualitative Report*, 13(3), 474-494.

⁴ Government of the Republic of Croatia: Strategic Development Framework for 2006-2013. Central Office for Development Strategy and Coordination of EU Funds. Zagreb, August 2006, http://www.strategija.hr/datastore/filestore/16/Strateski_okvir_za_razvoj_2006_2013.pdf . (10. September 2014)

⁵ Ibid, 33.

Going back to the beginning of one of the researched initiatives, in December 2004 Croatian and Hungarian Football Associations supported by the Croatian and Hungarian Governments signed the agreement on joined bidding for the European Football Championship in 2012. The mayors of the candidate host cities signed the assurances on behalf of the cities of Zagreb, Osijek, Rijeka and Split. And the intense bidding process began. Great expectations, lots of enthusiasm, many people and lots of financial resources were involved.

The opportunity for Croatia, that was bidding together with Hungary, to host the European Football Championship in 2012 was one of the most discussed topics among politicians, businessmen, representatives of the sport associations, and above all among the sport fans, not to mention general public. Almost all the stakeholders, especially the bidding team members, were extremely enthusiastic, had great expectations and offered endless promises. It was announced as an event that would trigger a huge spectrum of positive impacts on Croatian economy and society. The mayors of the prospective host cities Zagreb, Rijeka, Split and Osijek were strongly involved emphasising it as an urban regeneration opportunity. In April 2007 UEFA reached the decision; Croatia did not get the opportunity to host EURO 2012. The national disappointment was immense. The aim of this paper is to analyse if this mega sport event could really have produced a net positive long term impact as announced, or it would be bottom line 'bread and circuses' only. Should the national disappointment about not hosting the event actually be a national relief?

Zagreb as the capital is usually 'accused' of being the main magnet for public investments. It is the most developed city in the country with the highest GDP per capita, public administration and most of the companies are based in Zagreb. Rijeka and Split are situated on the Adriatic coast, and significant share of revenues in these cities comes from tourism. Osijek, a city in Eastern Croatia that suffered heavily during the war, is still doing some basic infrastructure renewal in the surrounding region and trying to resolve the unemployment problems.

In theory and in practice the most common holy trinity of mega events' benefits stated by the supporters is the economic growth, infrastructures legacy and image promotion.⁶ However, causality should be the determining factor that means only impacts that will happen because of the event taking place there. Most analysts disagree regarding the magnitude of the impacts, but they mostly agree on their nature.⁷ This analysis includes the economic impact, infrastructure, image promotion as well as the country and time specific impacts: social, political and tourism; all of those in order to assess the realistic effects that analysed events might trigger.

⁶ Matos, P.(2006): (According to Preuss, 2001): "Hosting mega sports events: A brief assessment of their multidimensional impacts", Paper presented at *The Copenhagen Conference on the Economic and Social Impact of Hosting Mega Sports Events*, Copenhagen, September 2006, 2.

⁷ Ibid.

2. Economic impact and infrastructure legacy

Economics of sports evaluates social and economic impacts of sports; yet, the emphasis is on economic impacts that can be precisely measured.⁸ Economic benefits are the prime motive for hosting the mega sports events, that means increased employment, spending of spectators, 'showcase effect' etc.⁹ It is also claimed that 'in the UK and Australia the main stimulus for using sport for economic regeneration has been the hosting of international sporting events'.¹⁰ In terms of economic importance EURO is considered a Type A in the typology for major sports events, which is 'irregular, one-off, major international spectator events generating significant economic activity and media interest'.¹¹ Many authors have already recognized that 'given the complex nature of the economic structure of regions and countries, estimating the total economic impact is fraught with difficulties', but still officials use this fact as a major argument of hosting the events.¹² In case of Croatia, this gives the argument to observe these cities as one unit in terms of overall economic impact. In general, it has become quite clear that despite headlines-driven expectations, Olympics for instance are "a money-losing proposition for host cities; they result in positive net benefits only under very specific and unusual circumstances" and if money-winning, then it is the case in developed countries and not in developing countries.¹³ That is why the economic gains from hosting the mega sporting events are increasingly considered to be illusory.¹⁴ Despite the fact that Serbian Handball Federation in just 23 months (January 2012- December 2013) hosted three major sport events (2 EUROs and one World Cup), with officially positive net benefits, reality shows more of a "money losing" proposition. However, it is important to note that the only document¹⁵ provided by the Serbian Handball Federation does not supply enough evidence for (deeper) analysis of any of the aspects presented in this paper.

The interest in the economic impact when organising the major sports events has increased and that is why the bidding cities want to present a realistic cost-

⁸ Bartoluci, M.(2003): *Ekonomika i menedžment sporta*, Informator Zagreb i Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 75-83.

⁹ Horne, J. (2007): "The Four 'Knowns' of Sports Mega-Events", *Leisure Studies*, Vol 26, No. 1, 85.

¹⁰ Ibid, 87.

¹¹ Gratton, C., Dobson, N., Shibli, S. (2000): "The economic importance of major sports events: a case study of six events", *Managing Leisure*, Vol 5, 25-26.

¹² Matos, P., 5.

¹³ Baade, Robert A., Matheson, Victor A. (2016): *The Journal of Economic Perspectives*, Volume 30, Number 2, April 2016, 201-218(18).

¹⁴ Zimbalist, A. (2015): "The Illusory Economic Gains from Hosting the Olympics& World Cup", *World Economics*, vol. 16, issue 1, 35-42.

¹⁵ RukometnisavezSrbije: IzveštajsaEvropskogprvenstvaSrbija 2012., http://rss.org.rs/files/Izvestaj_sa_Evropskog_prvenstva_Srbija_2012.pdf (22.December 2016)

benefit analysis.¹⁶ But predicting the impact by using the *ex ante* analysis can produce errors like model uncertainty, model parameters might also be subject to uncertainty, and there is variable uncertainty as well.¹⁷ These events could be argued as paradoxical when bearing in mind that they are temporary on the one hand, but on the other their costs are substantial. Another 'red flag' when trying to get the objective picture is that policy makers will usually be in favour of the studies that present positive net economic outcomes.¹⁸

Financial impact will be analysed within the economic impact. The unequivocal fact about the bidding cost is that they also extend to those who lose.¹⁹ Croatia ended up this bidding process with the minus of 2 000 000 €. Had Croatia won the Championship, it would have been only a small part of the overall costs that were estimated on approximately 750 000 000 €.²⁰ Although Croatian Football Federation Officials were very proud of the bidding proposal that with full documentation contained 13.500 pages, it was not publicly available. In the media and on the official web site there were only the highlights containing main data and promoting the benefits. It could be argued that this necessarily raises the issue of the transparency, and the overall accountability of the organising committee. Giving only the information in the form of short press releases for an event that would bring enormous costs to the tax payers does not seem to be sufficient enough.

As questioned when Greece, the poorest 'old' EU member state, organised the Olympics, the same could be questioned for Croatia, the EU candidate country forced to implement many reform processes; is it really necessary that a huge amount of public money is spent for a sports event if at the same time basic infrastructure, health and education system need to be improved.²¹ The Croatian officials argued that a share of estimated expenditure would be spent not only for the sports facilities, but also for the roads and buildings, and by doing so the whole project would certainly contribute to urban renewal.²² Another argument that officials raised was that the stadium costs would be 367 000 000 €, and that is almost the half of the overall costs, but they would be refurbished and/or built through public-private partnership, and in that way only a part of the stated amount would be a burden for the state budget.²³

¹⁶ Sterken, E. (2006): "Growth Impact of Major Sporting Events", *European Sports Management Quarterly*, Vol. 6, No. 4, 375.

¹⁷ Ibid, 377.

¹⁸ Matos, P., 5.

¹⁹ Ibid, 4.

²⁰ Jutarnji list (2007a): "Hrvatskoj u mjesec dana Eura milijarda kuna samo od PDVa", 01. April 2007. <http://www.jutarnji.hr/clanak/art-2007,4,1,,68703.jl> (05. September 2015)

²¹ *The Economist* (2004): A matter of priorities; those Olympic Games. Greece's costly Olympic Games, Sept 4, v372, i8391, 13 US

²² Jutarnji list (2007a)

²³ Jutarnji list (2007b): "Euro 2012. stajat će nas 5,5 milijardi kuna", 25. February 2007. http://www.jutarnji.hr/clanak/art-2007,2,25,markovic_hns,64104.jl (12. September 2015)

There is a known optimism bias in planning; almost all the mega projects are not delivered anywhere on time or within the budget.²⁴ Delays create additional costs that were not included in the Croatian bid. The maintenance costs were not taken into account in the Croatian bid as well. It has been well known that the maintenance costs for the flagship buildings are immense, and if they are underused, they create significant minuses. And that would be the case in Croatia because none of these cities is capable of organising events and regular activities to pay off the bills, even that publicly funded share. There were supposed to be 1,300.000 tickets on sale for EURO 2012, and that is impressive considering the number of people attending the events, but in terms of direct financial impact for Croatia the net sum is significantly smaller because of the UEFA rights.

The forecast was that EURO 2012 would create 50 000 new work places in Croatia and Hungary, and that investments in stadiums would indirectly increase economic growth.²⁵ The key questions when assessing the employment opportunities are: 'what kind of jobs are to be created – part-time or full-time, temporary or permanent, and for whom?'²⁶ At the same time it remains unclear how many jobs would be created in Croatia. Furthermore, it was not stated how many of these jobs were only temporary for the purposes of the event. Although even temporary jobs are not to be underestimated, it is the fact that during summer season in Croatia there are seasonal jobs in the tourism and construction anyway, so the net creation of new jobs would not be significant as announced.

Another example of the analysis of hallmark event that took place in 2009 shows similar lacking aspects of economic impact and infrastructure legacy assessment. Even though the problems with the economic impact estimates are clearly listed in the *ex ante* study prepared for the Croatian Handball Federation²⁷ and the reasons for overestimation of the benefits are explained²⁸, there are still plenty of facts in the *ex post* analysis that most probably should be revised. One of the questionable facts is the estimate of 4000 visitors per day spending EUR 150 that would in total make EUR 12 mln of net revenues for Croatia.²⁹ Furthermore, the final costs of staging the World Handball Championship were still not known a week before the event took place.³⁰ Another questionable issue is the

²⁴ Horne, J., 91.

²⁵ CFF – Croatian Football Federation Official Website <http://www.hns-cff.hr/?ln=en> (10. April 2012)

²⁶ Horne, J., 89.

²⁷ Hrvatski rukometni savez (2006): "Utjecaj ekonomike sporta na gospodarstvo i razvoj Hrvatske – Hrvatska domaćin Svjetskog prvenstva u rukometu za muške", Zagreb, listopad 2006.

²⁸ Ibid, 17-18.

²⁹ Ibid, 23-34.

³⁰ Raguž, K. (2009): Zlatko Mateša: Još ne znamo kolika će biti konačna cijena održavanja Svjetskoga rukometnog prvenstva. Intervju. 08. January 2009., <http://www.liderpress.hr/>

maintenance costs and management of the Arena Zagreb and other major newly built sport arenas that despite many tangible and intangible benefits became the source of confusion and misunderstandings among city officials and managers and companies in charge of them in various stages.³¹ For instance, it has been calculated that to reach the break-even point of buildings similar to Arena Zagreb, the building needs to host the events at least 200 days a year with the minimum ticket price of EUR 20.³² It was highly unlikely that this would happen, especially when bearing in mind that there are already existing buildings in Croatian capital that are causing great expenses.³³ In retrospect, it is evident that afore mentioned 200 days were not reached in any of the years following the Handball championship. Moreover, even the legacy of sports facilities on host communities in developed countries hosting the Olympics is questionable as the studies find little or no economic benefits since they are mostly left unused after the Games and produce high and long-term maintenance costs.³⁴

Despite many similar negative economic impacts that have already been mentioned, Serbian Handball Federation in its bidding documentation for EURO 2012 announced to build a new multifunctional sports hall in the city of Niš with estimated costs of 14 million €. Due to the careful auditing and awareness that this project may cause severe economic consequences, in the last bidding phase it was decided to abandon the initial plan and to make full reconstruction of already existing sport hall “Čair” for significantly smaller budget of 6 million €.

3. Tourism and image promotion

In case of major sport events the concept of sport marketing is applied on sport as a product whereby the audience and the direct actors are treated as a market.³⁵ It is recognised that two main features of contemporary mega events are significant consequences for the host cities, and great media coverage that they will attract.³⁶ They are also seen as an important part of the tourism strategy

Default.aspx?sid=64099 (15. July 2015)

³¹ Žabec, K. (2008): “Dvorane su gotove, tko će ih puniti”, 14. December 2008., http://www.jutarnji.hr/nedjeljni_jutarnji/clanak/art-2008,12,14,,144937.jl (20. December 2015).

³² Nekić, M., Kulenović, A. (2008): “Upravljanje sportskim dvoranama”, 26. October 2008. <http://www.liderpress.hr/Default.aspx?sid=57956> (15. July 2015)

³³ Jutarnji list (2010): “Financijskecrnerupe: SamoobavezniWC-iuMaksimirustoje 100.000 knpoutakmici!”, 05. September 2010.

³⁴ Baade, Robert A., Matheson, Victor A., 201-218(18)

³⁵ Bartoluci, M., 259-261.

³⁶ Horne, J., 81-82.

that is linked to urban renewal processes.³⁷ The raising attractiveness of mega sport events is due to three key reasons: advancements in mass communication, especially the satellite television creating global audiences; increased corporate sponsorships since 1984 Olympics; and finally, highly influenced by the previous two factors, promotional opportunities for cities and regions, as well as the opportunity to sell event-related products.³⁸ One of the most recent examples is 2014 Winter Olympics in Sochi that is considered to be the most expensive Olympic Games and hand the highest share of public funding; total costs were \$55 billion that was 4.5 times more that stated in the initial bid. Yet, the image of Russia in the world wasn't improved and the domestic population had continuously decreased its support for the event.³⁹

As already stated, EURO is a Type A event that means 'spectator driven' and spectators are generating the vast majority of additional revenues. It was estimated that in average 150 000 people per day will be in Croatia during 30 days, and that would be a total of 4 500 000 overnight stays, and if that is multiplied by average accommodation price and daily spending of 100 to 170 €, the total amount was supposed to be between 450 to 750 mln €. ⁴⁰ These analyses do not take into account the tourists that would postpone their trip to Croatia because of the event. This phenomenon (might be called 'net arrival of tourists') occurs during all major sports events. It has to be taken into account as well that many tourists would come from neighbouring countries and would not stay overnight in the hotels, but rather drive back home. Regarding the average daily consumption of the tourist, if comparing with the usual statistical data, it can be claimed that it is too optimistic especially when having in mind that the organising committees were targeting mostly younger population including the backpackers.

It is questionable if an opportunity for Croatia as a tourist destination could be so called 'nostalgia sport tourism'⁴¹ because the events that took place before in Croatia were not of Type A and there are only few small halls of fame. The obvious opportunity for Croatia is to promote the extended stay of tourists in Croatia after the EURO by proposing different destinations at the seaside, in the mountains, and in the continental part. This could contribute not only to the host cities, but also to the places that are not hosting the Championship, hence creating a sort of synergy effect in regional tourism development. However, Rijeka and Split and their surroundings would probably have the biggest

³⁷ Gratton, C., Shibli, S., Coleman, R. (2005): "Sport and Economic Regeneration in Cities", *Urban Studies*, Vol 42, No. 5/6, 985-999.

³⁸ Horne, J., 83-84.

³⁹ Mueller, M. (2014): "After Sochi 2014: costs and impacts of Russia's Olympic Games", *Eurasian Geography and Economics*, Vol. 55, No. 6, 628-655.

⁴⁰ CFF - Croatian Football Federation Official Website

⁴¹ McCartney, GJ. (2005): "Hosting a recurring mega-event: Visitor raison d'être", *Journal of Sport and Tourism*, Vol. 10, No. 2, 116.

benefits from the extended stay of tourists because of the summer season and tourists' preferences at that time. As handball events are not considered as Type A, major impacts on tourism during EURO and World Cup in Serbia were not reported. As those events were played during low touristic season (December and January), larger use of hotel capacities in hosting cities were notified.

It is argued by the organising committee officials that the promotion that Croatia would get as tourist country through EURO is invaluable. For instance, for the EURO in Portugal there were 22.500 hours of TV coverage, and UEFA internet site Portugal 2004 was visited more than 700 000 000 times.⁴² In addition to that, as already stated, selling event-related souvenirs is a common source of income for the local businesses and licence-owners and should have a lasting effect through 'nostalgia tourism'. Yet, the anecdotal evidence shows that despite high investments in their design and production most of the mascots from the events in Croatia and region were not really successful - both according to the experts' opinion and measured by the time they were recognized in the medium and long run.⁴³

4. Social impact

City marketing is often closed in economic terms and hence does not include wider important societal implications.⁴⁴ Many case studies of the major sports events show significant increase in national pride and confidence that cannot be easily measured, but is obviously present everywhere. This cannot be taken as an overall straightforward signal. For instance, in case of 2006 Football Cup in Germany, the perception of residents in Munich about the impacts was largely positive, but the organized crime for example was much greater issue than the residents perceived.⁴⁵

It was argued that in case of staging EURO in Croatia, new generations would get new 'sport heroes' like they had in the famous Croatian national team during 1990s. Reportedly, sport facilities investments would improve the quality and standards of watching football games in four biggest cities in Croatia, and professional football would attract new capital in the football schools and enable the physical and social infrastructure for the future medal winners.⁴⁶ It could be

⁴² CFF - Croatian Football Federation Official Website

⁴³ Jutarnji list (c). "Dobili smo još jednu maskotu koju ćemo vrlo brzo zaboraviti" 23. August 2010., <http://www.jutarnji.hr/dobili-smo-jos-jednu-maskotu-koju-cemo-vrlo-brzo-zaboraviti/879987> (05. September 2015)

⁴⁴ Paddison, R., 340.

⁴⁵ Ohmann, S., Jones, I., Wilkes, K.(2006): "The Perceived Social Impacts of the 2006 Football World Cup on Munich Residents", *Journal of Sport and Tourism*, Vol 11, No. 2, 129-152.

⁴⁶ CFF - Croatian Football Federation Official Website

suggested that on one hand all these stadiums could be used not only for football, but also for some other sport like athletics. But on the other hand the question on the selection of the investment targets remains open, i. e. why investing that much in the sport facilities that could be used only for some selected sports when there are other sports in Croatia that are either achieving better results, or would be able to attract capital and even improve their results if they had better infrastructure conditions. In the meantime, since the bid for EURO 2012, World's Men Handball Championship in 2009 and European Water Polo Championship in 2010 were organized in Croatia.

The latest survey found that 87% of the Croatian population supported the idea of hosting the EURO 2012.⁴⁷ This could be a good argument since most of them are tax payers. Still that does not mean that they are well informed tax payers. Croatian people with their Mediterranean character are mostly driven by passion and hence represent a good ground for 'bread and circuses' effects. The usual comment in the streets was: 'We will pay taxes anyway, so let us at least pay it for the fun purposes!' With regard to the current crisis and announced lack of funding for basic needs of the citizens and problems with paying off the debts, it is very likely that the common answer would change. However, there is still widespread lack of understanding of causal effects of government spending and dangers of overindebtedness, and at the same time common practice of headlines-driven political and economic decisions. It is the fact all over the world that 'during the mega events the identities of local people are meant to conform to the (generally) positive stereotypes contained in the pre-event publicity and the opening ceremonies'.⁴⁸ Yet, mega events could be very seductive, and they cannot be seen as a panacea for economic and social problems.⁴⁹

5. Political impact

Croatian and Hungarian Prime Minister, as well as other ministers were very engaged in the bidding process. They were emphasising it as a cooperation of a new EU member country and (at that time) future EU member country. The decision about bidding in cooperation with Hungary was above all practical reasons a political decision as well. It was claimed that the staging of this event would encourage political and economic ties of these two countries and of the other neighbouring countries as well. In addition, it was supposed to attract many influential business and political people to Croatia, as well as accelerate improvements in the infrastructure and encourage some reform processes in the society. Bottom line it was supposed to have positive political impact. From the

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Horne, J., 90.

⁴⁹ Ibid, 91-92.

more cautious point of view, bearing in mind effects like redistribution, crowding out and higher Croatian public and foreign debt (most of the indicators were already at that time too close to Maastricht criteria limits), than rise of corruption and crime, it would not be politically well accepted on the Croatian way towards EU. From the other point of view, 2007 was an electoral year in Croatia, in light of that fact, any gains, even the ones of hosting mega events, would probably ensure some voters for the party in power.

6. Overall development effects

There is a wide spread opinion that 'sport events can act as a catalyst for economic development and urban regeneration'.⁵⁰ On the other hand, after analysing the attempts of using sport events for the urban regeneration in UK, Europe and Australia, Gratton and Henry claimed that 'potential benefits have not yet been clearly demonstrated, and actually rare places are known for their success in social and urban regeneration'.⁵¹ Barcelona Olympic Games was one of the rare examples that is considered as successful both as event and in terms of overall urban changes connected with the economic development⁵², 'Barcelona paradigm' is discussed as the best model to assess design-led urban regeneration strategies.⁵³ Most recently, the environmental issues have been increasingly emphasised; academics showed great interest for that when researching Olympic Games in China.⁵⁴

A significant share of funding for EURO 2012 was supposed to be received from central government that means all the Croatian tax payers, and altogether less than the a third of Croatian population lives in these cities. It may be argued that this is not fair and that it would even widen the development gap between these four cities and other urban and rural areas. Even if this fact is disregarded or supported by some contra arguments with the knock-on effects and infrastructure improvements for Croatia as a whole, there is also a rising concern about which social group is a winner in these cities. It can be argued that, very similar to the findings in other relevant case studies, the biggest part of the benefits will go to the businesses that would not necessarily create a significant num-

⁵⁰ Wilson, R. (2006): "The economic impact of local sport events: significant, limited or otherwise? A case study of four swimming events", *Managing Leisure*, Vol. 11, No. 1, 57.

⁵¹ Horne, J., 87-88.

⁵² Monclus, F-J. (2003): "The Barcelona model: and an original formula? From 'reconstruction' to strategic urban projects (1979-2004)", *Planning Perspectives*, Vol 18, No. 4, 399-421.

⁵³ Bell, D., Jayne, M. (2003): " 'Design-led' Urban Regeneration: a Critical Perspective", *Local Economy*, Vol. 18, No. 2, 121-134.

⁵⁴ Chanaron, J.J. (2014): "Technology and Economic Impacts of Mega-Sports Events: A Key Issue? Exploratory Insights from Literature", *Megatrend revija*, Vol. 11, No. 4, 9-30.

ber of temporary jobs or some other sustainable legacy for the most endangered social groups, as it is claimed by the public officials. Most of the investments would be 'brown field' usually providing only temporary employment like the refurbishment of buildings. In case of land needed for the green field investment for some major event, a regulation similar to Compulsory Purchase Order in UK is applied in Croatia. Because of that up to now many cases of direct corruption or clientelistic decisions have been registered or speculated. Even when the big infrastructure investment like building the stadium is finished, another almost-Pandora-box opens, and it is named maintenance costs. This is only about one infrastructural project, having this situation multiplied several times would in current conditions bring even more concerns about overall accountability, and adding the already stated optimism bias in planning, the urban development mess is highly probable.

7. Conclusion

The assessments in this paper are based on publicly available official data that are related to and relevant for the researched events. These data were then analysed based on the theories and empirical evidence of the mega sport events impacts on the cities, in particular urban and economic development processes, but above all findings of the case studies of relevant sports events and their influence on overall urban and economic development. The impact possibilities of major sport events were assessed through many aspects and were approached holistically in order to get the most objective 'big picture' answer on the research question.

In short, if the balance sheet consisting of emotions of the population was made, the result would be in favour of 'bread and circuses' option. Based on the arguments on economic, social, political, infrastructure, image and tourism impacts which were presented in the paper, overall net positive impacts based on *ex ante* study seem to be too optimistic, the same as in the majority of cases that were comparatively explored. It is certain that some developmental projects would be initiated by those mega events, yet their cost-benefit impact and long term result would most probably be negative. The cost-benefit analyses of the researched cases seemed to be ambiguous at best. It seemed that UEFA helped Croatia by letting it find other, hopefully more efficient ways of urban and economic development push for its major cities, and at the same time probably saved some money of the insufficiently informed taxpayers. On the other hand, despite some positive effects for the parties included, the handball championships in Serbia and Croatia produced numerous long-term maintenance costs and questionable long-term social and tourism effects. The findings of this paper are deemed to be in line with one of the most recent studies on hosting the Olympics:

“The goal should be that the costs of hosting are matched by benefits that are shared in a way to include ordinary citizens who fund the event through their tax dollars. In the current arrangement, it is often far easier for the athletes to achieve gold than it is for the hosts.”⁵⁵

The purpose of this paper was not to give a straightforward advice on whether it is worth organizing a major sport event in a small transition country like Croatia or Serbia. The purpose was rather to highlight the major aspects that need to be thoroughly analysed when some event is taken into consideration and eventually planned by major sport authorities in the country. However, the majority of cases showed many deficits in the presentation of the benefits of selected events in Croatia in Serbia; the same as missing indicators, expertise and clarity in *ex ante* studies.

⁵⁵

Baade, Robert A., Matheson, Victor A., 216.

Bibliography

- Atkinson, R. (2003): "Introduction: Misunderstood Saviour or Vengeful Wrecker? The Many Meanings and Problems of Gentrification", *Urban Studies*, Vol. 40. No.12, 2343-2350.
- Baade, Robert A., Matheson, Victor A. (2016): "Going for the Gold: The Economics of the Olympics", *The Journal of Economic Perspectives*, Volume 30, Number 2, April 2016, 201-218(18).
- Banks, J. A. (1998): "The Lives and Values of Researchers: Implications for Educating Citizens in a Multicultural Society", *Educational Researcher*, 27(7), 4-17.
- Bartoluci Mato (2003): *Ekonomika i menadžment sporta*, Informator Zagreb i Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Bell, D., Jayne, M. (2003): 'Design-led' Urban Regeneration: a Critical Perspective", *Local Economy*, Vol. 18, No. 2, 121-134.
- Brown A., Massey J. (2001): Literature Review: The Impact of Major Sporting Events. The Sports Development Impact of the Manchester 2002 Commonwealth Games: Initial Baseline Research, Manchester Institute for Popular Culture, Manchester Metropolitan University.
- CFF - Croatian Football Federation Official Website <http://www.hns-cff.hr/?ln=en> (10. April 2012)
- Chanaron, J.J. (2014): "Technology and Economic Impacts of Mega-Sports Events: A Key Issue? Exploratory Insights from Literature", *Megatrend revija*, Vol. 11, No. 4, 9-30.
- Chavez, C. (2008): "Conceptualizing from the inside: Advantages, complications, and demands on insider positionality", *The Qualitative Report*, 13(3), 474-494.
- 'Croatia and Hungary Bidding For UEFA EURO 2012' Official Websites <http://euro2012.hns-cff.hr/?ln=hr> (10. April 2012); http://www.eurofootball2012.hu/index_eng.php (10. April 2012)
- Europe's Football Website <http://www.uefa.com> (10. September 2012)
- Government of the Republic of Croatia (2006): Strategic Development Framework for 2006-2013, Central Office for Development Strategy and Coordination of European Union Funds, Zagreb, Croatia http://www.strategija.hr/datastore/filestore/16/Strateski_okvir_za_razvoj_2006_2013.pdf (10. September 2014)
- Gratton, C., Dobson, N., Shibli, S. (2000): "The economic importance of major sports events: a case study of six events", *Managing Leisure*, Vol. 5, 17-28.
- Gratton, C., Shibli, S., Coleman, R. (2005): "Sport and Economic Regeneration in Cities", *Urban Studies*, Vol. 42, No. 5/6, 985-999.

- Gratton, C., Shibli, S., Coleman, R. (2006): "The economic impact of major sports events: a review of ten events in the UK", *The Sociological Review*, Vol. 54, No. 2, 41-58.
- Horne, J. (2007): "The Four 'Knowns' of Sports Mega-Events", *Leisure Studies*, Vol. 26, No. 1, 81-96.
- Hrvatski rukometni savez (2006): Utjecaj ekonomike sporta na gospodarstvo i razvoj Hrvatske – Hrvatska domaćin Svjetskog prvenstva u rukometu za muške, Zagreb.
- Jutarnji list (2007a): "Hrvatskoj u mjesec dana Eura milijarda kuna samo od PDVa", 01. April 2007. <http://www.jutarnji.hr/clanak/art-2007,4,1,,68703.jl> (05. September 2015)
- Jutarnji list (2007b): "Euro 2012. stajat će nas 5,5 milijardi kuna", 25. February 2007., http://www.jutarnji.hr/clanak/art-2007,2,25,markovic_hns,64104.jl, (12. September 2015)
- Jutarnji list (2010a): "Dobili smo još jednu maskotu koju ćemo vrlo brzo zaboraviti", 23. August 2010. <http://www.jutarnji.hr/dobili-smo-jos-jednu-maskotu-koju-cemo-vrlo-brzo-zaboraviti/879987> (05. September 2015)
- Jutarnji list (2010b): "Financijskecrnerupe: SamoobavezniWC-iumaksimirustoje 100.000 knpoutakmici!", 05. September 2010.<http://www.jutarnji.hr/samo-obavezni-kemijski-wc-i-u-maksimiru-stoje-100-000-kn-po-utakmici/883654> (05. September 2015)
- Matos, P. (2006): "Hosting mega sports events: A brief assessment of their multidimensional impacts", *The Copenhagen Conference on the Economic and Social Impact of Hosting Mega Sports Events*, Copenhagen.
- Monclus, F-J. (2003): "The Barcelona model: and an original formula? From 'reconstruction' to strategic urban projects (1979-2004)", *Planning Perspectives*, Vol. 18, No. 4, 399-421.
- McCartney, GJ. (2005): "Hosting a recurring mega-event: Visitor raison d'être", *Journal of Sport and Tourism*, Vol. 10, No. 2, 113-128.
- Mueller, M. (2014): "After Sochi 2014: costs and impacts of Russia's Olympic Games", *Eurasian Geography and Economics*, Vol. 55, No. 6, 628-655.
- Nekić, M., Kulenović, A. (2008): "Upravljanje sportskim dvoranama", 26. October 2008., <http://www.liderpress.hr/Default.aspx?sid=57956> (15. July 2015)
- Ohmann, S., Jones, I., Wilkes, K. (2006): "The Perceived Social Impacts of the 2006 Football World Cup on Munich Residents", *Journal of Sport and Tourism*, Vol. 11, No. 2, 129-152.
- Paddison, R. (1993): "City Marketing, Image Reconstruction and Urban Regeneration", *Urban Studies*, Vol. 30, No. 2., 339-350.
- Raguž, K. (2009): "Zlatko Mateša: Još ne znamo kolika će biti konačna cijena održavanja Svjetskoga rukometnog prvenstva", Intervju, 08. January 2009. <http://www.liderpress.hr/Default.aspx?sid=64099> (15. July 2010.)

- Rukometni savez Srbije (2012): Izveštaj sa Evropskog prvenstva Srbija 2012. http://rss.org.rs/files/Izvestaj_sa_Evropskog_prvenstva_Srbija_2012.pdf (22. December 2016)
- Sterken, E. (2006): "Growth Impact of Major Sporting Events", *European Sports Management Quarterly*, Vol. 6, No. 4, 375-389.
- The Economist (2004): "A matter of priorities; those Olympic Games. Greece's costly Olympic Games", Sept. 4., v372. i8391,13US.
- Wilson, R. (2006): "The economic impact of local sport events: significant, limited or otherwise? A case study of four swimming events", *Managing Leisure*, Vol. 11, No. 1, 57-70.
- Žabec, K: "Dvorane su gotove, tko će ih puniti", 14. December 2008., http://www.jutarnji.hr/nedjeljni_jutarnji/clanak/art-2008,12,14,,144937.jl, (20. december 2015)
- Zimbalist, A. (2015): "The Illusory Economic Gains from Hosting the Olympics & World Cup", *World Economics*, vol. 16, issue 1, 35-42.

DR RUŽICA ŠIMIĆ BANOVIĆ, DOCENT
Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

DR ANA JURČIĆ, DOCENT
*Geoekonomski fakultet,
Univerzitet „Džon Nezbit”, Beograd*

DR MILAN PETRONIJEVIĆ, DOCENT
Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Univerzitet u Beogradu

ORGANIZACIJA VELIKIH SPORTSKIH DOGAĐAJA U MALOJ ZEMLJI: (STVARNI) UTICAJ NA RAZVOJ – SLUČAJEVI HRVATSKE I SRBIJE

Većina studija o uticaju sportskih zbivanja na razvoj zemlje nastaje pre održavanja istih i kao takve uglavnom zagovaraju proces kandidature. Kada se te ex ante analize uporede s ex post nalazima, u većini slučajeva je jasno da su bile preoptimistične. Ovaj rad analizira ex ante dokumentaciju Hrvatske za kandidaturu za Evropsko prvenstvo u fudbalu 2012. Osim tih podataka, analiziraju se i ex ante studija pripremljena za Svet-sko rukometno prvenstvo za muškarce koje je u Hrvatskoj održano 2009, te (deficitarni) podaci za rukometna prvenstva održana u Srbiji. Ovaj rad zato doprinosi, kako raspravi o realističnosti pristupa neuspeloj kandidaturi za EURO 2012, tako i o sledećim kandidaturama za druga sportska zbivanja.

Ključne reči: *ekonomija sporta, menadžment i organizovanje, sportski događaji, prvenstva*

Stručni rad
Primljen 30.01.2017.
Dorađen 30.03.2017.
Odobren 04.04.2017.

TRANSFORMACIONI LIDERI – NEOPHODNOST SAVREMENOG POSLOVANJA

Za stvaranje uspešne liderske pozicije, poslovni subjekti moraju primeniti odgovarajuće strategije upravljanja. Primena pravilne menadžment strategije je posebno bitna prilikom preduzimanja velikih poslovnih projekata, jer su u poslovnu igru uloženi veliki resursi, kojima je važno domaćinski upravljati. Pod pojmom menadžment podrazumeva se upravljanje koje dovodi do realizacije unapred zadatih ciljeva, uz primenu različitih metoda i tehnika i uz optimalno korišćenje raspoloživih resursa. Poslovanje u novom milenijumu i u uslovima savremene konkurencije zahteva planiranje, brzinu i fleksibilnost. Iz navedenih razloga, poslovni subjekti, odnosno top menadžeri primenjuju razne stilove liderstva. U okviru stilova liderstva u poslednje tri decenije najveću pažnju teoretičara i praktičara privlači transformacioni stil. U pitanju je specifičan stil, svojstven onim liderima koji pored ostalog, jesu u stanju da zaposlene motivišu u tolikoj meri da oni mogu uraditi i ono što inače misle da nisu u stanju da urade. Transformaciono liderstvo odlikuje proces stalnih promena, kako samih transformacionih lidera, tako i njihovih sledbenika. Transformacioni lideri su KOMETE (Kreativni; Otvoreni; Motivatori; Efektivni; Timski orijentisani i Edukovani).

Ključne reči: liderska pozicija, transformacioni lideri, karakteristika, poslovanje.

* Prof. dr Vidoje Stefanović, Prirodno-matematički fakultet, Niš,
e-mail: widojes@yahoo.com

** Prof. dr Dragan Mihajlović, Fakultet za menadžment Zaječar,
e-mail: dragan.mihajlovic@fmz.edu.rs

*** Dr Biljana Ilić, docent, Fakultet za menadžment Zaječar, e-mail: biljana.ilic@fmz.edu.rs

1. Uvod

Teorijsko i praktično interesovanje za liderstvo seže poprilično davno. Savremeno izučavanje liderstva je povezano sa razvojem modernih organizacija, pred koje dinamika novog sveta postavlja znatno veće zahteve, od kojih je najznačajniji zahtev za stalnim promenama. U interno i eksterno nestabilnoj strukturi stalne su samo promene. Prilagođavanje promenama i uvođenje promena su jedini načini da se opstane i prosperira, a za to je neophodna dobro osmišljena strategija.¹ U tom smislu vrlo indikativno zvuče reči Bennisa da „lideri upravljaju pažnjom preko vizije koja druge odvodi tamo gde nisu bili“ (Warren Bennis, profesor na Univerzitetu u Južnoj Kaliforniji). Bennis je rekao i da uspešni lideri slede gotovo jedinstveni princip menadžmenta “koji za dirigente orkestra, vojne generale, fudbalske trenere i školske nadzornike važi jednako kao i za korporativne vođe”.² Dakle, liderstvo je aktivnost na oblikovanju vizije i ponašanja ljudi u organizacijama kako bi se obezbedila podrška za viziju. Suština liderstva je da se pridobiju ljudi oko profitabilne ideje. Mnogi žele da budu lideri. Biti vođa je izazov i sve strasnija želja, ali treba imati u vidu da je ono sredstvo za postizanje određenih ciljeva. Temelj liderstva je osmišljavanje zadataka u određenoj organizaciji i njihovo jasno i očigledno definisanje. Dakle, lider postavlja ciljeve, određuje prioritete i utvrđuje i održava standarde. Danas se kaže da će rukovodilac 21.veka morati da ima četiri osnovne karakteristike: da bude globalni strateg, gospodar tehnologije, političar “par excellence” i lider – motivator. Jedino onaj rukovodilac koji će biti sposoban da „transformiše“ svoje saradnike brzo i kreativno, kao i svoju organizaciju, moći će da opstane i bori se sa konkurencijom. Lider – motivator preobraća ljude i uverava ih u zajedničke vrednosti; on je više trener nego naredbodavac, poseduje odlučnost i znanje. Postoji vrsta liderstva i lidera koji inspirišu sledbenike da usmere svoje sopstvene lične interese u pravcu doborobiti organizacije. Oni su u stanju da ostvare dubok i izuzetan uticaj na svoje sledbenike i sve zaposlene. To je stil transformacionog liderstva i to su transformacioni lideri. Oni obraćaju pažnju na potrebe i usavršavanje pojedinaca. Oni menjaju svest sledbenika o nekim pitanjima, tako što im pomažu da posmatraju stare probleme na nove načine. I oni su u stanju da motivišu, zainteresuju i inspirišu sledbenike da ulože dodatni napor da bi se postigli ciljevi grupe. Transformaciono liderstvo je sagrađeno na vrhu transakcionog liderstva³.

¹ Dragan Mihajlović, Anđelija Plavšić, Biljana Ilić (2009): „Upravljanje znanjem u okviru menadžmenta ljudskih resursa“. Zbornik radova „VII skup privrednika i naučnika SPIN“. Beograd, str. 100-107.

² Uspešni lideri uvek zrače optimizmom i pouzdanjem: <http://www.blic.rs/vesti/uspesni-lideri-uvek-zrace-optimizmom-i-pouzdanjem/bxsn5kb> (12.12.2016)

³ Stephen Robbins, Mary Coulter (2005): "Management". Pearson prentice Hall India - Pearson education. Inc, Delhi 11092, p.433.

2. Karakteristike transformacionih lidera

S obzirom na to da liderstvo ima uticaj na realizaciju svih poslovnih projekata jednog subjekta na tržištu, formulisano je šest osnovnih karakteristika koje mora da poseduje uspešan lider. To su:

- Lateral Thinking (alternativni način razmišljanja) podrazumeva odstupanje od uobičajenog načina razmišljanja i uvođenje novih metoda u te svrhe;
- Empowerment (ovlašćenja) – podrazumeva da transformacioni lider pretvara članove svog tima u vođe i daje priznanja onima koji rešavaju svakodnevne zadatke;
- Active Optimism (aktivni optimizam) – znači da je neophodno pozitivno i samo pozitivno razmišljanje;
- Determination to Improve (opredeljenost za stalno unapređenje) – potreba da se stalno radi bolje i mišljenje da uvek može biti bolje i efikasnije;
- Encouragement of Delegation (delegiranje odgovornosti) – je neophodnost savremenog poslovanja na osnovu kojeg članovi menadžmenta, lideri, ne samo da smanjuju napetost, već i unapređuju svoje veštine i podstiču kreativnost i inovativnost;
- Real Potential (stvarni potencijali) – na osnovu postojećih resursa i potencijala transformacioni lider mora da definiše odgovarajuću strategiju odnosno viziju poslovanja.⁴

Vrlo omiljena tema među teoretičarima transformacionog liderstva je i karakterologija transformacionih lidera. U svakoj fazi transformacionog procesa uspeh zavisi dobrim delom od stavova, vrednosti i stručnosti transformacionih lidera. Oni su potrebni svakoj organizaciji. Transformacioni lideri prvo menjaju kulturu svojih organizacija, a zatim ljude usmeravaju ka ostvarivanju zadataka. Najbolji lideri su i transformacioni i transakcioni, najgori nisu ni jedno ni drugo.

Transformacioni lideri imaju znatan uticaj na ubeđenja, shvatanja i aktivnosti svojih sledbenika. Oni grade poseban odnos sa sledbenicima jer ih mogu inspirisati da ostvare više nivoe performansi. Transformacioni lideri svojim karakteristikama obezbeđuju privrženost sledbenika i povećavaju njihov entuzijazam. Važan faktor uticaja na sledbenike od strane transformacionih lidera jeste sposobnost transformacionih lidera da sledbenicima prezentiraju viziju, a potom i plan kako će se vizija ostvariti. To sledbenike ne ostavlja ravnodušnim, već ih podstiče na efikasnije izvršavanje zadataka i podstiče njihove emocije. Transformacioni lideri postavljaju okvire za adekvatnu realizaciju ciljeva organizacije.⁵

⁴ Anđelija Plavšić, Gabrijela Božinović, Biljana Ilić (2010): "Liderska strategija u upravljanju projektima". Zbornik radova „XIV internacionalni simpozijum iz Projektnog menadžmenta YUPMA“ Zlatibor, str. 113-123.

⁵ Možda anegdota o trojici kamenorezaca koji su o svrsishodnosti i značaju njihovog rada na izgradnji katedrale imali različita mišljenja, na najbolji način ilustruje prirodu postavljanja okvira u transformacionom liderstvu. Prvi je smatrao da reže kamen da bi prehranio

Vrlo precizne sugestije za uspešno transformaciono liderstvo daje Yukl⁶:

- Stvaranje jasne i privlačne vizije. Ona treba da bude jedinstvena i idealizovana slika gde organizacija treba da ide, a ne kompleksan plan sa kvantitativnim ciljeva i detaljnim fazama.
- Stvaranje strategije da se ostvari vizija. Strategije su bitne da bi sledbenici videli da lider zna kako da ostvari viziju.
- Artikulisati i promovisati viziju. Uspeh vizije ne zavisi samo od sadržaja već i od napora kojim se komunicira sa drugima.
- Delovati pouzdano i optimistički. Sledbenici neće imati poverenje u viziju, ako lider ne demonstrira samopouzdanje i ubeđenje.
- Izraziti poverenje u sledbenike. Efekat vizije zavisi od stepena do koga su sledbenici uvereni u svoju sposobnost da sprovedu strategiju za realizovanje vizije. Voditi transformacije ličnim primerom po principu: dela govore više od reči.

Standardi ponašanja važe za lidere i zaposlene na isti način. Svoja viđenja karakteristika transformacionih lidera daje Galpin.⁷

- Kreativnost,
- Timska orijentacija,
- Uvažavanje drugih,
- Podučavanje,
- Odgovornost,
- Priznanje.

Svoju kreativnost transformacioni lideri iskazuju visokim stepenom želje za promenama, što podrazumeva nemirenje sa postojećim stanjem, oni su stalno ispred drugih u razmišljanjima i akcijama, odnosno u sagledavanju novih pravaca razvoja organizacije. Kreativnost transformacionih lidera na najbolji način dolazi do izražaja u odabiru novih ideja i u nastojanjima da se one realizuju. Istovremeno, transformacioni lideri moraju biti otvoreni za kreativne poduhvate njihovih sledbenika. Ukoliko se kreativni naponi zaposlenih uvažavaju, obezbeđuje se jaka motivaciona osnova za njihovo aktivno učestvovanje u procesu menjanja organizacije. Transformacioni lideri moraju da prihvate, povežu i svrsishodno integrišu kreativne zamisli svojih sledbenika i da tome, ako treba, utisnu nove sadržaje. Transformacioni lideri iskazuju svoju fleksibilnost time što su otvoreni za sve kreativne ideje zaposlenih, pri čemu oni te ideje ocenjuju prema funkcionalnosti a ne prema izvoru. Krajnja tačka kreativnosti transformacionog lidera

porodicu, drugi da to radi jer je najbolji kamenorezac u gradu, a treći je smatrao da gradi najlepši hram na svetu u slavu Boga.

⁶ Gary Yukl (1989): "Leadership in organizations". (2nd ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

⁷ Timothy Galpin (1996): "The Human Side of Change, a Practical Guide to Organizational Redesign". Jossey Bass Publishers, San Francisco, p. 70.

je inovativnost.⁸ S druge strane i transformacioni lider treba da raspolaze stvaralačkom inicijativom, ali ovo ne bi trebalo shvatiti kao inicijativu koja podrazumeva bilo kakve radikalne zaokrete, ukoliko za to stvarno ne postoji potreba. Sasvim dovoljno je da transformacioni lider nastoji da otkrije, usvoji i primeni nove stvari, nove metode rada, nove organizacione oblike. On mora uvek da teži iznalaženju novina u svojoj sredini.⁹

U slučajevima kada nije u dovoljnoj meri inicijativan, tada će autoritet transformacionog lidera počivati samo na hijerarhijskim odnosima i disciplini, ali ne i na uverenju o njegovim sposobnostima. Za inicijativu se obično kaže da je to oblik hrabrosti u radu, koji ne dopušta rutinu. Transformacioni lider mora da ima kritički stav prema dosadašnjem radu, mora da teži da se postupci poboljšaju i racionalizuju, mora da nastoji da rad bude lakši, celishodniji i kvalitetniji. Ovakav rad transformacionog lidera doprinosi ne samo efikasnosti organizacije kojom upravlja, već i unapređenju i povećanju njegovog autoriteta.¹⁰ Od posebnog je značaja činjenica da transformacioni lider nikad ne sme da bude potpuno zadovoljan samim sobom niti radom svojih sledbenika, jer to uvek dovodi do samozadovoljstva pa i „zasićenosti“ poslom.¹¹ Transformacioni lideri koji su timski orijentisani grade atmosferu saradnje među zaposlenima. Istovremeno, moraju da vode računa o standardima učinka i da na osnovu toga utvrde i ocenjuju postignuća sopstvenog tima¹². Pri tome je vrlo važna svest transformacionih lidera o značaju timskog rada i njihova spremnost da se oslone na pomoć drugih. Zbog toga transformacioni lideri treba da usredsređuju tim ka ostvarenju cilja, na principima poverenja među članovima tima, definišući prioritete u radu i neophodno je da transformacioni lideri u svojoj timskoj orijentaciji stalno ocenjuju efektivnost tima. Oni mogu da koriste metod prema kome će doneti odluke o tome kakvo je trenutno stanje njihovog tima i šta treba da preduzmu da bi poboljšali funkcionisanje tima. Na ovaj način, transformacionim liderima se pruža mogućnost da identifikuju potrebe tima u cilju boljeg funkcionisanja. Potrebe tima se mogu sagledati nekim od vidova komuniciranja. Time se postiže da tim funkcioniše umesto pristupa „jedan protiv drugog“, po pristupu „zajedno“. Transformacionim liderima se sugeriše da pažljivo proveravaju sposobnosti ljudi

⁸ Vidoje Stefanović (2001): „Inovativno preduzeće u funkciji razvoja ekonomskog sistema“. Ekonomski fakultet, Priština, str. 278.

⁹ Bernard Bass, Ronald Riggio (2006): „Transformational Leadership“. Lawrence Erlbaum Associates. Mahwah, New Jersey.

¹⁰ David Coghlan, Teresa Brannick, (2014): „Doing action research in your own organization“. 4th edition. Sage, Publications Ltd. London, p.30.

¹¹ Vidoje Stefanović (2007): „Sposobnost ljudskih resursa kao uslov pridruživanja EU“. Zbornik radova sa konferencije „Izazovi ekonomske nauke u XXI veku“. Ekonomski fakultet, Niš, str. 114-122.

¹² Farid Ahmad, Tasawar Abbas, Shahid Latif, Abdul Rasheed (2014): „Impact of transformational leadership on employee motivation in telecommunication sector“. *Journal of management policies and practices* 2(2), pp.11-25

za timski rad. Iz strategijskog liderstva proizilazi liderska strategija. Ovu strategiju čine takvi elementi koji izdvajaju posmatrani poslovni subjekat od ostalih konkurenata, na osnovu kojih postiže maksimizaciju svojih vrednosti, odnosno lidersku poziciju na tržištu. Da bi liderska strategija zaista bila superiorna, mora da obuhvati sledeće elemente: „Stvaranje vrednosti, izgradnju lojalnosti, emocionalni marketing i brending, izgradnju brendova, izgradnju društvene odgovornosti, formulisanje strategije nastupa na Internetu, formulisanje strategije povećanja kvaliteta operacija procesa, proizvoda i usluga i izgradnja novih poslovnih modela, na kraju upravljanje znanjem i odnosima sa zaposlenima.“¹³

Transformacioni lideri se razlikuju od drugih po tome što uvažavaju druge ljude i imaju pravilan stav prema ljudima. Da bi transformacioni lider mogao da ima pravilan stav prema ljudima, mora da poznaje svoje saradnike i da u njima ima poverenja. Samo onaj transformacioni lider koji ima poverenja u ljude može da računa na uspešnost svog rada, budući da onaj koji radi na osnovu nepoverenja prema svojim saradnicima, obično radi sam. Prirodno je da će kao posledica toga biti uspostavljeni odnosi nepoverenja i suzbijanja inicijative kod sledbenika. Kada je reč o poverenju prema sledbenicima, neprekidno se mora imati na umu da to ne sme da prelazi u naivnost, odnosno, preterano poverenje u sledbenike ne znači i zanemarivanje kontrole u izvršavanju zadataka. Transformacioni lider mora da zna mogućnost svakog sledbenika, na osnovu čega mu određuje izvršenje određenih poslova i zadataka. Važno je da svakom sledbeniku stavi do znanja da u njemu pre svega vidi čoveka, sa svim svojim vrlinama i nedostacima, uz puno poštovanje njegovog ljudskog ponosa i dostojanstva. Transformacioni lider mora da ima razumevanja za sreću sledbenika, za njegovu brigu, za njegovu bolest u kući i za mnogo toga što je ljudsko. Sledbenik mora da oseti da je deo kolektiva i čovek o kome lider misli i kome će pomoći ako je to potrebno.¹⁴ Za uspešnost transformacionih lidera bitno je da neguju podučavanje, što odražava njihovu sposobnost da uče ljude, da ih koriguju, da ih upućuju i usmeravaju. Ali, istovremeno i sami transformacioni lideri su spremni na princip kontinuiranog obrazovanja ili doživotnog učenja. To znači da su spremni da radikalno menjaju svoje ponašanje, vrednosti i stavove, kad god okolnosti to zahtevaju. Rizik u poslovanju je uvek prisutan, pa je odgovornost za preuzimanje rizika važna osobina transformacionih lidera. Pri tome, jednako je važna odgovornost za rizike koji dolaze spolja, kao i za one koji su prisutni unutar organizacije. Transformacioni lideri treba da prepoznaju situacije u kojima sledbenike treba pohvaliti odnosno odati im priznanje. Imati „stav o zahvalnosti“ transformacionim liderima omogućava da čvršće vežu za sebe svoje sledbenike, da ih motivišu na nova preduzeća i podignu stepen njihove pripadnosti i posvećenosti organizaciji.

¹³ Tanja Milić.: „Liderska strategija novog doba“. Zadužbina Andrejević, Beograd, 2008.

¹⁴ Sundi K. (2013): „Effect of Transformational Leadership and Transactional Leadership on Employee Performance of Konawe Education Department at Southeast Sulawesi Province“. *International Journal of Business and Management Invention* 2 (12), pp.50-58.

To deluje i kao podsticaj sledbenicima za pružanje iskrene podrške transformacionom lideru. Transformacioni lider treba da gleda na svoje saradnike kao na sebi ravne. Treba da vodi računa o njihovim potrebama, teškoćama, pa i ličnim problemima. Ne bi trebalo da pokazuje ni najmanju dozu nepoverenja. Ne treba da preteruje u kontrolisanju i nadgledanju, nego da primenjuje princip kontro-linga. Mora sa puno takta da prigovara i kritikuje, a da bezrezervno hvali. Ne treba da bude pristrasan. Sledbenicima treba da pomaže, da ih podstiče, da im ukazuje na perspektivu. On mora da deluje ličnim primerom, da stiče nova znanja i da se usavršava.¹⁵

Transformacioni lider mora dobro da poznaje metode rada organizacije, njen program, njene ciljeve i zadatke, teškoće sa kojima se organizacija susreće, kao i sve ostalo što je od značaja za ostvarenje ciljeva organizacije. Međutim, to ne znači da transformacioni lider mora da bude najupućeniji čovek u svaki posao ponaosob u okviru organizacije. Ne treba da bude istovremeno i najbolji dakti-lograf i najbolji programer i najbolji ekonomista. Transformacioni lider treba da poznaje posao svakog svog sledbenika samo u onoj meri koliko je to neophodno da bi mogao da koordinira radom onih koji ga slede i na taj način efikasno ostva-ruje postavljene zadatke. Od posebnog je značaja da transformacioni lider zna da uopšti zadatke u svojoj ukupnosti, kako se ne bi izgubio u detaljima i kako bi mogao da odvoji bitno od nebitnog, važno od manje važnog. Istovremeno, tran-sformacioni lider mora da zna da pravilno i umešno raspodeli poslove i zadatke svojim sledbenicima, da rad sledbenika koordinira i usklađuje, kako bi se zadaci i ciljevi organizacije brzo i efikasno izvršavali. Transformacioni lider mora da ima sposobnost selekcije najsposobnijih stručnjaka i najadekvatnijih sredstava za ostvarivanje određenog zadatka.

Kada je reč o inteligenciji, valja znati da transformacioni lider treba da bude inteligentniji od onih koje vodi. Dešava se da u svakodnevnom životu najinteli-gentniji transformacioni lideri nisu i najuspešniji u poslu. Ipak, za uspeh tran-sformacionog lidera je važnija emocionalna inteligencija. Emocionalna intelligen-cija nije tek puka ljubaznost, neprestano osmehivanje i povlađivanje svom sago-vorniku. Emocionalna inteligencija takođe nije nekontrolisano ispoljavanje svih svojih emocija, već upravo suprotno, podrazumeva uspešnu kontrolu, naročito štetnih emocija. Ova sposobnost nije genetski determinisana, niti se njen razvoj završava u detinjstvu. Emocionalna inteligencija se razvija i jača kroz ceo život. Kako ističe Northaus¹⁶: "dok se intelegencija tiče naše sposobnosti da ovladamo informacijama i primenjujemo ih na zadatke u životu, emocionalna intelegencija podrazumeva našu sposobnost da razumemo emocije i primenimo ih na zadatke u životu". Emocionalna inteligencija obuhvata čitav niz specifičnih sposobnosti

¹⁵ Daniela Back-Tauber (2012): "Transformational Leadership: Exploring its functionality". Dissertation No 4067, p.8-11. Universitas-Buchbinderei Georg Konrad, Munich. Preuzeto sa: www.unisg.ch>edis.nst>dis4067 (03.12.2016)

¹⁶ Peter G. Northouse (2008): "Liderstvo - teorija i praksa". Data-status, Beograd, str. 48.

kao što su: sposobnost razumevanja sebe samog (dobar uvid u sebe, svoje potrebe, afekte, konflikte, kao i sposobnost samoposmatranja); sposobnost emocionalne samokontrole (obuzdavanje afekata, suzbijanje „toksičkih“ emocija; sposobnost kočenja i preoblikovanja vlastitih emocija u skladu sa zahtevima realnosti i društvenim normama); samouverenost (samopouzdanje, optimizam); osetljivost za probleme i potrebe drugih (hvatanje teško opazivih signala, predusretljivost); sposobnost razumevanja osećanja drugih ljudi (empatija); veština rešavanja međuličnih sukoba (omiljeni su u društvu, dobri su organizatori i uspešne vođe); sposobnost uspostavljanja skladnih prijateljskih odnosa (dobri su kao prijatelji i popularni kao saradnici na poslu), kao i sposobnost upravljanja grupom. Kao što ove dve reči sugerišu, emocionalna inteligencija se tiče naših emocija (efektivni domen) i razmišljanja (kognitivni domen), kao i njihovog međusobnog odnosa¹⁷. Transformacioni lideri imaju niz posebnih emocionalnih kompetencija (samosvest, tačno ocenjivanje samog sebe, samopouzdanje, samokontrolu, transparentnost, prilagodljivost, težnju za postignućem, sposobnost da prednjače u inicijativi, optimizam, predusretljivost, inspirativnost, podsticanje promena, upravljanje sukobima, sposobnost za timski rad itd...) koje drugi, prosečni nemaju i koje im omogućavaju da briljantno vode svoje timove. Transformacioni lideri s izraženim emocionalnom samosvešću usaglašeni su sa svojim unutrašnjim signalima i sposobni da raspoznaju kako njihova osećanja deluju i na njih i na poslovne rezultate.¹⁸ Transformacioni lideri su usaglašeni sa svojim osnovnim vrednostima i često intuitivno mogu da odrede najbolji pravac akcije, kao i da u složenoj situaciji sagledaju širu sliku. Emocionalno samosvesni, oni mogu da budu iskreni i autentični, sposobni da otvoreno govore o svojim emocijama, odnosno da ubedljivo govore o viziji kojom se rukovode. Transformacioni lideri koji poseduju izraženu samosvest, obično znaju svoja ograničenja i svoje mogućnosti.

Transformacioni lideri ispoljavaju fleksibilnost kada tokom učenja moraju da se usavrše i rado prihvataju konstruktivnu kritiku i povratne informacije. Tačno ocenjivanje samog sebe transformacionom lideru omogućava da zna kada treba da zatraži pomoć. Tačno poznavanje vlastitih sposobnosti omogućava transformacionim liderima da ispolje svoje jake strane. Samopouzdana transformacioni lideri mogu lako da se prihvate teškog zadatka. Oni često deluju tako da se njihovo prisustvo oseća, budući da odišu sigurnošću u sopstvenu ličnost, što im omogućava da se ističu u grupi. Jedna od karakteristika transformacionog lidera je da mora biti uporan u sprovođenju odluka i pri tom dovoljno jak da pokrene druge, kao i da suzbije negativne tendencije koje se budu pojavljivale unutar organizacije. Negativne tendencije su sasvim prirodna stvar u životu jedne organizacije i transformacioni lider mora da bude uporan u njihovom suzbijanju. Razumljivo je što se zbog tradicionalizma, konzervatizma i drugih loših

¹⁷ Prethodna (ista) referenca: „Liderstvo- teorija i praksa”, str.163.

¹⁸ Daniel Goleman (2010): ”Primal Leadership”. Harvard Bussiness Schoolpress, p. 94

navika, članovi kolektiva nekada odupiru novim idejama i inovacijama, jer to nosi neizvesnost. Zato se takve pojave moraju savladavati uporno i strpljivo.

U ostvarivanju ovakvih zamisli transformacioni lider ne sme da se koleba, jer to doprinosi rušenju njegovog autoriteta. Ali ne treba ni po svaku cenu insistirati na ostvarivanju određene ideje, pogotovo onda ako transformacioni lider u procesu njene realizacije dođe do zaključka da se neće ostvariti željeni cilj i da će se pri tom izazvati neželjeni efekti. U takvim slučajevima bolje je i razumnije priznati svoju grešku. U ovakvim situacijama transformacioni lider pridobija simpatije kolektiva, kao razumna i popustljiva ličnost, pa je samim tim njegov ugled takvim gestom ne samo sačuvan, već i pojačan.¹⁹ Sledbenici će znati da cene transformacionog lidera ukoliko je krajnje objektivan i prema zaposlenima uvek ima isti odnos. Sledbenici su tada svesni da je njihov rad pomno praćen i valjano ocenjen i poštovan, što predstavlja poseban stimulans za bolje uspehe i stvaranje pogodne klime da i drugi članovi organizacije idu istim stopama i doprinose efikasnom ostvarivanju ciljeva organizacije. Ukoliko se stav transformacionog lidera prema zaposlenima zasniva na simpatijama ili antipatijama, to bitno doprinosi smanjenju njegovog autoriteta. Među karakteristikama transformacionog lidera, Judge (Timothy A. Judge) ističe i pedagošku komponentu. Transformacioni lider je vaspitač svojih saradnika. On mora da zna da svojim ličnim primerom može u bitnoj meri da utiče vaspitno na svoje saradnike, međutim to ne bi trebalo da bude briga „ad hoc“. Zbog toga transformacioni lider mora da vodi računa i bira najbolja sredstva za vaspitanje svakog pojedinca, svakog sledbenika „utoliko pre što postoje različiti ljudi i što se na njih različito vaspitno može uticati u zavisnosti od konkretnih prilika i okolnosti“.²⁰ Vaspitavati nekog, znači preneti na njega određene društvene vrednosti i stečena znanja. Poseban metod rada sa mladim ljudima je neophodnost, jer je svaki početnik osetljiv, bojažljiv, nedovoljno obučan. Vrlo često se dešava da od načina kako će transformacioni lider nastupiti prema mlađem saradniku u prvim danima, zavisi njegov uspeh i učinak u organizaciji i njenom razvoju, zalaganju, pa čak i ostanku u organizaciji. Karakteristike uspešnog transformacionog lidera nisu jednostavno dispozicije sa kojima se neko rađa, već su karakteristike koje se mogu naučiti, normirati, upražnjavati, sticati, menjati, što je imanentno dobrom usavršavanju transformacionog lidera u školama, univerzitetima i dodatnim edukativnim seminarima. Iako svaka od navedenih karakteristika u naučnoj literaturi ima znatno dublju analizu, ipak sve one zajedno, bez prihvatanja date situacije kao integralni faktor, ne mogu odrediti ulogu i profil pravog transformacionog lidera. Usklađenost talenta, karakteristika, osobina i faktora liderstva uz neprekidnu edukaciju predstavlja „formulu“ uspešnosti lidera i liderstva. Vrlo

¹⁹ Mark Griffin (2004): “Dimensions of Transformational Leadership: Conceptual and empirical extensions”. *The Leadership Quarterly* 15(3), pp.329-354.

²⁰ Timothy A. Judge, Ronald F. Piccolo (2004): “Transformational and Transactional Leadership”. *Journal of Applied Psychology* 89 (5), pp.755-768.

interesantno viđenje karakteristika transformacionih lidera dao je i Covey u svojoj knjizi „Principle Centered Leadership“ (Principi uspešnog liderstva), gde ističe:²¹

- takve osobe neprestano uče,
- transformacioni lideri su usmereni na pomaganje i pružanje usluga,
- zrače pozitivnom energijom i veruju u druge,
- vode uravnotežen život.

2.1. Veštine transformacionih lidera

Da bi uspešno obavili svoj posao, transformacioni lideri moraju imati određene veštine. Veštine su za uspeh transformacionih lidera jednako važne kao i njihove karakteristike. Bez posedovanja određenih veština, nemoguće je biti dobar transformacioni lider. Veštine se uče i razvijaju. Početkom devedestih godina prošlog veka, objavljena je serija istraživanja u kojima je iznošeno mišljenje da uspešnost transformacionih lidera zavisi od njihove sposobnosti da rešavaju složene organizacione probleme.

Rodonačelnik ovih istraživanja bio je Katz (Robert L. Katz), koji je zaključio da „uspeh lidera zavisi od tri osnovne grupe veština: tehničkih, humanističkih i konceptualnih.“²² Njegova istraživanja se odnose na veštine lidera uopšte, ali su one obrađene u radovima kao jednako potrebne i važne transformacionim liderima. Tehnička veština znači posedovanje znanja i spretnosti kada je u pitanju određena vrsta posla ili aktivnosti. Podrazumeva kompetencije za određenu oblast specijalizacije, analitičke sposobnosti i sposobnosti korišćenja odgovarajućih alata i tehnika. Tehničke veštine igraju ključnu ulogu u proizvodnji stvarnih proizvoda za koje se neka organizacija specijalizovala. Treba reći da su tehničke veštine važnije za one koji su na nižim liderskim nivoima i koji se prevashodno bave tehničkim pitanjima i proizvodnim operacijama. Humanističku veštinu neki nazivaju i interpersonalnom budući da predstavlja poznavanje i sposobnost rada sa ljudima. Uopšteno govoreći, ona se svodi na komunikaciju sa ljudima u najširem smislu. To je rad sa podređenima, saradnicima na istom nivou i nadređenima, radi postizanja ciljeva organizacije. Ona se efektira u pomoći planovima grupe da sarađuju i da postižu zajedničke ciljeve. Ona takođe znači svest o perspektivi pojedinca, ali istovremeno i svest o perspektivi drugih. Transformacioni lideri ovom veštinom stvaraju atmosferu poverenja, zaposleni se osećaju prijatno i sigurno a i ohrabreni su da se uključe u planiranje svega što može imati uticaj na

²¹ Stephen R. Covey (2012): „Principle – Centered Leadership“. Copyright by Stephen R. Covey, New York, p. 242.

²² Robert L. Katz (2009): „Skills of an Effective Administrator“. Harvard Business Review, Classic. Harvard business school Publishing Corporation (Originally publishing in Harvard business review in 1974), USA.

njih. Rečju, humanistička veština je sposobnost usaglašavanja sa drugim ljudima tokom odvijanja poslovnih aktivnosti. Potrebna je za sve hijerarhijske nivoe.

Kada se sagledava sposobnost rada transformacionih lidera sa idejama i konceptima, govori se o konceptualnoj veštini. To je sposobnost da se ciljevi organizacije pretoče u reči koje će sledbenici razumeti i na osnovu njih formulisati ekonomske principe za uspešnije poslovanje. Ova veština je ključna za kreiranje vizije i strateških planova, pa je sledstveno tome, primarna za najviši hijerarhijski nivo. U literaturi postoje različite klasifikacije veština transformacionih lidera. Jednu od njih dali su Bass i Avolio koja je poznata kao „četiri I“ klasifikacija i ona obuhvata:

- „Idealizirani uticaj,
- Inspiracionu motivaciju,
- Intelektualnu stimulaciju,
- Individualno razmatranje“²³

Kada transformacioni lideri imaju sposobnost da izgrade poverenje sledbenika, a da ih sledbenici uvažavaju, reč je o idealiziranom uticaju. Na ovaj način se stvara prostor za prihvatanje radikalnih promena u organizaciji. Kroz idealizirani uticaj ogleda se i snažan uzor transformacionih lidera na sledbenike. Ukoliko ne postoji poverenje u transformacione lidere, odnosno u njihove motive i ciljeve, predložene promene u organizaciji mogu naići na otpor. Sledbenici se ne mogu voditi ako nisu spremni da slede transformacione lidere. U transformacione lidere sledbenici moraju da veruju. Takvi transformacioni lideri od poverenja, obično imaju visoke standarde etičkog ponašanja i može se očekivati da će uvek uraditi pravu stvar. Oni sledbenicima pružaju realnu i ostvarivu viziju i adekvatnu misiju organizacije. Dobro obavljanje posla i snaga ličnog primera transformacionih lidera pored postojećih privlači i druge potencijalne sledbenike. Uz to, sledbenici nastoje da oponašaju transformacione lidere sa idealiziranim uticajem. To je najveći uspeh transformacionih lidera. Oponašanje od strane sledbenika, transformacionim liderima znači odobravanje i podršku za ciljeve i zadatke koje lideri sprovode u organizaciji. Transformacioni lideri sa idealiziranim uticajem se poštuju, uvažavaju, njima se veruje, sledbenici im se dive, identifikuju se sa njima. To znači da transformacioni lideri rade „prave stvari“, a ne da rade „stvari na pravi način“. Za svoje lične interese transformacioni lideri ne koriste svoje pozicije.

Oni svoje pozicije usmeravaju tako da koriste sve raspoložive potencijale svojih sledbenika kako bi ostvarili organizacione ciljeve.²⁴ Transformacioni

²³ Taly Dvir, Dov Eden, Brus J. Avolio, Boas Shamir (2002): "Impact of Transformational Leadership on Follower Development and Performance: A Field Experiment. *Journal of Academy of Management* 45 (4), pp.735-744

²⁴ Vidoje Stefanović, Cvijanović, D., Vojnović, B.(2013): "Ekonomska efektivnost upravljanja ljudskim resursima". Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.

lideri svojom ličnošću, ponašanjem i načinom obavljanja posla, inspirišu i motivišu sledbenike, što predstavlja veštinu nazvanu inspiraciona motivacija. Svaka organizaciona promena je u početku nepoznanica za sledbenike, pa je zadatak transformacionih lidera jasno, uporno i kontinuirano podsticanje sledbenika da prihvate i slede novu ideju. Dakle, transformacioni lideri treba da se ponašaju na način koji motiviše i inspiriše njihove sledbenike. Bitno je da transformacioni lideri znaju načine da pridobiju sledbenike i obezbede njihovo prijateljstvo i lojalnost. Razvoj sledbenika se može postići ukoliko ih transformacioni lideri usmeravaju kako treba obavljati posao, budu njihovi mentori ili im daju savete kako da povećaju svoje veštine. Transformacioni lideri treba da izbegavaju da vrše pritisak na sledbenike, osim u kriznim situacijama, ali i tada ne u dužem periodu. Najbolje rezultate daje racionalna argumentacija od strane transformacionih lidera u ubeđivanju sledbenika da se obezbedi podrška liderima. Odnos transformacioni lider – sledbenici je recipročan. To znači da ponašanje transformacionih lidera utiče na ponašanje sledbenika, ali i da ponašanje sledbenika utiče na stav transformacionih lidera prema njima. U svom ponašanju transformacioni lideri treba da ispoljavaju entuzijazam i optimizam, podstiču timski rad, ističu pozitivne rezultate sledbenika, da adekvatno uključuju sledbenike u sve aktivnosti, tj. dozvoljavaju njihovu maksimalnu participaciju, ističu prednosti promena, stalno naglašavaju ciljeve organizacije i slično. Tako će sledbenici biti posvećeni poslu i organizaciji i biti deo zajedničke vizije. U praksi transformacioni lideri koriste simbole i emocionalne apele da bi podstakli napore sledbenika da postignu više od onoga što bi bio njihov sopstveni interes, čime se postiže i viši stepen timskog duha.

Intelektualna stimulacija podrazumeva liderstvo koje sledbenike podstiče da budu kreativni i inovativni i da sami postave izazov pred sopstvena verovanja i vrednosti, kao i pred lidere i organizaciju. Da bi se razvili novi inovativni načini za rešavanja organizacionih pitanja, sledbenici se podržavaju da isprobaju nove pristupe, koncepte i sadržaje. Dakle, na sceni je podsticaj za samostalnošću sledbenika u rešavanju problema i naravno, njihova puna inicijativa i samoaktuelizacija.²⁵ Ova veština znači da transformacioni lideri stimulišu napore svojih sledbenika za učešće u stvaranju inovativne i kreativne atmosfere (klime) u organizaciji. Transformacioni lideri podstiču svoje sledbenike na stalno preispitivanje postojećih pretpostavki, podstiču ih na promenu načina razmišljanja o problemima. Time će i sledbenici biti u svakodnevnom „stvaralačkom nemiru“ i predlagati razne kreativne ideje za bolji poslovni uspeh organizacije. Ukoliko sledbenici imaju neke ideje koje nisu u skladu sa idejama transformacionih lidera, oni ne treba da budu kritikovani, niti da im se ideje transformacionih lidera nameću po svaku cenu. Individualna razmatranja, kao veština transformacionih lidera,

²⁵ Almansour Yaser Mansour (2012): "The Realtionship between Leadership Styles and Motivation of Managers: Conceptual Framework". *International Refereed Research Journal- Journal of arts, science & commerce* 3 (1), pp.161-166.

svodi se na sposobnost pojedinačnog analiziranja sledbenika. Kada je u pitanju individualno razmatranje, radi se o stvaranju atmosfere podrške od strane transformacionog lidera u kojoj se pažljivo analiziraju i vrednuju individualne potrebe sledbenika. Transformacioni lideri se ponašaju kao treneri i savetnici dok pokušavaju da pomognu sledbenicima da se u potpunosti ostvare i razviju svoje potencijale. Osnova delovanja ovakvih lidera je delegiranje, što pomaže sledbenicima da napreduju, jer su direktno suprotstavljeni izazovima i problemima. Ukoliko transformacioni lideri obezbede korektne uslove za aktivnosti sledbenika koje će počivati na znanju i iskustvu, onda je motivisanost svih na najvišem nivou, jer, „ljudi veruju u ono šta žele da veruju, a u ono što snažno želite, lako je verovati“.²⁶ Uz pomoć ove veštine transformacioni lideri uključuju sledbenike u proces menjanja organizacije. U isto vreme, ova kreativnost pomaže da se nivo interesovanja sledbenika za akcije koje vode transformacioni lideri ne samo očuva, nego i podiže, uz jačanje poverenja sledbenika u transformacione lidere.

Zbog toga, transformacioni lideri treba da analiziraju i poznaju svog sledbenika ponaosob i da prema tome primenjuju određene adekvatne vidove saradnje. Pored već pomenutih veština transformacionih lidera, Tracy (Burgess) razmatra još dve:²⁷

- veština uključivanja ljudi u upravljanje i
- veština da se ljudi osećaju važnim.

Učešće u upravljanju sledbenika predstavlja jedno od delotvornih sredstava transformacionog liderstva da se postignu željeni ciljevi. To je stvaranje takvog okruženja u kome ljudi uživaju da rade i osećaju se motivisano da postižu sve bolje i bolje rezultate. Ne postoji bolji način da se izgradi moćan, pozitivan tim izuzetno motivisanih ljudi, nego što je redovno pozivanje na razgovor, razmenu mišljenja, rešavanje problema, planiranje i opšte upoznavanje sa informacijama, idejama i iskustvima. Svakog sledbenika treba ohrabriti da da kratak izveštaj o onome šta radi, kako se stvari odvijaju, kakve sugestije ima i kakva sredstva ili pomoć zahteva. Svi diskutuju o poslu i s drugima dele probleme i frustracije, ali i znanja i lična iskustva. Time se postiže i veća posvećenost i lojalnost organizaciji. Transformacioni lideri su suočeni sa mnogobrojnim željama i potrebama sledbenika. Te želje se odnose na sigurnost posla, na finansijsku komponentu, na uzbuđenje i izazove koje donose promene, na karijeru, na odavanje priznanja i slično. S druge strane, sve te želje i potrebe sledbenika su izazov za transformacione lidere, budući da su oni obavezni da to „osluškuju“ i na adekvatan način reaguju. Transformacioni lideri moraju neprestano da tragaju za načinom kako da učine da se sledbenici osećaju važno i vredno, da pripadaju timu i da imaju

²⁶ Stephen R. Covey (2008): "Principle Centered Leadership". Prentice Hall, London, p. 204.

²⁷ Burgess Tracy (2014): "Hire and Keep the Best People". Copyright by Brian Tracy. New York, pp. 89-93.

visok stepen samopouzdanja. Svaka osoba zaslužuje zahvalnost za ono što čini. Sledbenici očekuju pohvalu za svaki napor ma koliki da je bio, a posebno ako je neko nešto uradio što nije delokrug njegovog zaduženja, budući da se takva pohvala doživljava emotivno. Transformacioni lideri moraju imati stalno na umu da kada se nekome iskaže divljenje, naročito pred nekom drugom osobom, to podiže motivisanost i nivo samopouzdanja sledbenika. Veštine transformacionih lidera se odnose na aktivno slušanje sledbenika. Sledbenici se slušaju strpljivo, pažljivo, u tišini, smireno i bez prekidanja, jer ko ne zna slušati, ne zna ni voditi. Slušanje je intelektualni i emocionalni proces u kome osoba koja sluša i uključuje sve svoje potencijale kako bi shvatila poruku, nezavisno od toga da li je poruka verbalnog ili neverbalnog karaktera. Zato slušanje zahteva posebnu pažnju i koncentraciju, ali i ohrabrivanje sagovornika. Najveći stepen pažljivog slušanja je kako tvrdi Covey²⁸ (Stephen R. Covey) tzv. empatično slušanje. To je slušanje na osnovama saosećanja sa osobom koja govori.

Transformacioni lider može biti samo onaj koji je istovremeno i dobar menadžer,²⁹ zato uvek postoji dilema da li se transformacioni lideri stvaraju ili rađaju. Činjenica je da se transformacioni lideri i rađaju i stvaraju. Zbog toga transformacioni lideri neprestano uče. Što više znaju, to više uviđaju koliko toga ne znaju i koliko se širi krug njihovih znanja, toliko se širi i krug neznanja. Energija i potreba za učenjem potiče iz njih samih. Zato transformacioni lideri stalno iznalaze mogućnosti za stručno usavršavanje. Oni su uvek pred novim izazovima.³⁰

Organizacija koja u svom fokusu ima znanje i koja se bori za konkurentsku prednost u društvu znanja, poseduje karakteristike i specifičnosti koje zahtevaju posebne, ka znanju orijentisane transformacione lidere, to jest, lidere znanja. Takvi lideri se nalaze pred teškim iskušenjima i izazovima. Prioritet organizacija koje uče je protok znanja.

²⁸ Stephen R. Covey (2006): "The Seven Habits of Highly Effective People", MC Graw – Hill Book Company, New York, p. 236.

²⁹ Ken W. Parry (2007): "Researching the Trainability of Transformational Organizational Leadership". Citirano prema: Ivana Simić(2015): „Menadžment”. Ekonomski fakultet. Niš, str. 356.

³⁰ Gholamreza Jandaghi, Hasan Zarei Matin and Ali Farjami (2009): "Comparing Transformational Leadership in Successful and Unsuccessful Companies". *African Journal of Business Management* 3 (7), pp. 272-280.

3. Umesto zaključka

Ako je znanje osnovni resurs savremenog poslovanja i sredstvo za postizanje konkurentske prednosti organizacije, onda menjanje odnosa koji zaposleni imaju prema svom poslu i svojim kolegama, merenje vrednosti koja se novim načinom poslovanja stvara za organizaciju, stvaranje poverenja kao uslova za neometano deljenje i širenje znanja unutar organizacije, globalizacija i tehnološki razvoj, zahtevaju i transformacionog lidera, koji će zahvaljujući svojim posebnim karakteristikama i veštinama, u navedenim uslovima uspeti da upravlja znanjem u organizaciji i da zahteve promenljivog i turbulentnog okruženja sprovede u delo. Zbog toga transformacioni lideri imaju nazive kao što su inženjer znanja, analitičar znanja, direktor znanja, upravnik znanja.³¹ Ova podela je posledica situacije da se u praksi susreću transformacioni lideri znanja različitih naziva, shodno poslovima i radnim zadacima, kao i mestom u organizacionoj strukturi. Takođe, transformacioni lideri znanja se različito ponašaju u raznim fazama upotrebe znanja, zavisno od toga da li je u pitanju faza stvaranja znanja, faza osvajanja znanja, faza čuvanja znanja, faza podele znanja ili faza primene znanja.³²

³¹ Carl Frappaolo (2006): "Knowledge Management". Capstone Publishing, pp. 57-61.

³² Videti šire: Jelena Đorđević – Boljanović (2009): „Menadžment znanja“. Data-status, Beograd, str.145-147.

Literatura

- Almansour Yaser Mansour (2012): "The Relationship between Leadership Styles and Motivation of Managers: Conceptual Framework". *International Refereed Research Journal - Journal of arts, science & commerce* 3 (1), pp. 161-166
- Anđelija Plavšić, Gabrijela Božinović, Biljana Ilić (2010): "Liderska strategija u upravljanju projektima". Zbornik radova „XIV internacionalni simpozijum iz Projektnog menadžmenta YUPMA“ Zlatibor, str. 113-123.
- Bernard Bass, Ronald Riggio (2006): "Transformational Leadership". Lawrence Erlbaum Associates. Mahwah, New Jersey.
- Farid Ahmad, Tasawar Abbas, Shahid Latif, Abdul Rasheed (2014): "Impact of transformational leadership on employee motivation in telecommunication sector". *Journal of management policies and practices* 2(2), pp.11-25.
- Burgess Tracy (2014): "Hire and Keep the Best People". Copyright by Brian Tracy. New York, pp. 89-93
- Carl Frappaolo (2006): "Knowledge Management". Capstone Publishing, pp. 57-61.
- Daniela Back-Tauber (2012): "Transformational Leadership: Exploring its functionality". Dissertation No 4067, p.8-11. Universitas-Buchbinderei Georg Konrad, Munich. Preuzeto sa: www.unisg.ch/edis.nst/dis4067 (03.12.2016)
- Daniel Goleman (2010): "Primal Leadership". Harvard Business Schoolpress, p. 94.
- David Coghlan, Teresa Brannick, (2014): "Doing action research in your own organization". 4th edition. Sage, Publications Ltd. London, p.30.
- Dragan Mihajlović, Anđelija Plavšić, Biljana Ilić (2009): „Upravljanje znanjem u okviru menadžmenta ljudskih resursa“. Zbornik radova „VII skup privrednika i naučnika SPIN“. Beograd, str. 100-107.
- Gary Yukl (1989): "Leadership in organizations". (2nd ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Gholamreza Jandaghi, Hasan Zarei Matin and Ali Farjami (2009): "Comparing Transformational Leadership in Successful and Unsuccessful Companies". *African Journal of Business Management* 3 (7), pp. 272-280.
- Jelena Đorđević –Boljanović (2009): "Menadžment znanja". Data-status, Beograd, str.145-147.
- Ken W. Parry (2007): "Researching the Trainability of Transformational Organizational Leadership". Citirano prema: Ivana Simić:(2015): "Menadžment". Ekonomski fakultet, Niš.
- Mark Griffin (2004): "Dimensions of Transformational Leadership: Conceptual and empirical extensions". *The Leadership Quarterly* 15(3), pp.329-354.
- Peter G. Northouse (2008): "Liderstvo- teorija i praksa". Data-status, Beograd, str. 48.

- Robert L. Katz (2009): *"Skills of an Effective Administrator"*. Harvard Business Review, Classic. Harvard business school publishing corporation (Originally publishing in Harvard business review in 1974), USA.
- Stephen R. Covey (2006): *"The Seven Habits of Highly Effective People"*, MC Graw – Hill Book Company, New York, p. 236.
- Stephen R. Covey (2008): *"Principle Centered Leadership"*. Prentice Hall, London, p. 204
- Stephen R. Covey (2012): *"Principle – Centered Leadership"*. Copyright by Stephen R. Covey. New York, p. 242.
- Stephen Robbins, Mary Coulter (2005): *"Management"*. Pearson prentice Hall India - Pearson education. Inc, Delhi 11092, p.433.
- Sundi K. (2013): "Effect of Transformational Leadership and Transactional Leadership on Employee Performance of Konawe Education Department at Southeast Sulawesi Province". *International Journal of Business and Management Invention* 2 (12), pp.50-58.
- Taly Dvir, Dov Eden, Brus J. Avolio, Boas Shamir (2002): "Impact of Transformational Leadership on Follower Development and Performance: A Field Experiment. *Journal of Academy of Management* 45 (4), pp.735-744.
- Tanja Milić.: *"Liderska strategija novog doba"*. Zadužbina Andrejević, Beograd, 2008.
- Timothy Galpin (1996): *"The Human Side of Change, a Practical Guide to Organizational Redesign"*. Jossey Bass Publishers, San Francisco, p. 70.
- Timothy A. Judge, Ronald F. Piccolo (2004): "Transformational and Transactional Leadership". *Journal of Applied Psychology* 89(5), pp.755-768.
- Vidoje Stefanović (2001): *"Inovativno preduzeće u funkciji razvoja ekonomskog sistema"*. Ekonomski fakultet, Priština, str. 278.
- Vidoje Stefanović (2007): "Sposobnost ljudskih resursa kao uslov pridruživanja EU". Zbornik radova sa konferencije *"Izazovi ekonomske nauke u XXI veku"*. Ekonomski fakultet, Niš, str. 114-122.
- Vidoje Stefanović, Cvijanović, D., Vojnović, B.,(2013): *"Ekonomska efektivnost upravljanja ljudskim resursima"*. Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.

PROFESSOR VIDOJE STEFANOVIĆ, PhD

Faculty of Economics, University of Niš

PROFESSOR DRAGAN MIHAJLOVIĆ, PhD

Faculty of Management, John Naisbitt University

BILJANA ILIĆ, PhD, ASSISTANT PROFESSOR

Faculty of management, John Naisbitt University

TRANSFORMATIONAL LEADERS NECESSARY FOR MODERN BUSINESS

To create a successful leadership position, organizations must implement appropriate management strategies. Applying the correct management strategy is especially important when companies take large commercial projects, because they have invested great resources in the business game, and it is important for organizations to properly manage them. The term management involves the management that leads to the realization of the goals, with the use of different methods and techniques, as well as optimal utilization of available resources. Business in the new millennium, under the conditions of modern competition, requires planning, speed and flexibility. For these reasons, organizations and top managers apply various leadership styles. Within the styles of leadership in the last three decades transformational style has attracted most attention, of both theoreticians and practitioners. It is a specific style of leadership that is inherent to those leaders who, among other things, are able to motivate the employees to the extent that they can do what, otherwise, they think they are unable to do. Transformational leadership is characterized by a process of constant change, both of transformational leaders themselves and their followers. Transformational leaders are COMETS (creative, open, motivators, effective, teamwork oriented and highly knowledgeable).

Keywords: leader position, transformational leaders, features, business.

SPISAK RECENZENATA / LIST OF REVIEWERS

Prof. dr ARLOV Ognjan – Srbija
Prof. dr BABIĆ Blagoje – Srbija
Doc. dr BAČANIN DŽAKULA Nebojša – Srbija
Prof. dr BAZIĆ Milojko – Srbija
Dr BEVANDA Vuk, vanredni profesor – Srbija
Doc. dr BLANUŠA Andrija – Srbija
Dr BOGIĆEVIĆ Jasmina, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr CVETKOVSKI Tatjana – Srbija
Prof. dr CVIJANOVIĆ Drago – Srbija
Prof. dr CVIJANOVIĆ Janko – Srbija
Prof. dr ČALOVIĆ Dragan
Doc. dr ČEMALOVIĆ Uroš – Srbija
Prof. dr DAMJANOVIĆ Mijat – Srbija
Prof. dr DANILOVIĆ Neđo – Srbija
Prof. dr DAVIDOV Vladimir – Rusija
Prof. dr DE MONSERAT LJAJRO Marija – Argentina
Prof. dr DUGALIĆ Veroljub – Srbija
Doc. dr ĐURIĆ Zlata – Srbija
Prof. dr ETINSKI Rodoljub – Srbija
Doc. dr GAVRILOVIĆ Ana - Srbija
Prof. dr GNJATOVIĆ Dragana – Srbija
Doc. dr GRBIĆ Ana – Srbija
Prof. dr GRBIĆ Vladimir – Srbija
Prof. dr ISAKOVIĆ Smiljka – Srbija
Prof. dr IVANOVIĆ M. Olja – Srbija
Prof. dr JAKŠIĆ Dejan – Srbija
Prof. dr JEROTIJEVIĆ Zoran – Srbija
Prof. dr JOKSIMOVIĆ Dušan – Srbija
Dr JOKSIMOVIĆ Marijana, vanredni profesor – Srbija
Dr JOVANCAI-STAKIĆ Ana, vanredni profesor – Srbija
Doc. dr JOVIĆ Vojislav – Srbija
Doc. dr JURČIĆ Ana – Srbija
Akademik KAMBOVSKI Vlado – Makedonija
Prof. dr KAPOR Predrag – Srbija
Prof. dr KOMARISOV Vladimir S. – Rusija
Prof. dr KOVAČ Oskar – Srbija

Prof. dr KRIVOKAPIĆ Boris – Srbija
Prof. dr KULIĆ Mirko – Srbija
Prof. dr KULIĆ Živko – Srbija
Dr LABOVIĆ Dragana, vanredni profesor – Srbija
Dr LANGOVIĆ Zlatko, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr LANGOVIĆ-MILIĆEVIĆ Ana – Srbija
Prof. dr LAZAREVIĆ Žarko – Slovenija
Doc. dr LAZIĆ Dragana - Srbija
Prof. dr LENGHARTOVA Jana – Slovačka
Prof. dr LESAKOVA Dagmar – Slovačka
Prof. dr LJUBOJEVIĆ Ratko – Srbija
Doc. dr MANDARIĆ Marija – Srbija
Doc.dr MANIĆ Ljiljana - Srbija
Dr MANOJLOVIĆ Dragan, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr MARINKOVIĆ Darko – Srbija
Prof. dr MILANOVIĆ R. Milan – Srbija
Prof. dr MILANOVIĆ Vesna – Srbija
Dr MILETIĆ Vesna, vanredni profesor – Srbija
Doc. dr MILIĆEVIĆ Snežana – Srbija
Prof. dr MILISAVLJEVIĆ Momčilo – Srbija
Dr MILIVOJEVIĆ Tatjana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr MILOVANOVIĆ Goran – Srbija
Prof. dr MILJKOVIĆ D. Strahinja – Srbija
Doc. dr MILJKOVIĆ D. Strahinja – Srbija
Prof. dr MILJKOVIĆ Dejan – Srbija
Doc. dr MILJUŠ Branko – Srbija
Prof. dr MINIĆ Milomir – Srbija
Doc. dr MITROVIĆ Ranka - Srbija
Doc. dr NESTOROVIĆ Milica – Srbija
Prof. dr NIKODIJEVIĆ Dragan – Srbija
Prof. dr NOGO Sreto – Srbija
Doc. dr NOVAKOVIĆ Dragana – Srbija
Akademik OČIĆ Časlav – Srbija
Prof. dr OZGERCIN Kevin V. – SAD
Prof. dr PAP Norbert – Mađarska
Prof. dr PARK Sung-Đo – Nemačka
Prof. dr PAUNKOVIĆ Džejn – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Milivoje – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Vladan – Srbija
Prof. dr PERGILJI Valerija – Italija
Doc. dr PETROVIĆ Daliborka – Srbija
Prof. dr PETROVIĆ Zdravko- Srbija

Doc. dr POPOV Dejan – Srbija
Prof. dr PRVULOVIĆ Vladimir – Srbija
Dr RABRENOVIĆ Mihajlo, vanredni profesor –Srbija
Dr RADIČEVIĆ-DRAGIČEVIĆ Tatjana, vanredni profesor –Srbija
Prof. dr RADOSAVLJEVIĆ Ivan – Srbija
Doc. dr RADOŠEVIĆ Igor - Srbija
Doc. dr RADOVIĆ STOJANOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr RAKAS Smilja – Srbija
Prof. dr RAKIĆ Beba – Srbija
Prof. dr RAKIĆ Mira – Srbija
Dr RISTANOVIĆ Vladimir, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr RISTIĆ Lela– Srbija
Prof. dr RIZNIĆ Dejan – Srbija
Prof. dr RUIS HIMENEZ Laura – Španija
Prof. dr SALVATORE Dominik – Italija
Prof. dr SIMIĆ Nataša, vanredni profesor – Srbija
Doc. dr STAKIĆ Nikola – Srbija
Prof. dr STANKOVIĆ Sanja - Srbija
Prof. dr STEFANOVIĆ Vidoje – Srbija
Prof. dr STOJANOVIĆ Biljana – Srbija
Prof. dr STOJANOVIĆ Vladica – Srbija
Prof. dr ŠANARON Žan Žak – Francuska
Prof. dr ŠARIĆ Branko – Srbija
Prof. dr STANOJEVIĆ Nataša, – Srbija
Doc. dr STOJANOVIĆ-RADOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr ŠKULIĆ Milan – Srbija
Prof. dr TALPOŠ Joan – Rumunija
Prof. dr TANČIĆ Dragan - Srbija
Prof. dr TERČELJ Marija Mojca – Slovenija
Prof. dr TERZIĆ Aleksandra - Srbija
Prof. dr TODIĆ Dragoljub – Srbija
Prof. dr TOŠOVIĆ – STEVANOVIĆ Aleksandra – Srbija
Doc. dr TRIFUNOVIĆ Dragana – Srbija
Prof. dr TUBA Milan – Srbija
Prof. dr VELJOVIĆ Alempije – Srbija
Dr VUČKOVIĆ Sanja, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr VUČKOVIĆ Vladimir – Srbija
Prof. dr VUKSANOVIC Emilija – Srbija
Doc. dr ZAKIĆ Katarina – Srbija
Prof. dr ŽARKOVIĆ Nebojša – Srbija
Doc. dr ŽIVALJEVIĆ Aleksandra – Srbija
Dr ŽUNIĆ Dragiša, vanredni profesor – Srbija

OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU I UPUTSTVO ZA AUTORE

I. OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU

1. Opšte. – „Megatrend revija“ je naučno glasilo Univerziteta „Džon Nezbit“ (John Naisbitt University).

Časopis je, prema klasifikaciji Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije visoko pozicioniran kao vodeći nacionalni naučni časopis u Republici Srbiji (M51).

„Megatrend revija“ izlazi od 2004. godine, na srpskom i engleskom jeziku. Otvorena je za sve kvalitetne radove i autore iz čitavog sveta. Ima međunarodnu redakciju i međunarodni izdavački savet. Putem razmene i na druge načine, stiže do čitalaca i van granica Srbije.

Časopis „Megatrend revija“ je interdisciplinarni časopis iz oblasti društvenih nauka, u kojem se objavljuju radovi iz sledećih tematskih oblasti:

- Ekonomija
- Pravo
- Politika i bezbednost
- Menadžment i marketing
- Međunarodni odnosi
- Javne politike
- Informaciono društvo

2. Recenzije. - Svaki rad se recenzira od strane dva recenzenta. Radovi su podložni proverbi na plagijat.

Rad koji dobije pozitivnu recenziju oba recenzenta objavljuje se u skladu sa standardnom kategorizacijom radova u naučnim časopisima kao: pregledni naučni članak ili originalni naučni rad odnosno kao saopštenje ili osvrt, prevod ili prikaz.

O kategorizaciji rada odlučuju recenzenti i glavni urednik, s tim da se u slučaju sumnje prihvata rešenje koje je povoljnije za autora (ako je jedan recenzent kategorisao rad na jedan, a drugi recenzent na drugi način, prihvaćće se viša kategorizacija).

U slučaju da jedan recenzent predloži da se rad objavi, a drugi da se ne objavi, rad se daje na recenziju trećem recenzentu i njegova odluka je konačna.

3. Anonimnost autora i recenzenata. - Redakcija se strogo drži pravila o međusobnoj anonimnosti autora i recenzenata. Drugim rečima, recenzenti ne znaju ko je i odakle je autor rada, kao što ni autor ne zna imena recenzenata. Pored ostalog, autor koji nije zadovoljan načinom na koji su recenzenti vrednovali njegov rad, ima pravo da dobije na uvid recenzije, ali bez imena recenzenata.

II. ORIGINALNOST RADA I BORBA PROTIV PLAGIJATA

Molimo autore da imaju u vidu sledeće.

1. Pisana potvrda o tome da je rad originalan. - Prilikom dostavljanja rukopisa autor je dužan da u pisanom obliku potvrdi da je njegov rad originalan, tj. da već nije negde drugde objavljen. Radovi koji budu poslani bez pisane potvrde autora o tome da je reč o originalnom delu, neće biti uzimani u obzir.

2. Rad koji je već negde prethodno objavljen. - Ako iz nekog razloga kandiduje rad koji je već negde objavljen (u inostranstvu, na stranom jeziku), autor je dužan da precizno navede gde je rad objavljen (u kom časopisu, kom broju, na kojim stranama) i da priloži pisanu saglasnost redakcije časopisa u kome je rad prvobitno objavljen. Ukoliko su ispunjeni ovi uslovi, a Redakcija „Megatrend revije“ (dalje: „Revija“) zaključi da je rad iz nekog razloga posebno interesantan i da ga treba objaviti, rad će biti objavljen, s tim što će biti naznačeno gde je prvi put objavljen i da se štampa uz odobrenje.

Ukoliko je, međutim, rad već negde objavljen, a predat je za objavljivanje u „Reviji“ bez informacije o tome, rad neće biti objavljen. Uz to, kao sankcija za nekorektan odnos, u prvom narednom broju „Revije“ u posebnoj rubrici biće objavljena informacija o tome da je odnosni autor na nekorektan način pokušao da ponovo objavi isti rad. Takođe, radovi istog autora neće se ubuduće objavljivati u „Reviji“

3. Plagijat. - U slučaju da redakcija „Revije“ sama ili posredstvom recenzenta otkrije da je rad koji je predat za objavljivanje plagijat, u prvom narednom broju „Revije“ u posebnoj rubrici biće objavljena informacija o tome da je odnosni autor predao rad koji je plagijat, i biće navedeno originalno delo iz kog je plagijat uzet. Takođe, radovi istog autora neće se ubuduće objavljivati u „Reviji“. Po potrebi, biće obavešteni autor čiji je rad prepisan odn. redakcija časopisa u kome je objavljen originalni rad.

III. UPUTSTVO ZA AUTORE

Radove treba pripremiti u skladu sa sledećim uputstvom:

1. Rukopis

Rukopis se predaje u elektronskom obliku (MS Word). Radovi na srpskom jeziku se dostavljaju u srpskoj latinici.

Rad se šalje u elektronskoj formi na e-mail adresu: review@naisbitt.edu.rs.

Uz rad se obavezno dostavlja i pisana izjava autora o tome da je rad originalno delo (potpisana i skenirana izjava).

Uslov da rad uđe u proceduru recenziranja jeste da u potpunosti zadovoljava tehničke kriterijume koji su propisani ovim uputstvom. Rad mora biti lektorisan, tj. mora da zadovoljava jezičke i pravopisne standarde srpskog odnosno engleskog jezika.

2. Broj autora

Prednost imaju članci koje je napisao samo jedan autor (autor pojedinac), ali redakcija sprovodi aktuelne propise (Pravilnik o postupku i načinu vrednovanja, i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača od 21.3.2008. godine), po kojima se rad prihvata ako nema više od 3 koautora.

3. Jezik

Tekst se predaje na srpskom ili engleskom jeziku. Ako bude prihvaćen, biće objavljen na jeziku na kome je predat.

Izuzetno, redakcija ima pravo da zbog posebno opravdanih razloga odluči da se tekst koji je predat na srpskom prevede i objavi na engleskom jeziku, ili obrnuto.

4. Obim

Članak treba da ima približno 30.000 slovnih znakova, računajući i beline (1 autorski tabak). On može da bude i nešto kraći odn. nešto duži, s tim da broj slovnih znakova sa belinama ne bude manji od 20.000 niti veći od 45.000.

Iz naročito opravdanih razloga (poseban društveni značaj teme, koautorstvo nekoliko međunarodno priznatih naučnika i sl.), redakcija izuzetno može dozvoliti i objavljivanje članka većeg obima, ali ne većeg od 2,5 autorska tabaka (75.000 slovnih znakova).

5. Tabele i formule

Tabele praviti isključivo alatom za tabele u programu MS Word. Tabele moraju da imaju naslove i biti numerisane arapskim ciframa.

Formule raditi uz pomoć editora formula u programu MS Word.

6. Grafički prilozi i fotografije

Grafički prilozi mogu se predati nacrtani na papiru ili u elektronskom obliku. Kada se crteži predaju u elektronskom obliku, to treba da je u nekom od sledećih formata: EPS, AI, CDR, TIF ili JPG. Ako autor ne zna ili koristi neki specifičan program, potrebno je da se dogovori o formatu zapisa sa tehničkim urednikom. **Ne treba crtati crteže u programu MS Word!**

Fotografije moraju biti jasne, kontrastne i neoštećene. Autoru se ne preporučuje da slike skenira sam, već da taj osetljivi posao prepusti redakciji.

Ako u verziju na papiru nisu uključeni crteži i fotografije, moraju se jasno obeležiti mesta gde treba da se nalaze. Oznake u tekstu moraju se poklapati sa onima na priloženim slikama (ili fajlovima).

Crteži i fotografije moraju da imaju potpise i da budu numerisani arapskim ciframa.

7. Organizacija rukopisa

Članak mora da sadrži sledeće elemente i to ovim redom:

1. Podatke o autoru. - Ime i prezime, zvanje (titula) autora, naziv institucije u kojoj je autor zaposlen (afilijacija); obavezno navesti e-mail adresu autora.

2. Naslov rada. - Naslov treba da je jasan i precizan.

3. Sažetak (apstrakt). - To je kratak informativni prikaz sadržaja članka, koji sadrži cilj istraživanja, metode, rezultate i zaključak. Treba da je na istom jeziku na kome je napisan i sam rad. U pogledu obima, treba da ima od 100 do 250 reči odn. 4 do 8 rečenica ili od jedne trećine do polovine štampane strane i da stoji između naslova rada i ključnih reči, nakon kojih sledi tekst članka.

4. Ključne reči. - Predstavljaju termine ili fraze koji najbolje opisuju sadržaj članka. Dozvoljeno je navesti do pet reči odn. fraza.

5. Tekst članka. - Centralni deo predstavlja tekst članka u kojem autor uz upotrebu odgovarajuće aparature obrađuje određeni naučni problem (stručni članci se ne objavljuju).

6. Popis korišćene literature. - Posle teksta članka, daje se popis korišćene literature i to abecednim redom po prezimenima autora.

Popis se daje prema Uputstvu za citiranje, s tim da se godina izdanja stavlja odmah iza imena autora odn. urednika. Na kraju navođenja članka ili rada u zborniku navode se stranice na kojima se nalazi citirani rad.

Primeri:

- Knjiga: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London

- Poglavlje u knjizi više autora: Buchanan Allen (2010): "The Legitimacy of International Law", 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford

- Članak: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502-521

Radovi istog autora navode se hronološkim redom, a ako se navodi više radova istog autora objavljenih u istoj godini, uz godinu izdanja dodaju slova "a", "b", "c" itd.

Primeri:

- Cassese Antonio (1999a): “*Ex iniuria ius oritur*. Are We Mowing towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?”, *European Journal of International Law*, 1/1999, 23-30

- Cassese Antonio (1999b): “A Follow-Up: Forcible Humanitarian Countermeasures and *Opinio Necessitatis*”, *European Journal of International Law*, 4/1999, 791-799

7. Rezime (Summary). - Na samom kraju daje se rezime tj. sažetak rada, koji može biti isti kao i sažetak (apstrakt), ali može biti i nešto većeg obima, ali ne više od 1 strane. Ako je rad pisan na srpskom jeziku, obavezno se dostavlja rezime na engleskom jeziku.

8. Nivoi naslova. - Zavisno od konkretnog teksta naslovi imaju različite nivoe, s tim da se koristi sledeći metod:

1. Prvi nivo naslova

(sredina, regular, bold, arapski brojevi)

1.1. Drugi nivo naslova

(sredina, italik, arapski brojevi)

1.1.1. Treći nivo naslova

(iznad početka pasusa, italik, arapski brojevi)

Za slučaj da ipak nešto nije jasno, autorima se savetuje da pogledaju prethodne brojeve „Megatrend revije“ ili da se obrate direktno sekretaru ili tehničkom uredniku časopisa.

Redakcija zadržava pravo da, u zavisnosti od specifičnosti teksta, a u cilju njegove bolje preglednosti, uredi naslove na nešto drugačiji način, ostajući u osnovnim okvirima izložene deobe naslova.

9. Citiranje. - Korišćenu literaturu citirati prema niže izloženom uputstvu za citiranje.

10. Adresa redakcije. - Radovi se šalju u elektronskoj formi na sledeću e-mail adresu: review@naisbitt.edu.rs

Redakcija „Megatrend revije / Megatrend Review“
Univerzitet „Džon Nezbit“
Bulevar maršala Tolbuhina 8
11070 Beograd

Telefon redakcije: 011/220 31 50.

IV. UPUTSTVO ZA CITIRANJE

1. Opšta pravila

1. Ime autora. - Navodi se prvo prezime, pa ime autora. Ako postoji srednje slovo, ono se navodi između prezimena i imena.

Primer: Shaw N. Malcolm

2. Više autora. - Ako postoji više autora rada, razdvajaju se zapetama.

Primer: Simma Bruno, Alston Philip

Ako je više od 3 autora rada, navodi se prezime i ime samo prvog autora i dodaje se kurzivom (italikom) et al. (od *et alia*).

Primer: Henkin Louis et. al. (1993): *International Law: cases and Materials*, St. Paul. Minn.

3. Strane. - Kada se navodi određena strana (knjige, članka), ona se navodi samo brojem bez ikakvih dodataka (s., str., p., pp., стр., S., i sl.).

Primer: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9.

4. Fusnote. - Kada se navodi fusnota, iza broja strane piše se skraćenica „fn“ i onda navodi broj citirane fusnote.

Primer: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9, fn 2.

5. Ponovno citiranje istog rada. - Kada se rad koji je već citiran ponovo navodi, to se vrši tako što se navodi prezime i ime autora, pa iza toga, razdvojeno zapetom, stranica koja se citira. Sve bez korišćenja op. cit., nav. delo i slično.

Primer: Akehurst Michael, 15.

Ako je navedeno nekoliko radova istog autora, navodi se prezime i ime autora, u zagradi godina u kojoj je odnosni rad objavljen i strana.

Primer: Akehurst Michael (1984), 15.

Ako je navedeno nekoliko radova istog autora objavljenih u istoj godini, radovi se u spisku korišćene literature (koji se obavezno daje na kraju rada) iza godine publikovanja dopunski obeležavaju latiničnim slovima „a“, „b“, „c“ itd. i tako navode kod citiranja u fusnotama.

Primer: Akehurst Michael (1984a), 15.

6. Ponovno citiranje prethodno citiranog rada. - Ako se citira podatak sa iste strane istog dela koje je citirano u prethodnoj fusnoti, koristi se samo latinična skraćenica Ibid. (od ibidem), bez navođenja bilo kakvih drugih podataka.

Primer: Ibid.

Ako se citira podatak iz dela koje je citirano u prethodnoj fusnoti, ali sa različite strane, navodi se Ibid , a zatim zapeta i broj strane.

Primer: Ibid, 54.

7. Strana imena. - U radovima koji se predaju na srpskom jeziku, strana imena se transkribuju na srpskom jeziku kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime i ime navode se u zagradi u izvornom obliku.

Primer: Tomas Hobs (Thomas Hobbes)

2. Knjige

1. Opšte. - Knjige se navode na sledeći način: 1) prezime autora, 2) njegovo ime, 3) godina izdanja (u zagradi), 4) dve tačke, 5) naziv knjige kurzivom (italikom), 6) mesto izdanja kurentom (obično), 7) strana (bez ikakvih dodataka), 8) fusnota koja se citira.

Ako se navodi i izdavač, piše se kurentom (obično) pre mesta izdanja.

Primer: Scott V. Shirley (2010): International Law in World Politics, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder – London, 71, fn 45.

2. Više izdanja. - Ako knjiga ima više izdanja može se (ne mora) navesti broj izdanja u superskriptu.

Primer: Scott V. Shirley (2010²): International Law in World Politics, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder - London (objašnjenje: 2010² - drugo izdanje, objavljeno 2010)

3. Urednici. - Ako knjiga ima jednog ili više urednika, prvo se navode prezimena i imena urednika, razdvojena zapetama, zatim naznaka „(ur.)“ odnosno „ed.“ ili (ako ih je više) „eds.“, pa godina izdanja u zagradi, dvotačka, naziv knjige kurzivom (italikom), i mesto.

Primer: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.) (2010): The Philosophy of International Law, Oxford.

Ako je broj urednika veći od tri, navode se podaci samo za prvog urednika, zatim se posle zapete navodi „et al.“ i posle toga se navodi „ur.“.

Primer: Hamilton P. et al. (eds.) (1999): The Permanent Court of Arbitration: International Arbitration and Dispute Resolution, Kluwer International, The Hague-London-Boston.

4. Poglavlje u knjizi. - Poglavlje u knjizi koja ima urednika navodi se tako što se: 1) navode prezime i ime autora, 2) godina izdanja u zagradi, 3) dve tačke, 4) naziv poglavlja kurentom (pod navodnicama), 5) zapeta, 6) brojevi strana koje se citiraju, 7) „u“ odn. „in“, 8) prezime i ime urednika, 9) „(ur.)“ odn. „(eds.)“, 10) naziv knjige u kojoj je citirano delo, kurzivom (italikom) i 11) mesto izdanja.

Primer: Buchanan Allen (2010): “The Legitimacy of International Law”, 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): The Philosophy of International Law, Oxford.

3. Članci

1. Opšte. - Članci se navode na sledeći način: 1) prezime autora, 2) ime autora, 3) godina izdanja, 4) dve tačke, 5) naziv članka kurentom (obično) pod navodnicama, 6) naziv časopisa (zbornika i sl.) kurzivom (italikom), 7) broj i godište spojeni kosom crtom, 8) broj strane (bez ikakvih dodataka), 9) broj citirane fusnote.

Primer: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502, fn 1.

2. Skraćenica naziva časopisa. - Ako je naziv časopisa (zbornika i sl.) dug, prilikom prvog citiranja u zagradi sa navodi skraćenica pod kojom će se časopis (zbornik i sl.) nadalje pojavljivati.

Primer: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law (AJIL)* 3/1971, 502-521.

4. Propisi

1. Opšte. - Propisi se navode na sledeći način: 1) naziv propisa se navodi u kurentu (obično), 2) kurzivom (italikom) navodi se glasilo u kojem je propis objavljen, 3) na kraju se navodi broj i godina glasila u kojem je propis objavljen.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

2. Ponovno pominjanje propisa. - Ako se propis pominje kasnije, prilikom njegovog prvog pominjanja navodi se u zagradi njegov skraćeni naziv, s tim da se ispred skraćenog naziva stavlja objašnjenje „u daljem tekstu“.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije (u daljem tekstu: Zakon o službama bezbednosti), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

3. Izmene i dopune. - Ako je propis naknadno menjan i dopunjavan, navode se jedan za drugim brojevi i godine glasila u kojima su objavljeni izvorni tekst odn. izmene i dopune.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007, 72/2012.

4. Članovi, stavovi i tačke propisa. - Članovi, stavovi, tačke (alineje) itd. propisa navode se kroz kosu crtu, tako što se prvo navodi broj člana, zatim stava, pa alineje itd.

Primer: Konvencija UN o pravu mora (1982) čl. 1/1/5/a/i.

5. Tekstovi sa interneta

Citiranje tekstova sa interneta treba da sadrži: 1) ime autora citiranog teksta (ako je reč o autorskom tekstu), 2) naziv citiranog teksta pod navodnicima, 3) podatke o tome gde je tekst objavljen (ako je objavljen u papirnoj verziji), 4) internet stranicu, 5) datum pristupa stranici.

Primer: Bradley A. Curtis, Gulati Mitu: "Withdrawing from International Custom", *The Yale Law Journal* 2/2010, 233-241, <http://yalelawjournal.org/images/pdfs/912.pdf> (18.11.2012).

GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL AND THE INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

I. GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL

1. General. – “Megatrend Review” is the scientific journal published by John Naisbitt University (Univerzitet „Džon Nezbitt”).

According to the classification of Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, the journal is ranked amongst the leading national scientific journals in Serbia (M51).

“Megatrend Review” journal has been published since 2004 in Serbian and English language. It is open to all quality papers and authors from around the world. It has an international editorial board and international editorial council. Through international exchange it reaches readers beyond the borders of Serbia.

“Megatrend Review” journal is a multidisciplinary journal in the fields of social sciences. Papers on following topics are published:

- Economics
- Law
- Politics and Security
- Management and Marketing
- International Relations
- Public policies
- Information Society

2. Reviews. – Each paper is reviewed by two reviewers. Paper that has received two positive reviews will be published according to standard categorization of the scientific journals: Transparent scientific article, original scientific work, reference, translation or display.

The categorization of the paper is determined by the reviewers and Editor in chief. If there is any doubt regarding the categorisation, the given higher category will be applied.

In case that one of the reviewers suggests that the paper should be published and the other that it should not, the paper is given to the third reviewer whose decision is final.

3. Anonymity of the authors and reviewers. – Editorial of the „ Megatrend review „ journal abides by the rule on mutual anonymity between authors and reviewers. Further, if the author is not satisfied with the reviews of the paper, he / she, has the right to receive the reviews.

II. PAPER ORIGINALITY AND FIGHTING AGAINST PLAGIARISM

We kindly ask the authors to take into consideration the following:

1. Written confirmation that the work is original. - When submitting a manuscript the author is required to confirm in writing that his/hers paper is original and that it has not been published elsewhere. The paper that is sent without the written confirmation by the author, will not be accepted. The Authors Statement:

2. The paper that has previously been published elsewhere. - If for any reason the author submits the paper that has already been published elsewhere (abroad, in a foreign language), he/she is obliged to specify where the paper was published (the journal, issue and number, the number of pages) and enclose the written consent of the editorial board of the journal in which the paper was originally published. If these requirements are met, and editors conclude that the paper is for some reason of particular interest and should therefore be published, it will be published with indication where it was published first and that it is republished with permission.

However, if the paper has already been published elsewhere, and also submitted for publication to "Megatrend Review" with no information about it, the paper will not be published. In addition, as a sanction for unfairness, in the next issue of "Megatrend Review" the information that a particular author has unfairly tried to republish the same paper will be published in a special section. Apart from that, the papers by the same author will not be published by "Megatrend Review" in the future.

3. Plagiarism. - Should the editors of "Megatrend Review" journal or through reviewers discover that the paper submitted for publication is plagiarism, in a special section of its next issue the information that a particular author has plagiarized a paper will be published, and the original paper from which the plagiarism is taken will be cited. In addition, the papers by the same author will not be published in "Megatrend Review" in the future. If necessary, the author whose paper has been copied or the editorial board of the journal that has published the original paper will be notified.

III. INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The papers are to be prepared in accordance with the following instructions:

1. The Manuscript

The manuscript is submitted in electronic version (MS Word). The papers written in Serbian language are submitted in Serbian Latin.

The paper has to be sent in electronic form to the following e-mail address: review@naisbitt.edu.rs

The paper should be accompanied by the written Statement of originality signed by the author (written, signed and scanned).

Precondition for the paper to be accepted for the reviewing procedure is that it fully satisfies technical criteria according to the instructions given here. Also, the paper must meet the criteria regarding the language (Serbian and English) and spelling. The paper has to be proofread before submission

2. Number of authors

As a rule, papers written only by one author are published (an author as an individual). However, if consider justified, the editors will decide to publish the papers of co-authors, but not more than 3 co-authors.

3. Language

The text is submitted in Serbian or English language. If accepted, it will be published in the language in which it was submitted.

Exceptionally, the editors will decide that the text submitted in Serbian language is to be translated and published in English, or vice versa.

4. Volume

The paper should approximately have 30.000 characters, including spaces (1 author's sheet). Alternatively, it could be shorter or longer, the number of characters with spaces not being smaller than 20,000 nor bigger than 45,000.

Due to particularly justified reasons (the special social importance of the topic, the co-authorship of a number of internationally recognized scientists, etc.) the editorial board could exceptionally allow the publication of an article of a larger volume, but not larger than 2.5 author's sheets (75,000 characters).

5. Tables and Forms

The tables should only be made by the means of table tools in MS Word. The tables must have titles and be numbered by Arabic numerals.

The formulae should be written by means of the formulae editor in MS Word.

6. Drawings and Photographs

Drawings can be submitted drawn on paper or in electronic form. When the drawings are submitted in electronic form, they should be in one of the following formats: EPS, AI, EPS, TIF or JPG. If the author uses these or uses a specific

program, it is necessary to agree on the format with the technical editor. **Drawing should not be made in MS Word!**

Photographs must be sharp, in good contrast and undamaged. The authors are not advised to scan the images themselves, but to leave this sensitive job for the editorial office.

If the version on the paper does not include drawings and photographs, the spaces must be clearly marked where they should be inserted. The markings in the text must match the ones in the submitted photos (or files).

Drawings and photographs must have the signatures and be numbered in Arabic numerals.

7. Organization of manuscript

The article must contain the following elements, in the following order:

1 Information about the author – Name and surname, title of the author, name of the institution where the author is employed (affiliation) and the author's e-mail address.

2. Title of the paper. – The title should be clear and precise.

3. Abstract. – This is a brief informative representation of the article content, which contains the research goal, methods, results, and conclusions. It should be in the same language in which the paper was written. In terms of volume, it should contain 100 to 250 words or 4 to 8 sentences, or a third to half of the printed page. It stands between the title and keywords, after which the text of the article follows.

4. Key words. – The terms or phrases which best describe the content of the article. It is allowed to give up to five words, i.e. phrases.

5. Text of the article. – The central part is the text of the article in which the author uses appropriate tools while processing the writing of a scientific paper (professional articles are not published).

6. List of used literature. – After the text of the article, the list of used literature is specified in alphabetical order by authors' last name.

The list is given according to the Citation instructions, with the year of publication coming right after the author's, i.e. editor's name. At the end of the information on an article or a paper in the collection of papers, the pages of the cited paper are given.

Examples:

- *A book:* Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London
- *A chapter in the book by several authors:* Buchanan Allen (2010): "The Legitimacy of International Law", 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford
- *A paper:* Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502-521

The papers by the same author are specified in chronological order. If several papers have been written by the same author and published in the same year, the year of publication is accompanied by the letters “a”, “b”, “c” etc.

Examples:

- Cassese Antonio (1999a): “Ex iniuria ius oritur. Are We Moving towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?”, *European Journal of International Law*, 1/1999, 23-30

- Cassese Antonio (1999b): “A Follow-Up: Forcible Humanitarian Countermeasures and *Opinio Necessitatis*”, *European Journal of International Law*, 4/1999, 791-799

7. Summary. – Summary is written at the very end of the text i.e. The resume of the paper can be same as the abstract, but could also be of a bigger volume, yet no longer than one page. If the paper is written in Serbian language, the summary in English language should also be submitted.

8. The levels of the titles. - Depending on the text, the titles have different levels therefore the following method is used:

1. The First Level Title

(centre align, regular, bold, Arabic numerals)

1.1 The second level title

(centre align, italic, Arabic numerals)

1.1.1. The third level title

(Above the beginning of the paragraph, italic, Arabic numerals.)

In order to clarify any obstacles, authors are advised to refer to the past issues of “Megatrend Review” journal available in PDF forms, under Archive, or contact the Editorial secretary via e-mail.

Depending on the specific characteristics of the text, and with the aim of achieving its clearer outlay, the editorial office reserves the right to edit the titles in a slightly different way, leaving the original heading divisions.

9. Citations. – The used literature is to be cited according to the instructions for citations given below.

10. The editorial staff address. – The papers are submitted in electronic form via e-mail to the following address: **review@naisbitt.edu.rs**.

Editorial Board
Megatrend Review
John Naisbitt University / Univerzitet „Džon Nezbit“
Bulevar maršala Tolbuhina 8
11070 Belgrade, Serbia

Telephone: + 381 11 220-31-50

IV. INSTRUCTIONS FOR CITATIONS

1. General rules

1. Name of the author. - Author's surname and first name are specified. First letter of the middle name is specified between surname and first name.

Example: Shaw N. Malcolm

2. Several authors. - Names of the several authors are separated by commas.

Example: Simma Bruno, Alston Philip

If there are more than three authors, only the first author's surname and first name are specified, followed by the italicized et al. words (et alia).

Example: Henkin Louis et. al.(1993): *International Law: Cases and Materials*, St. Paul. Minn.

3. Pages. - When a particular page is specified (of the book or the paper), its number is written without any additions (p., pg., p., page, etc.).

Example: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9.

4. Footnotes. - When a footnote is given, after the number of the page, the sign "fn" is written, followed by the number of the footnote.

Example: AkehurstMichae (1984)l: *A Modern Introduction to International Law*, London, 9, fn 2.

5. The repeated citation of the same article. - When an article that has been cited before is recited, the author's surname and first name are specified, followed by the cited page, separated by a comma, without using *op. cit.* etc.

Example: Akehurst Michael, 15.

If several papers by the same author are specified, the author's surname and first name are stated. Following in the brackets: year when the paper has been published, followed by the number of the page.

Example: Akehurst Michael (1984), 15.

When specifying several papers written by the same author, published the same year, in the list of used literature (which is always given at the end of the paper) and after the year of publication, the papers are additionally marked by Latin letters "a", "b", "c", etc. They are also stated as such when cited in footnotes.

Example: Akehurst Michael (1984a), 15.

6. Recitation of the previously cited article. - If a piece of data from the same page of the same paper cited in the previous footnote is cited again, only the Latin abbreviation *Ibid.* (from *ibidem*) is used without giving any other data.

Example: *Ibid.*

If a piece of data cited in the previous footnote is cited again, but from a different page, the Latin abbreviation *Ibid.* is used, followed by a comma and the number of the page.

Example: Ibid, 54.

7. Foreign names. – Papers submitted in Serbian language, foreign names are transcribed, i.e. written as they are pronounced in Serbian, and when first mentioned in the text, the author's surname and first name are given in their original form within the brackets.

Example: Tomas Hobs (Thomas Hobbes)

2. Books

1. General. – The books are cited in the following way:

1) author's surname, 2) author's first name, 3) the year of publication in brackets, 4) colon, 5) title of the book in italics, 6) place of the publication in lowercase (ordinary letters), 7) number of the page (without any additions), 8) footnote which is being cited.

If the information on the publisher is given as well, it is written in lowercase (ordinary letters) before the place of the publication.

Primer: Scott V. Shirley (2010): International Law in World Politics, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder – London, 71, fn 45.

2. Several editions. – If a book has several editions the number of the edition need/need not be specified in the superscript.

Primer: Scott V. Shirley (2010²): International Law in World Politics, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder - London (explanation: 2010² - second edition, published 2010)

3. Editors. – If a book has one or more editors, the editors' surnames and first names are given first, separated by commas, then the sign "ed", or "eds" is written if there are more of them, followed by the title of the book in italics, and finally the place and year of publication.

Primer: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.) (2010): The Philosophy of International Law, Oxford.

If there are more than three editors, the data only for the first editor is given followed by a comma, then "et al.", and finally "ed."

Primer: Hamilton P. et al. (eds.) (1999): The Permanent Court of Arbitration: International Arbitration and Dispute Resolution, Kluwer International, The Hague-London-Boston.

4. Chapters in a book. – A chapter in a book with an editor is cited by giving the following: 1) the authors surname and name, 2) the year of publication in

brackets, 3) a colon, 4) the title of the chapter in lowercase (under inverted commas), 5) a comma 6) the number of pages that are cited, 7) “in”, 8) the editor’s surname and name, 9) “(eds.)”, 10) the title of the book in which the cited text is in lowercase (in italics) and 11) the place of publication.

Primer: Buchanan Allen (2010): “The Legitimacy of International Law”, 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford.

3. Articles

1. General. – The articles are cited in the following way: 1) author’s surname, 2) author’s name, 3) the year of publication in brackets, 4) colon, 5) the title of the article in lowercase in ordinary letters under inverted commas, 6) the title of the journal (collection of papers etc.) in italics, 7) the issue and year separated by a slash, 8) the number of the page (without any additions), 9) the number of the cited footnote.

Primer: Osakwe Chris (1971): “Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations”, *American Journal of International Law* 3/1971, 502, fn 1.

2. The abbreviation of the journal title. – If the title of the journal (collection of papers etc.) is a long one, when cited for the first time its abbreviation is given in brackets, which is later used when the same journal (collection of papers etc.) is cited again.

Primer: Osakwe Chris (1971): “Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations”, *American Journal of International Law (AJIL)* 3/1971, 502-521.

5. Regulations

1. General. – Regulations are cited in the following way: 1) title of the regulation is given in lowercase (in general letters), 2) the journal/magazine in which the regulation is published is given in italics, 3) the number of the issue and the year in which the journal is published are given at the end.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

2. If the regulations are re-mentioned. – If a regulation is mentioned again later in the text, at the place where it appears for the first time its short title is given within the brackets, with the words “hereinafter referred to as” preceding it.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije (u daljem tekstu: Zakon o službama bezbednosti), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

3. Amendments. –If a regulation has been changed and amended, one by one, the numbers of issues and year of the journals are given in the original text, i.e. amendments were published.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007, 72/2012.

4. Articles, paragraphs and items of regulations. - Articles, paragraphs and items of regulations are written separated by a slash, the number of the article comes first, followed by the number of the paragraph, and finally that of the item, etc.

Example: UN Convention on the Law of the Sea (1982) čl. 1/1/5/a/i.

6. The Internet texts

The citation of the text from the Internet should contain: 1) name of the author of the cited text (if it is the author's text), 2) title of the cited text under inverted commas, 3) data on where the text was published (if it is published in a printed version), 4) internet page, 5) date of the access to the page.

Example: Bradley A. Curtis, Gulati Mitu: "Withdrawing from International Custom", *The Yale Law Journal* 2/2010, 233-241, <http://yalelawjournal.org/images/pdfs/912.pdf> (18.11.2012).

UNIVERZITET
DŽON NEZBIT
JOHN NAISBITT UNIVERSITY

www.naisbitt.edu.rs